

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Regentenwerk : vergaderen in de Staten-Generaal en de Tweede Kamer, 1750-1850

Lauret, L.B.

Citation

Lauret, L. B. (2020, June 17). *Regentenwerk : vergaderen in de Staten-Generaal en de Tweede Kamer, 1750-1850*. Uitgeverij Prometheus, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/119361>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/119361>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/119361> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Lauret, L.B.

Title: Regentenwerk : vergaderen in de Staten-Generaal en de Tweede Kamer, 1750-1850

Issue Date: 2020-06-17

Regentenwerk

Regentenwerk

Vergaderen in de Staten-Generaal en
de Tweede Kamer, 1750-1850

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 17 juni 2020
klokke 16:15 uur

door

Lauren Bonnie Lauret

geboren te Terneuzen
in 1991

Promotores: prof. dr. Henk te Velde
prof. dr. Ida Nijenhuis

Promotiecommissie:

Prof. dr. Remieg Aerts (Universiteit van Amsterdam)

Prof. dr. Jeroen Duindam

Prof. dr. Pasi Ihalainen (Universiteit van Jyväskylä)

Prof. dr. Judith Pollmann

Dr. Jeroen van Zanten (Universiteit van Amsterdam)

Inhoud

- Inleiding 9
- Moderniteit 11
- Regentenmentaliteit, poldermodel en traditie 14
- Werkwijze en opbouw 17

- 1 In de politiek van de wieg tot het graf: de gedachtewereld van een regent 25**
 - Stadhouderlijk stelsel & Bataafs-Franse tijd 27
 - Een regent in de grondwetscommissie 29
 - Voorzitter van de Tweede Kamer 32
 - Solliciteren: familiebanden & competentie 36
 - Broer, Staatsraad en heer van Hoevelaken 38
 - Lid van de Tweede Kamer 41
 - Aan de wieg van de moderne politiek 48

- 2 Sober en doelmatig: de huisvesting 52**
 - Staten-Generaal, griffie en stadhouder 54
 - Van danszaal naar vergaderzaal: de Bataafs-Franse tijd 58
 - Terug naar het Binnenhof: de Restauratie 65
 - Een koninklijke kooi voor de Staten-Generaal: Brussels paleis 68
 - Op het tapijt brengen 80

- 3 Wetten van papier en persuasie: de werkwijze 83**
 - Last en ruggespraak, besognes, persuasie 86
 - ‘Men kan de oude form te ver pousseeren.’ Reglementen van Orde 1796-1815 91

- Afdelingswerk: de Tweede Kamer 95
 Tussen het aambeeld en de hamer: de voorzitter 101
 Temporiseren en persuaderen: de meerderheid veiligstellen 106
 De Staten-Generaal als wetgevers 115
- 4 **‘Eerbiedige bescheidenheid, doch waardiglijk’: de overlegcultuur** 117
 Bedaard, besloten en eervol: de Staten-Generaal 120
 Intrede van het volk en de openbaarheid: Bataafse parlementen 124
 Nieuwe staat, nieuwe overlegcultuur? 127
 1830: bescheidenheid en hartstocht 146
 Eerbiedig en bescheiden 151
- 5 **Oude Oranje, nieuwe franje: ceremonies en rituelen** 153
 Van Hogendorp: uitvinder of doorgever? 153
 De Republiek en Oranje 157
 1814-1815: een nieuwe staat huldigt Oranje als vanouds 167
 Adres van Antwoord: formaliteit en achtbaarheid 171
 Traditie van verandering: Staten-Generaal, grondwet, Oranje 185
- 6 **Verboden macht: de provincies en de Kamerverkiezingen** 189
 Restauratie: wettelijk kader & gouverneurs 193
 Wens Willem I: regeringsgezinde Kamerleden 196
 Wens Provinciale Staten: provinciaal belang behartigd 199
 De positie van Kamerleden: Warin en Van Nes 203
 De regering grijpt in: de Orde van de Nederlandse Leeuw en
 gouverneurswissel 206
 Oppositionele en regeringscoterieën: verkiezingen in Holland (1829) 210
 Terug van weggeweest: de macht van de provincie 217
- Conclusie** 223
 De Staten-Generaal zijn dood. Lang leve de Staten-Generaal! 225
 Uitdaggers van traditie 228
 Regentenwerk 233
- Noten** 239

INHOUD

Woord van dank 307

Bijlagen 311

Tabel 1. Gedeputeerden ter Staten-Generaal die hun vergaderloopbaan voortzetten na 1795 311

Tabel 2. Kamerfamilies 314

Tabel 3. Bestuurlijke ervaring Tweede Kamerleden 1815-1848 op nationaal niveau 316

Verantwoording 319

Personenregister 341

Zakenregister 345

Summary 351

Gezicht op het Binnenhof te Den Haag, omstreeks 1825. Bron: Universiteitsbibliotheek Leiden.

Een vergadering van de Staten-Generaal in de Trêveszaal, omstreeks 1730. Bron: Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Inleiding

Hendrik Collot d'Escury trad in 1819 gewetensvol toe tot de Staten-Generaal. 'De dood [van] mijnen geliefden vader gaf mij den toegang tot deze vergadering, en mij viel de eer te beurt om in zijne plaats geroepen te worden,' boekstaafde hij de herinnering aan zijn toetreding. Hendrik wilde in de voetsporen van zijn vader treden, want 'vader was een ijverig, trouw, opregt en goed regent' geweest en Hendrik zag 'in de Staten-Generaal het eerste ligchaam van Staat', oftewel het hoogste bestuursorgaan. Bovendien was zijn vader een vriend en gunsteling van stadhouder Willem v (1748-1806), maar desondanks had hij 'de zaak des Vaderlands' boven alles gesteld. Kortom, een 'beter voorbeeld ter navolging kan ik mij dus niet voorstellen', vond Hendrik.¹

9

Zoon Collot d'Escury bevestigt hiermee het beeld dat wij hebben van de regenten die de Republiek bestuurden in de Staten-Generaal en de werking van traditie. Tot de Bataafse Revolutie van 1795 kwamen op het Binnenhof in deze vergadering gedeputeerden samen namens zeven soevereine provincies. Toegang tot deze vergadering was voorbehouden aan leden uit aanzienlijke families, die in de tweede helft van de achttiende eeuw een gesloten oligarchie vormden. Bestuursbaantjes gingen over van vader op zoon. Vergeleken met het overwegend vorstelijk bestuur in andere Europese landen was het uitzonderlijk dat regenten in een vergadering de Republiek bestuurden.²

Alleen vergaderden Hendrik en zijn vader niet in de vroegmoderne Staten-Generaal, maar in de negentiende-eeuwse Tweede Kamer

der Staten-Generaal, oftewel in het parlement. Deze vergadering was een product van de Restauratie van de Nederlandse staat. De Restauratie vond plaats nadat de revolutionaire Bataven de Republiek hadden omgesmeed in een nationale eenheidsstaat en Napoleon haar had ingelijfd in zijn keizerrijk. Terecht heeft historicus Niek van Sas erop gewezen dat bij het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 de klok niet is teruggedraaid naar de vroegmoderne tijd van voor 1795. De architect van de Restauratie, Gijsbert Karel van Hogendorp, hield zich volgens Van Sas bezig met een *invention of tradition*; in zijn *Schets* voor de grondwet gebruikte Van Hogendorp oude benamingen om de nieuwe instituten mee te vergulden. De gerestaureerde Staten-Generaal waren slechts medewetgever naast koning Willem I (1772-1843), de zoon van Willem V. Op het eerste gezicht lijkt de naam de enige overeenkomst te zijn met de Staten-Generaal in de Republiek en de verzamelnaam voor de Eerste en Tweede Kamer in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.³

Toch liet Hendrik in 1819 buiten beschouwing dat hij toetrad tot de Tweede Kamer en dat hij zijn zetel te danken had aan een verkiezing. Een Collot d'Escury betrad de Staten-Generaal als regent en beschouwde de vergadering als het hoogste centrale bestuurslichaam. Uit deze persoonlijke herinnering blijkt dus dat er bij de Restauratie van de Staten-Generaal meer is doorgegeven dan alleen de naam van de vergadering: de regententraditie. Ik veronderstel daarom dat er sprake was van continuïteit van praktijken, terwijl historici een tijd lang discontinuïteit en het uitgevonden karakter van tradities hebben benadrukt. Maar in de conclusie zult u niet lezen dat de gerestaureerde vergadering simpelweg alles bij het oude liet. Ik wil onderzoeken welke vergaderpraktijken, of regententradities, uit de oude Staten-Generaal wel en welke niet zijn doorgegeven en hoe het proces van overgeven precies is verlopen.⁴

Dit boek vertelt het verhaal van hoe regenten als Hendrik vergaderpraktijken uit de Staten-Generaal hebben overgedragen aan de vroegnegentiende-eeuwse Tweede Kamer. De restauratie van deze vergadering roept vragen op die raken aan de kernwaarden van de eenheidsstaat. Wat was er bijvoorbeeld overgebleven van de last en ruggespraak tussen de gedeputeerden en hun provincie, de grond-

slag van de Staten-Generaal in de Republiek? Hoe vertaalden de Staten-Generaal hun relatie met Oranje van het stadhouderschap naar het koningschap? Heeft de aanwezigheid van Kamerleden uit de Zuidelijke Nederlanden de continuïteit beïnvloed? Hoe konden gedeputeerden uit de Staten-Generaal zich staande houden als lid van de Tweede Kamer? Bespeurden zij continuïteit in de werkwijze van de vergadering of zorgden zij ervoor dat die er alsnog kwam waar ze deze misten? Ik zal aantonen dat de zoektocht naar de antwoorden op deze vragen Tweede Kamerleden de gelegenheid bood de nieuwe staat vorm te geven volgens traditionele principes.

Moderniteit

11

De afgelopen decennia is de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw geherwaardeerd als een cruciale fase in de ontwikkeling van Nederland. In navolging van de Duitse historicus Reinhart Koselleck heeft Niek van Sas deze periode bestudeerd en gekarakteriseerd als *Sattelzeit*. Zowel Koselleck als Van Sas beweerde dat deze eeuwwisseling in Europa samenviel met de opkomst van een modern, lineair tijdsbesef. Voor het eerst zagen mensen dat er een verschil bestond tussen heden en verleden. Daardoor konden zij op een toekomstgerichte manier over politiek en maatschappij nadenken en schrijven.⁵

Het begrip *Sattelzeit* inspireerde Van Sas tot een pleidooi om de periode 1750-1850 te beschouwen als een zelfstandige periode binnen de Nederlandse geschiedenis. Hij onderzocht in *Metamorfose van Nederland* hoe de omvorming van de vroegmoderne Republiek naar de negentiende-eeuwse moderniteit een antwoord vroeg op transnationale fenomenen als Verlichting, Revolutie en Restauratie en de opkomst van politieke ideologieën.⁶ Waar de klassieke tijdvakken gebaseerd waren op een vaste structuur, zoals het landsheerlijk bestuur of de Republiek, kenmerkte deze eeuw zich volgens Van Sas als periode juist door bestuurlijke en maatschappelijke veranderingen.

De moderniseringsthese heeft veel navolging gekregen onder historici die zich bezighielden met begripsgeschiedenis en de geschiedenis van het politieke denken. Zij hebben met name de patriottentijd,

de Bataafse Revolutie, het koningschap van Lodewijk Napoleon en de inlijving bij Frankrijk onderzocht. De periode rond 1800 bleek hét moment waarop de moderne, nationale politiek haar intrede deed in Nederland.⁷ De Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek, opgericht in 1796, geldt daardoor als het begin van de moderne parlementaire geschiedenis.⁸

Ik plaats echter vraagtekens bij de bestudering van 1750-1850 als het moderniseringstijdvak. Voor wie geïnteresseerd is in modernisering en politiek-ideologisch vernuft lijkt de restauratiepolitiek per definitie minder interessant. De Restauratie bracht immers naar eigen zeggen het oude gezag terug, zij het op nieuwe voorwaarden.⁹

12 Een publieke discussie over het staatsgezag zoals de patriotten en Bataven die hadden gevoerd, hoorde daar niet bij. Zoeken naar verandering en vernieuwing in een politieke praktijk waarin die werden afgewezen, leidt onherroepelijk tot teleurstelling. Bovendien heeft mediëvist Kathleen Davis erop gewezen dat Kosellecks these een geschiedfilosofische strekking had en niet was bedoeld voor de studie van het verleden op basis van primaire bronnen. Dat historici de these hebben omarmd, is volgens haar medeverantwoordelijk voor het imago probleem van de ‘Middelen eeuwen’ als een periode met een onderontwikkeld historisch besef en toekomstperspectief. Vroegmodernist Judith Pollmann heeft daarnaast overtuigend aangetoond dat mensen voor 1800 wel in staat waren het verschil tussen verleden, heden en toekomst te zien en dat in woord en beeld tot uitdrukking te brengen.¹⁰ Ik sluit me aan bij hun constatering dat met het concept Sattelzeit een vertekend beeld is ontstaan van de eeuwen die voorafgingen aan de ‘geboorte’ van de moderne politiek en maatschappij rond 1800. Wie de politiek van de Restauratie wil doorgronden, zal daar dus vanuit een ander perspectief naar moeten kijken.

Naast de moderniseringstheorie heeft de statuering van de staatsman J.R. Thorbecke een vergelijkbare uitwerking gehad op het imago van de Restauratie. Thorbeckes naam is onlosmakelijk verbonden aan het jaar 1848, het jaar van de liberale grondwetsherziening en het eindpunt van de Sattelzeit in Nederland. Recente biografieën over de hoofdrolspelers bij de liberale grondwetsherziening hebben aangetoond hoe sterk de liberale lens de geschiedschrijving over de Res-

tauratie heeft beïnvloed. Thorbecke heeft deze lens zelf geschapen. Als koekoeksjong duldde hij geen andere liberalen of zienswijzen op het verleden en zijn aandeel daarin naast zich.¹¹ In navolging van Thorbecke hebben historici de vroegnegentiende-eeuwse Tweede Kamer beoordeeld volgens de liberale maatstaven van goede politiek. Daardoor overheerst een beeld van een parlement waarin weliswaar liberale geluiden klonken, maar dat eigenlijk nog niet tot volle wasdom was gekomen. In 1848 moest bijvoorbeeld volgens Jouke Turpijn de Tweede Kamer nog worden uitgevonden.¹²

Wat gebeurt er met deze periode en met dit instituut als we letten op de doorwerking op lange termijn? Verschillende historici hebben er al op gewezen dat de grondwetsherziening van 1848 voortbouwde op het bestaande stelsel. Toch bevatten de karakterisering van deze herziening – zoals ‘inhaalslag’ en ‘reparatie’ – nog altijd een geringschattend waardeoordeel over de Restauratie als vertraging of opmaat voor de moderne politiek.¹³ Door de slagschaduw van zowel 1800 als 1848 zijn de beginjaren van de Tweede Kamer niet volgens hun eigen maatstaven beoordeeld. Het is tijd om de vroegnegentiende-eeuwse vergadercultuur uit hun schaduw te halen. De bestaande nadruk op het verschil tussen vroegmoderne en moderne politiek in de literatuur moet gerelativeerd worden.¹⁴ Het is nadrukkelijk niet mijn bedoeling de Restauratie politieker of moderner te laten lijken. Ik wil laten zien dat de Tweede Kamer in de praktijk nog veel weg had van de oude Staten-Generaal en dat zij daar in haar beginjaren mee uit de voeten kon.

De beginjaren van de Tweede Kamer spelen een prominente rol in het werk van Jeroen van Zanten. Zijn boek over de politieke discussie en oppositievorming behandelt de periode 1813-1840 en besteedt aandacht aan de vorm van politiek.¹⁵ Voor de inhoudelijke behandeling van het regeringsbeleid en de Kamerdebatten blijft zijn studie de aangewezen plek. Van Zanten richt zich op de publieke politiek, waardoor het openbare debat in de Tweede Kamer en de pers ruim aandacht krijgt. Over het functioneren van de Tweede Kamer als instituut in haar beginjaren is echter nog weinig bekend.¹⁶ Dit boek over de vroegnegentiende-eeuwse vergaderpraktijk van de Tweede Kamer voorziet ook in deze lacune.

Voor de manier waarop ik de Tweede Kamer onderzoek, is daarnaast het werk van Hans Righart belangrijk. Righart was in Nederland de eerste pleitbezorger van de politiekecultuurbenadering en hij stelde dat politieke cultuur zich veel meer dan politieke evenementen kenmerkt door continuïteit.¹⁷ Dit aspect van politieke cultuur heeft echter weinig navolging gekregen. Dat komt waarschijnlijk doordat politiek historici moeite hadden met Righarts benaming ‘zachte kant van de politiek’ voor politieke cultuur. Terwijl politiek historici in reactie op Righart vooral benadrukten dat politieke cultuur om het machtsvraagstuk van de politiek ging, heeft het continuïteitsaspect onvoldoende aandacht gekregen in de bestudering van de vergadercultuur. Hierdoor mist de historiografie van de politieke cultuur van de Tweede Kamer een belangrijke kant van het verhaal.¹⁸

14

De politiekecultuurbenadering heeft het werkveld van de parlementair historicus verbreed. Van origine had deze discipline voornamelijk oog voor de grote mannen, het wetgevingsproces en de uitkomsten daarvan. Maar wie historische politieke besluiten wil begrijpen, moet de handelingsruimte waarbinnen deze zijn genomen begrijpen volgens de opvattingen van de tijdgenoten.¹⁹ Daarom is het parlement zelf centraal komen te staan als object van onderzoek en in het bijzonder de vraag naar wat politiek in een bepaalde periode was. De culturele aspecten van de parlementaire politiek en de betekenis daarvan voor het functioneren van de Nationale Vergadering en de Tweede Kamer van na 1848 zijn reeds onderzocht. Zonder de bestaande publicaties over de Nederlandse parlementaire cultuur had ik dit boek niet kunnen schrijven.²⁰ In navolging van de hedendaagse parlementaire geschiedschrijvers beschouw ik eergevoel, huisvesting, procedures, omgangsvormen, taalgebruik, ritueel en ceremonieel als onderzoeksobject. Bij de bestudering richt ik mij op de continuïteit van politieke praktijken en minder op de opvattingen over politiek.²¹

Regentenmentaliteit, poldermodel en traditie

Zoeken naar wortels in het verleden van een latere toestand brengt risico's met zich mee. De langetermijngeschiedenis van een parlement

roept direct een stereotiep beeld op waar historici voor terugdeinzen. De geschiedschrijving over het Engelse parlement heeft geleid tot de beruchte *Whig interpretation of history*. In dit type geschiedschrijving stond de Engelse parlementaire geschiedenis vanaf de Middeleeuwen in dienst van de moderne constitutionele monarchie met een dominant parlement – iets waar de Britten lange tijd hun nationale trots aan ontleenden.²²

Zo loopt dit boek het risico bij te dragen aan de stereotypen van regentenmentaliteit en het poldermodel. Het begrip regentenmentaliteit is in 1964 geïntroduceerd door de Nederlandse politicoloog Hans Daalder. Hij gebruikte de oude regenten uit de Republiek om de zelfgenoegzame houding van toenmalige Nederlandse bestuurders te karakteriseren.²³ Daarbij vertrok Daalder vanuit een misvatting over de vroegmoderne politiek: het gezag van de regenten zou vanzelfsprekend zijn geweest en dus geen verantwoording nodig hebben. In datzelfde jaar kregen de Staten-Generaal een gedenkboek aangeboden getiteld *500 jaren Staten-Generaal*. Het boek trok een ‘vrijwel ononderbroken lijn’ tussen 1964 en de bijeenkomst belegd door de Bourgondische hertog Filips de Goede in Brugge vijfhonderd jaar eerder. De auteurs ontkenden de verschillen tussen de twee vergaderingen overigens niet, maar ook dit boek was vooral een tijdsdocument van de roerige jaren zestig. Door middel van een beroep op het eerbiedwaardige verleden van de Staten-Generaal leek het tegenwicht te willen bieden aan het afkalvende ontzag voor dit instituut.²⁴ Sinds 1964 is er veel veranderd in de politieke geschiedschrijving, en toch zijn de vroegmoderne en gerestaureerde Staten-Generaal nooit meer het onderwerp geweest van één boek, laat staan door één historicus.²⁵

De verhouding tussen vroegmoderne en moderne instituten levert debat op onder historici. De Britse historicus Leslie Price waarschuwde voor het opleggen van een moderne maatstaf aan de Staten-Generaal uit de Republiek.²⁶ Vroegmodernist Simon Groenveld deed juist een oproep tot meer studie naar de vroegmoderne wortels van de moderne staatsinstellingen. Slechts wanneer we deze wortels van een instituut kennen, kunnen we volgens hem de moderne vorm begrijpen.²⁷ Groenveld blies hiermee de klassieke continuïteitsthe

van de Franse socioloog en historicus Tocqueville nieuw leven in. Tocqueville schreef al in 1856 dat we de Franse Revolutie moeten zien als een voortzetting van hervormingen die al waren ingezet in het ancien régime.²⁸ Uit een reeks Nederlandse studies leren we dat het oligarchische karakter van de bestuurlijke elite in de Republiek een kenmerk is van de politieke cultuur in zowel de achttiende als de negentiende eeuw.²⁹

16 De Staten-Generaal maakten voor 1795 deel uit van een groter netwerk van lokale, regionale en provinciale vergaderingen die alle tezamen het staatsbestel van de Republiek vormden.³⁰ Het poldermodel is een twintigste-eeuwse term die gebruikt wordt om te suggereren dat de overlegcultuur van deze vergaderingen al eeuwen een wezenlijk bestanddeel is van de Nederlandse identiteit.³¹ Nu schreven historici Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden een thetische studie over de duizendjarige geschiedenis van dat model. Als ik meega met hun definitie van het poldermodel, dan zouden de moderne Staten-Generaal *passief*, om zo te zeggen ‘automatisch’, als vanzelf de eeuwenoude reeks vergaderingen waarin een timide, sobere en op consensus gerichte overlegcultuur overheerste, voortzetten.³² Dat is niet de bedoeling van mijn verhaal. Ik wil juist laten zien dat er *actief* is gewerkt aan de overdracht van deze overlegcultuur en dat het ook heel anders had kunnen aflopen.

In een kritische reactie op Prak en Luiten van Zanden waarschuwde historicus Bert De Munck voor te veel nadruk op continuïteit. Deze kan leiden tot het onderschatten van de historische context en exceptionalisme suggereren.³³ De Munck veronderstelt dat als een instituut verdwenen is, alle daarmee verbonden praktijken ook direct verdwenen zijn. Wat er volgens hem overbleef van de vroegmoderne instituten, waren slechts ‘memory traces’.

Ik zal echter voor verschillende elementen laten zien dat met het verdwijnen van het instituut de vergadercultuur allesbehalve verdween. Hiervoor maak ik gebruik van het concept traditie en ik beschouw traditie als een *activiteit*. Traditie gaat over een proces van overdracht, waarin mensen in het heden teruggrijpen op een verleden. Zij dragen het verleden over naar het heden met een specifiek doel.³⁴ Een traditie overdragen was *geen* kwestie van pas-

sieve overerving tussen generaties, zoals de overdracht van de Colot d'Escury-zetel lijkt te suggereren. Wie een traditie wilde doorgeven of ontvangen, moest daarvoor werken.³⁵ Ook Hendrik was zich daarvan bewust, want hij nam zich voor ook 'op te treden als een vrij en onafhankelijk man', die als het erop aankwam 'de welwillendheid van de vorst opoffert aan het welbegrepen belang van den Staat'.³⁶ Dit werken aan de traditie bracht continuïteit tot stand tussen heden en verleden.

Het bestaan van een traditie was afhankelijk van actief gebruik.³⁷ Elke traditie moest nieuwe gebruikers toelaten, want zij bepaalden of het verleden dat de traditie overdroeg voor hen relevant was. Zo kan ik de redenering van De Munck omkeren dat er 'slechts' sporen van herinnering overbleven als een instituut verdween: zonder deze mentale relevantie kwam de overdracht in de praktijk überhaupt niet van de grond. Pas wanneer de ontvangers of uitvinders van een traditie deze als relevant beschouwden, paktten ze haar op, gebruikten haar en gaven haar door. Traditie gaat om deze redenen altijd samen met verandering en aanpassing. Het beroep op tradities in de Tweede Kamer kwam dus niet voort uit louter reactionaire reflexen van de oude regenten, die slechts het behoud en de continuïteit nastreefden van een situatie die op het punt stond verloren te gaan.³⁸ Daarvoor was de politiek simpelweg te veel veranderd sinds 1795 en waren er te veel alternatieve werkwijzen en nieuwe gebruikers voorhanden.³⁹

17

Werkwijze en opbouw

Op drie manieren wil ik voorkomen dat mijn boek een teleologische geschiedenis van de Staten-Generaal vertelt of het gedenkboek uit 1964 herhaalt. Ten eerste is het niet mijn bedoeling een vroegmodern geboortemoment van het moderne parlement af te kondigen. Het gaat er mij om de vergaderpraktijk van de negentiende eeuw op zijn eigen merites voor het voetlicht te brengen en daarvoor moeten we rekening houden met de vroegmoderne Staten-Generaal. Het is onmogelijk uit ruim twee eeuwen vergaderpraktijk voor de verschillende thema's een definitief beginpunt vast te stellen. Tussen 1576 en 1795 hebben de Staten-Generaal ook een ontwikkeling doorgemaakt.

Om recht te doen aan deze dynamiek, ben ik niet met een meetlat de archieven van de oude Staten-Generaal in gedoken om een vergelijkende studie te schrijven. De hoofdstukken zijn bedoeld als betogen die het accent leggen op de vroege negentiende eeuw. Het vertrekpunt van de hoofdstukken ligt in de tweede helft van de achttiende eeuw. Met die doelstelling heb ik de archieven van de oude en geres- taureerde Staten-Generaal benaderd.

18 Ten tweede is het verhaal dat ik vertel niet uniek voor Nederland. De Tweede Kamer was een van de nieuwe Europese parlementen die nog bestonden uit elementen van de oude standenvergaderingen en al iets hadden van een moderne volksvertegenwoordiging. In de literatuur is al gewezen op het nationale vertoog dat de restauratieregimes inzetten na de terugtocht van de Franse bezetter.⁴⁰ Ik gebruik het continuïteitsperspectief juist om het nationale succesverhaal te nuanceren. Door bijvoorbeeld de doorwerking van de provinciale macht aan te tonen, voorkom ik een lofzang op Nederlands of Hollands glorie.

Ik had ook een vergelijkend verhaal kunnen vertellen over bijvoorbeeld het Zweedse of Engelse parlement.⁴¹ Dat heb ik niet gedaan omdat voldoende aandacht uit moet gaan naar de historische context van de continuïteit van vergaderpraktijken. Leden deden namelijk een beroep op traditie of maakten er gebruik van om hun handelingen en de Tweede Kamer van legitimiteit te voorzien. Zo gaat dit boek over de rol van traditie in tijden van politieke verandering en voorkom ik anachronismen. Waar mogelijk zal ik verwijzen naar hoe de Nederlandse casus zich verhoudt tot die van andere landen om nationale zelfgenoegzaamheid te vermijden.

Het is een uitdaging om de continuïteit van vergaderpraktijken aan te tonen. Op papier hebben de Staten-Generaal en de Tweede Kamer weinig aandacht besteed aan hun vergaderpraktijk. De Staten-Generaal gebruikten geen notulen als verslaglegging van het overleg. Zij kozen ervoor de besluiten dagelijks te registreren in resoluties, zonder vermelding van de discussie of beraadslaging die had plaatsgevonden. Omdat vroegmoderne instituten de boodschap van eensgezindheid wilden uitstralen, lieten de vergadelaars het liefst zo min mogelijk sporen na van meningsverschillen in de

officiële documenten. Particuliere notulen en geheime archieven vormen de uitzondering op deze regel.⁴² Hier hebben we meteen een eerste vorm van continuïteit te pakken. De Tweede Kamer gebruikte wel notulen als verslaglegging van hun zittingen, maar zette de gewoonte voort om meningsverschillen daarin niet woordelijk op te nemen.⁴³

Over de Tweede Kamer is wel eens opgemerkt dat zij slechts een passieloze discussie voerde over publieke werken.⁴⁴ De Handelingen van de Tweede Kamer die betrekking hebben op onze onderzoeksperiode geven in elk geval deze indruk. Zij zijn tot stand gekomen door het monnikenwerk van griffier J.J.F. Noordziek in het derde kwart van de negentiende eeuw. Noordziek maakte een zorgvuldige en kritische reconstructie van de Kamerdebatten op basis van officiële staatspapieren, krantenverslagen en persoonlijke parlementaire nalatenschappen.⁴⁵ Omdat de Handelingen over deze periode gereconstrueerd zijn, vormen zij niet de voornaamste bron van dit onderzoek. In plaats daarvan heb ik zoveel mogelijk gebruikgemaakt van documenten die de Staten-Generaal zelf hebben geproduceerd en van persoonlijke archieven en memoires. Correspondenties en memoires bieden inzicht in welke verbanden er bestonden tussen de leden *en* tussen de vroegmoderne Staten-Generaal en de Tweede Kamer.

19

Sporen van de vergaderpraktijk vind je in het grijze gebied tussen de geschreven wet- en regelgeving en de uitvoering daarvan in de praktijk van de vergadering. Deze tussenruimte bestond uit ongeschreven gedragsregels die de leden doorgaans stilzwijgend gehoorzaamden in de alledaagse praktijk van vergaderen.⁴⁶ De verschillende interpretaties van deze regels gaven aanleiding tot conflicten. In dergelijke conflicten moesten de vergadelaars de ongeschreven normen en waarden uitspreken om het bestaan ervan in de praktijk te bevestigen.⁴⁷ Deze conflictsituaties hebben wel sporen in de archieven nagelaten en staan daarom centraal in dit boek. Alleen zijn deze bronnen meestal niet de officiële vergaderstukken van de Staten-Generaal of de Tweede Kamer.

De vergaderpraktijk verdeel ik in dit boek onder in verschillende lagen, die elk in een thematisch hoofdstuk aan de orde komen. We beginnen met de vraag die misschien wel het meest voor de hand ligt.

Hoe verging het een oud-gedeputeerde ter Staten-Generaal in de Tweede Kamer? Voor het antwoord op deze vraag duiken we in de goed gedocumenteerde denkwereld van Jan Elias Nicolaas van Lynden van Hoevelaken, oud-gedeputeerde en eerste voorzitter van de Tweede Kamer. Na deze persoonlijke indruk van de vergaderpraktijk volgt een materiële terreinverkenning van de vergaderzalen. Het tweede hoofdstuk betoogt dat staatkundige veranderingen telkens gevolgen hadden voor de huisvesting, maar de Staten-Generaal hebben ‘soberheid en doelmatigheid’ altijd gehanteerd als maatstaf voor de inrichting, waar ze ook vergaderden.⁴⁸ Hoe de leden hun vergadering procedureel inrichtten is het onderwerp van het derde hoofdstuk. Door de ogen van de Kamerleden en ministers volgen we het wetgevingsproces tot in de achterkamertjes, waar zij met duw- en trekwerk de wetsvoorstellen naar hun zin wilden krijgen. De formele vergaderregels blijken een andere rol te hebben vervuld dan wij vanuit modern oogpunt verwachten.

In de tweede helft van het boek komen de overlegcultuur, de band met Oranje en de verkiezingen aan bod. Deze drie thema's maken het strijdtoneel van de Staten-Generaal compleet. Tussen 1815 en 1830 schudden eloquente zuidelijke leden de bedaarde overlegcultuur van de oude Staten-Generaal behoorlijk op en hoofdstuk 4 gaat na wat dit betekende voor de politieke praktijk. Dat bedaarheid als norm gold voor beschaafd overleg, kan alleen bewezen worden door normoverschrijdingen en daarom staat dit hoofdstuk bol van grensoverschrijdend gedrag. Maar de Staten-Generaal voerden niet alleen strijd tijdens hun reguliere zittingen. De machtsstrijd ging door tijdens ceremonies en rituelen. Tot op de dag van vandaag gebruiken de Staten-Generaal Prinsjesdag en de inhuldigingsplechtigheid van de vorst om hun constitutionele positie uit te drukken. Waarom dat gebeurt in het bijzijn van Oranje, is het onderwerp van hoofdstuk 5. Dat verhaal bereidt ons voor op een thematiek waar de regenten de grondwet aan hun laars laptten. Officieel mochten de Kamerleden geen mandaat meekrijgen uit de Provinciale Staten die hen hadden verkozen. Het was naïef van de opstellers van de grondwet om te denken dat de voorheen soevereine machten uit de Republiek geen tegenprestatie verlangden van de leden die zij naar Den Haag stuur-

den. Hoe nabij de vroegmoderne verhouding tussen leden van de Staten-Generaal en hun provincies nog was, is dan ook het onderwerp van het laatste hoofdstuk. Dat lijkt een onlogisch moment om uit te leggen hoe de Kamerleden hun zetel bemachtigden. Toch past die plaats bij de boodschap van dit boek. Uit de herinnering van Hendrik aan zijn toetreding tot de Tweede Kamer bleek al dat zijn verkiezing daarin geen grote rol opeiste. Het slothoofdstuk betoogt daarom dat de leden weliswaar hun weg naar de Kamer vonden via de moderne weg van verkiezingen, maar in de praktijk functioneerde het kiesstelsel nog volgens de principes die gedeputeerden voor 1795 naar Den Haag brachten. Door middel van geheime briefwisselingen tussen de gouverneurs in de provincie, de secretaris van staat en lokale regentencoterieën dringen we door tot de verkiezingspraktijk. Zij brengen de provinciale macht aan het licht en corrigeren het bestaande beeld, waarin Willem I het voor het zeggen had en bepaalde wie er in de Tweede Kamer kwam en wat daar vervolgens gebeurde.

Noordelijke Tweede Kamerleden

J.E.N. van Lynden van Hoewelaken.
Bron: RKD, Den Haag.

G.K. van Hogendorp. Bron: KBB,
Koninklijke Bibliotheek van België,
Brussel.

L.C. Luzac. Bron: RKD, Den Haag.

J.G. van Nes van Meerkerk. Bron: RKD,
Den Haag.

Noordelijke regeringsmannen

Vicevoorzitter van de Raad van State
J.H. Mollerus. Bron: RKD, Den Haag.

Eerste Kamervoorzitter W.F. Röell.
Bron: Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Minister van Justitie C.F. van Maanen.
Bron: Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Secretaris van staat A.R. Falck. Bron:
Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

In de politiek van de wieg tot het graf: de gedachtewereld van een regent

‘In mijn negentienjarige [ambtelosheid] had ik niet kunnen denken dat ik daarvoor in de wieg gelegd was, maar nu ik in het schuitje ben, moet ik wel mede roeien.’¹ Deze gedachte schoot Jan Elias Nicolaas van Lynden van Hoevelaken door het hoofd vlak voordat hij in 1815 de voorzittersstoel beklom van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Na de Bataafse omwenteling koos de Gelderse gedeputeerde voor een ambtelos bestaan in afwachting van betere tijden en niet voor integratie in het nieuwe staatsbestel.² Met de beeldspraak van het schuitje heeft Van Lynden zelf opgeschreven wat ik aan de hand van zijn optreden wil aantonen. De oud-gedeputeerde ter Staten-Generaal die terugkeerde in de gelijknamige vergadering na 1814 probeerde geen terugkeer naar de oude situatie te verwezenlijken. Integendeel, door zijn carrière te hervatten heeft Van Lynden de regententraditie in dienst gesteld van de legitimiteit van de nieuwe staat.

25

De oud-gedeputeerden ter Staten-Generaal zoals Van Lynden, zouden na 1795 nooit meer getalsmatig een wetgevende vergadering domineren. Maar de aanwezigheid van de oude ‘Loevesteinsche’ families en ‘*noms historiques*’ in bestuurlijke posities was een belangrijk kenmerk van het restauratietijdvak.³ Het begin van de negentiende eeuw staat bekend als de periode waarin de elite uit de Republiek versmolt met de nieuwe Bataafse voorhoede tot een stand van notabelen.⁴ Historici hebben al vastgesteld dat enkele families een zetel in de Staten-Generaal als familiebezit beschouwden, zoals gebruikelijk was in de Republiek.⁵ Ik heb er niet voor gekozen al deze

Kamerfamilies de revue te laten passeren en daarmee kwantitatieve doorwerking van de regententraditie aan te tonen. De overdracht van de zetel op de volgende generatie zegt lang niet alles over de continuïteit van het gedrag van de oude bekleeder. Zo vond men het 'bedroevend dat de zoon van Van Sasse van Ysselt de voetstappen van zijn edelen vader niet drukt'.⁶ Achter in dit boek vindt u een klein overzicht van de oud-gedeputeerden en kamerfamilies. Daar kunt u zien dat vrijwel alle noordelijke provincies wel zo'n familie hadden in de gerestaureerde Staten-Generaal. Ook heb ik uitgezocht welke andere gedeputeerden na 1795 hun vergaderloopbaan voortzetten in een van de Kamers. Bestaand onderzoek heeft al uitgewezen dat de
 26 vroegmoderne carrièrepatronen zich na 1815 hebben voortgezet.⁷ Vier gedeputeerden zijn toegetreden tot de eerste Bataafse parlementen en het Wetgevend Lichaam telde tussen 1805 en 1810 negen oudgedienden in zijn gelederen. Van Lynden kreeg in 1814 gezelschap van zestien ambtgenoten uit de Republiek. Tien Tweede en elf Eerste Kamerleden hebben zitting gehad in de oude Staten-Generaal.⁸

De continuïteit van de gedachtewereld van één persoon leent zich goed om kwalitatief te laten zien hoe de overdracht van traditie in zijn werk is gegaan. Het persoonsperspectief brengt het spanningsveld in beeld waarop een oud-gedeputeerde kon optreden als drager van de regententraditie in het nieuwe staatsbestel.⁹ Op die manier kunnen we stilstaan bij de vraag of en zo ja, hoe een lid van de oude elite zich heeft aangepast aan de veranderende omstandigheden. Daarvoor bekijken we hoe het Van Lynden verging na negentien jaar ambteloos burgerschap. Als oud-gedeputeerde ter Staten-Generaal droeg Van Lynden na 1814 de herinnering aan deze instelling mee in de vergaderzalen. Zijn handelingen zijn het bewijs dat het overdragen van tradities geen kwestie was van passieve overerving, maar actief handelen vereiste. Van Lynden paste de regententraditie aan, zodat zij relevantie had voor nieuwe gebruikers en in aanmerking kwam voor overdracht.¹⁰

Van Lynden van Hoevelaken staat hier centraal, omdat hij stamde uit een van de voornaamste regentenfamilies van de Republiek en na 1814 verschillende keren constitutionele sleutelposities bekleedde.

Zijn loopbaan heeft persoonlijk bronmateriaal opgeleverd dat ons in staat stelt inzicht te verkrijgen in de aspecten van de regententraditie die hem motiveerden. De brieven die hij schreef of waarin hij zelf figureerde als regent, maken duidelijk dat standsbesef en plichtsbesef nauw aan elkaar verwant waren in het begin van de negentiende eeuw.

Na afloop van zijn termijn als voorzitter van de Tweede Kamer kwam Van Lynden terug op zijn uitspraak over het schuitje in een van de brieven die hij schreef aan zijn jongere broer Carel, de gouverneur van Gelderland. '[W]ijl ik mijne onafhankelijkheid vaerwel gezegd heb, moet ik mijnen troost vinden in het betragten van mijn pligt.'¹¹ Deze plicht bestond voor Van Lynden uit het dienen van drie belangen door middel van zijn publieke functies. Hij diende de familie, de provincie Gelderland en de nieuwe staat, en dat deed hij nadrukkelijk in deze volgorde. Voortdurend hield hij daarbij een oog op de constitutionele balans tussen de regenten, de Oranjevorst en de burgers, oftewel op het machtsevenwicht waarop legitimiteit in de Republiek had berust.¹²

27

Zoals het een Van Lynden betaamde, bezat hij diverse bestuurlijke sleutelposities tegelijkertijd.¹³ Hij had een zetel in de Raad van State en in de Staten-Generaal, een combinatie die in de Republiek onmogelijk was geweest. Op generaliteitsniveau, zoals het overkoepelende bestuursniveau destijds heette, mochten regenten ambten niet combineren. Dat hij beide functies aanvaardde, toont dat Van Lynden meeboog met de nieuwe staatsrechtelijke realiteit. Met zijn jongere broer Carel op de Gelderse gouverneursstoel beschikte Van Lynden over drie ijsers in het vuur waarmee hij zijn belangen kon dienen. Qua vorm had zijn loopbaan op het eerste gezicht veel weg van de persoonsgebonden bestuurscultuur die hem met een vergulde paplepel was ingegoten.

Stadhouderlijk stelsel & Bataafs-Franse tijd

De Gelderse adellijke familie Van Lynden beleefde in het stadhouderlijk stelsel onder Willem v het hoogtepunt van haar macht en aanzien. Een patriots pamflet vergeleek de orangistische familie met

een boom, waarvan de takken wortel schoten in de verschillende provincies.¹⁴ Via een uitgekiende huwelijkspolitiek had de familie toegang gekregen tot bestuurlijke ambten in verschillende provincies. Zo vonden tussen 1747 en 1795 maar liefst twaalf Van Lyndens, los van elkaar, hun weg naar de vergadertafel van de Staten-Generaal. Als gedeputeerde namens Gelderland trad Van Lynden in de voetsporen van zijn vader en twee ooms.¹⁵

28 In het ancien régime bestond geen strikt onderscheid tussen politiek, beheer en bestuur. Bij benoemingen ging het om een persoon of een familie. Of deze persoon of familie de capabelste bekleder was van deze positie, was van ondergeschikt belang. In het stadhoudelijk stelsel van Willem v speelden de familiebanden tussen de regenten bij de verdeling van ambten een voorname rol.¹⁶ De stadhouder stond in een lange traditie van Oranjes die garen sponnen bij de rivaliserende regenten. In 1672 en 1747 hadden de burgers een beroep op Oranje gedaan, onder andere om de macht van de regenten in toom te houden.

Door teruglopende inkomsten uit handelondernemingen werden de regenten financieel steeds meer afhankelijk van inkomsten die zij verkregen uit ambten.¹⁷ In de zogeheten contracten van correspondentie legden de regenten nauwkeurig vast hoe de ambten tussen de verschillende families rouleerden. Tijdens roerige perioden, zoals na de teleurstellende Vrede van Utrecht in 1713, de Pachtersoproeren in 1748 en de patriottenbeweging in de jaren 1780, klonk gemor over de groeiende geslotenheid van de regentenoligarchie. De opeenstapeling van ambten, nepotisme, intriges en omkooprij leidde tot klachten over het stadhoudelijk stelsel.¹⁸ Een patriots pamflet uit 1782 verhaalde bijvoorbeeld over hoe ‘Mannen van Name’ op de weg naar een ambtenboom hun ziel prijsgaven ‘om Ampten voor haare Kinderen te krijgen’. Aan het eind van de weg wachtte Willem v, die naar believen plukte van de ambtenboom en zo zijn gunstelingennetwerk tevreden hield.¹⁹ Carel van Lynden behoorde tot zijn vertrouwelingen en nam in 1799 zelfs deel aan de mislukte gewapende inval in Oost-Nederland.

Vanuit zijn ballingsoord Oranienstein ontsloeg Willem v in 1801 de oude regenten uit hun eed. Hiermee maakte hij voor hen de weg

vrij om functies in het Bataafse bestuur aan te nemen. Orangistische regenten vervingen toen in veel gevallen katholieke functionarissen. Hierdoor ontstond geleidelijk een amalgaam van protestantse patriotten en oud-regenten. Samen vormden zij de nieuwe notabelenelite.²⁰ Raadpensionaris Schimmelpenninck stelde in 1805 met enige moeite een gematigd Wetgevend Lichaam samen bestaande uit zowel patriotten als oranjegezinden.²¹ Pas na twee maanden aandringen accepteerde bijvoorbeeld de voormalig gedeputeerde ter Staten-Generaal en vertrouweling van de verbannen Oranjes, H.W. van Aylva, zijn benoeming. Voordat hij zitting nam, torpedeerde hij de kandidatuur van de Friese patriot en jurist Siderius. Van Aylva wens- te geen zitting te nemen naast een vroegere rentmeester van zijn familie. In 1806 raadde Van Aylva koning Lodewijk Napoleon zelf aan zowel oude regenten als Bataafse bestuurders te benoemen in het Wetgevend Lichaam en de Staatsraad.²² Een Utrechtse neef van Van Lynden accepteerde in 1807 de positie van Landdrost en zat tussen 1811 en 1814 in het Keizerlijk Wetgevend Lichaam.

29

Van Lynden bleef principieel ambteloos op zijn heerlijkheid Hoevelaken. Hij trouwde in 1804 met een dochter uit het rijke Amsterdamse patriciërs geslacht Corver Hooft. Een verbintenis aangaan met de rijke burgerij was een strategie waarmee de adel zijn kostbare levensstijl na 1795 heeft kunnen handhaven.²³ Behalve de Utrechtse neef accepteerden de overige Van Lyndens, net als hij, pas publieke functies na het herstel van Oranje en de onafhankelijkheid. Zij keerden terug in een staatsbestel waar een streng ambtsethos gold. Redelijkheid, bestuurlijke zuiverheid en bedrevenheid in staathuishoudkunde speelden voor 1795 ook een rol bij de verdeling van ambten, maar inmiddels stonden deze vereisten hoger in het vaandel dan het familiebelang.²⁴

Een regent in de grondwetscommissie

Voor het restauratieregime was de familie Van Lynden een belangrijke steunpilaar.²⁵ Van Lynden ontving in 1814 meerdere benoemingen van de Soeverein Vorst Willem Frederik. Hij kreeg zitting in de ridderschap, een barontitel en een benoeming in de Staten-Generaal.

Zijn broer Carel werd benoemd tot gouverneur. Volgens oud landsheerlijk gebruik zou het voorzitterschap van de Staten-Generaal eigenlijk gaan naar de bejaarde Van Lynden van Blitterswijk, als oudste lid namens Gelderland. Deze Van Lynden was zestien jaar gedeputeerde geweest in de oude Staten-Generaal voor Zeeland en een verre verwant van onze Van Lynden. Van Blitterswijk bedankte vanwege zijn 77-jarige leeftijd en het voorzitterschap ging over op onze Van Lynden, als tweede lid namens Gelderland. Deze positie dankte Van Lynden dus vooral aan zijn familienaam en Gelderse afkomst, en niet zozeer aan de korte tijd die hij zelf in de oude Staten-Generaal had doorgebracht.

30 Van Lynden zat de vergadering voor alsof er sinds 1795 bijna niets was veranderd. Zijn collega's hielpen hem daarbij. Doordat de leden in provinciale orde waren gaan zitten, vond de stemopname plaats in deze volgorde. Van Lynden vroeg de leden bovendien hun stem af te geven direct nadat zij gesproken hadden. Het reglement stond hem zelfs toe te concluderen dat de vergadering een wet aannam, zonder dat alle leden hadden gesproken of gestemd. Van Hogendorp betreurde dat elke gelegenheid voor plenaire gedachtenuitwisseling hiermee verloren ging.²⁶ Willem Frederik daarentegen was erg tevreden met de manier waarop Van Lynden de wetten door de Staten-Generaal loodste en benoemde hem tot commandeur in de Orde van de Nederlandse Leeuw.²⁷

De komst van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden bezorgde Van Lynden een benoeming op basis van competentie. Secretaris van staat Falck prees Van Lyndens politieke inzicht en zorgde ervoor dat de Geldersman toetrad tot de nieuwe grondwetscommissie. Deze commissie zou de grondwet van 1814 aanpassen aan de nieuwe staat.²⁸ De dikke map aantekeningen die bewaard is gebleven, getuigt van de toewijding die Van Lynden aan de dag legde.²⁹ Het 'constitutionele werk' verliep alleen 'niet volkomen naar mijn genoegen', schreef hij aan zijn broer. 'Maar in dit, zoo als in de meeste dingen, geld[t] het gezegde, *on fait ce qu'on peut et non ce qu'on veut*.'³⁰

Met deze pragmatische instelling probeerde Van Lynden op verschillende punten invloed te hebben op de constitutionele balans tussen koning, adel en bevolking. De koning had volgens Van Lyn-

den een belang bij een stabiele – lees welvarende – adel als bestuurlijke intermediair. Hij steunde de wens van enkele zuidelijke commissieleden voor een bijzondere erfrechtpositie van de adel. De welgesteldheid van deze groep moest duurzaam verzekerd worden in de grondwet, zodat enkele aanzienlijke families de monarchie konden steunen. Ten tweede stelde Van Lynden een succesvol advies samen waarin hij pleitte voor de landsheerlijke rangschikking van de zeventien provincies, in plaats van alfabetisch of geografisch.³¹ Via de eed voor Kamerleden probeerde hij het verbod op last en ruggespraak tussen Kamerleden en Provinciale Staten te omzeilen. Van Lynden vond het belangrijk dat de eed leden expliciet toestond ‘wel provinciale of lokale belangen’ te behartigen, zolang deze de grondwet en het algemeen belang respecteerden. De commissie kon zich vinden in deze uitspraak, al had zij geen gevolgen voor de uiteindelijke eedformule.³²

31

Van Lynden behoorde tot de minderheid van de commissie die tegen de openbaarheid van de Tweede Kamer was. Het verleden speelde een duidelijke rol in de argumentatie. Voorstanders verwezen naar de grote prestaties van landen met openbare parlementen, zoals de Verenigde Staten en Engeland. Van Lyndens standpunt was glashelder. ‘Onze voorouders’ waren tot grote daden gekomen, ‘of-schoon zij geene openbare vergaderingen hielden’ en ‘de wezenlijke zaken worden toch in ’t geheim behandeld’.³³ Van Lynden overtuigde de commissie niet en de traditie van geheimhouding in de Staten-Generaal maakte plaats voor gedeeltelijke openbaarheid. Als we Van Lyndens lidmaatschap van de Raad van State bespreken, zullen we zien dat er voor hem nog genoeg ruimte overbleef om in het geheim de wezenlijke zaken te behandelen.

Over de hoofdstukken van de Provinciale Staten en Godsdienst was Van Lynden ook ontevreden. Het was hem niet gelukt de oude aanspreektitel te behouden voor de Statenvergaderingen. Daarnaast betreurde hij het verdwijnen van het artikel waarin de Christelijke Hervormde Godsdienst werd aangemerkt als de religie van de vorst. Hiermee was in 1814 uiting gegeven aan de voorheen bevoorrechte positie van de Nederduits gereformeerde kerk in de Republiek. Dit artikel was onhoudbaar in een koninkrijk waarin de meerderheid

van de bevolking katholiek was. De discussie over het godsdiensthoofdstuk was onaangenaam geweest, 'dog ik heb er mij zoo weinig mogelijk in gemengd', schreef hij aan Carel.³⁴

Als beloning voor zijn constitutionele werk ontving Van Lynden samen met de andere commissieleden een benoeming in de Raad van State, de adviesraad van de koning. Toch hoopte Van Lynden dat Willem I hem ook aanhield als gedeputeerde ter Staten-Generaal, want 'je serai bien dupe s'il en était autrement'.³⁵ Het zou een kostbare aangelegenheid worden om zich als edelman in de nabijheid van de koning op te houden in Den Haag en Brussel. Van Lynden kon niet volstaan met een klein appartement, zoals de vrijgezelle rechter

32 Warin. In Brussel had Van Lynden graag zijn echtgenote en twee dochters bij zich. Het Huis van Lynden bracht hij onder aan het Place Royale. Ook keek hij niet op een cent meer of minder als het op zijn stulpje in Hoevelaken aankwam. Voortdurend schreef hij over de verfraaiingen die hij liet uitvoeren. Gelukkig behoorde Van Lynden tot de eerste 110 leden van de Tweede Kamer. Hierdoor ontving hij boven op zijn traktement als Staatsraad van f 4000,- jaarlijks f 2500,- onkostenvergoeding.³⁶ Door de gedrevenheid die Van Lynden aan de dag zou leggen in het dienen van zijn zaak, blijkt dat beide zetels voor hem meer om het lijf hadden dan erebaantjes.

Voorzitter van de Tweede Kamer

De ziekte van Van Hogendorp zorgde ervoor dat Van Lynden het voorzitterschap in de schoot geworpen kreeg.³⁷ De voorzittersstoel van de openbare Tweede Kamer was niet waar hij als regentzoon op was voorbereid. Nog voordat hij de eerste zitting had voorgezeten, zag hij 'met ongeduld' uit naar het eind van zijn voorzitterschap, 'want ik stel er mij niet veel genoeg van voor'.³⁸ Desondanks besloot hij ook deze zetel in dienst te stellen van zijn bijdrage aan de legitimiteit van de nieuwe staat. Een deel van de Kamerleden zag echter weinig in de manier waarop Van Lynden zijn plicht vervulde. De vrees voor een onaangenaam voorzitterschap kwam dubbel en dwars uit.

De sessie van 1815-1816 was een aaneenschakeling van vergaderin-

gen die allemaal in het teken stonden van de voorbereiding van wetsvoorstellen. Klokslag tien uur vergaderde hij in de Raad van State, daarna zat hij de plenaire Kamersitting voor en dan was er nog het Afdelingswerk, waar de Tweede Kamerleden in kleinere groepen wetsvoorstellen onderzochten. Maar het plezier verging Van Lynden vooral door de wrevel die zijn interpretatie van de grondwet opriep bij de Kamerleden. Het driftig ‘mede roeijen’ met de nieuwe staat leverde de reputatie van Van Lynden, als een man met onovertroffen verstand van politieke zaken, een flinke deuk op.³⁹ Tegen het eind van de sessie was Van Lynden de wanhoop nabij. ‘God geeve dat ik in de volgende sessie niet weder verkoozen word tot President. Ik heb er zoodanig mijn bekomst van dat ik er niet genoeg van zeggen kan.’⁴⁰

33

De eerste aanvaring tussen voorzitter en Kamer liet niet lang op zich wachten. Na vier weken op de voorzittersstoel meldde Van Lynden aan de Kamer verschillende petitie van particuliere personen te hebben ontvangen. Het Reglement van Orde zweeg over de behandeling van petitie. Hier zag Van Lynden kans zijn interpretatie van de grondwet als leidraad te nemen. Zijn uitleg van dit artikel laat zien dat hij zowel de provincie als de koning diende in de Kamer. Van Lynden vond dat de Staten-Generaal onbevoegd waren om petitie te behandelen die de Kamer bereikten zonder tussenkomst van de Provinciale Staten. Dit was een constitutioneel zuiver standpunt, omdat de grondwetscommissie het recht van petitie had ondergebracht bij de Provinciale Staten.⁴¹ Van Lynden combineerde het petitie recht met de bevoegdheid van de Provinciale Staten de belangen van hun ingezetenen bij de koning en Staten-Generaal te behartigen. Deze interpretatie verstevigde dus enerzijds het gezag van de Provinciale Staten. Anderzijds wilde Van Lynden voorkomen dat de Kamer de petitie aangreep om allerlei initiatiefwetsvoorstellen in te dienen. Daarmee tastte de Kamer in zijn ogen de wetgevende macht van de koning aan.

Van Lynden stelde aan de Kamer voor dat zij zijn interpretatie van het petitieartikel overnam. Dit zou gebeuren wanneer de Kamer zichzelf onbevoegd verklaarde petitie te behandelen die direct aan de Staten-Generaal waren geadresseerd. De Kamer stemde in met

34 een commissie die de bevoegdheid van de Staten-Generaal onderzocht. Van Lynden beging echter de cruciale fout zeven zuidelijke commissieleden te benoemen, onder wie de vooruitstrevende Luikse advocaat Reyphins. De commissie concludeerde unaniem dat de grondwet burgers het heilig recht gaf te petitioneren en zij waren volkomen vrij in hun keuze aan wie zij hun petitie stuurden.⁴² Bij de bespreking van het rapport gaf Van Lynden zijn medestanders in de Kamer uitgebreid het woord, zoals de Zeeuw Bijleveld en Geldersman Van Markel Bouwer. De voormalig Bataafse bestuurder Van Hoogstraten stak een historisch gefundeerd betoog af, waarvan de slotalinea's de gruwelen van massapetities uit het recente verleden in herinnering brachten. Petities waren het favoriete politieke instrument geweest van de patriotten. Van Lynden vond de toespraak prachtig, maar de Kamer was niet overtuigd.⁴³

Van Lynden joeg met dit voorstel over de petities de meerderheid van de Kamer tegen zich in het harnas. Zijn familienaam en eigen verleden wekten argwaan. Hij stond te *'stijf op zijn stuk'*, waardoor collega's vonden dat Van Lynden zijn voorzittersstoel misbruikte om de politieke kracht te fnuiken die de afgelopen twintig jaar van petities was uitgegaan.⁴⁴ Veertien jaar later stond de enorme tegenstand van de Kamer hem nog levendig voor de geest. Destijds beschuldigen collega's hem 'van de volks Stem te willen smoren, het zelve keetenen te willen opleggen'. Bevreesd voor 'veel gemor, veel geschreeuw, veel getwist', zag hij geen andere uitweg dan zijn voorstel terug te nemen. Het gerucht ging dat Van Lynden hiervoor uitdrukkelijke orders van het hof had ontvangen. Wel stelde hij de binnengekomen petities in handen van een commissie, met onder anderen Van Hoogstraten en Markel Bouwer in de gelederen. Zij adviseerden de petities in de griffie te leggen waar de Kamerleden ze konden inzien. De Kamer nam dit advies over en zo heeft Van Lynden toch voor de komende twintig jaar de toon gezet bij de behandeling van petities. De uitspraak 'gedeponeerd ter Griffie ter inzage der Leden' groeide zelfs uit tot een gevleugelde verwijzing naar de doofpot.⁴⁵

Naast het petitiedebacle wijdde Van Lynden zich aan de ondankbare taak de grootschalige wetgeving door de Kamer te loodsen die de Rijksdelen moest uniformeren.⁴⁶ Bij de behandeling van wetten

die de portemonnee van de provincies raakten, doemde de aloude patstelling op tussen de provincies met belangen in de handel en landbouw of juist de industrie. Na de moeizame behandeling van in- en uitvoertarieven vertrouwde Van Lynden zijn broer toe weinig heil te zien in het verenigen van al deze tegenstrijdige belangen. Het was genoeg wanneer 'men in alles 's lands behoeften voorzien kan zonder gemor te veroorzaken'.⁴⁷ Hij zou opgelucht zijn wanneer de indirecte belastingen 'een goed uiteinde' gekregen hadden in de Kamer en deze het land tevredenstelden. De aanneming van de belastingwet had heel wat voeten in de aarde en laat goed zien wat het voorzitterschap inhield voor Van Lynden. De weerstand in de Kamer was groot tegen deze belastingen op consumptiegoederen. Van Lynden smeekte de koning om 'volkomen toe te geven op de belasting van de bieren'.⁴⁸ Ondertussen verrichtte Van Lynden de nodige persuasie onder de Kamerleden. Hij rekende het overhalen van Surllet de Chokier tot 'een zeer groote aenwinst om de oppositie te breken'. Reyphins bleef echter onberekenbaar als 'president van die sectie, die zich nooit volkomen wou uitlaten'. Dit getouwtrek en het petitiedebacle zullen voor Reyphins aanleiding zijn geweest Van Lyndens presidium als onfatsoenlijk af te doen.⁴⁹ Verderop in dit hoofdstuk zullen we zien dat de politieke tweestrijd tussen Reyphins en Van Lynden zich voortzette in de Kamerbankjes.

35

Een laatste reden waarom Van Lynden reikhalzend uitkeek naar het einde van zijn voorzitterschap was de gebrekkige ondersteuning door de griffie. In 1817 wisselden beide Kamers van griffier. De aanloop naar deze wisseling van de wacht illustreert de mengeling van bekwaamheid en familiebanden die een rol speelde bij de verdeling van ambten in het restauratiebestel. In 1814 hadden de Staten-Generaal de zwager van Van Lyndens broer aangesteld als griffier, Van Pabst tot Bingerden. Na 1815 zette Van Pabst dit ambt voort in de Eerste Kamer.⁵⁰ Voor de Tweede Kamer had Falck de Gentse bibliofiel Van Hulthem gerekruteerd. De twee waren in 1814 bevriend geraakt, 'edoch in zijn bekwaamheid had ik mij deerlijk vergist', moest Falck bekennen.⁵¹ Vrijwel onmiddellijk bleek dat Van Hulthem 'wel voor geen post in de wereld minder geschikt wezen kon dan voor juist dezen'.⁵² In plaats van Van Lynden te ondersteunen bij zijn

voorzitterschap correspondeerde Van Hulthem bijvoorbeeld liever met dagbladen. Ook diens assistent, commies Lelyveld, hoewel '*bien capable*' volgens Van Lynden, liet hem hopeloos in de steek bij de productie van rapporten. Als Van Lynden er zelf niet achteraan ging, kwam hij volledig onvoorbereid aan bij zijn gesprekken met de koning en ministers.⁵³ Zowel Van Pabst als Van Hulthem verkreeg op eigen verzoek eervol ontslag en de griffie onderging een grondige herstructurering.⁵⁴

Solliciteren: familiebanden & competentie

36 Er volgde een sollicitatieprocedure voor de griffierpost in beide Kamers en dat kwam de gebroeders Van Lynden perfect uit, want zij hadden allebei een familielid te plaatsen. De Van Lyndens bevonden zich door hun bestuursfuncties en afkomst in zowel het familiale als bestuurlijke epicentrum van het koninkrijk. Voor 'uw zwager' Van Pabst was er nog plaats in de Raad van State, liet Van Lynden weten aan Carel. Indien Van Pabst interesse had, wilde Van Lynden de vicevoorzitter van de Raad Mollerus er gerust over spreken.⁵⁵ Deze gunst betaalde zich dubbel en dwars terug. Van Lyndens neef, Van Weede van Dijkveld, solliciteerde namelijk voor de post van Van Pabst bij de Eerste Kamer en werd 'door dezelve gepatroniseerd'.⁵⁶ Ondertussen vernam Van Lynden informatie over andere kanshebbers van Falck. Zo kon Van Lynden inschatten dat Mollerus de vader van zijn schoonzoon niet verder zou 'protegeeren, dan hij fatsoenshalve doen moet', waardoor zijn neef Van Weede 'nog al enige kans voor zig heeft'.⁵⁷ De Eerste Kamer benoemde inderdaad Van Weede van Dijkveld als griffier en hij zou de functie maar liefst 25 jaar vervullen.

Van Lynden had als Tweede Kamerlid een officiële stem in de opvolging van griffier Van Hulthem. De vele sollicitanten dichtten zich allerhande kwaliteiten toe, 'en algemeen worden zij gemist', oordeelde Van Lynden door schade en schande wijs geworden.⁵⁸ Het was duidelijk dat hij op zoek was naar een bekwame bekleeder van dit ambt. Zijn voorkeur ging uit naar de secretaris van de grondwetscommissie, Meyer, 'die ik het geschiktste reken' en 'na hem Markel

Bouwer', de Gelderse collega die zijn petitievoorstel had gesteund. Voor De Geer, commies van de Raad van State, zou hij alleen kiezen bij gebrek aan beter. Van Lynden wilde in elk geval 'niet zeer [De Geers] Protecteur zijn'. Deze Utrechtse stadsbestuurder leek hem wat jong voor de functie en hij zou beter tot zijn recht komen in dienst van een minister. Maar bij deze vacature legde Van Lyndens voorkeur minder gewicht in de schaal. J.L.W. de Geer van Jutphaas kwam als winnaar uit de bus en ook hij zou 25 jaar in functie blijven.⁵⁹ De bemoeienis van de Van Lyndens met deze wisseling van de griffiers is tekenend voor de manier waarop in het restauratiebestel posities werden vergeven.

Er had sinds het ancien régime een geleidelijke normverschuiving plaatsgevonden. Ambten moesten vergeven worden op basis van competentie en niet via familienetwerken, patronage of protectie. In de praktijk bleek echter dat, naast bekwaamheid, deze persoonsgebonden verdelingsmechanismen een rol speelden. Een belangrijke oorzaak van de 'regentenmentaliteit' als traditie binnen de Nederlandse politiek is het feit dat de bestuurders, groot geworden in de Bataafs-Franse tijd, het gebruik van onder andere familieconnecties van de regenten succesvol overnamen.⁶⁰ Een minister als Falck wist heel goed te balanceren tussen het moderne ambtsethos en de familiebelangen. Op verzoek van zijn zwager beval hij bijvoorbeeld diens zoon aan, 'niet als neefje van den Minister, maar als jongmensch dat aangebragt moest worden'.⁶¹ Verder wemelde het in de rechtbanken van de neefjes en zoontjes van Justitieminister Van Maanen en wist de nieuwe minister van Financiën F.A. van Hall zich bij zijn aantreden op het Binnenhof in 1842 omringd door zwagers. Het was dringen geblazen voor de ministers om hun zoons geplaatst te krijgen. De oude elite klaagde over het feit dat zij het aflegde tegen de nieuwe generatie bij de zoektocht naar ambten voor hun verwanten.⁶²

Het voorgaande laat zien dat de leden van de nieuwe en oude elite allen de weg bewandelden naar de ambtenboom omwille van de familie. Dit had twee gevolgen voor het restauratiebestel, waarmee Van Lynden te maken kreeg. Ten eerste nam de concurrentie binnen de notablenelite toe en ten tweede bemoeilijkte de competentie-eis

het spel voor de oude elite. Deze eis liet zich niet beheersen door het vertrouwde familiale rekenmodel. Behendigheid en tact waren ook in het ancien régime belangrijke voorwaarden geweest voor het succesvol meedingen in het stadhouderslijk stelsel. Maar nu zowel de oude als de Bataafse elite meedong, werden deze eigenschappen onmisbaar voor een bestuurder die een familielid geplaatst wilde hebben. Koning Willem I spon net als zijn vader garen bij deze concurrentie. Hij maakte handig gebruik van het overgrote aanbod om de oude en nieuwe elite aan zich te binden. De concurrerende elite leidde daarom ook tot een kostbare overheid die in veel betrekkingen voorzag.⁶³

Broer, Staatsraad en heer van Hoevelaken

De grote invloed van Willem I op bestuurlijke benoemingen is een reden waarom het lidmaatschap van de Raad van State voor Van Lynden belangrijker was dan zijn zetel in de Tweede Kamer. De Raad van State stond bekend als een kostbaar schaduwwerktuig van de regering, waarin Willem I gunstelingen benoemde die een aanzienlijk traktement ontvingen. Voor de koning was de Raad een belangrijk bindmiddel tussen hem en de concurrerende notabelen. Officieel gaf de Raad advies aan de koning over de wetsvoorstellen van zijn ministers. Maar ook hier zat Willem I niet te wachten op kritische geluiden.⁶⁴ Daarin school voor Van Lynden niet de meerwaarde van deze zetel. De beslotenheid en de nabijheid tot de koning maakten de Raad geschikt voor het dienen van de belangen van zijn broer en Gelderse gouverneur Carel en zijn heerlijkheid Hoevelaken. Als Staatsraad zou hij ook waar mogelijk proberen de traditie van de Republiek en het Koninkrijk te dienen.

De briefwisseling tussen Van Lynden en zijn broer getuigt van de band die regentenfamilies onderhielden tussen de provincie en het nationale centrum van de macht. Voordat het uur van de Raad sloeg, werkte Van Lynden aan de vertrouwelijke correspondentie waarin hij zowel nieuws over gunsten als gunsten zelf uitwisselde met zijn broer. De broers ondernamen verschillende projecten.

Zo hielden zij zich nauwgezet bezig met de reglementen voor de inrichting van het Gelderse platteland in gemeenten en de samen-

stelling van de Statenvergadering.⁶⁵ Van Lynden werkte als Staatsraad mee aan de concepten, waarover zijn broer als gouverneur met de Provinciale Staten mocht adviseren. Hij hield Carel voortdurend op de hoogte van de voortgang van de behandeling in het regeringscentrum. De Raad trok de stedelijke reglementen naar zich toe en streefde een zo groot mogelijke uniformiteit na. De verdeling van het Gelderse platteland bleef in handen van de Provinciale Staten, en dus van de Van Lyndens, en verliep veel moeizamer.⁶⁶ De Gelderse Staten hadden een concept ingezonden dat aanknoopte bij de situatie zoals die voor 1795 was geweest. Het Gelderse plan week hierin zodanig af van de overige provincies dat het in Den Haag een vreemde indruk maakte.⁶⁷ Van Lynden corrigeerde zijn broer. Het was beter de juiste balans te vinden tussen herstel van de situatie van voor 1795 en behoud van het nieuwe. 'Hoe het zij,' schreef hij Carel bij het overhevelen van het reglement, 'tragt er wat van te maaken dat de ingezetenen te vrede steld en even wel geschoeid is op de denkbeelden van deezzen tijd.'⁶⁸

39

Van Lynden gaf in de Raad ook gevolg aan zijn interpretatie van het petitieright. Carel attendeerde hem op een rekest uit het Gelderse dorpje Beltrum. Zij waren er niet van gediend dat de Gedeputeerde Staten namens de provinciale autoriteit besluiten publiceerden. Met veel moeite wist Van Lynden de zaak in de Raad van State, in bedekte, algemene bewoordingen, in het voordeel van Beltrum te dirigeren.⁶⁹

Tenslotte waren beide broers gebaat bij een goede relatie met de koning. Toen Willem I de Raad om advies vroeg over de nieuwe gouverneursinstructies, maakte Van Lynden deel uit van de voorbereidende commissie. Hij wilde een goede indruk maken op Willem I met een deskundig advies en speelde ter voorbereiding zijn papieren door aan Carel.⁷⁰ Dit was voor zijn broer een kleine wederdienst verleken met de moeite die Van Lynden had genomen een grafelijke titel voor broerlief te regelen bij de koning. Zelf stelde Van Lynden met twee dochters weinig belang in een erfelijke titel met een financiële tegemoetkoming. Hij was meer dan tevreden met de barontitel die hij in 1814 had gekregen. Carel daarentegen had meerdere zoons en verkeerde permanent in geldnood.⁷¹

De prijs die Van Lynden betaalde voor zijn invloedrijke positie als Staatsraad en Kamerlid was het verlies van zijn onafhankelijkheid. Hij was zich ervan bewust dat Willem I van hem verlangde dat hij het regeringsbeleid steunde.⁷² Kamerleden vonden het strijdig met hun onafhankelijkheid dat een Staatsraad als Van Lynden ook een Kamerzetel had. In de Republiek was het verboden geweest verschillende generaliteitsambten te combineren. Tijdens de Restauratie golden Staatsraden in de Staten-Generaal als stromannen van de koning, omdat zij eerst de koning hadden geadviseerd over de wetsvoorstellen en daarna ook nog hun stem eraan gaven in de Kamer.

40 Van Lynden had echter meer problemen met een ander gevolg van zijn dienstbaarheid. De koning moest hem verlof geven voordat hij kon vertrekken naar 'mijn geliefd Hoevelaken'.⁷³ Het vrije buitenleven was een belangrijk element in het standsbesef van Van Lynden. Zijn sterke binding met Hoevelaken zorgde ervoor dat een verblijf in Den Haag of Brussel zo kort mogelijk moest zijn, al probeerde Willem I de hang naar buiten van zijn dienaren te controleren. Zodra Van Lynden de kans zag, sprong hij in zijn koets naar Hoevelaken, soms zonder officieel verlof.⁷⁴

Als heer van Hoevelaken had Van Lynden een persoonlijk belang bij een gunstige indeling van de Gelderse gemeenten. Tot zijn spijt werd de heerlijkheid aangemerkt als een 'geringe gemeente van vijf-honderd zielen'.⁷⁵ In tegenstelling tot andere Gelderse heren, was Van Lynden er niet op gebrand geweest Hoevelaken als afzonderlijke gemeente te laten aanmerken. De wildgroei aan ambten zou dan zijn eigen portemonnee raken. Hij steigerde bij het lezen van de gemeentelijke belastingaanslag. '[W]aartoe die hoge tractementen? Om mij het geld uit de sak [te] kloppen?' schreef hij verontwaardigd aan Carel over de salarissen die hij moest bekostigen.⁷⁶ Daarnaast vond hij het onrechtvaardig dat alle provinciale fondsen werden ingezet om in de rijksbegroting een hoge subsidie te realiseren voor vondelingen. Waarom vloeiende Gelders geld weg uit de provincie naar grote steden als Amsterdam en Brussel?⁷⁷ Als dit doorging, 'dan beklag ik mij als Heer van de plaats bij de koning', hoe 'onordelijk' Van Lynden het ook vond zich te beklagen over besluiten die de handtekening van zijn broer droegen.⁷⁸

Noch via Carel, noch via de koning of Raad van State slaagde Van Lynden erin de belastingaanslag van Hoevelaken te verminderen of de subsidie voor vondelingen tegen te houden.⁷⁹ Er restte Van Lynden nog maar één ijzer in het vuur om het belang van 'ons arme Hoevelaken' en de provinciale schatkist te behartigen: de plenaire zaal van de Tweede Kamer. Bij de bespreking van de algemene rijksbegroting in de Tweede Kamer zette Van Lynden zijn figuurlijke pet van Staatsraad af. Hij hield een pleidooi tegen de geringe bijdrage van het Rijk aan de plaatselijke besturen en de hoge subsidie voor vondelingen. Om zijn eerste punt kracht bij te zetten, schuwde hij zelfs een vergelijking met het Franse prefectenbestuur niet. Het bedrag dat gereserveerd was voor de grote Baljuws verbleekte bij de bijdrage die de Fransen reserveerden voor de sousprefecten van Nijmegen, Tiel, Zutphen en Arnhem. Aan het eind van dit pleidooi zette Van Lynden zijn Staatsraad-pet weer op. Dit Gelderse probleem mocht hem als vertegenwoordiger van de hele natie natuurlijk niet verleiden de rijksbegroting af te stemmen.⁸⁰ Hiermee bleef hij trouw aan het principe dat hij in 1815 in de Kamereed had willen uitdrukken. Het dienen van een plaatselijk belang was toegestaan in de Tweede Kamer, zolang dit het algemeen belang niet in de weg stond. In de Kamer was hij bereid de maximale tussenruimte in de grondwet op te zoeken. Dat geeft aan hoezeer hij eraan hechtte dit persoonlijke en lokale belang te dienen in Den Haag. Het optreden laat ook zien dat zijn Kamerzetel een plek was waar hij zich meer vrijheid gunde in het openlijk uitdragen van de principes die bij zijn stand hoorden.

41

Lid van de Tweede Kamer

Opgelucht had Van Lynden zijn lidmaatschap van de Staten-Generaal voortgezet in de Kamerbankjes. 'Ik ben uittermate in mijn schik geen President meer te zijn, want ik verwacht veele moeielijkheden en verdrietelijkheden,' schreef hij vlak voor zijn eerste Brusselse zitting.⁸¹ Doorgaans contrasteerden Van Lyndens regeringsgezinde gedrag en opvattingen met die van meer kritische Kamerleden. Hij sprak niet graag in de openbare plenaire zitting en dat mocht de Kamer gerust

weten. ‘Het is genoegzaam bekend dat ik geen voorstander ben van openbare beraadslagingen, als hebbend daarvan nimmer eenig goeds verwacht.’⁸² Zijn openbare spreekbeurten waren meestal kort en Nederlandstalig, zelfs wanneer alle andere leden Frans spraken.⁸³

42 De grote uitzondering vormt Van Lyndens bijdrage aan het debat over de jachtwet van de Leidse hoogleraar J.M. Kemper. De jacht was een belangrijk onderdeel van de aristocratische levenssfeer waar Van Lynden deel van uitmaakte. Op 3 maart 1818 nam hij als eerste het woord en meldde in het Nederlands dat hij Kempers wet steunde. De wet beschouwde het jachtrecht als een regaal van de Kroon.⁸⁴ Van Lynden kon daarmee leven omdat noch de koning, noch de grondeigenaar vrijelijk beschikte over dit recht. Alleen de wet kon bepalen wie het jachtrecht toekwam. De Kamer zond het wetsvoorstel daarentegen terug naar de koning, omdat er nog te veel ruimte was voor diversiteit in beide Rijksdelen. In de nieuwe redactie stelde Kemper voor alle oude bepalingen en besluiten over het jachtrecht af te schaffen en het jachtrecht volledig te laten afhangen van grondbezit.⁸⁵ De bestaande verdeling van het jachtrecht zou hierdoor grondig gewijzigd worden.

Van Lynden liet de inbreuk op dit oude voorrecht van zijn stand niet ongemerkt voorbijgaan. Voor zijn doen hield hij een lange redevoering over de jacht. Om ook de zuidelijke leden aan te spreken herhaalde hij de belangrijkste elementen in het Frans.⁸⁶ Van Lynden weigerde zijn goedkeuring aan dit wetsvoorstel te geven. De wet zou ervoor zorgen dat huidige bezitters van het jachtrecht, maar zonder grondbezit, dit recht plotsklaps kwijtraakten. Voor deze groep bepleitte Van Lynden uitzonderingen in de wet, zoals de mogelijkheid dat ambachtsheren het jachtrecht toekenden. De reactie van Kemper laat zien hoe Van Lyndens verleden zijn gezag kon ondermijnen. De ‘heeren van Lynden van Hoevelaken, Fontein Verschuir, Utenhove en Bijleveld’ wilden de jachtwet het liefst ‘tot het oogenblik van 1795 terug brengen’.⁸⁷ Van Lynden moest kritiek op wetgeving dus zorgvuldig formuleren, wilde hij niet als reactionair aan de kant worden geschoven. De Kamer nam de wet aan, maar Van Lynden had als tegenstemmer gezelschap van zijn adellijke collega’s uit het Noorden.

Het optreden en de tegenstem van Van Lynden geven aan dat hij

in deze kwestie de voorrechten van zijn stand belangrijker vond dan zijn dienstbaarheid aan de koning. Doorgaans blonk hij in de Kamer uit door regeringsgezindheid. De korte redevoeringen zullen juist door hun beknoptheid en het Nederlands zijn opgemerkt tussen de lange Franse redevoeringen. Het beroep op de Republiek gebruikte Van Lynden na de jachtwet als retorisch middel tot steun aan de regering.

In maart 1820 verleidde de afkeuring van de begroting Van Lynden tot een berisping van de oppositionele Kamerleden. Minister van Maanen volgde de debatten en maakte aantekeningen. Hij noteerde dat Van Lynden het woord nam, nadat de Luikse d'Omalius zich, 'zeer Jacotypisch' als een razend mens hees had geschreeuwd tegen de regering.⁸⁸ Van Lynden benutte dit moment om de traditie van de Republiek in te roepen. De zoektocht naar consensus in de oude Staten-Generaal had ook legitimerende kracht in de nieuwe staat. De constitutionele monarchie bestond volgens Van Lynden bij de gratie van het gemeen overleg tussen de koning en de vertegenwoordigers van het volk. Tot dit gemeen overleg behoorden 'goede verstandhouding, eensgezindheid [en] opoffering van geliefde denkbeelden'.⁸⁹ Van Lynden sloot af met een beroep op de eeuwige waarheid die 'onze voorouders' de Kamerleden hadden bijgebracht: 'Concordia res parvae crescunt, discordia res maximae dilabuntur.'⁹⁰ (De kleinen groeien door eendracht, ook de grootsten gaan ten onder door tweedracht) Voor de Kamerleden zal duidelijk geweest zijn dat Van Lynden als voormalig gedeputeerde in de Staten-Generaal zijn persoonlijke en het institutionele verleden inzette om zijn stelling kracht bij te zetten.⁹¹

Deze boodschap raakte in elk geval doel bij Warin, die als een van de weinige noordelijke leden de begroting had afgekeurd. Na het begrotingsdebat maakte hij enigszins behoedzaam kennis met Van Lynden in het Brusselse café Suisse. Het lot had hen in dezelfde Afdelingsvergadering geplaatst en dat was een laagdrempelige reden voor nadere kennismaking.⁹² In de Afdeling leerde Warin dat Van Lynden de Staten-Generaal helemaal niet als medewetgevers beschouwde. De wetgevende macht kwam enkel de koning toe. In de Kamer gaf Van Lynden gehoor aan dit principe door vóór alle wetten

te stemmen.⁹³ Als lid van de Raad van State was dat ook logisch, omdat hij deelnam aan de adviesronde voordat de wet de Kamer bereikte. Deze overtuiging en houding stonden haaks op die van Warin, die gewoonlijk wetten afstemde en zichzelf toestond onafhankelijke opvattingen te hebben.⁹⁴

44 In de Kamer botste Van Lynden het hevigst met de Luikse advocaat Reyphins. ‘Het dwingen van Reyphins en zijn partij’ frustreerde de stemmingen over het Burgerlijk Wetboek. Van Lynden hield vast aan zijn gewoonte alle artikelen die de voorzitter in omvraag bracht goed te keuren. “Het kan mij niet schelen”, grapte Van Lynden na een warrig verlopen stemming tegen een verbaasde Warin.⁹⁵ Minder onverschillig reageerde Van Lynden toen Reyphins voorstelde een petitie naar de minister te sturen. Tijdens de woordenwisseling die hierop volgde, sprak Van Lynden zittend, een onmiskenbaar teken van zijn diepe afkeuring voor dit voorstel. Kamerleden en ministers waren verplicht staand te spreken uit eerbied voor hun toehoorders en het instituut van de Kamer.⁹⁶ Een andere keer liep Van Lynden zichtbaar rood aan van woede over een opmerking in een redevoering van de Luikse advocaat.⁹⁷ Met deze confrontaties in het achterhoofd vond Warin het een komische speling van het lot dat de twee tegenpolen uit de Kamer tegenover elkaar zaten aan de dinertafel bij minister De Coninck. De heren wisselden de hele avond geen woord met elkaar. Maar dat viel nauwelijks op tussen de in totaal veertien aanwezige Kamerleden aan deze ministeriële dis.⁹⁸ Dat Van Lynden en Reyphins aan dezelfde tafel zaten, maakt duidelijk dat een hoffelijke en zo nu en dan amicale omgang gebruikelijk was voor het functioneren van zowel Van Lynden als de oppositionele leden.

Van Lynden stond niet alleen in de manier waarop hij zich in de Kamer wijdde aan de zaak van de regering. Dat bewees de petitiegolf die de Kamer vanaf 1828 overspoelde.⁹⁹ De Kamer stelde de handelswijze die zij sinds het fameuze debat uit 1815-1816 had gevolgd ter discussie. Het Zeeuwse Kamerlid Hinlopen sprak uitgebreid tegen de behandeling van petities. Net als Van Lynden in 1820 sprak Hinlopen in het Nederlands en eindigde zijn betoog met het Concordia-devies van de oude Staten-Generaal.¹⁰⁰ Als Kamerlid had Van Lynden zijn

standpunt over de petitie niet gewijzigd sinds zijn voorzitterschap. Vanuit een andere positie probeerde hij opnieuw dit politieke instrument te dwarsbomen. Hij nam als enige met een aantekening in de notulen afstand van het besluit de petitie in een Adres aan de koning aan te bieden.¹⁰¹ Luzac, een principieel verdediger van het petitie-recht, wist genoeg. Hij concludeerde na afloop in een brief dat Hinlopen, 'Fontein Verschuur, en Van Lynden van den Ouden Tijd [zijn], en geloven dat 1829 onmiddellijk gevolgd is op 1787'.¹⁰² Ook in maart 1830 hield Van Lynden in de Kamer vast aan zijn overtuiging, of dit nu volledig indruiste tegen de meerderheid van de Kamer of niet. Toen de Kamer besloot een rapport van de verzoekschriftencommissie te drukken en aan de minister te zenden, probeerde hij dit tegen te houden. De actie van Van Lynden heette in het roddelcircuit 'dwaas'.¹⁰³ In het openbaar durfde Van Lynden duidelijk te volhouden in zijn minderheidspositie.

45

Met beide handen greep Van Lynden de mogelijkheid aan zijn weerzin tegen petitie via zijn zetel in de Raad van State tastbaar gevolg te geven. Terwijl de Tweede Kamer hevig debatteerde over de massaal binnenstromende petitie, had de koning aan de Raad van State advies gevraagd over de interpretatie van het petitieartikel. De vicevoorzitter van de Raad, de Prins van Oranje, stelde dit verzoek in handen van Van Lynden, Metelerkamp, Reyphins en Dotrengé.¹⁰⁴ Hierover een advies voorbereiden met Reyphins zag Van Lynden uiteraard niet zitten. Hij overtuigde de prins de zaak zonder advies in de volle Raad te behandelen. Vol goede moed bereidde Van Lynden een uitgebreid advies voor, waarin hij betoogde dat de huidige bepalingen in het grondwetsartikel onvoldoende garantie boden tegen massapetitie. Helaas voor Van Lynden liet zijn inschattingsvermogen te wensen over. In de voltallige Raad kwam een conceptadvies tot stand met een volledig tegengestelde strekking. De meerderheid vond dat de Staatsregelingen vanaf 1801 afdoende beperkingen hadden bevat tegen de bestorming van vergaderingen met eisen en rekenen. Na de 'jaaren 1785, 1786 en 1787 en wederom na 1795 [had] de reden haar gezag hernomen'.¹⁰⁵ Bij nader inzien besloot Van Lynden dat het toch verstandiger was mee te roeien, 'mij schoon in de hierboven uiteengezette denkbeelden vasthoudende'. Onder bijvoeging

van deze clause stak Van Lynden het advies onuitgesproken terug in zijn portefeuille. In dit besloten verband had het geen zin de wens van de meerderheid openlijk te bestrijden. De regering had besloten tegemoet te komen aan enkele wensen geuit in de petitities, zodat de behandeling van de tweede tienjarige begroting soepel zou verlopen.

Institutioneel geheugen van de Kamer en de Raad van State

46 De bekostiging van de troepen ontlokte aan Van Lynden een reflectie over de constitutionele transitie die zijn lange lidmaatschap van de Staten-Generaal had ondergaan. Deze transitie had gevolgen voor zijn politieke verantwoordelijkheidsbesef. Op donderdag 31 maart 1831 nam hij als eerste het woord. Geheel in zijn stijl leverde hij een korte bijdrage, die hij afsloot met een directe verwijzing naar de Republiek.

Voorheen geroepen door mijne geboorte en de daaruit voortvloeiende betrekkingen, om de belangen van mijn vaderland te behartigen, vond ik in zelfvoldoening en gerustheid van geweten genoegzamen grond, om geene andere verantwoording te behoeven. Thans echter, daar ik in deze Vergadering geene andere stem kan en mag uitbrengen dan als volksvertegenwoordiger, acht ik mij verplicht tot meerdere verantwoordelijkheid en aan dat gedeelte van het volk van Nederland, dat ik alsnog vermeen te vertegenwoordigen, rekening te moeten geven van mijn doen en laten in die hoedanigheid.¹⁰⁶

Van Lynden was zich overduidelijk bewust van de verschillende wegen die hem een zetel in de Staten-Generaal hadden bezorgd. De verschuiving van geboorterecht naar kiesrecht vroeg om een andere verantwoording van zijn daden. Ook al hadden de Gelderse Staten hem in 1828 verkozen, het was hem verboden ‘om alleen de belangen’ van de Gelderse Staten te behartigen. Van Lynden voelde zich verplicht de staatslening te steunen, *en* als ‘ingezetene’ van ‘dat voorheen zoo gelukkig gemeenebest der Vereenigde Nederlanden’, *en* als

volksvertegenwoordiger. Met deze stemverklaring getuigde Van Lynden in het openbaar van de verschuiving die de opvatting over politieke vertegenwoordiging had ondergaan na 1795. Hij presenteerde zich als de verpersoonlijking van de overgang van geboorterecht naar kiesrecht als de grondslag van politieke vertegenwoordiging. Op dat moment paste de historische legitimering van zijn positie en stemgedrag bij de teneur van het Kamerdebat. De roep om de terugkeer van de oude benaming 'Vereenigde Nederlanden' voor de noordelijke provincies werd breed gedeeld en de Kamer stemde in met de lening.¹⁰⁷ Deze toespraak zou de zwanenzang zijn van Van Lynden in de Tweede Kamer. De ontbinding van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden betekende voor Van Lynden het einde van zijn Kamerlidmaatschap.

47

Zijn laatste constitutionele sleutelrol liet door de weigering van Willem I het verlies van de zuidelijke provincies te accepteren nog acht jaar op zich wachten. De officiële scheidingspapieren van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden tekende de koning pas in 1839. Als waarnemend voorzitter van de Raad van State kon Van Lynden de aanpassing van de grondwet, waaraan hij zelf had meegewerkt, in goede banen leiden.¹⁰⁸ De Raad van Ministers meende dat alleen strikt noodzakelijke aanpassing van de grondwet verantwoord was 'omdat men wel weet waar men begint, maar niet waar men eindigt'.¹⁰⁹ Dit argument klonk Van Lynden als muziek in de oren. Hij was geboren en getogen in een tijd die wantrouwig stond tegenover politieke hervorming. Bovendien zouden vergaande wijzigingen erop kunnen duiden dat de grondwetscommissie van 1815 slecht werk had geleverd.

Voor het gezag van zijn commentaar op de wijzigingen, deed hij een beroep op zijn bestuurservaring in de Tweede Kamer, de grondwetscommissie en de Staten-Generaal van 1814. Van Lynden hield ten eerste vast aan zijn bezwaar tegen het expliciet opnemen van de strafrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid. Hij bracht in herinnering dat dit standpunt hem in maart 1830 een publieke reprimande had opgeleverd van zijn 34-jarige collega in de Tweede Kamer Charles de Brouckère jr.¹¹⁰ Ten tweede was het volgens hem onverstandig om in het religiehoofdstuk tegemoet te komen aan de ver-

schillende meningen van de leden van de Staten-Generaal. In de constitutiecommissie had hij gezien hoe dit de deur openzette voor eindeloze religieuze haarkloverij. De grondwet probeerde het gedrag van de Kamerleden wel beter te reguleren, maar volgens Van Lynden met overbodige bepalingen. Zo loste het vertrek van de zuidelijke leden het afwezigheidsprobleem op, want ‘zoo lang ik Lid van de Staten-Generaal geweest ben en de vergadering uit 55 leden bestond, ’t zij in 1814, ’t zij na oktober 1830’ waren voldoende leden aanwezig. Ook de verhoging van de minimumleeftijd van 30 naar 35 leidde niet tot bedaarde Kamerleden, wist Van Lynden na de aanvaring met De Brouckère. ‘Met 30 is men wijs genoeg of men wordt het nooit en op 48 35 jaar is het vuur der jeugd nog niet uitgedoofd.’ Op 73-jarige leeftijd hadden de politieke geest en het institutionele geheugen van Van Lynden in elk geval nog niets aan scherpte ingeboet. Zoals hij voor- spelde, was de Tweede Kamer zeer teleurgesteld over de beperkte aanpassingen van de grondwet.¹¹¹

Aan de wieg van de moderne politiek

Had dit hoofdstuk over een andere regent kunnen gaan? Ja en nee. Van Lynden was zeker niet de enige regent die zijn bestuurlijke loopbaan voortzette in het restauratiebestel. Wat dat betreft had dit hoofdstuk bijvoorbeeld over Mollerus kunnen gaan, die zowel voor 1795 als na 1813 werkzaam was in de Raad van State en daartussen functies vervulde onder de Bataafs-Franse regimes. Ik had ervoor kunnen kiezen te zoeken naar een oud-gedeputeerde die wel reactionair handelde. Die waren er ook: de Gelderse baron en voormalig gedeputeerde Van Heeckeren van Enghuizen gaf in de Eerste Kamer minder blijk van politieke souplesse dan Van Lynden. Bij de beraadslagingen over de financiële wetten in februari 1818 stak hij een advies af waaruit bleek dat hij weinig op had met de eenheidsstaat, omdat die de provinciale en particuliere belangen bedierf:

Men had de oude provinciale wetten moeten laten, zoo als Karel v heeft gedaan, toen was het land gelukkig: – maar Jozef II die gelukkig vroeg is gestorven, Filips II en Bonaparte, die de eenheid hebben wil-

len invoeren, hebben het Land bedorven. Er is niets bederfelijker dan het systema van eenheid.¹¹²

Voor mijn verhaal over de Staten-Generaal was Van Lynden de meest logische en interessantste keuze, omdat hij als regent de politiek uit de Republiek wist te vertalen naar een constructieve bijdrage aan de nieuwe staat en zo continuïteit heeft weten te bewerkstelligen. Hij heeft dit instituut bovendien gediend in elke mogelijke kwaliteit: als gedeputeerde, Kamervoorzitter, Kamerlid en Afdelingsvoorzitter. Wat Van Lynden zo boeiend maakt is de manier waarop hij zich aan zijn taak wijdde. Al heeft hij niet eigenhandig de regententraditie overgedragen, hij deed dit wel eigennuttig en vanuit een diepe overtuiging om mee te werken aan de Restauratie: hij wilde mee roeien. Tijdgenoten roemden zijn scherpe inzicht in staatszaken en daarom vertrouwden zij hem constitutionele sleutelposities toe. Hierdoor heeft zijn denkwereld ook echt de restauratiepolitiek op cruciale momenten beïnvloed. Dat zijn scherpe geest zo goed is gedocumenteerd, levert een unieke inkijk in de leefwereld van een regent die zijn weg zocht in het restauratiebestel.

49

Van Lyndens optreden als regent laat zien dat hij een belangrijke schakel is geweest tussen het vroegmoderne en het moderne ethos en handelen van een politiek man. Van Lynden stierf op 16 januari 1841, aan de vooravond van de eeuw van het parlement. In 1814 zou het ideaaltipe van de moderne politicus van socioloog Max Weber nog ruim een eeuw op zich laten wachten. De opkomst van het partijwezen en de moderne massademocratie aan het eind van de negentiende eeuw veranderden de leefomstandigheden en de status van een politicus. Voortaan werd politiek bedreven als roeping en als middel van bestaan. Een goed politicus moest beschikken over gedrevenheid, verantwoordelijkheidsgevoel en inschattingsvermogen.¹¹³ Om de scharnierfunctie van Van Lynden tussen het ancien régime en de moderne politiek op waarde te kunnen schatten, is het nuttig zijn optreden op basis van deze drie karaktereigenschappen te beschouwen.

Geboren in 1766, als telg van een van de aanzienlijkste regentenfamilies van de Republiek, handhaafde Van Lynden zich met wisselend

succes in het restauratiebestel. Vorstelijke gunst maakte het hervatten van zijn loopbaan mogelijk. De nieuwe staat had belang bij de medewerking van de notabelenelite die zich vanaf het begin van de negentiende eeuw had gevormd. Voor Van Lynden betekenden zijn functies meer dan erebaantjes. Hij toonde zich bewust van de constitutionele aardverschuiving die in 1795 in de Republiek had plaatsgevonden. Geboorterecht kon zijn openbare functie en optreden nooit meer legitimeren. Toch bepaalde het traditioneel standsbesef zijn politieke plichtsbesef. Hij bleef zich in zijn ambtsuitoefening verantwoordelijk voelen voor zijn familie, provincie en vaderland.

50 Door zijn gedrevenheid om deze drie belangen te dienen, hebben we goed in beeld gekregen welke elementen van de regententraditie Van Lynden kon overdragen en welke niet. Hij had zich duidelijk voorgenomen de traditie uit de Republiek in de nieuwe wetgeving van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden te verweven. Van Lynden trok echter op wezenlijke punten aan het kortste eind, zoals de openbaarheid van de Tweede Kamer, het petitierecht en het jachtrecht. De openbaarheid van het parlement en burgerlijke gelijkheid voor de wet waren verworvenheden van de Bataafse omwenteling waaraan de regententraditie zich moest aanpassen. Dat deed Van Lynden door de confrontatie in de Tweede Kamer niet te schuwen, wanneer hij het nodig vond zijn visie op deze zaken te verdedigen. Je zou ook kunnen zeggen dat zijn politieke inschattingsvermogen hem meermaals in de steek liet, omdat hij persoonlijk afstand miste tot deze zaken. Het kan zijn dat openbaar gezichtsverlies in het parlement voor hem van ondergeschikt belang was, want de wezenlijke zaken behartigde Van Lynden toch in het geheim. In de beslotenheid van de Raad van State gaf hij uiting aan het verantwoordelijkheidsgevoel voor zijn familie, de heerlijkheid Hoevelaken en de burgers van Gelderland. Ook daar hebben we gezien dat de wensenlijst van de Van Lyndens niet zomaar op tafel kon worden gelegd. Alleen met tact en behendigheid kon Van Lynden deze belangen in het nieuwe staatsbestel dienen.

De grondwetsherziening van 1848 wilde een eind maken aan de regententraditie in de politiek. Een geleerde nieuwkomer in de politiek als Thorbecke stoorde zich mateloos aan de behendigheid waarmee

een oud-regent als Van Lynden zijn verschillende publieke functies combineerde en inzette voor zijn persoonlijke belangen. Zulk gedrag had nog veel te veel weg van de persoonsgebonden betrekkingen uit de Republiek. De grondwet van 1848 verzette de wettelijke bakens zodanig dat de relatie tussen de burgers en de overheid gebaseerd was op publiek recht, zonder aanzien des persoons.¹¹⁴ De politieke rol van de Van Lyndens was daarmee allesbehalve uitgespeeld. Tussen 1848 en 1890 leverde de familie nog eens veertien bestuurders. De regentenfamilies hebben tot ver in de negentiende eeuw een dominante rol gespeeld in de Nederlandse bestuurlijke elite.¹¹⁵ In de volgende hoofdstukken zal blijken dat de mores van een regent als Van Lynden breed gedragen werden in de gerestaureerde Staten-Generaal.

Sober en doelmatig: de huisvesting

52 ‘Het aanzien van de Staten-Generaal zal groter zijn, wanneer zij tot eene goede tienjarige begrooting medewerken, dan wanneer zij in paleizen vergaderen,’ aldus Van Hogendorp.¹ Voor de geestelijk vader van het restauratiebestel paste het prachtige Brusselse vergaderpaleis niet bij de opdracht van de Staten-Generaal. Hiermee signaleerde Van Hogendorp een interessante spanning tussen de boodschap van het gebouw en het instituut. Voor een parlement is eerbiedwaardig gezag belangrijk en doorgaans ontlenen parlementen dit gezag deels aan een monumentaal gebouw.² In Nederland lijkt daarentegen sprake te zijn van een paradox op dat gebied. Tot op de dag van vandaag hebben de Staten-Generaal een ambivalente relatie met het gebouw waarin ze vergaderen: het Binnenhof is een historisch complex, maar mag vooral *geen* pretenties uitstralen. Een sober en doelmatig onderkomen moet uitstralen dat daar fatsoenlijke bestuurders huizen, aan wie de burgers hun belastinggeld kunnen toevertrouwen. Voor ons verhaal over de regententraditie is het dus belangrijk naar de huisvesting te kijken, omdat de vormgeving van de vergaderruimte blijkbaar het gedrag van nieuwe leden en toekomstige generaties mede heeft bepaald.³

Ook in het verleden beantwoordde het Binnenhof niet volledig aan de Nederlandse invulling van representatie. De huishoudelijke commissie stelde omstreeks 1840 vast dat de Tweede Kamer ‘in een verwaarloosden toestand’ verkeerde en qua doelmatigheid ‘in vergelijking tot andere vergaderzalen van dien aard’ zeer veel te wensen overliet.⁴ Eeuwen daarvoor was de Venetiaanse gezant, die in 1620

een bezoek bracht aan de Staten-Generaal, ook al verbaasd geweest over het bescheiden vertrek waar hij de vergadering aantrof. Hij vond het maar een “povere luogo,” oftewel een armzalig onderkomen.⁵

Armzalig of niet, de continuïteit in de bebouwing maakt het Binnenhof uniek in vergelijking met de situatie in de ons omringende landen, al laat de huisvesting van de Staten-Generaal geen rechte lijn zien van eeuwenlang vergaderen in dezelfde zaal. Meerdere eeuwen, politieke regimes en verhuizingen scheidde de “povere luogo” in het Generaliteitskwartier van de verwaarloosde, onpraktische zaal aan de andere zijde van het Binnenhof. Na een afwezigheid van negentien jaar keerden de Staten-Generaal in 1814 kort terug naar hun oude vertrekken, om in 1815 te verhuizen naar de zaal die de stadhouder als balzaal gebruikte en de Bataven inlijfden als vergaderzaal. Daarom is de boodschap van dit hoofdstuk dat continuïteit niet alleen betekent dat iets hetzelfde is gebleven. Ik laat zien dat de vergadering altijd doorging en dat dezelfde principes het ruimtegebruik hebben gestuurd.

53

Wie naar de vroegste huisvesting van de Staten-Generaal kijkt, ziet meteen de drie principes die door de eeuwen heen de traditie hebben vormgegeven. De vroegmoderne Staten-Generaal waren op de eerste plaats op zoek naar min of meer praktische ruimtes, oftewel ruimtes die geschikt waren om in te vergaderen. Zij namen daarbij bestaande ruimtes in gebruik. Het verleden van een ruimte hielp het gebruik door de Staten-Generaal te legitimeren. Naarmate de macht van de Staten-Generaal groeide, beseften zij dat deze ruimtes ook representatief moesten zijn.⁶ Hoe de vergadering haar vertrekken van enige pracht en praal voorzag, is het tweede element. Representativiteit vroeg om enige luxe, alhoewel de Staten-Generaal daarin altijd gematigd bleven. Bovendien gaf dit element vooral uiting aan de band met Oranje. Een derde vereiste waaraan de vergaderruimtes moesten voldoen, was een goed onderkomen voor de griffie, de administratieve ondersteuning van de vergadering. Zodra de ruimtes aan deze drie vereisten voldeden, onderging de huisvesting geen grote wijzigingen meer.

Staten-Generaal, griffie en stadhouder

54 Een onvoorziene samenloop van omstandigheden bracht de Staten-Generaal naar het Haagse Binnenhof. Tot februari 1578 kwamen zij bijeen in de gotische zaal van het Brusselse stadhuis, vlakbij de Staten van Brabant. Daar hebben de Staten-Generaal de kenmerkende langwerpige vergadertafel in gebruik genomen en de griffie opgericht.⁷ Met de vergadertafel verdwenen de rijen banken die de Staten-Generaal hadden gebruikt voor zittingen die bijeen waren geroepen door de landsheer. Voortaan was de Unie van Utrecht (1579) de basis voor de samenwerking van de provincies in de Staten-Generaal. Dit was geen grondwet in de moderne zin van het woord, maar het document bepaalde dat de provincies gezamenlijk zouden besluiten over oorlog, vrede, buitenlandse zaken en belastingheffing. De Opstand tegen de Spaanse landsheer dreef de vergadering steeds noordelijker, eerst naar Antwerpen en Brugge en later naar Middelburg, Dordrecht en Delft. In 1588 betrokken de Staten-Generaal de vrijgekomen grafelijke woonvertrekken aan de noordzijde van het Binnenhof op de eerste verdieping. De vorige bewoner legitimeerde de keuze, want de Staten-Generaal namen hiermee letterlijk de positie in van de landsheer.⁸

Soberheid en een doelmatige inrichting kenmerkten het interieur van de vijf vertrekken die uitkwamen op de gang van het Generaliteitskwartier. Achter een kleine deur in de Binnenpoort school de nauwe trap die toegang bood tot deze vertrekken.⁹ Voor de dagelijkse plenaire vergaderingen gebruikten de Staten-Generaal de rechthoekige Statenzaal die uitkeek op de huidige Ridderzaal.¹⁰ Bij een van de eerste aankopen voor de aankleding van de zaal bleek direct dat luxe niet overdadig mocht zijn. De vergadering kocht de exacte hoeveelheid Delftse ‘tapisserieën’ die nodig was om de wanden mee te bekleden, en wilde geen duimbreedte meer. Een wand stofferen met tapijt was kostbaarder dan schilderen en daarom gebruikelijk in de inrichting van politieke pronkkamers.¹¹

Het prominentste meubelstuk in de kamer was de vergadertafel met afgeronde uiteinden, voorzien van een groen tapijt. Zaken die de vergadering besprak werden zagezegd op het tapijt gebracht. Het ui-

terlijk van de stoelen en de zitplaatsverdeling moesten in een oogopslag de hiërarchie tussen de vergadelaars duidelijk maken. Aan deze vergadertafel boden 28 stoelen een zitplaats voor de gedeputeerden uit de provincies, de stadhouder en de griffier. De gedeputeerden namen plaats op groene stoelen aan de lange zijden van de tafel. De schikking van de provincies uit de landsheerlijke periode bepaalde het zetelaantal en de rangschikking rond de tafel. De voorzitter zat in het midden op een groene stoel met armleuningen. Aan het hoge eind van de tafel stond een vergelijkbare zetel voor de stadhouder. Zijn zetel was bekleed met karmozijnrood fluweel, als symbool van zijn status als eerste ambtenaar.¹² De stadhouder diende de Staten als opperbevelhebber van het staatse leger en de vloot. Portretten van de stadhouders decoreerden de Statenzaal.

55

De griffier maakte de vergadertafel van de Staten-Generaal compleet. Als secretaris van de vergadering was hij een van de belangrijkste functionarissen in de Republiek. Hij zwaaide de scepter over de griffie, het administratieve zenuwcentrum van de Staten-Generaal.¹³ Daar vonden de materiële productie en archivering van de resoluties en andere vergaderstukken plaats. Elk nieuw besluit van de Staten-Generaal kwam voort uit de bestaande resoluties. Voor de besluitvorming werden de resoluties daarom voortdurend geraadpleegd als retroacta. De dossierkennis gaf de griffier een spilfunctie in de vergadering. Ook de telkens wisselende samenstelling van de provinciale afvaardigingen werkte in zijn voordeel: de griffier was de constante factor in de vergadering. Zijn politieke macht groeide verder toen hij na 1672 de leiding kreeg over het diplomatieke apparaat. Vanaf 1690 tot 1795 berustte dit invloedrijke ambt in handen van de uit Vlaanderen afkomstige familie Fagel.¹⁴

Ook het archief groeide naarmate de verantwoordelijkheden van de vergadering toenamen. Door ruimtegebrek stonden verspreid over het Generaliteitskwartier verschillende archiefkasten.¹⁵ In de loop van de achttiende eeuw nam de werkdruk van de griffie toe, omdat steeds meer mensen documenten opvroegen of toegang eisten tot het archief. Een missive uit 1728 bewijst de macht die uitging van deze toegang. De missive gebood de griffie, 'dat die geene die part en deelhadden aan de Regeeringe, ten allen tijdens acces konden krijgen

in de Griffien en Secretarijen om aldaer te sien ende te lesen, de papieren en stucken, die sij meenden tot haere informatie nodig te hebben ende tot de deliberatien te specteren'.¹⁶

In vergelijking met de huisvesting van vorstelijk of republikeins gezag elders, beschikten de Staten-Generaal aanvankelijk over een bescheiden behuizing. In omringende landen huisde dit gezag in aanzienlijke paleizen.¹⁷ Dat verklaart waarom de Venetiaanse buitengewoon ambassadeur Girolamo Trevisano het Generaliteitskwartier maar een armzalige plaats vond. De bescheiden behuizing van de Staten-Generaal viel moeilijk te rijmen met de dominante positie die de Republiek op dat moment tussen de Europese mogendheden in-

56 nam. Na de internationale erkenning van de Republiek als onafhankelijke staat in 1648 onderging de Statenzaal een subtiele aanpassing die tekenend was voor de ingetogenheid en doelmatigheid: alle vergaderstoelen kregen geborduurde generaliteitswapens.¹⁸

Voor 1795 ondergingen de vergadervertrekken slechts twee grotere aanpassingen. Aan het eind van de zeventiende eeuw besloten de Staten-Generaal hun vergaderkwartier een aanzienlijker uitstraling te geven. De Franse architect Daniel Marot trok het toegangsportaal, de vergaderzaal en de twee naastgelegen ontvangstvertrekken opnieuw op in Lodewijk XIV-stijl.¹⁹ Door de samenvoeging van de ontvangstvertrekken ontstond de Trêveszaal, waar tegenwoordig de ministerraad plaatsvindt. Het decoratieprogramma verheerlijkte de Republiek, het beleid van de Staten-Generaal en de deugden waarover een goed bestuurder moest beschikken. Opvallend prominent waren de levensgrote portretten van de stadhouders.²⁰ Boven beide schoorstenen prijkte het Concordia-devies van de Unie, getooid met enerzijds het wapen van de Unie en anderzijds met dat van stadhouder Willem III. De Statenzaal veranderde ondertussen veel minder ingrijpend. De aanpassingen getuigden wel van de slechte reputatie die het duistere, benauwde en vervallen vertrek had. De ruimte kreeg grotere ramen en de politieke druk konden de gedeputeerden vaststellen op een sierlijke barometer.²¹

De erfelijkheidsverklaring van het stadhouderschap in 1747 heeft grote gevolgen gehad voor het Binnenhof en het Generaliteitskwartier in het bijzonder. Voor het eerst bekleedde een stadhouder het ambt in de zeven provincies die zich in de Unie van Utrecht verenigd hadden.

Bovendien ging het stadhouderschap met Willem IV over op de Friese Nassaus. Deze nieuwe situatie vergde zorgvuldige aanpassing van de vergaderruimte, opdat Willem IV werd bijgezet in de stadhouderlijke traditie. Dit doel vereiste enkele luxe voorwerpen, maar de vergadering hield de kosten goed in het oog. De gedeputeerden bestelden een nieuwe karmozijnrode stoel met armleuningen die ‘aan het hooger eynde aan de tafel van Haar Hoog Mogenden’ zou komen te staan, ‘op den voet, soo als sulks ten aanzien van Syne Hoogheids loffelijke precedesseurs is geschied’.²² De hofschilder Van Dijk kreeg de opdracht een portret voor de Trêveszaal ‘op het fraaijschte te schilderen’, terwijl hij voor het portret voor ‘inde Ordinaris vergaderkamer’ kon volstaan met een goedkopere uitvoering. Ten slotte bestelden de Staten-Generaal kostbare opbergdozen, waarin de griffie de akten zou bewaren die het stadhouderschap herstelden.²³

57

De nieuwe allure van Willem IV als erfelijk stadhouder van alle provincies vereiste ook een aanpassing van het stadhouderlijk onderkomen.²⁴ Willem IV gaf architect Pieter de Swart opdracht een geheel nieuw ‘paleis’ te ontwerpen. Het ambitieuze nieuwbouwplan verdween in de la, omdat de Staten van Holland – als betalende partij – het niet bescheiden genoeg vonden en de stadhouder in 1751 onverwacht stierf. Zijn zoon en opvolger Willem V kreeg pas na de geboorte van zijn vijfde kind in 1776 akkoord voor een uitgebreider onderkomen op het Binnenhof.²⁵

Het opvallendste vertrek was de balzaal. Hoewel de zaal naar achttiende-eeuwse maatstaven vrij strak en sober was uitgevoerd, zou hij het symbool worden voor het luisterrijke hofleven van Willem V, waar regenten en burgers zich in toenemende mate aan stoorden.²⁶ Deze onvrede beleefde een eerste climax in 1787, toen een Pruisische interventie de patriottenbeweging de kop indrukte. Kort daarna beleefde de balzaal zijn vuurdoop ter gelegenheid van het huwelijk van prinses Louise met Karel van Brunswijk-Wolfenbüttel. Het volk kreeg enkele dagen na de bruiloft toegang tot de zaal. Naar oud gebruik mochten zij de stadhouder met de ridderschap en de steden aanschouwen bij het dessert.²⁷ Door de grote toeloop en de politieke spanning liep dit spektakel zodanig uit de hand, dat de kamerbezoekers gewond raakten bij het ontruimen van de zaal. Ter gelegen-

heid van de verjaardag van Willem v was de balzaal het decor van een bos, waar de hovelingen naar hartenlust verstopperde konden spelen. Ook het slotakkoord van het stadhouderschap klonk in deze zaal. Alvorens naar Engeland te vluchten, nam de stadhouder hier in 1795 afscheid van zijn hovelingen en hoge ambtenaren.²⁸

Van danszaal naar vergaderzaal: de Bataafs-Franse tijd

58 De vlucht van de stadhouder voor de Bataafse omwenteling leidde tot een herschikking op het Binnenhof. Voor de zittingen van het eerste moderne parlement viel de keuze op de balzaal van de stadhouder. De openbare zittingen van de Nationale Vergadering maakten een einde aan de besloten en hiërarchische vergaderpraktijk van de Staten-Generaal. Vanuit praktisch oogpunt voldeed de zaal, zonder al te veel extra kosten.²⁹ De 126 leden hadden behoefte aan een grote vergaderzaal waar zij op voet van gelijkheid met elkaar konden vergaderen. De balzaal vormde qua omvang en met overwegend witte muren een duidelijk contrast vergeleken met de relatief kleine en donkere Statenzaal. De orkesttribunes aan de korte zijden deden voortaan dienst als publieke tribune. Aan de lange zijde van de zaal kwamen nieuwe tribunes voor de hoogwaardigheidsbekleders en gasten van de Vergadering. Een element dat meegenomen was uit de oude Staten-Generaal, was de groene bekleding van de vijf rijen vergaderbankjes, die stonden opgesteld in een U-vorm. Het karmozijnrood fluweel bedekte nu de voorzittersstoel en -tafel. Deze stonden op een verhoging aan de vensterzijde, geflankeerd door werkplekken voor de secretarissen van de vergadering.³⁰ Loting verdeelde de leden over de kamerbankjes zodat alle zitplaatsen gelijkwaardig waren.

Vanuit symbolisch oogpunt was er ook geen betere zaal beschikbaar op het Binnenhof om de verstoorde machtsbalans te herstellen. Zoals de voormalige landsheren de keuze voor de grafelijke woonvertrekken in 1588 legitimeerden, hielp de oorspronkelijke bestemming de symbolische waarde van de keuze te benadrukken.³¹ De Haagse burgerij was verheugd dat 'deze w[ij]dsche zaal voor Heerschzugt en wellust door vleyry en uyt het zweet der Burgeren gebouwd, (wonderlyke verwisseling!) dienstbaar is geworden aan de vryheid en

aan de belangen van het Volk'.³² Ook de woordvoerders van de gewapende burgermachten vonden het prachtig dat de Nationale Vergadering bijeenkwam in 'dezelfde Zaal, waarin weleer de brooddronkenheid van een bedorven Hof heer en meester was. De leden ondervonden wel dat de plenaire zaal ontworpen was als balzaal en niet als vergaderzaal. Teding van Berkhout vond de vergaderzaal prachtig, maar ook 'koud, zeer moeilijk voor het gehoor, en wat naauw van zitplaatsen'.³³ De akoestiek tijdens de eerste zittingen liet zodanig te wensen over dat verwarring ontstond over in hoeverre een besluit wel of niet genomen was. Met de keuze voor deze zaal sloot de Vergadering aan bij een bredere Europese ontwikkeling, waarin nieuwe parlementen gebruikmaakten van voormalige aanzienlijke bestuursgebouwen of paleizen.³⁴

59

Een probleem waarvoor de Bataven een oplossing moesten vinden, was het representatieve element in de zaal. Nu de Oranjes niet langer beschikbaar waren om dit element van de vergaderruimte te bekleden, moesten de Bataven op zoek naar een alternatief. Het voorstel om leden een Distinctief Teken te geven, leverde gemengde reacties op in de Nationale Vergadering. Leden zouden zich 'door voortreffelyke en nuttige daaden, en niet door fraaye linten of opsiersels' moeten laten gelden. Een van hen stemde voor, 'mits dat er al die franjes en strikken afgelaaten wierden'. De leden besloten een eenvoudige zwarte sjerp met het woord *Representant* te dragen. Dit Teken raakte echter al snel in onbruik.³⁵ Nadat de eerste grondwet was aangenomen, is tevergeefs geprobeerd de leden een ambtskostuum aan te meten, zoals gebruikelijk in andere revolutionaire regimes. Ook in 1798 beschouwden de leden blinkende kostuums als instrumenten van vorsten en heersers die daarmee het volk verblindden. Een Bataafse volksvertegenwoordiger kenmerkte zich door deugd en niet door 'een gewaad, welk de spilzucht schijnt te tekenen'.³⁶

Deze uitspraken over de zaal en de kostuums tonen aan waar de Bataven mee worstelden bij het vormgeven van hun vergadering. Zij laveerden tussen het revolutionaire gelijkheidsbeginsel en het idee dat de vergaderzaal een eerbiedwaardige uitstraling moest hebben. Net als de Staten-Generaal ontleenden de Bataafse parlementen gezag aan vormgeving die spaarzaamheid uitstraalde.

Een vergelijkbare spanning tussen pragmatisme en symboliek liet de omgang zien van de Bataven met de oude vergaderruimtes, de archieven en gebruiken. De boodschap van de zaalinrichting moest vooral zijn dat het erfelijk gezag van de stadhouder verleden tijd was. De prominente portretten van de stadhouders verdwenen daarom direct uit de Trêveszaal en de wapenschilden van de Unie en Willem III werden aangepast aan de nieuwe gebruikers.³⁷ In plaats van deze schilden te verwijderen, bikten de Bataven de heraldieke emblemen weg en schilderden in vlotte cijfers op die plek het jaartal '1795'. Het devies 'Concordia res parvae crescunt' verdween onder een dikke laag witte verf. Ook vielen de patriotten de archieven van Willem v
 60 binnen en vernietigden enkele stukken. De Acte van Garantie, waarin de Staten-Generaal het erfelijk stadhouderschap in 1788 toevoegden aan de Unie van Utrecht (1579), verdween in de open haard van de Trêveszaal.³⁸ Na deze aanpassingen kregen de ruimtes een nieuwe bestemming. Zeezaken en financiën kwamen in de Statenzaal aan de orde. De versoberde Trêveszaal omlijstte zelfs de belangrijkste commissie uit de Nationale Vergadering: de constitutiecommissie.³⁹

Voordat de Nationale Vergadering kon beginnen aan de nieuwe grondwet, moest zij eerst het op precedenten gebaseerd rechtsstelsel uit de Republiek afschaffen.⁴⁰ Daarom wilde de Vergadering aan de natie tonen dat er een einde was gekomen aan de functie van de retroacta voor het dagelijks bestuur van de Republiek. De resoluties van de Staten-Generaal waren eeuwenlang geraadpleegd om besluiten en privileges te onderbouwen, aan te vechten of te bevestigen.

Om het einde van de rechtsgeldigheid van resoluties duidelijk te maken, vond er een ceremonie plaats in de Vergadering. Allereerst moest worden vastgesteld dat de Nationale Vergadering de enige vertegenwoordigende vergadering in het land was. Een zeskoppige commissie kreeg de opdracht 'om te zien of de Vergadering der Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden werkelijk is gescheiden'. De commissie had zich 'begeven naar de Zaal in welke de Staten-Generaal plegen te vergaderen, en in dezelve geen een enkel mensch [...] aange-troffen'.⁴¹ Op de vaststelling van deze ontbinding was de commissie overgegaan tot het vorderen van de archieven. De Griffierskamer, de Charterkamer en de kast met de geheime buitenlandse correspondentie

werden allemaal verzegeld. De sleutels van de kamers en kast overhandigde de commissie plechtig door deze in een plenaire vergadering op de tafel van de voorzitter in de Nationale Vergadering te leggen.

De verzegeling van de archieven was echter van zeer korte duur: een dag na de ceremoniële sleuteloverdracht werd zij ongedaan gemaakt, zodat de leden de stukken als retroacta van het ancien régime konden raadplegen voor hun werkzaamheden.⁴² Teding van Berkhout had als voorzitter van het Committee tot den Oost-Indischen Handel en Bezittingen bijvoorbeeld de resoluties en octrooien van de Staten-Generaal aangaande de VOC nodig.⁴³ Het in 1793 bijgewerkte 'eedboek' van de Staten-Generaal is zelfs uit het archief gelicht en berust vandaag de dag nog altijd in de archieven van de Bataafse parlementen.⁴⁴ De doorhalingen en toevoegingen maken zichtbaar dat dit boek diende als leidraad om de nieuwe eedformules te formuleren. Ook de voorgedrukte formulieren bleven in omloop, met doorhaling van de oude aanspreektitel 'Haar Hoog Mogende', die klerken consequent vervingen door 'de Nationale Vergadering'. Op deze manier klonken bij de eedafleggingen en het voorlezen van formulieren de formele uitdrukkingen van de Staten-Generaal door in de Nationale Vergadering.

61

De Vergadering wilde voorkomen dat zij voor elke handeling het wiel opnieuw moest uitvinden, ten koste van de tijd voor de nieuwe grondwet. Praktisch bleef er daarom veel hetzelfde. Zo gebruikte de Nationale Vergadering dezelfde stoel als de Staten-Generaal voor de ontvangst van ambassadeurs van de Republiek in de vergaderzaal. Toen een kamerbewaarder op 5 december 1796 de zetel in de zaal wilde plaatsen, volgde er een woordenwisseling. Lid van de vergadering Blok was niet langer overtuigd van de relevantie van deze traditionele ontvangswijze. Hij was 'verwonderd, dat een Minister van de Republiek nog op zodanig eene distinctieve wijze in het midden dezer vergadering ontvangen, en voor denzelfden een gedistingueerde Stoel geplaatst werd'.⁴⁵ Voorzitter Van Hamelsveld verdedigde de procedure, omdat deze stoel en ontvangswijze exact dezelfde waren als onder de oude Staten-Generaal. Blok hield voet bij stuk. 'Schoon het bij H[aar] H[oog] M[ogende] op deze wijze in gebruik was geweest', hij vond dat de plechtigheid schadelijk was voor de waardigheid van de vergadering. Zijn collega De Leeuw mengde zich in de

discussie en wees erop dat voor nu de gebruikelijke ontvangswijze volstond, dus met stoel. De ontvangst van de ambassadeur vond plaats op de traditionele manier en de Vergadering kon zich hierdoor weer wijden aan de totstandbrenging van de eenheidsstaat. Het gebruik van de oude stoel illustreert dat het overnemen van onderdelen uit de boedel van de Staten-Generaal acceptabel was, zolang dit het constitutionele pionierswerk niet in de weg stond en tijd bespaarde.⁴⁶

62 Al met al is de schade die de patriotten aanrichtten op het Binnenhof beperkt gebleven, want het doel van de politieke omwenteling was om zo snel mogelijk een grondwet op te stellen. Daarvoor waren de Staten-Generaal en hun resoluties onmisbaar. De Nationale Vergadering behandelde om die reden de archieven van de Staten-Generaal voorzigtiger dan die van de stadhouder. Hoe de Bataven omgingen met hun eigen vergaderruimtes en met die van de Staten-Generaal, toont aan dat ook zij doelmatigheid vooropstelden, gevolgd door representatie en dat de griffie een essentieel bestanddeel was voor het functioneren van de vergadering. Nadat de symbolische breuk met de Staten-Generaal was opgevoerd, stuurde pragmatisme de omgang met hun archieven en vergaderruimtes. De Nationale Vergadering nam het personeel van de griffie en haar organisatiestructuur grotendeels over.⁴⁷ Omdat er geen blauwdruk klaarlag voor de inrichting van de Bataafse Republiek, behielden praktijken uit de Staten-Generaal een belangrijke functie in de bestuurlijke praktijk van de Nationale Vergadering.

Het Vertegenwoordigend Lichaam en het Wetgevend Lichaam

De Nationale Vergadering volbracht haar grondwetgevende taak in mei 1798, nadat radicalen op 22 januari van dat jaar een staatsgreep hadden gepleegd. De eerste moderne grondwet bepaalde dat de Vergadering overging in het Vertegenwoordigend Lichaam van het Bataafse Volk.⁴⁸ Dit Vertegenwoordigend Lichaam bestond uit twee Kamers die in het openbaar vergaderden. De Eerste Kamer vervulde de functie van lagerhuis en de Tweede Kamer trad op als senaat. De Tweede Kamer telde slechts dertig leden, maar kreeg wel de ruime vergaderzaal toegewezen waar tot 1795 de Staten van Holland vergaderden. De Eerste Kamer bleef met 64 leden gevestigd in de balzaal.

Over de decoratieve aankleding van het Vertegenwoordigend Lichaam is niet veel bekend. Achter de stoel van de voorzitter in de Tweede Kamer hing in elk geval een portretvoorstelling van een ‘volmaakt tafereel van de plichten van een President’.⁴⁹

Op 12 juni 1798 volgde een tweede staatsgreep waarmee de gematigden terugkeerden in de vergadering. Beide staatsgrepen waren gepaard gegaan met het binnendringen van de vergaderzaal door militairen. Hierna leidde het plaatsen van kanonnen op het Binnenhof ook tot een discussie over de preciaire balans tussen doelmatige en representatieve aankleding van het vergadercomplex.⁵⁰ Tegenstanders van de kanonnen vreesden dat het grove geschut op de bevolking overkwam alsof het Vertegenwoordigend Lichaam zich bedreigd voelde. Voorstanders van het plan beweerden – succesvol – dat de stukken enkel dienden te ‘strekken tot vermeerdering van den luister’ van de vergadering.⁵¹ De splitsing in twee Kamers had ook gevolgen voor de griffie, want de Kamers mochten uitsluitend schriftelijk met elkaar communiceren. Een lid stelde daarom voor ‘de griffie tot beter gemak en gerief der werkzaamheden’ in twee bureaus te splitsen.⁵²

63

De tijding van alweer de volgende staatkundige aardverschuiving bereikte het Vertegenwoordigend Lichaam vanaf de tribune voor ambassadeurs. In november 1799 zat Maurits Cornelis van Hall in de Eerste Kamer recht onder dat deel van de tribunes. De Spaanse minister Anduaga liet een ‘kaartje vallen op de plaats’ waar Van Hall zat. Daarop stond in het Frans geschreven: “kom eens bij mij: ik heb u eene gewigtige tijding mede te deelen.” Van Hall begaf zich direct naar de galerij voor de ambassadeurs en hoorde van Anduaga dat ‘den Generaal Bonaparte’ zich op 10 november van het bewind in Frankrijk meester had gemaakt.⁵³

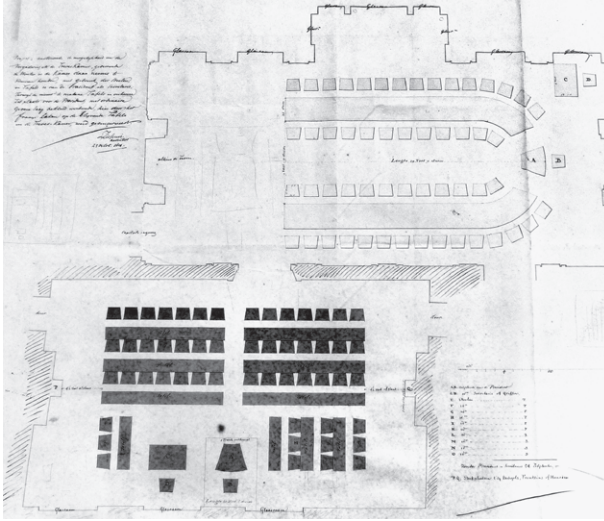
De gevolgen van Napoleons machtsgreep waren aanzienlijk voor het Vertegenwoordigend Lichaam.⁵⁴ Voor een tweede keer sinds 1795 werden de vergadervertrekken op het Binnenhof verzegeld met zware kettingen, maar dit keer was dat geen symbolische handeling. Net voordat Bataafse burgers in 1801 een deel van de leden opnieuw zouden kiezen, grepen de Fransen hard in. De herziene grondwet verving het Vertegenwoordigend Lichaam door een unicameraal Wetgevend Lichaam. De bevoegdheden en het aantal leden en zittingen daalden

drastisch naarmate de invloed vanuit Frankrijk groeide.⁵⁵ De 35 leden mochten alleen nog maar beslissen over wetsvoorstellen die de uitvoerende macht hun voorlegde. Anders dan het Vertegenwoordigend Lichaam, dat permanent bijeen was, kwam het Wetgevend Lichaam slechts enkele keren per jaar samen. In 1805 stelde Napoleon zelfs een eenhoofdig bestuur in dat in handen kwam van Rutger Jan Schimmelpenninck, die voorheen zijn stempel had gedrukt op de Nationale Vergadering.⁵⁶ Schimmelpenninck riep het Wetgevend Lichaam bij zich in Huis ten Bosch. Daar stemde het Wetgevend Lichaam in 1806 in met wederom een staatkundige omwenteling die gevolgen had voor de vergaderruimte.

64 Onder koning Lodewijk Napoleon verloor het Wetgevend Lichaam de zeggenschap over zijn vergaderlocatie. Het Binnenhof werd verheven tot Koninklijk onderkomen en voor de 39 leden van het Wetgevend Lichaam was hier geen plaats meer. Lodewijk bood de vergadering onderdak in de linkervleugel van 't Oude Hof, het tegenwoordige Paleis Noordeinde.⁵⁷ Voordat het Wetgevend Lichaam daar kon vergaderen, moest er nog wel flink wat werk verzet worden.⁵⁸ Alleen voor de archieven en de griffie waren ruimtes voorhanden die geen aanpassingen vergden. De overige ruimtes waren ongeschikt voor plenaire sessies en commissievergaderingen. De verbouwing kampte voortdurend met tegenslagen, maar uit de noodvoorziening blijkt de sterke voorkeur van de vergadering 'zich liever provisioneel te behelpen dan in een ander lokaal wederom met de Vergadering en Archiven over te gaan'.⁵⁹ Toch zou de vergadering hierna ook nog bijeenkomen in Utrecht en Amsterdam, nadat Lodewijk Napoleon zijn hof daarheen had verhuisd. Het belang van de griffie voor het functioneren van de vergadering bleek uit de reacties van de leden op deze verhuizingen. Zodra een verhuisbericht de leden bereikte, drongen zij er bij griffier Couperus op aan de griffie mee te verhuizen.⁶⁰ Met het vertrek van koning Lodewijk Napoleon kwam in 1810 een einde aan het Koninkrijk Holland en aan het Wetgevend Lichaam. Ten teken van de Inlijving bij Frankrijk vertrokken 52 kisten gevuld met archiefstukken van de oude Staten-Generaal, traktaten en de bijbehorende kostbare zegeldozen naar Parijs.⁶¹

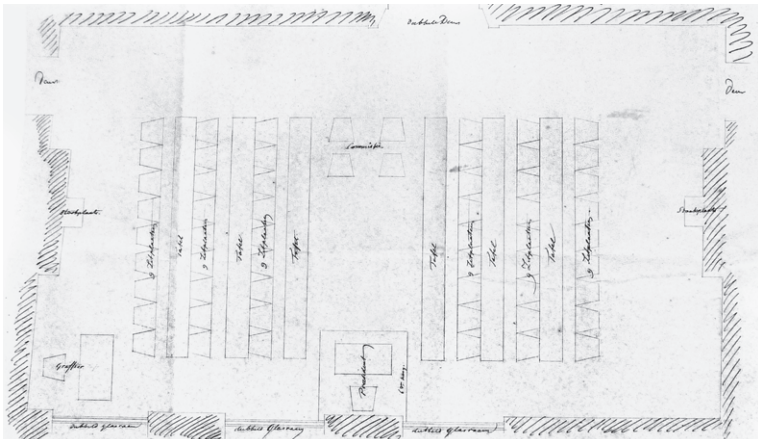
Terug naar het Binnenhof: de Restauratie

Met de restauratie van de Staten-Generaal in 1814 kreeg de huisvestingstraditie een nieuwe dimensie. De Staten-Generaal keerden terug naar het Generaliteitskwartier, maar anders dan voor 1795 werd de

65

Het ontwerp voor de Staten-Generaal in 1814 in de Trêveszaal (boven) en de Statenzaal (onder). Bron: Nationaal Archief, Den Haag.

De tijdelijke rangschikking van de Staten-Generaal in de Statenzaal in het najaar van 1814. Bron: Nationaal Archief, Den Haag.

Trêveszaal hun dagelijks onderkomen in plaats van de Statenzaal.⁶² Een plattegrond van de opstelling geeft aan dat de tafels en stoelen in een hoefijzervorm stonden opgesteld, zoals gebruikelijk was geweest tijdens ceremoniële zittingen in de oude Staten-Generaal.⁶³ Oranje mocht weer dienen ter decoratie van de zaal. Het wapen van Willem Frederik, de soeverein vorst, bedekte de in 1795 beschadigde wapens van de Unie en koning-stadhouder Willem III. Het devies van de Oranjes, 'Je maintiendrai', werd in gezaagde letters met nageltjes aangebracht over de witgeschilderde en onder de verlaag nog aanwezige Concordia-zinspreuk.⁶⁴ Deze aanpassingen laten zien dat de gerestaureerde vergadering aansluiting zocht bij haar naamgenoot, 66 terwijl de Bataven hun symbolische ruimtegebruik juist inzetten om te breken met de Staten-Generaal. Het historisch verantwoord huisvesten van de nieuwe instituten was onderdeel van de restauratie van de onafhankelijke Nederlandse staat en de Oranjedynastie.

Spaarzaamheid heeft de Staten-Generaal voor even teruggebracht naar de Statenzaal, hun echte oude onderkomen. Voor de opstelling in de Trêveszaal waren namelijk zulke versleten stoelen, tafels en tapijten gebruikt dat ze binnen een paar maanden aan vervanging toe waren. Tijdens de herstelwerkzaamheden zouden de Staten-Generaal vergaderen in de Statenzaal. De werklieden kregen de opdracht 'de nieuw te makene tafels en verhevene zitplaats van de President met ordinaire groene saay' te bekleden. Het 'fraaie laken' op de tafels die achterbleven, werd 'geconserveert'.⁶⁵ Het was passen en meten om de 56 zitplaatsen logisch te ordenen in de kleinere Statenzaal. Een afgekeurde optie toonde een vergelijkbare opstelling als de Nationale Vergadering. Uiteindelijk zijn de tafels en stoelen in de Statenzaal in een Westminster-opstelling geschikt, waardoor er twee rijen zitplaatsen tegenover elkaar ontstonden. Slechts een keer eerder hadden de Staten-Generaal deze opstelling gebruikt, tijdens de Grote Vergadering van 1651 in de Ridderzaal. Wellicht is dit de reden geweest dat de opstelling van de Grote Vergadering van 1651, vanaf de latere negentiende eeuw tot nu, beeldbepalend is voor de oude Staten-Generaal bij het grote publiek.

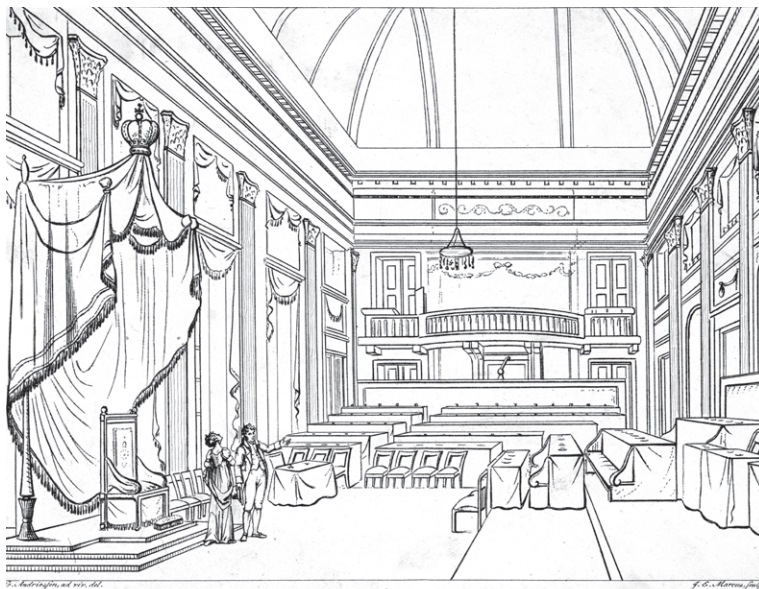
Nog voordat de Staten-Generaal in de historische opstelling vergaderden, diende de volgende omwenteling zich aan; de voormalige

Oostenrijkse Nederlanden gingen deel uitmaken van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.⁶⁶ Voor de Staten-Generaal betekende dit een verdubbeling van het ledental en het aantal Kamers. In de grondwetscommissie hadden vertegenwoordigers van het Zuiden bedongen dat de Staten-Generaal een senaatskamer kregen en dat het lagerhuis in het openbaar vergaderde.⁶⁷ Namens de Zuidelijke Nederlanden traden 55 leden toe tot de Tweede Kamer. Bovendien zou de vergadering jaarlijks afwisselend vergaderen in een stad in de zuidelijke provincies en in een stad in de noordelijke provincies. In de praktijk betekende dit dat elk jaar in september het koninklijk hof, de regering en de Staten-Generaal naar Brussel of Den Haag verhuisden.⁶⁸

67

Alle vergaderingen in het Noorden vonden plaats op het Binnenhof. Daar vergaderde de Eerste Kamer in de Trêveszaal. Het verleden, de aankleding en de nieuwe gebruikers sloten naadloos op elkaar aan. De indrukwekkende ontvangstzaal van het Binnenhof leende zich prima voor de gesloten sessies van de Eerste Kamer, waar voornamelijk edellieden zitting in hadden. De boodschap achter het decoratieprogramma van Marot liet zich eenvoudig vertalen naar de aard van de vergadering die nu onder de voorstellingen zetelde. De allegorie op de eenheid van de gewesten en de onlosmakelijke band tussen het Huis van Oranje en de Nederlanden kon evengoed van toepassing zijn op het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. De stadhouderportretten sierden wederom de wanden en voor de schoorsteen kwam een troon te staan.⁶⁹

De Tweede Kamer vond onderdak in de zaal waar de stadhouder had gedanst en de Bataven hadden gedebatteerd. Aan deze zaal kleefde het recente verleden van de smadelijke nederlaag van Willem v en de verworvenheden van de Bataafse Revolutie. Dat de Tweede Kamer toch in deze zaal terechtkwam, laat dus nogmaals zien dat praktische overwegingen zwaarder wogen dan de symbolische betekenis. Ook de Tweede Kamer had vooral behoefte aan een ruime zaal voor haar 110 leden en er moest tevens ruimte zijn voor publiek. Zij zat zelfs in dezelfde opstelling als de Nationale Vergadering en de bankjes waren voorzien van de kenmerkende groene bekleding. Een opmerkelijk verschil was dat de opstelling zich niet meer centreerde rond de zetel

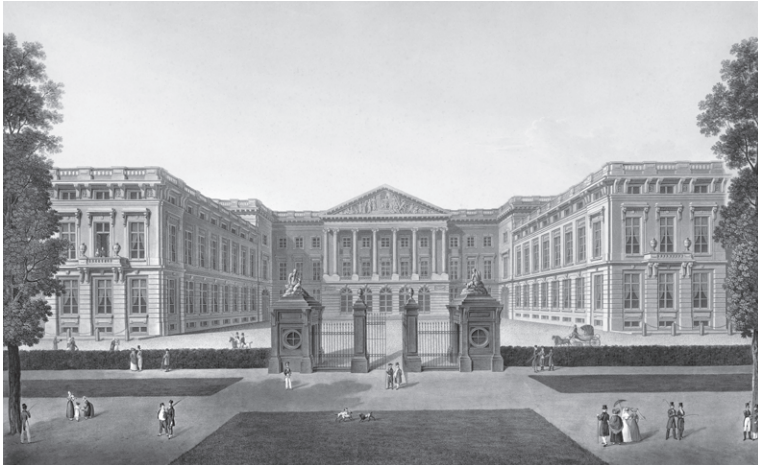

De Tweede Kamer op het Binnenhof. Bron: Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

van de voorzitter, maar rond de karmozijnroodfluwelen troon van Willem I. De troon stond alleen niet meer op een verhoging, zoals de voorzittersstoel, maar op een plateau ter hoogte van de eerste rij Kamerbankjes. Het nieuwe regime had er wel behoefte aan de nieuwe gezagsverhouding tussen de Staten-Generaal en de Oranjemonarchie duidelijk uit te drukken. Daar leende deze zaal zich door het recente verleden minder goed voor, omdat het verzwijgen van de Bataafs-Franse tijd deel uitmaakte van de restauratiepolitiek.⁷⁰

Een koninklijke kooi voor de Staten-Generaal: Brussels paleis

De Brusselse vergaderlocatie bood daarentegen de mogelijkheid op een verder – en daardoor neutraler – verleden terug te grijpen. In Brussel vergaderden de Staten-Generaal in het classicistisch paleis van de Raad van Brabant.⁷¹ Zoals bij de keuze voor het Binnenhof in 1588, de balzaal in 1795 en de Trêveszaal in 1814, legitimeerde ook nu de vorige gebruiker de keuze voor de vergaderplaats. Dit paleis stond

Het Paleis van de Staten-Generaal in Brussel. Bron: Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

in het gebied waar tot 1739 het majestueuze paleis van de hertogen van Brabant had gestaan en waar ook de Staten-Generaal in de landsheerlijke tijd bijeen waren geroepen.⁷² Deze historische analogie paste in het straatje van Willem I. Precies op deze manier interpreteerde hij zijn relatie tot de Staten-Generaal: zij kwamen bijeen om te beraadslagen over de wetsvoorstellen die hij hun voorlegde. In deze historische omgeving, op veilige afstand van het Binnenhof waar de Oranjes zo tragisch hun macht hadden verloren in 1795, durfde Willem I zijn terugkeer veel duidelijker te markeren in de vergaderzaal van de Staten-Generaal.

Aan hofarchitect Charles van der Straeten gaf Willem I de opdracht het paleis in orde te maken. Het was een verbouwing met een politieke lading. In de Brusselse vergaderzalen moest het nieuwe Verenigd Koninkrijk der Nederlanden gestalte krijgen. De koning kwam in oktober 1818 persoonlijk poolshoogte nemen en zou bijzonder tevreden zijn geweest met de eerste resultaten. Het Paleis der Staten-Generaal kreeg in de regeringsgezinde *Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden* een eervolle vermelding. Brusselaars noemden het paleis 'het treffendste gedenkstuk van bouwkunde' in de stad. Deze status rustte zowel op de geschiktheid van

de herbestemming als op de prachtige en ‘bevalligen bouwtrant.’⁷³ Vanuit alle hoeken van het omringende park leverde de aanblik van het paleis een schilderachtig plaatje op, getuige ook de vele prenten.⁷⁴ Van Hogendorp merkte het imposante samenspel van de zichtlijnen op. ‘Alles in het gebouw is even grootsch, zoo wel als de ligging op het fraaiste punt van het park, hetwelk daarvoor geplant schijnt.’⁷⁵ Een groter contrast tussen de symmetrische lijnen van dit paleis en de naar binnen gekeerde verzameling gebouwen van het Binnenhof, was haast niet denkbaar.

70 Van Hogendorps collega Warin had weinig oog voor esthetiek toen hij op een gure oktoberochtend in 1820 kennismakte met het paleis. Klokslag elf uur stond hij moederziel alleen in zijn zwarte hofrok onder de gevel, klaar voor de openingszitting.⁷⁶ Warin trof de paleisdeuren hermetisch gesloten aan en er viel geen schildwacht te bekennen. In verwarring klopte hij op een deur in de linkervleugel, maar daar vertelde men dat dat de appartementen van de Prins van Oranje waren. Ook hier deelden de Staten-Generaal kennelijk hun onderkomen met een Oranje. Een koets zette twee collega’s af. Hun geroep en geklingel brachten de bodes in beweging, die de deuren gesloten hadden gehouden tegen de gure wind. Dankbaar traden Warin en zijn collega’s de vestibule binnen, staken een sigaar op en maakten een praatje.⁷⁷

Tweede Kamerleden vergaderden in een heus amfitheater, volgens een ontwerp gebaseerd op de Franse *Chambre des Députés*.⁷⁸ Slechts subtiele details kwamen overeen met de Haagse zaal. De mahoniehouten en met brons versierde banken hadden groene bekleding. Recht tegenover het half rond waar de leden zaten, stond de troon op een verhoging. Ook deze zetel had met het karmozijnrood velours een vertrouwde kleur. Boven de troon prijkte het devies van de Republiek. Aan de voet van de troon stond het bureau van de voorzitter en de ministerstafel. Twee zuilengalerijen omringden de rijen banken met vergadelaars. De bovenste galerij deed dienst als publieke tribune en ambassadeurs en overheidsfunctionarissen namen plaats op de onderste. Deze laatste galerij was verhoogd, zodat goed zichtbaar was wie vanaf deze ereplaatsen toekeken.

In de zaal speelde zich een bijzonder lichtspel af. Eén grote lan-

taarn aan het cassettenplafond in de koepel verlichtte de zaal van bovenaf. Door ramen in de wanden achter de tribunes viel daglicht binnen. Warin viel direct op hoe ‘[h]et licht, dat afkomstig is van binnen, [...] zich nagenoeg overal’ verspreidde.⁷⁹ Binnen enkele jaren gaven verhitte debatten in de avonduren een bijzondere betekenis aan dit lichtspel. De dochter van de conciërge ontstak in de namiddag de kaarsen van de lantaarn, terwijl de Kamerleden de zaal uit liepen. Haar antwoord op een vraag van Kamerlid De Hemricourt groeide uit tot een fameus epigram onder de Kamerleden. Op de vraag of zij de verlichting voor de avondzitting gereedmaakte, antwoordde zij: “Ja meneer, en er zal veel kaarslicht nodig zijn om deze heren te verlichten.”⁸⁰

71

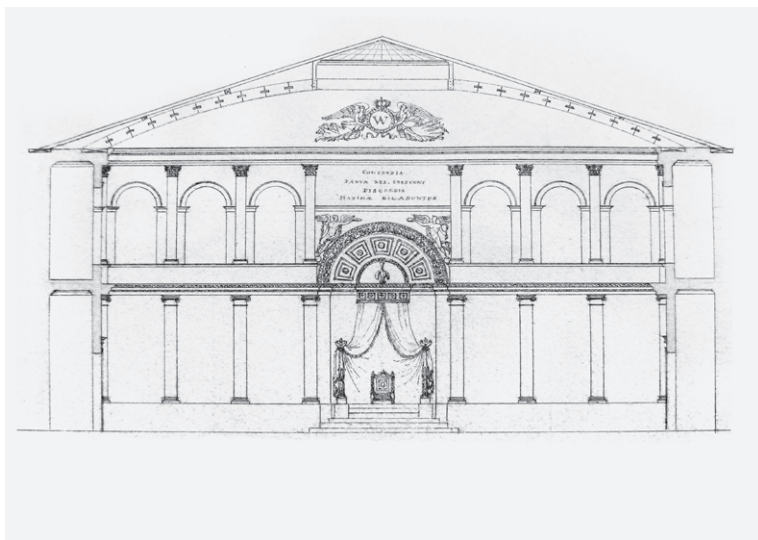
Van Hogendorp had staatkundige bedenkingen bij dit luxueuze interieur, zoals we aan het begin van dit hoofdstuk zagen. Hij vond het fraaie paleis zeker een perfecte eerbetuiging aan de nationale vertegenwoordiging. De plenaire vergaderzalen, Afdelingskamers, trappen en gangen: alles was ruim, luchtig en licht van opzet. ‘De pracht alleen, van marmer, snijwerk en tapijten, had ik liever minder gezien.’⁸¹ De weelderigheid stak af tegen de bescheidenheid en spaarzaamheid die de vertegenwoordigers van de natie moesten uitdragen. Sobere behuizing ondersteunde de leden in het dragen van hun verantwoordelijkheid voor het gebruik van de publieke middelen in het nieuwe staatsbestel. De focus op representativiteit in plaats van doelmatigheid wreekte zich toen de koude en vochtige zaal Van Hogendorp belemmerde de begrotingsdebatten bij te wonen. Pas in december 1818 arriveerden de eerste kachels, te laat om hem te behoeven voor een jichtaanval.⁸²

De nadruk op representativiteit was terug te zien in de indeling van de zaal. Volgens Van Hogendorp gaf de zaal daardoor de constitutionele verhoudingen verkeerd weer. In Brussel stonden het bureau en de stoel van de voorzitter op de grond, aan de voet van de verheven troon. De zaal belichaamde zo eerder het *ontzag* van de Staten-Generaal voor de koning, dan dat deze het *gezag* van de vergadering uitstraalde. Dit verdoezelde de status van de Staten-Generaal als medewetgever en als heer en meester in hun eigen Kamer. Willem I troonde letterlijk boven de vergadering uit, zoals de oude

landsheren dat hadden gedaan. Van Hogendorp vond het jammer dat de Brusselse zaal de Franse schikking van de troon, de presidiale stoel en het presidiale bureau niet had overgenomen. De Franse gedeputeerden reden de troon na een koninklijke zitting de zaal uit, zodat daar de voorzitter boven de leden uit troonde.⁸³

72 Deze bedenking en ervaring van Van Hogendorp bewijzen dat de voorkeur voor doelmatige en bescheiden behuizing van de Staten-Generaal aan het uitgroeien was tot een traditie. Harmonie tussen de inrichting van de zaal en de opdracht van de vergadering verschafte dit instituut gezag. Hoewel Van Hogendorp niet expliciet verwees naar het Binnenhof, herkennen we in zijn commentaar de principes die tot de komst van Lodewijk Napoleon de huisvesting daar hadden bepaald.

Willem I daagde deze traditie uit. Waar de Staten-Generaal in 1747 hun vergaderzaal nog hadden aangepast aan de erfelijk verklaarde Friese stadhoudelijke familie, paste de koning in 1815 hun Brusselse vergaderzaal aan aan zijn wensen. Bij de inrichting van de zaal was hofarchitect Van Straeten er overduidelijk in geslaagd de Staten-Ge-

Ontwerptekening voor de troon in de Brusselse vergaderzaal van de Tweede Kamer.
Bron: Nationaal Archief, Den Haag.

neraal onder te brengen op een manier die de nieuwe constitutionele positie van de vergadering weergaf, zoals Willem I die graag zag. Daardoor ontstond een belangrijk verschil met de huisvesting op het Binnenhof. Het grootse en historische gebouw, de rijke aankleding van de zaal en de indeling gaven op elke mogelijke manier aan dat de Staten-Generaal onder koninklijke voogdij medewetgever waren. Ondanks dit verschil deed ook de Brusselse huisvesting een nadrukkelijk beroep op het verleden door de keuze van de locatie en het oude adagium van de Republiek boven de troon.

Zitplaatsverdeling: onafhankelijk of onderdanig?

73

Wie naast wie en waar in de Brusselse of Haagse zaal zat, was een gevoelig punt in de politieke arena. Kamerleden zelf wilden voorkomen dat uit hun plaats in de zaal iets werd afgeleid over hun politieke stellingname. De leden waren vrij in de keuze van hun zitplaats om alle schijn van groepsvorming tegen te gaan. De keuzevrijheid gaf toeschouwers daarentegen des te meer aanleiding om toch enige politieke regelmaat te ontdekken in de zitplaatsen. Het Franse parlement gold ook hierbij als referentiekader, waar de zijden van de zaal correspondeerden met politiek-ideologische stromingen.⁸⁴ Nieuwsgierig betrad Warin de Brusselse zaal met de vraag of de leden het Franse model van de zaal wel vertaalden naar hun zitplaatsverdeling. Tot zijn opluchting zag hij dat de leden zich volledig willekeurig over de zaal verdeelden, al ontdekte hij na verloop van tijd wel enige toenadering in de Kamerbankjes tussen de leden met vergelijkbaar stemgedrag.⁸⁵

Praktische overwegingen bepaalden de zitplaatsverdeling in de Kamer, in plaats van politieke. Kamerleden spraken staand vanaf hun zitplaats en hetzelfde gold voor de ministers aan hun tafel in het midden van de zaal. Maar zelfs ministers namen plaats in de Kamerbankjes als ze een redevoering daar beter konden verstaan. Tijdens het debat over het Hoogerechtshof zat Warin bijvoorbeeld zo dicht bij Justitieminister Van Maanen, dat hij goed kon zien hoe diens arrogante houding langzaam verdween naarmate het aantal tegenstemmen opklom.⁸⁶ Een incident tijdens de Haagse begrotingsdebatten in

74 december 1821 illustreert hoezeer Kamerleden hun onafhankelijke status ontleenden aan de vrije zitplaatsverdeling.⁸⁷ Midden in een redevoering hief Van Hogendorp theatraal zijn armen op in de richting van Pirson, een ‘*ancien Jacobin*’. Over een eerdere uitspraak van Pirson zei Van Hogendorp dat hij niet gewend was zulke niet-liberale opmerkingen uit die hoek van de zaal te horen.⁸⁸ Rosier schoot hierop uit zijn Kamerbank. Het beviel hem niet te worden weggezet puur omwille van zijn positie in de vergaderzaal en hij stond erop dat Van Hogendorp zijn uitspraak terugnam. “Ik ben [niet Franstalig], vergeef me deze uitdrukking,” riep Van Hogendorp Rosier ongeduldig toe. Door dit incident weten we dat sommige leden vasthielden aan een zitplaats, zonder inhoudelijke opvattingen of provinciale herkomst als leidraad. De zijden van de zaal correspondeerden volgens de leden zelf dus niet met de verschillende politieke overtuigingen van de leden die plaatsnamen aan deze of gene zijde.

Ook op de gereserveerde tribune speelde zich een strijd om de zitplaatsen af, maar deze had meer weg van een vroegmoderne rangstrijd. Dat bewijst een conflict over de zitplaatsverdeling tussen de Eerste Kamerleden en de Raad van State. Tijdens crisismomenten ving Eerste Kamerleden bot in de galerij die zij deelden met de Staatsraden. Eerste Kamerlid De Bethune trok in 1829 flink van leer tegen deze beschamende situatie.⁸⁹ In dat jaar maakte het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden een ernstige constitutionele crisis door, waarover in de volgende paragraaf inhoudelijk meer uitleg zal volgen. De Bethune wees op het staatkundig belang van de aanwezigheid van de Eerste Kamerleden bij debatten tijdens dit cruciale moment. ‘Waar kunnen wij beter onze overtuiging vormgeven dan in de Tweede Kamerdebatten?’ vroeg hij retorisch.⁹⁰

De Bethune probeerde zetels van de Raad van State af te snoepen. Vanuit staatkundig oogpunt was de aanwezigheid van de Staatsraden bij de vergadering veel minder noodzakelijk. Zij keken mee voor spek en bonen, omdat zij als adviesraad van de koning de wetten toch al hun zegen hadden gegeven. Bovendien werden hun plaatsen vaker bezet door lagere ambtenaren in plaats van door de Staatsraden zelf. Een van de ambtenaren die plaatsnamen op een Staatsraadsstoel was Guillaume Groen van Prinsterer, een jonge commies in het Kabinet

des Konings. Op verzoek van Willem I notuleerde hij de Kamerdebatten. Ook Groen was zich bewust van de prangende ogen van Tweede Kamerleden op de tribunes. Hij nam plaats op de tribune gereserveerd voor de Raad van State, waardoor 'iedereen, en dus ook de heer Luzac, wel begrijpt, dat ik niet enkel uit genoeg zulk een onvermoeid toehoorder ben'.⁹¹ Maar door de aanwezigheid van lagere ambtenaren zoals Groen, bleven er te weinig plaatsen over voor de Eerste Kamerleden. De Bethune kreeg bijval en de Eerste Kamer benoemde een commissie die op 'officiële wijze' naar een oplossing zocht. Het plan van De Bethune slaagde: de Prins van Oranje gaf, als lid van de Raad, de Eerste Kamer toestemming gedurende de lopende zitting plaats te nemen in de galerij van dit college.⁹²

75

Zowel in de Kamer als op de tribunes zei een zitplaats iets over de reputatie van de bekleeder. Kamerleden, Staatsraden en een ambtenaar als Groen ontleenden allemaal status aan een plaats in de zaal of op de tribune. Afhankelijk van de politieke rol verschilden de opvattingen echter over welke betekenis hieraan gehecht mocht worden. Uit de vrije zitplaatskeuze in de Kamer en de felheid waarmee leden deze verdedigden, blijkt dat het gelijkheidsbeginsel uit het revolutietijdvak overduidelijk bepalend was gebleven. Op de tribune daarentegen speelde zich een rangenstrijd af zoals in de vroegmoderne tijd. Daar ging het er juist om dat een zitplaats direct verband hield met een politieke rol. Zoals in de oude vergaderzaal van de Staten-Generaal moesten op de tribune in één oogopslag de hoedanigheid van de personen en het rangverschil tussen hen duidelijk zijn.

Griffie: verhuizen & verbouwen

De constitutionele crisis die de Eerste Kamerleden in de Tweede Kamer wilden meemaken, volgde op een periode van relatieve politieke rust. In de latere jaren twintig laaide de onvrede over het beleid van Willem I op.⁹³ De beperkte persvrijheid en onderwijsvrijheid dreven de liberalen en katholieken in de provincies onder de grote rivieren naar elkaar toe. Zij sloten een oppositioneel verbond en organiseerden in het najaar van 1828 en 1829 een massale petitiebeweging. De handtekeningen van burgers gaven uitdrukking aan de onvrede over

76

Spotprent op de petitiecrisis van 1828-1829, bewaard door minister van Justitie Van Maanen. Bron: Nationaal Archief, Den Haag.

de voedselprijzen, pers-, onderwijs- en taalbeleid. Tijdens de eerste golf ontvingen de Staten-Generaal petitie met vijftigduizend handtekeningen en een jaar later werd dit zelfs meer dan driehonderdduizend. De Tweede Kamer wist zich niet goed raad met deze massapetitities, omdat zij zich niet als een volksvertegenwoordiging beschouwde in democratische zin. De Kamer besloot daarom steevast de petitities op te bergen in een instituut waar ze een rotsvast vertrouwen in had: de griffie.

De griffie en jaarlijkse verhuizingen zijn de laatste kenmerkende elementen van de huisvestingstraditie van de gerestaureerde Staten-Generaal. In 1814 was de griffie gerestaureerd als administratief bureau. Na de totstandkoming van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden verhuisde de regering jaarlijks van Brussel naar Den Haag of omgekeerd. De regering verplaatste hierbij in totaal tussen de 600 en 700 ambtenaren. Vooral Den Haag maakte tijdens Brusselse zittingen een verlaten indruk.⁹⁴ '[I]k wenste veel liever dat de Staten-Generaal hier altijd bleven,' schreef de Haagse conciërge van het Binnenhof, juffrouw Viveen, aan de griffier van de Tweede Kamer.⁹⁵

De verhuizingen zorgden ervoor dat de materiële kant van vergaderen uitgroeide tot een probleem. Aanvankelijk kampte de griffie met onvoldoende middelen om de nieuwe Staten-Generaal goed te kunnen ondersteunen. Van de honderden ambtenaren die jaarlijks op en neer reisden, werkte slechts een handvol bij de griffie. Griffier Van Hulthem verwaarloosde zijn taken, zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien, en de tweetalige vergadering overvroeg het griffiepersoneel. De Nederlandse vergaderstukken konden niet tijdig en secuur van vertalingen worden voorzien.⁹⁶ Het haperende griffieapparaat leidde tot nodeloos opstandige Kamerleden, die hun tijd verdeden met wachten op stukken of zich opwonden over misverstanden die voortsproten uit knullige Franse vertalingen. Aanvankelijk verhuisde het archief dat de griffie aanlegde in Den Haag of Brussel zelfs niet mee met de vergadering.

77

Willem I gaf maar mondjesmaat toe aan de noodkreet tot betere administratieve ondersteuning van de Staten-Generaal. De onkostenvergoeding van reizend griffiepersoneel stond herhaaldelijk op de agenda. In 1817 kwam er naast een nieuwe griffier een crisisrapport dat een vergelijkbare strekking had als de missive aan de griffie uit 1728. Het stond als een paal boven water dat elke goed functionerende vergadering, 'bestendig zijne registers en retroacta bij de hand [moet] hebben'.⁹⁷ Een Koninklijk Besluit van 20 januari 1820 behelsde eindelijk de bekostiging van 'het overbrengen van archieven van en naar Brussel'.⁹⁸

De opvolger van Van Hulthem, griffier De Geer, maakte zich wel hard voor zijn dienst en bewaakte dit domein van de Tweede Kamer met verve. In De Geer vond de Tweede Kamer weer een stabiele factor die de vergadering bijstond, zoals ook de Staten-Generaal op de Fagels en het Wetgevend Lichaam op Couperus hadden vertrouwd. Dat was in de latere jaren twintig hard nodig, want de lokalen van de griffie speelden een prominente rol in de constitutionele crisis, die het koninkrijk in 1828-1829 in zijn greep hield.

Nadat de eerste petitiegolf veilig in de griffie was opgeborgen, ontving De Geer een onaangenaam verzoek. De minister van Binnenlandse Zaken, Van Gobbelschroy, was druk op zoek naar extra kantoorruimte voor ambtenaren van de Staatsloterij. Aanvankelijk had

78 hij zijn zinnen gezet op kamers grenzend aan het ‘vertrekje, weleer geoccupeerd door den Heeren Griffier Fagel’.⁹⁹ De griffier van de Eerste Kamer, die daar nu huisde, gaf echter nul op het rekest. Vervolgens beproefde de minister zijn geluk aan de andere zijde van het Binnenhof, bij De Geer. Ook deze griffier vond in principe dat zijn dienst, en daarmee de Kamer, niet moest wijken voor een minister: de uitvoerende macht mocht de wetgevende macht niet in de verdrukking brengen. Voor de Kamer was het zeker tijdens deze crisis van ‘belang dat de lokalen harer Griffie, waar zich een deel harer archieven bevindt, alleen tot hare dispositie blijven’. Oftewel, net als in de oude Staten-Generaal, ging er macht uit van de toegang tot de archieven en moest de griffie deze faciliteren *en* bewaken.¹⁰⁰

Schoorvoetend stond de griffier vertrekken af aan de minister. Gelukkig kon De Geer rekenen op de Haagse conciërge, juffrouw Viveen. Vanuit Brussel gaf De Geer Viveen opdracht zijn werkkamer, ‘als ook het archiefkamertje daarachter’ te vergrendelen en vertrouwelijke documenten buiten het bereik van nieuwsgierige ambtenaren te houden. Viveen schreef per omgaande terug dat alles omtrent de opgedrongen verhuizing goed was gegaan en het departement nam enkele kamers en kasten in gebruik. Maar, zo schreef zij, ‘[i]k vind het heel onaangenaam en ik zal weer heel veel moeite hebben om die klant er uijt te krijgen’. De ambtenaren gedroegen zich allesbehalve als gasten en hun vrijpostige houding alarmeerde Viveen. Ogenblikkelijk had ze de Rijksbouwmeester ‘doen weten dat [de ambtenaren] met augustus moeten ruijme’. Voordat de Staten-Generaal in oktober 1829 weer in Den Haag bijeenkwamen, moest zij immers de gehele vleugel schoonmaken en omdat ‘al die plafonne moete gewit worde heb ik mijn tijd nodig om klaar te wezen’. Dat was nog niet alles. In de grote vergaderzaal was er ondertussen ‘ook wat boel’. Het dak en de verlichting van de balzaal ondergingen een dure renovatie voor een slordige f 9000,-.¹⁰¹ Er kwam een kleine koppel met een vallicht. ‘[O]f het zoo veel verbetering zal geven als het kost zal de tijd leren,’ schreef Viveen nuchter aan De Geer.¹⁰² Het verzoek van Van Gobbelschroy heeft overigens ook aan het licht gebracht hoe – in een tijd waarin politiek het domein was van heren – een vrouw het territorium van de Staten-Generaal met hand en tand

verdedigde tegen opdringerige ambtenaren.

Het opbergen van de petities in de griffie kon de onvrede over de regering van Willem I in het Zuiden niet indammen. De nieuwe Haagse lantaarn bracht evenmin de verlichting van de Kamerdebatten waar de koning en zijn ministers eind 1829 naar zochten. In de gerenoveerde zaal op het Binnenhof onttaardde de Tweede Kamer vrijwel direct in een Noord-Zuidbotsing, die uiteindelijk leidde tot de afscheiding van de Zuidelijke Nederlanden in 1830.¹⁰³

De grondwetsherziening en troonswisseling die in 1840 de scheiding officieel bezegelden, moesten hun beslag krijgen in de vergaderzaal.¹⁰⁴ De Tweede Kamer zou veranderen in een amfitheater, zodat het aantal tribuneplaatsen verdubbelde en het aantal Kamerbankjes verminderde. Dat plan was te kostbaar en het bleef bij een bescheiden renovatie, die door hergebruik van de bestaande banken en sierlijsten 'eene aanmerkelijke vermindering' in de kosten had ondergaan.¹⁰⁵ Dit lapwerk leidde tot het vernietigende oordeel over de vergaderzaal in de inleiding van dit hoofdstuk: de Tweede Kamer vergaderde in een verwaarloosde zaal, die wat betreft doelmatigheid de vergelijking met buitenlandse parlementen niet kon doorstaan.¹⁰⁶

79

Ging het roer na 1848 radicaal om? De huisvestingscommissie legde een plan tot herstel en verbetering voor, 'zonder evenwel iets wat naar weelde zweemt te beoogen'.¹⁰⁷ De nieuwe inrichting van de zaal zou de staatkundige bijrol van de koning in de Kamer representeren. Daardoor gaf het plan gehoor aan de wens van Van Hogendorp uit 1818 om de voorzitter de prominentste plaats in de vergadering te geven, in plaats van de koning. Hiervoor zou de troon verplaatsbaar gemaakt worden, zodat deze na de openingszitting de zaal kon worden uitgereden. De Kamer ging echter niet akkoord met het verwijderen van de troon en het zou nog tot 1904 duren voordat de karmozijnrode zetel voor de Oranjevorst uit de zaal verdween.¹⁰⁸ De ingetogen opfrisbeurt van het 'decorerende der zaal', zoals de bekleding, gordijnen, draperieën en het tapijt, kreeg wel akkoord. Ook latere groots opgezette bouwplannen was hetzelfde lot beschoren. Terwijl in de tweede helft van de negentiende eeuw verschillende Eu-

ropese parlementen hele paleizen lieten optrekken, hield de Tweede Kamer vast aan haar onderkomen op het Binnenhof.¹⁰⁹

Op het tapijt brengen

De pragmatische keuzes die de Staten-Generaal maakten voor hun onderkomen, groeiden uit tot een belangrijk onderdeel van de parlementaire cultuur van de Tweede Kamer. We hebben gezien dat constitutionele verschuivingen telkens gevolgen hadden voor de vergaderruimte. De manier waarop de vergadering zich huisvestte, hing 80 nauw samen met de machtspositie die zij bekleedde binnen het staatsbestel. Het groene tapijt op de vergadertafel in de Statenzaal was tot 1795 een belangrijk ijkpunt voor de inrichting van de vergaderruimtes en daarmee voor de vergaderpraktijk. De aankleding van de Staten-Generaal in 1814 is daarvan het duidelijkste bewijs. Zaken op het tapijt brengen bleef de eerste decennia van de negentiende eeuw een gebruikelijke zinsnede, ook al hadden de leden de vergadertafel na 1815 verruild voor Kamerbankjes. Zaken onder het tapijt vegen is tot op de dag van vandaag gangbare vergadertaal. Maar dit hoofdstuk heeft laten zien dat de continuïteit in de huisvesting van de Staten-Generaal meer om het lijf had dan de groene bekleding van de tafels en stoelen.

De huisvestingstraditie van de Staten-Generaal bestond uit het bewaren van de balans tussen doelmatigheid, representativiteit en spaarzaamheid. Een vergaderruimte moest in de eerste plaats geschikt zijn voor de werkzaamheden die daar zouden plaatsvinden. Het verleden van een zaal kon helpen de keuze te legitimeren, maar als dat even minder goed uitkwam, zoals bij de keuze voor de vergaderzaal van de Tweede Kamer in 1815, werd daar geen ruchtbaarheid aan gegeven. Onmisbaar voor het functioneren was de griffie, het administratief bureau dat gedurende deze hele periode fungeerde als het zenuwcentrum van de vergadering en bewaker van de archieven.

De Bataafs-Franse parlementen hebben vanuit pragmatisme bijgedragen aan de overdracht van de huisvestingstraditie door deze te respecteren en aan te passen. De Nationale Vergadering koos voor

een vergaderzaal die zowel symbolisch als praktisch aan haar eisen beantwoordde. Daarnaast behandelde de Vergadering de vertrekken in het Generaliteitskwartier als kostbaar erfgoed, omdat daarin een deel van haar legitimiteit beruiste. Hetzelfde gold voor haar omgang met de resoluties van de Staten-Generaal en de griffie die vanaf 1795 fungeerden als retroacta van het ancien régime. In deze nieuwe functie hielp het zenuwcentrum van de Staten-Generaal ook de Bataven vooruit bij het ontwerpen van de grondwet en bij het ondergaan van de verhuisdrift van Lodewijk Napoleon. Een belangrijke vernieuwing die de Nationale Vergadering doorvoerde, was de verdeling van de zitplaatsen in de vergadering op basis van loting.

De Tweede Kamerleden handhaafden het Bataafse principe dat alle zitplaatsen voor de leden aan elkaar gelijk waren. Een verschil was dat Kamerleden hun onafhankelijke positie ontleenden aan het feit dat zij zelf hun plaats bepaalden, in plaats van provinciale afkomst, loting of politieke kleur. Op de gereserveerde tribunes draaide het echter nog volop om visuele machtsrepresentatie. Onder de bezoekers speelde zich daar een strijd af om de ereplaatsen en hun betekenis in de ogen van de Kamer. Deze spanning tussen de onafhankelijkheid van de Kamer en de verschillende opvattingen over hoe dit in de zaal tot uiting kwam, zorgde er ook voor dat de rechtmatige plaats van Oranje in het Huis van de Staten-Generaal ter discussie stond.

81

De Staten-Generaal zetten in de Republiek de Oranjes in om hun macht te representeren in hun vergaderzaal. In het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden probeerde Willem I deze verhouding om te draaien en de Staten-Generaal in te zetten om de macht van Oranje te representeren. Het Brusselse paleis was de ultieme poging om het representatieve element de boventoon te laten voeren in de vergaderruimte van de Staten-Generaal. Daar slaagde hij erin de Staten-Generaal onder te brengen in een vergulde kooi. De huisvestingstraditie had zich echter te diep geworteld om deze visuele rollenwisseling ook te vertalen in een onderdanige houding van de Staten-Generaal tegenover de koning. Voor de leden stond het doel van de vergaderruimte altijd voorop: vergaderen en dat betekende wetgeven. Nu we de fysieke ruimte van de vergadering in

kaart hebben gebracht, is het moment aangebroken na te gaan hoe de leden hun werkzaamheden in de vergadering verrichtten. Daarom is de werkwijze van de Tweede Kamer het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

Wetten van papier en persuasie: de werkwijze

‘Er zal nog een woordje te wisselen, en te schrijven vallen, eer er de hamer oplegt.’¹ In één zin hebben we hier het klassieke beeld te pakken over de werkwijze van de oude Staten-Generaal. De plenaire vergadering hamerde besluiten af die waren voorgekookt in de achterkamertjes.² Alleen ging deze uitspraak niet over de oude Staten-Generaal. Dit schreef de vicevoorzitter van de Raad van State, Mollerus, in 1821 over de gerestaureerde naamgenoot. Behandelde de Tweede Kamer ook slechts voorgekookte hamerstukken? Uit de drie mogelijke kerntaken van een parlement kozen zij in elk geval de minst spectaculaire: de Staten-Generaal traden op als wetgevers, terwijl de Britse parlementariërs discussieerden en de Fransen vertegenwoordigden.³ Dat klinkt niet uitbundig, maar als naamgenoot van het hoogste centrale bestuursorgaan uit de Republiek was het een logische keuze. In dit hoofdstuk laat ik zien dat de bestuurlijke kant van wetgeven in de Staten-Generaal wel een spannend proces was: wetgeven draaide om de verdeling van de macht. Juist omdat verschillende partijen invloed uitoefenden op de inhoud van wetten, duurde het lang voordat de hamerslag klonk. De aanneming van een wetsvoorstel was geen op voorhand gelopen race.

83

Meestal bespreken studies over parlementaire cultuur de werkwijze van de Kamer op basis van de vergaderregels en hoe deze in de praktijk functioneerden.⁴ Het Reglement van Orde lijkt dus de meest voor de hand liggende bron om te kunnen volgen hoe de machtsstrijd rond de Kamer verliep. Bijna dertig jaar heeft de Tweede Kamer vergaderd op basis van twintig regels in het RvO, zoals het document in

Kamertaal heet. Wij denken bij een Reglement van Orde aan een document waarin het Kamerdebat wordt geregeld.⁵ Aan het begin van de negentiende eeuw dienden de vergaderregels echter een ander doel. Dat blijkt ook uit eerdere studies. Wie de regels uit 1815 las, kon zich moeilijk een beeld vormen van de kerntaak van de Kamer: de behandeling van wetsontwerpen. Dit oordeel velde oud-directeur van de griffie J.G. Pippel in 1950, in zijn overzichtsstudie van het document.⁶ Socioloog Wilbert van Vree heeft al gewezen op een ander doel van de vergaderregels. Hij duidde het groeiend aantal regels als de totstandkoming van een nationale vergaderstand, verheven boven het volk.⁷ Toch stel ik ook dit beeld bij. Zowel de vroegmoderne als de gerestaureerde Staten-Generaal hanteerden een summier aantal vergaderregels. Verschillende partijen gebruikten de regels om hun macht en gezag ten opzichte van elkaar te markeren.⁸

Voor de *echte* werkwijze van de Kamer moeten we verder kijken dan het reglement. Ik betoog dat het wetgevingsproces in de Staten-Generaal zowel voor als na 1795 in grote mate afhing van een besloten voorbereiding van plenaire zittingen. Besluiten moesten inhoudelijk deugen en de aanneming in de plenaire zitting mocht geen gevaar lopen. Tussen 1576 en 1815 vond een belangrijk deel van de besluitvorming plaats in commissies. Daar werden de besluiten voorbereid op de plenaire behandeling. De grondwet van 1815 brak voor het eerst met deze werkwijze en bepaalde dat alle Kamerleden in Afdelingsonderzoek alle wetsvoorstellen onderzochten.⁹ Ik leg uit waarom Van Hogendorp desondanks tot de conclusie kwam dat Tweede Kamerleden de Afdelingen beschouwden als plaatsvervangers van de commissies.¹⁰ Vanuit de continuïteitsgedachte verhelder ik hoe de voorzittersstoel, de Kamerafdelingen, de vorm van de plenaire zitting en het reglement daarbij uitgroeiden tot machtsinstrumenten in het wetgevingstraject.¹¹

De Tweede Kamer deelde haar wetgevende macht met de koning. Willem I beschouwde de behandeling van zijn wetsvoorstellen in de Staten-Generaal als een rituele dans. De Kamer mocht aan het eind van het wetgevingstraject een klap geven op de wet. Het was niet de bedoeling dat het parlement zijn wetsvoorstellen wijzigde. ‘Men moet de [Kamer] deze vaste en jaarlijks wederkerende gelegenheid

niet misgunnen om dingen te zeggen op welke eene natie, zoo als de Nederlandsche, eenstemmig *ja en amen* roepen moet,' aldus secretaris van staat Falck in een memorie aan de koning.¹² Kamerdebatten kostten de regering enkele dagen tijd en vellen papier, maar meer was niet de bedoeling. De Tweede Kamer had een andere kijk op de zaak. Leden vonden dat zij vergaderden om te bepalen wat er in een wet stond. De taakopvatting van de Kamer veroorzaakte spanning met de regering en daarin zouden de vergaderregels een belangrijke rol opeisen. Om deze functie van de regels te kunnen aantonen, sta ik eerst stil bij de geschiedenis van de geschreven regels.

De griffier was de vraagbaak over de werkwijze van de Kamer. De onduidelijkheid van de geschreven vergaderregels bewoog griffier De Geer om na twintig jaar zijn kennis te delen in *Antecedenten* (1837). Geregeld zag hij nieuwe leden in dubio verkeren, 'omtrent den loop van zaken'. Zij wisten niet hoe de zaak, 'naar aanleiding van vroeger gebruik en wijze van doen', oftewel antecedenten, 'behoorde geregeld te worden'.¹³ *Antecedenten* maakte meteen duidelijk dat de vergaderpraktijk van de Tweede Kamer al doende vorm had gekregen, alhoewel op basis van vroegere gebruiken. De restauratiegrondwetten zwegen over hoe de Staten-Generaal zich aan hun wetgevendende taak moesten wijden. Hetzelfde had gegolden voor de Unie van Utrecht. Dat verklaart mede het belang van ongeschreven regels voor de werkwijze van zowel de vroegmoderne als moderne Staten-Generaal.¹⁴ Ongeschreven regels vulden de ruimte tussen de vergaderpraktijk van de Staten-Generaal en de bepalingen in de Unie van Utrecht en de grondwet. Daardoor bestond aan het begin van de negentiende eeuw de mogelijkheid oude praktijken mee te smokkelen. In de context van het Nederlandse parlement zijn ongeschreven regels doeltreffend omschreven als de smeerolie van het staatsbestel.¹⁵

Met deze rolopvatting stond De Geer in een lange traditie, maar hij paste deze tegelijkertijd aan door de ongeschreven regels van de Kamer op papier te zetten en deze in de openbaarheid te brengen. Griffiers, klerken of gedeputeerden in de Republiek hadden de vergaderprocedure nooit toegelicht in traktaten, in tegenstelling tot bijvoorbeeld hun Engelse collega's.¹⁶ Voor de Fagels behoorde deze

kennis juist tot het familiekapitaal, dat zij zorgvuldig bewaarden in hun familiearchief voor de volgende griffier uit hun gelederen.¹⁷ *Antecedenten* vormt daarmee een sleutel tot de werkwijze van de Tweede Kamer. Maar omdat ik historicus ben en geen griffier, ga ik het feitenrelaas van De Geer niet vergelijken met alle geschreven en ongeschreven regels van de vroegmoderne Staten-Generaal. Een hoofdstuk is bovendien te kort om zowel recht te doen aan de ontwikkeling die de Staten-Generaal voor 1795 hebben doorgemaakt als ook nog iets over de continuïteit van de werkwijze te zeggen. Daarom heb ik ervoor gekozen een aantal aspecten van de vroegmoderne werkwijze eruit te lichten, waarvan ik de doorwerking in de negentiende eeuw aantoon. Ik geef een beknopt overzicht van de vroegmoderne werkwijze. Daarvoor moeten we terug naar 1577, het jaar waarin de Staten-Generaal hun eerste en enige vergaderreglement invoerden.¹⁸

Last en ruggespraak, besognes, persuasie

Het reglement van de Staten-Generaal bestond uit een klein aantal korte bepalingen dat nodig was om een vergadering te organiseren. Het bevatte aanwijzingen over aanwezigheid, het zittend en zwijgend deelnemen en de verdeling van de werklast. De vormgeving van de plenaire zitting was belangrijk, want deze bepaalde de vergaderprocedure. De Staten-Generaal zaten en spraken “selon le pied accoustumé”, waarmee het landsheerlijke hiërarchische model werd bedoeld.¹⁹ Dat betekende dat de provinciale rangorde de zitplaatsverdeling regelde, de spreekvolgorde en de wekelijkse roulatie van de voorzittersstoel. Gelderland bekleedde als voormalig hertogdom de hoogste rang, gevolgd door de oud-graafschappen Holland en Zeeland, en de oud-heerlijkheden Utrecht, Friesland, Overijssel en Groningen. Elke provincie bezat één stem, ongeacht het aantal gedeputeerden dat een provincie naar Den Haag zond. Hiermee voldeden de Staten-Generaal aan de norm van vroegmoderne standenvergaderingen. Adviesrondes tijdens plenaire vergaderingen waren bedoeld om telkens weer de macht van de provincies te benadrukken. Een debat voeren over een besluit was tijdens deze rondes niet aan de orde.²⁰ Tegelijkertijd waren de Staten-Generaal een bestuurlijke vergadering waar de provin-

cies de gemeenschappelijke zaken van de Republiek regelden. Daarom had ook de sobere institutionele traditie van de verstedelijkte regio's Holland, Vlaanderen en Brabant invloed op de procedure. Sessies waren zakelijk, praktisch frequent, gespeend van ceremonieel en vooral efficiënt.²¹

De plenaire vergadering bood de gedeputeerden weinig ruimte om andere provincies van hun standpunt te overtuigen. Alle gedeputeerden waren gebonden aan hun last, oftewel het standpunt dat zij hadden meegekregen van hun provincie. Ook de vaste spreekvolgorde in de adviesronde bemoeilijkte het overleg. Gelderland en Holland konden de toon van de adviesronde bepalen, omdat zij altijd als eerste adviseerden.²² Alle provincies waakten echter voor een verstoorde machtsbalans in de vergadering. Het rijke Holland, dat de Republiek financieel overeind hield, probeerde voortdurend de andere provincies te domineren. Dit stootte deze provincies tegen de borst. Gelderse gedeputeerden wonden er geen doekjes om. Zij verklaarden zich nog liever 'aen den duyvel selfs te willen overgeve als sig door Holland te wille sien overheerst'.²³

87

Gedeputeerden konden de vergaderprocedure inzetten als politiek instrument. De sturende rol van de voorzitter is daarvan een goed voorbeeld. Hij bepaalde samen met de griffier de agenda. Aan het begin van de vergadering gaf de voorzitter een advies mee over het te nemen besluit. Hierin kon hij een stadhoudelijk standpunt opnemen.²⁴ Vervolgens kreeg per provincie de eerste in rang de gelegenheid een advies uit te brengen, waarmee de provincie hem 'gelast' had. Naast zijn agenderende en adviserende taak bepaalde de voorzitter op basis van de adviezen welk besluit de vergadering had genomen. De griffier stelde een conceptresolutie op. Deze bestond uit een samenvatting van het advies van de voorzitter, de provinciale adviezen en de conclusie. Het concluderen en samenvatten waren politiek gevoelige momenten. Tijdens deze momenten konden de voorzitter en de griffier hun stempel drukken op de besluiten. Ter bescherming rouleerde de voorzittersstoel wekelijks tussen de provincies, uiteraard in de provinciale rangorde. Het kwam voor dat provincies een zaak uitstelden en pas weer agendeerden in hun voorzittersweek.²⁵ Om de invloed hiervan te beperken, moest de griffier conceptresolu-

ties aan het begin van de volgende vergadering voorlezen. Vanaf 1637 droeg de nauwkeurige redactie eraan bij dat alle provincies het besluit zowel herkenden als erkenden. Na controle kon de resolutie worden uitgevaardigd. Provincies die hierna nog steeds bezwaren hadden, mochten dit laten aantekenen in de besluiten.²⁶

88 De sprekende gedeputeerden hielden in de plenaire vergadering vast aan hun last, omdat de voorzitter op elk moment een conclusie kon opmaken. Zij zochten onderhandelingsruimte buiten deze zitting, zodat provincies door middel van persuasie elkaar konden overhalen hun standpunt te steunen. Tegelijkertijd nam op deze manier het risico op dwarsliggende provincies in de plenaire vergadering af. Wanneer de voorzitter een zaak ter tafel bracht, hadden de provincies er belang bij de conclusie uit te stellen.²⁷ Verschillende instrumenten stonden de gedeputeerden hiervoor ter beschikking. De gedeputeerden konden een adviseur raadplegen of een punt overnemen. In dat laatste geval hielden zij ruggespraak met hun lastgevers in de provincie. Verreweg het belangrijkste instrument was een zaak in een commissie, destijds besogne genoemd, onderzoeken.²⁸ De commissies bestonden uit acht gedeputeerden, waarvan twee uit Holland en één uit elk van de overige provincies, stemden hoofdelijk en de voorzitter was altijd een Geldersman. Zonder vaste spreekvolgorde of notulen konden de gedeputeerden vrijer spreken. De griffier stelde de rapporten op en had een adviserende stem. In de achttiende eeuw bestonden er vaste commissies voor buitenlandse zaken, militaire zaken, zeezaken en de griffie.²⁹

Het zwaartepunt van het vergaderwerk verschoof in de achttiende eeuw naar de voorbereidende commissievergaderingen. Daar verschenen de troefkaarten van de provincies op tafel. Over steeds meer zaken beslisten de gedeputeerden in Den Haag zonder tussentijds overleg met hun provincies.³⁰ Hierdoor is het aantal geschreven regels in de provincies gegroeid. De gedeputeerden waren eerst en vooral gebonden aan hun Provinciale Staten en niet aan de Staten-Generaal. Zij mochten geen loopje nemen met hun provinciaal mandaat.³¹ Daarom stelden vanaf 1636 Gelderland, Holland, Utrecht en Overijssel algemene instructies op, in plaats van dat de Staten-Generaal dat deden. De regels waren erop gericht dat het provinciale

belang in de resoluties terecht kwam. Gedeputeerden moesten alle vergaderingen getrouw bijwonen, alleen zaken behandelen die de Staten-Generaal aangingen en deze rapporteren. Ook waakten de regels voor de invloed van de stadhouders op de gedeputeerden.³² De extra geschreven regels draaiden dus niet zozeer om de vorming van een Nederlandse vergaderstand, zoals in de literatuur is beweerd, maar juist om het veiligstellen van de provinciale macht in Den Haag.³³

Een mislukte poging om ook de Staten-Generaal meer geschreven regels te geven, bevestigde de macht van de provincies. Simon van Slingelandt, secretaris van de Raad van State, stelde deze instructie in 1719 op.³⁴ Toen hadden, naast Holland, ook Gelderland, Zeeland, Utrecht en Overijssel geen stadhouder. Van Slingelandt probeerde de Staten-Generaal instrumenten te geven waarmee zij strenger konden optreden tegen de provincies. Consensus van de provincies bepaalde de bestuurlijke slagkracht van de Staten-Generaal. Dwarsliggende provincies vertraagden de besluitvorming. Beslissingen over oorlog, vrede, buitenlandse zaken en algemene belastingen vereisten unanieme besluiten. Alle overige zaken konden de Staten-Generaal afhandelen met meerderheidsbesluiten. Dat gebeurde regelmatig, maar deze besluiten hadden alleen kracht van wet in de provincies die hiermee hadden ingestemd.³⁵ Daarnaast kon de vergadering de uitvoering van de resoluties niet afdwingen in de provincies. Unanieme besluiten genoten daarom de voorkeur vanwege de bestuurbaarheid van de Republiek. Dit streven naar unanimiteit gaf veel macht aan de afzonderlijke provincies.³⁶

89

Van Slingelandt vond dat de Staten-Generaal de Provinciale Staten beter moesten informeren over de reikwijdte van de standpunten. In ruil daarvoor zouden de provincies hun gedeputeerden met voldoende voorkennis en onderhandelingsruimte naar Den Haag sturen. De instrumenten die Van Slingelandt voor de Staten-Generaal in gedachten had, gingen zijn mede-regenten te ver. Hij kreeg de door hem begeerde positie van raadpensionaris, op voorwaarde dat zijn plannen in de la verdwenen.³⁷ De instructies zouden Holland in staat stellen in het machtsvacuüm van de stadhouders te springen. Bij een binnenlandse bezending konden de gedeputeerden bijvoorbeeld 'door mondelyke onderrigting, en persuasie, de zwaarigheden' wegnemen.³⁸

Voor de tweede helft van de achttiende eeuw, en van dit hoofdstuk, is het wel belangrijk te weten hoe de stadhouder invloed uitoefende op de besluiten van de Staten-Generaal. Dat deed hij via een sluiproute. De stadhouder kon zijn macht in deze vergadering laten gelden, als hij de geschreven en ongeschreven spelregels van de vergadering respecteerde. Adviezen aan stadhouder Willem iv en Willem v illustreren het belang van officieus onderhandelen voor het veiligstellen van de meerderheid. Het doel van de stadhouders bleek uit een advies van de Amsterdamse burgemeester Rendorp aan Willem v in 1781. Rendorp meende dat 'de stadhouder, wil hij zijn gezag vestigen [...], nimmer iets moet voorstellen of zaaken, die men denken kan van hem te koomen, laten voorstellen, zonder van tevooren verzeekerd te zijn dat de groote meerderheid voor het voorstel zal wesen en wel zodanig dat het doorgaat'.³⁹

Hoe kon de stadhouder op voorhand zijn voorstel van een meerderheid verzekeren? De Overijsselse gedeputeerde Charles Bentinck legde in 1750 de officieuze werkwijze uit, oftewel de kunst van persuasie. Willem iv moest de instructies van de gedeputeerden omzeilen, want die verplichtten tot dienstbaarheid aan de provincie. In een persoonlijk onderhoud kon de stadhouder gedeputeerden bewerken uit provincies die hij vertrouwde. Hierop vroeg Willem iv aan Bentinck wat voor nut het dan nog had de provinciale instructies te bestuderen. Bentinck antwoordde stellig: als Willem iv deze instructies niet van buiten kende, liep hij het risico dat de Staten-Generaal besluiten namen die tegen zijn wil indruisten.⁴⁰ Met andere woorden, de invloed van de stadhouder op de vergadering stond of viel met de mate waarin hij de plenaire behandeling van voorstellen kon voorbereiden. Voor de stadhouders dienden de provinciale instructies daarmee een ander doel dan waarvoor de provincies ze bedoeld hadden. Willem v heeft beide lessen goed in zijn oren geknoot. Vertrouwensbanden met gedeputeerden vormden een belangrijke steunpielaar van zijn stadhouderlijk stelsel.⁴¹

In de tweede helft van de achttiende eeuw hamerden de Staten-Generaal binnen het uur de voorbereide besluiten af.⁴² De commissiewerkzaamheden concentreerden zich in de loop van deze eeuw steeds meer in één commissie, simpelweg 't Besogne genoemd

in de wandelgangen. Samen met de griffier vormden de acht leden een aparte 'kernvergadering' binnen de Staten-Generaal. Dit besog-
 ne groeide uit tot een kabinetachtig college.⁴³ Griffier Fagel stuurde
 Willem v dagelijks zijn persoonlijke notulen van de Staten-Generaal,
 waarin volgens de griffier meestal weinig noemenswaardigs was
 voorgevallen. De commissies zouden de plenaire zitting zodanig
 hebben uitgehold, dat de Utrechtse gedeputeerde Van Hardenbroek
 kwade tongen hoorde beweren dat, "in Haar Hoog Mogende behoef-
 de men maer de slender [sleur] te volgen."⁴⁴ Toch mogen we hieruit
 niet concluderen dat er geen discussie is gevoerd over de resoluties
 en dat de wil van Holland of van de stadhouder wet was. De discussie
 vond alleen plaats in kleinere bijeenkomsten, voorafgaand aan de ha-
 merslag in de plenaire vergadering. De Bataafse omwenteling heeft
 deze praktijk van duwen en trekken in de achterkamertjes van het
 Binnenhof ruw willen verstoren.

91

'Men kan de oude form te ver pousseeren.'⁴⁵ Reglementen van Orde 1796-1815

Het beeld van de werkwijze van de oude vergadering liet zich in 1796
 direct gelden als oriëntatiepunt. De Leidse advocaat George Hahn
 maakte al na drie weken vergaderen duidelijk hoe belangrijk de her-
 innering aan de commissievergaderingen uit de Staten-Generaal
 was. Volledige openheid van zaken in een openbaar en plenair debat
 was de *raison d'être* van een modern parlement. Wanneer de Natio-
 nale Vergadering de belangrijkste zaken in een commissie onder-
 zocht, zou de plenaire vergadering 'even niets beduidend' worden als
 de Staten-Generaal, de volkswil gefrustreerd 'en het oude Rijk der
 besoignes hersteld. [...] Het nut der publieke Vergaderingen' ver-
 dween, 'omdat het wisselen van consideratien, en het debatteren'
 plaatsvond in commissies.⁴⁶ Deze doelstelling vergde een ander soort
 vergaderreglement.

De Nationale Vergadering introduceerde het gebruik van het Re-
 glement van Orde voor de geschreven regels en zij heeft de contou-
 ren van de vergaderpraktijk in de hoogste landsvergadering grondig
 gewijzigd. De Bourgondische gewoonten maakten plaats voor een

amalgam van omgangsvormen afkomstig uit de Republiek en het Franse en Engelse parlement.⁴⁷ Dertig regels organiseerden de vergadering en haar voorzitter. Het commissiestelsel was het belangrijkste element dat de vergadering overnam uit de boedel van de oude Staten-Generaal. Een apart hoofdstuk met zestien regels moest ervoor zorgen dat de commissies de plenaire zittingen niet overbodig maakten. Verder nam de Nationale Vergadering de schriftelijke indiening van voorstellen over, evenals een agenda met een vaste orde van de dag, het openingsgebed en de controle van de notulen. Leden behielden het recht hun bezwaar te laten optekenen.

92 De nieuwe regels maakten de plenaire discussie over wetsvoorstellen mogelijk. Deze straalden uit dat alle leden van de vergadering op gelijke voet deelnamen aan het debat. Er kwam een strikte scheiding tussen spreken en stemmen. Alle leden hadden recht van spreken en stemplicht. Spreken mocht pas nadat de voorzitter het woord had gegeven, in plaats van dat rang of stand de doorslag gaf. Elke twee weken koos de vergadering een nieuwe voorzitter. De vergadering besloot bij absolute meerderheid en de hoofdelijke stemopnames waren niet anoniem. De tweewekelijkse voorzittersverkiezing was daarentegen wel geheim.⁴⁸

Zodra de Nationale Vergadering overging in de twee Kamers van het Vertegenwoordigend Lichaam, voelden de gedragsregels als overbodig. Een gekortwiekt reglement gaf de vergadering meer aanzien, vond de commissie die het reglement herzag na de staatsgreep van 12 juni 1798.⁴⁹ 'Regels omtrent het heen en weder wandelen der leden door de vergaderzaal, of omtrent de afzonderlijke gesprekken' waren overbodig.⁵⁰ Zij wekten de indruk alsof leden regels nodig hadden om in 'stilte en orde' te vergaderen, en dat was niet het geval. De onder Franse voogdij ingevoerde Reglementen van het Wetgevend Lichaam bevatten weer wel zulke bepalingen.⁵¹ Na deze uitgebreidere reglementen van de Bataafs-Franse parlementen gold een omvangrijk reglement als strijdig met de verhevenheid en onafhankelijkheid die de vergadering moest uitstralen.⁵²

Bij de restauratie in 1814 speelden herinneringen aan zowel de oude Staten-Generaal als aan de Bataafs-Franse parlementen een rol. Hoe ver mocht de Restauratie de klok terugdraaien? Er heerste ver-

deeldheid over welk verleden relevant was. De Staten-Generaal vergaderden weer achter gesloten deuren, maar handhaafden het Reglement van Orde voor het vastleggen van hun regels. Na de eerste bespreking van de regels, had de orangist Van Stralen een brandbrief gestuurd aan Willem Frederik. Van Stralen was mordicus tegen een terugkeer van de provinciale rangorde. 'Men kan de oude form te ver pousseeren.' Daarom meende hij 'te moeten voordragen dat de zitting der leden, en daardoor de stemming, moest afwijken van de oude provinciale inrichting van de vergadering van Hun Hoog Mogende'.⁵³ Ook Van Hogendorp betreurde de geest van provincialisme bij de voorbespreking van het reglement, zelfs al was hij de geestelijk vader van de vroegmoderne elementen in de grondwet.⁵⁴ Oude gebruiken mochten terugkeren op voorwaarde dat zij een bijdrage leverden aan de nieuwe eenheidsstaat.

93

Een terugkeer van provinciale instructies was uitgesloten. Alle leden stemden 'voor zichzelf, zonder last of ruggespraak' met de Provinciale Staten die hen zouden verkiezen.⁵⁵ De provincies keerden wel zichtbaar terug bij het onderzoek van wetsvoorstellen. Dankzij het Koninkrijk Holland hoefden de Staten-Generaal de klok niet helemaal zelf terug te draaien. De benaming 'besognes' was al teruggekeerd en daar hoefden de Staten-Generaal alleen nog maar de provinciale samenstelling aan toe te voegen. Inhoudelijk bleef de indeling op basis van departementen gehandhaafd.⁵⁶ Kortom, ook de Staten-Generaal van 1814 gingen aan de slag op basis van een amalgaam van oude en nieuwe vergadergewoonten.

Met negentien korte artikelen leek hun reglement qua omvang meer op de korte lijst uit 1577, dan op de lijst met 35 uitgebreide artikelen die tot 1810 was gebruikt. De overgebleven regels blonken uit in vaagheid. Van Stralen en Van Hogendorp hadden zich opgewonden over het achtste artikel, waarin zowel de stemming als de zitplaatsen aan de orde kwamen. Het concept schreef een 'hoofdelyke' omvraag voor in de volgorde van aanstelling, waarnaar de leden ook zitting zouden nemen.⁵⁷ Het definitieve artikel maakte een einde aan de verplichting van leden hun stem uit te brengen en aan de willekeurige zitplaatsverdeling, zoals gebruikelijk was geweest in de Bataafse en Franse reglementen. Het was aan de voorzitter om te bepalen hoe hij

de stemmen opnam. Zeven van de twintig artikelen stelden hem verantwoordelijk voor een goed verloop van de vergaderingen, zonder bepalingen tot handhaving van de goede orde of regels die de discussie structuur gaven.

De regels van de gerestaureerde Staten-Generaal vervulden een andere functie dan die in de Bataafs-Franse parlementen. Het reglement organiseerde hoe de vergadering in beslotenheid de wetsvoorstellen goed- of afkeurde, in plaats van een debat hierover te voeren. De gebruikers van de regels gaven de vergaderpraktijk vorm, in plaats van andersom. Daarom hadden de leden ook na 1795 belang bij een reglement dat ruimte liet voor interpretatie. Waar tot 1795 het korte reglement uit 1577 ruimte bood aan provinciale of stadhoudelijke invloed, boden de vergaderregels van 1814 de mogelijkheid voor een vroegmoderne of Bataafse invulling. Het verloop van de eerste zittingen van 1814 toont aan dat de beknopte lijst de gebruikers toestond oude praktijken mee te smokkelen in de vergadering.

Voor wie de Trêveszaal bij het nieuwe begin in 1814 binnen liep, leek de tijd te hebben stilgestaan. De leden hadden plaatsgenomen volgens de oude provinciale rangorde en op de voorzittersstoel zat de Geldersman Van Lynden van Hoevelaken. In het eerste hoofdstuk hebben we al gezien dat hij de vergadering op traditionele wijze voorzat. Na de eerste sessie zou de voorzittersstoel volgens de provinciale rangorde rouleren. Toch heeft deze reïncarnatie van de oude plenaire vergadering maar kort bestaan. De vergadering brak uit eigen beweging met de zitplaatsverdeling. Elk nieuwbenoemd lid nam plaats aan het lage eind van de tafel, waardoor de provinciale rangorde geleidelijk verdween.⁵⁸

Je zou verwachten dat de openbare Tweede Kamer met 110 leden tot een terugkeer van de uitgebreide Bataafse reglementen leidde. Dat is niet gebeurd, want beide parlementen hadden een verschillende rol in het wetgevingsproces en dat vergde andere regels. Tot de toenemende invloed van de Fransen hadden de Bataafse parlementen het wetgevingsproces gedomineerd. Hun plenaire vergaderingen stonden in het teken van een discussie over wetsvoorstellen. De behandeling van een wetsvoorstel in de gerestaureerde Staten-Generaal daarentegen, was de laatste formaliteit in het wetgevingstraject. Van-

uit dat perspectief had zelfs een openbare Kamer met 110 leden geen behoefte aan regels die de Kamerdiscussie vormgaven en in goede banen leidden.

Waar de Tweede Kamer wel behoefte aan had was een onderzoeksmethode, zodat alle Kamerleden de wetsvoorstellen konden onderzoeken. Als volksvertegenwoordigers en medewetgevers moesten alle Kamerleden verantwoordelijkheid dragen voor de wetten die de Staten-Generaal goedkeurden. Het Bataafse parlement had tussen 1798 en 1801 geëxperimenteerd met het Engelse gebruik van drie plenaire lezingen. '[W]ij weten hier bij ondervinding, dat alle die herhaalde lezingen bespottelijk en ondoelmatig zijn. [...] Engeland kan hier geen voorbeeld zijn,' bracht Van Maanen hierover in herinnering in 1815.⁵⁹ Het commissiestelsel maakte plaats voor Afdelingsonderzoek. De bedoeling van de Afdelingen stemde alleen niet overeen met de manier waarop de Kamerleden ze zouden gebruiken.

95

Afdelingswerk: de Tweede Kamer

Om detailstudie te vermijden kreeg de Kamer geen recht van amendement en mocht zij wetten niet artikelsgewijs behandelen.⁶⁰ Het was de bedoeling dat de leden optraden met een brede blik, zodat ze zich over alle wetten globaal een mening vormden. De ministers bereidden wetsvoorstellen uit naam van de koning voor en deze werden voor advies doorgestuurd naar de Raad van State. Op de adviesronde volgde de behandeling in de Tweede en Eerste Kamer.⁶¹ De voorjaars- en wintersessie zouden elk minimaal twintig dagen duren. Dat aantal zou voldoende moeten zijn om alle wetten goedgekeurd te krijgen. Deze vergaderkalender leek nog het meest op de halfjaarlijkse bijeenkomsten van de Staten-Generaal in de landsheerlijke periode. Het geringe aantal laat vooral zien wat voor de koning de reden was waarom de Staten-Generaal überhaupt vergaderden: de Staten-Generaal gaven goedkeuring aan de wetsvoorstellen die zijn nieuwe koninkrijk samsmeedden.

Slechts twee artikelen in het reglement gingen over het Afdelingswerk.⁶² Door loting werd de Kamer aan het begin van de maand over zeven Afdelingen verdeeld, met een voorzitter die het meerderheids-

standpunt over een wet in een verslag vastlegde. De zeven Afdelingsvoorzitters bespraken in een Centrale Afdeling onder leiding van de Kamervoorzitter hun Afdelingsverslagen. De griffier stelde een algemeen verslag op dat de Kamer vervolgens besprak en naar de minister stuurde. Dan bepaalde de minister of, en zo ja hoe, hij zijn wetsvoorstel moest aanpassen om op een meerderheid in de Kamer te kunnen rekenen.⁶³

96 De Tweede Kamerleden namen geen genoegen met hun oppervlakkige bijrol in het wetgevingsproces. Zij wilden wetsvoorstellen grondig onderzoeken en de ministers stevig aan de tand voelen in de Kamer. De officiële werkwijze van de Kamer weerhield de leden ervan deze wens handen en voeten te geven in de vergaderpraktijk. Daar trokken leden zich weinig van aan. Vanaf de eerste zitting hechtten Kamerleden waarde aan de correcte formulering van de wetten. Eerder zagen we dat in de oude Staten-Generaal de formulering ook onder een vergrootglas lag. De Kamer dwong bij de herziening van het reglement in 1816 af dat een Afdelingsverslag anoniem individuele standpunten mocht vermelden. Staatsraad en Kamerlid Van Lynden had de ijver van zijn collega's opgemerkt. Op een zomeravond in 1817 schreef hij aan boord van het jacht van de koning, 'dat ik bij den Raad niet veele bedenkingen verwagt, maar wel bij mijne Heeren de Staaten Generael, die ik beken dat zoo doordrongen zijn van het gevoel hunner verpligtingen dat zij niet alleen de zaaken, maar de woorden zelve der Publikatien door een muggenzift doen passeeren'.⁶⁴

Warin onthulde in zijn dagboek hoe het er achter de coulissen bij de wetgevers in de Afdelingen aan toeging. Op een zaterdagmorgen in april 1820 namen Warin, Faber en Fabry de Longrée de muggenzift ter hand. De overige twaalf Afdelingsgenoten lieten verstek gaan. Als Afdelingsvoorzitter fungeerde de oud-gedeputeerde ter Staten-Generaal Fontein Verschuur, 'een ongeduldige en despotieke man, die het de regering niet moeilijk wilde maken'.⁶⁵ Warin negeerde de opgetrokken wenkbrauwen van Fontein toen hij twee vellen aantekeningen uit zijn binnenzak haalde. Zijn andere Afdelingsgenoten waren zeer te spreken over een dusdanig grondige voorbereiding. Samen werkten de vier heren onafgebroken tot halfvier 's middags en

fileerden de twee wetsvoorstellen die de Kamer had ontvangen. Tot zijn genoegen zag Warin dat Fontein geen andere keus had dan aanmerkingen op te nemen in zijn verslag, die hij er als regeringsgezind Kamerlid liever uit had gelaten.

Deze Afdelingsverslagen vonden via een sluiproute algauw hun weg naar de ministers.⁶⁶ De Centrale Afdeling speelde ze onderhands door aan de regering, zonder ze eerst zelf te bespreken. Hierna volgde een conferentie van de Centrale Afdeling met de regering waarin ze de Afdelingsverslagen bespraken. De regering stelde memories van antwoord op en bracht wijzigingen aan in het wetsvoorstel. Deze stukken stuurde de Kamervoorzitter weer door naar de Afdelingen voor nader onderzoek. Warin vond het lachwekkend en beschamend tegelijk dat ministers de fundamentele wijzigingsverzoeken veelal negeerden en de Kamer dan alleen tegemoetkwamen ‘dans les bagatelles’.⁶⁷ Desalniettemin ontving de Kamer via deze route in dertien gevallen een volledig nieuwe wet en 23 aanpassingen van een wetsontwerp.⁶⁸

97

De ministers waren beducht op de nauwgezetheid, of het ‘peuzelwerk’ zoals Falck het noemde, van de Afdelingen.⁶⁹ Voordat zij hun wetsvoorstellen indienden, probeerden zij termen te vermijden waarop de Kamerleden zouden aanslaan. Een begrotingsvoorstel met een tekort op de balans mocht bijvoorbeeld niet het woord ‘deficit’ bevatten. De vage formuleringen in wetsvoorstellen bezorgden de vertalers grijze haren en riepen bij de Kamerleden talloze vragen en opmerkingen op. In de ogen van de regering was de Kamer te kritisch. Er ging zelfs dreiging uit van hun samenzijn. Zolang de Staten-Generaal bijeen waren, liep de regering het risico met ‘dolle besluiten’ geconfronteerd te worden, aldus een regeringsfunctionaris.⁷⁰ Door de trage omloopsnelheid van alle verslagen en memories van antwoord duurden sessies van de Staten-Generaal veel langer dan twintig dagen. In de praktijk vergaderden zij van oktober tot december en van eind januari tot juni, met enkele tussenpozen.⁷¹

Kortom, wetgeven was een bewerkelijk proces geworden dat zich achter gesloten deuren en op papier afspeelde. De obsessie van de Kamerleden voor de formuleringen en de sluiproute van de verslagen vertonen opvallende gelijkenis met de werkwijze van de oude

Staten-Generaal en de stadhouder. Voor buitenstaanders leek het alsof de Tweede Kamer besluiten afhamerde die in beslotenheid waren voorgekookt. Naar buiten toe eensgezindheid uitstralen, dat was precies waar de werkwijze van de Tweede Kamer op was ingericht. In de Afdelingen en op papier waren de leden daarentegen druk in de weer om de inhoud van wetsvoorstellen naar hun zin te krijgen.⁷² Tot op heden is oppositie tegen het beleid van Willem I vooral gezocht en gevonden in het publieke debat in de Kamer en de opiniepers. Nu we vanuit de oude Staten-Generaal naar het Kamerwerk kijken, zien we dat er ook achter gesloten deuren en op papier belangrijk Kamerwerk is verricht.⁷³

98

Contact tussen Kamer en regering: niet officieel, maar officieus

De besloten en bewerkelijke Kamerprocedure groeide uit tot discussiepunt, omdat de Kamer en de koning verschillende visies hadden op hun rol als medewetgever. Het was voor de Kamer onmogelijk een wetsvoorstel gedeeltelijk te wijzigen op basis van een openbaar overleg in de Kamer. Zij had eigenlijk alleen de keuze tot aanname of verwerpen. Volgens de koning zou de aanname de eerste en enige prioriteit van de Kamer moeten zijn. De uitgebreide voorbereiding van wetsvoorstellen in onderhandse samenwerking tussen Kamer en regering verklaart waarom het afkeuren van een wetsvoorstel in de openbare vergadering gold als gezichtsverlies voor de koning en zijn ministers.⁷⁴

Kamerleden klaagden over de officieuze werkwijze, die te veel macht gaf aan de Afdelingsvoorzitters, het belang van de plenaire zitting uitholde en de ministers misleidde. Wanneer vijf van de zeven Afdelingen eenzelfde aanpassing wensten, was dat in de Centrale Afdeling een meerderheid. Maar of deze overeenkwam met de meerderheidswens van de gehele Kamer, bleef zowel voor de Kamerleden als voor ministers gehuld in de vage Afdelingsverslagen. Uit frasen als 'enkele leden vinden' of 'een lid merkt op' kon noch de Kamer, noch de minister met zekerheid de meerderheidswens destilleren. De Afdeling van Warin leverde bijvoorbeeld een verslag in, waaraan de minister het gewicht gaf van zestien Kamerleden, maar waarin

slechts de wens van vier Kamerleden was verwerkt. Van Lynden ondernam actie. Vroeg of laat zou een ‘verwaand Lid’ in deze functie al te gemakkelijk ‘de hersenschimmen zijner inbeelding’ en zijn denkbeelden opdissen ‘als de wensch der Vergadering’.⁷⁵ Van Lynden stelde voor het reglement zo aan te passen dat de Afdelingen het algemene verslag controleerden. Van Crombrugghe reageerde dat er maar één plaats was om te verzekeren dat de Centrale Afdeling overeenstemde met de meerderheid van de Kamer: de openbare plenaire zitting.⁷⁶

Bij een eerdere herziening van het reglement in 1816 hadden de leden geprobeerd meer inzicht en structuur te krijgen in de Kameragenda. Zo wilden zij de voorzitter verplichten elke vergadering aan te kondigen welke zaken de volgende vergadering aan de orde zou stellen.⁷⁷ Tot dusver bepaalde de vergadering zelf welke zaken zij wanneer behandelde. Telkens als de vergadering een wetsvoorstel ontving, stonden de leden voor de keus ofwel het ontwerp staande de vergadering in discussie te brengen, ofwel de beraadslaging uit te stellen.⁷⁸ De herzieningscommissie vond dat het agenderen in handen van de Kamer diende te blijven. Zij gaf ook geen gehoor aan het voorstel de voorzitter een vaste orde van de dag te laten handhaven.⁷⁹ Het afketsen van een vaste en aangekondigde orde van de dag hield de Tweede Kamer in een afwachtende houding ten opzichte van de regering. De Kamer wachtte alle voordrachten van de regering af en behandelde elk voorstel afzonderlijk. Verderop in dit hoofdstuk zullen we zien hoe zowel ministers als Kamerleden hier gebruik van maakten.⁸⁰

De ministers verschenen pas in de plenaire vergadering wanneer de Kamer over hun wetsvoorstel stemde. De plenaire zitting was het enige en tegelijkertijd laatste moment voor de Kamerleden om vragen te stellen aan ministers. Het antwoord volgde pas na afloop van alle redevoeringen. Vlak voordat de hoofdelijke stemming plaatsvond, nam de minister het woord en probeerde hij alle onduidelikheden en tegenwerpingen weg te werken.⁸¹ Dit bleek geen sinecure. Er is in 1819 overwogen of de ministers lid moesten worden van de Kamer. Te vaak stonden ministers tegenover een Kamer met leden, die ‘op den dag der discussie hunne opinie reeds volkomen hebben

gefixeerd', aldus Mollerus.⁸² In een 'openlijke discussie' kon de minister bovendien 'niet met diezelfde duidelijkheid en gemak, als in een besoigne' de zaken ophelderen. Als Kamerlid daarentegen, zouden de ministers de Afdelingen mogen bijwonen. Mondeling en besloten contact tussen ministers en Kamerleden kon helpen de bezwaren onder de leden ruim op tijd voor de stemming weg te nemen. Het plan is niet doorgegaan, ook al stond voor Mollerus als een paal boven water dat de voorbereiding van de plenaire stemming het best in een besognesetting, dus in beslotenheid, kon plaatsvinden. De ervaring leerde dat een te openlijke koninklijke wenk een averechts effect had op de stemuitslag in de Kamer. Net als de stadhouders kon Willem I zijn voorstellen aan de Staten-Generaal niet zomaar op tafel leggen. Ook zijn zoektocht naar de meerderheid leidde tot spanning in de Staten-Generaal.

De behandeling van het Burgerlijk Wetboek dreef de discussie over de parlementaire bevoegdheden en een transparante Kamerprocedure op de spits. De Leidse hoogleraar Kemper trad speciaal toe tot de Kamer voor de behandeling van de 48 wetsontwerpen die hij had opgesteld.⁸³ Kemper wilde dat de Kamer zijn wetsvoorstellen kon amendieren, maar hij kreeg hier nul op het rekest van de regering. Ook de Kamer vroeg zich af hoe zij deze berg wetgeving kon behandelen zonder het recht van amendement. De noordelijke leden wensten bovendien een besloten behandeling, terwijl het Burgerlijk Wetboek voor de zuidelijken zich bij uitstek leende voor een openbaar debat.⁸⁴ De Kamer besloot de koning in elk geval te verzoeken eerst het gehele wetboek in te dienen en direct daarna overleg met de regering toe te staan. Van Hogendorp stelde voor de voorzitter deze wens te laten overbrengen. De voorzitter verkeerde immers 'in eene gedurige gemeenschap met de regering die men onderhandsch noemen kan, niet officieel maar officieus, naar den hedendaagschen stijl'.⁸⁵

De wens van de Kamer viel bij de koning niet in goede aarde.⁸⁶ Zijn antwoord bereikte de Kamer in het Koninklijk Besluit van 8 juni 1820. Dit kb bevatte twee bepalingen die verstrekkende gevolgen hadden voor de werkwijze van de Kamer. Ten eerste droeg Willem I zijn ministers op de bestaande vorm van officieus overleg tussen de Staten-Generaal en de regering zorgvuldig te onderhouden. Dit beteken-

de dat slechts de Centrale Sectie in contact mocht treden met ministers over de wensen in de Kamer. Ook de Afdelingsverslagen mochten onderhands worden doorgespeeld. Ten tweede gebood Willem I zijn ministers 'zich voortaan te onthouden, eenige, hetzij officiële, hetzij officieuze mededelingen aan te nemen, welken in onmiddellijk verband staan met, of het gevolg zijn van raadplegingen of besluiten van eene of andere Kamer der Staten-Generaal', die hen direct vanuit of namens een van de Kamers bereikten.⁸⁷ Hiermee zette Willem I een dikke streep door de wens van de Kamer om in direct contact te treden met de regering over de voorgestelde wijzigingen in wetsvoorstellen.⁸⁸ De gespannen verhouding tussen de Kamer en de regering kwam tot uiting in de voorzittersverkiezingen, de Afdelingsvergaderingen, de stemrondes en klachten over de Kamerwerkwijze.

101

Tussen het aambeeld en de hamer: de voorzitter

De voorzitter bevond zich in het centrum van de machtsstrijd tussen de Kamer en de koning, of, om in termen van Warin te spreken, 'tussen het aambeeld en de hamer'.⁸⁹ Wie de hamer hanteerde en wie de klappen opving was geen uitgemaakte zaak. Afhankelijk van de voorzitter kreeg de Kamer de rol van hamer of aambeeld toebedeeld. Warin schetste hiermee een ander beeld van de voorzittersstoel dan tot nu toe domineert in de literatuur. Daar geldt de Kamervoorzitter tot in de jaren 1840 als een instrument van de regering.⁹⁰

Op papier kozen de Kamer en koning samen een voorzitter. De Kamer stelde elk jaar in oktober een nominatie op van drie leden, waaruit de koning vervolgens een keuze maakte. Na afloop van zijn termijn ontving de voorzitter een beleefdheidsnominatie en een erezetel in de Raad van State. Officieel beperkte de macht van de voorzitter zich tot de benoeming van ondersteunende commissies, waarbij hij rekening diende te houden met de orde van de provincies. Voor de regering was de voorzitter interessant vanwege zijn informele macht, die bijvoorbeeld school in de leiding van debatten.⁹¹

Toch was de voorzitter ook een machtsinstrument van de Kamer. Van Hogendorp wees in de paragraaf hierboven al op de officieuze mededelingen die de voorzitter namens de Kamer overbracht aan de

regering.⁹² Daarnaast ging bij de nominatie de wens van de regering niet automatisch in vervulling. Integendeel, de Kamer kon de koning voor een voldongen feit plaatsen met haar selectie. Willem I benoemde namelijk de persoon die de Kamer als nummer één op de voordracht had geplaatst.⁹³ Als de regering een kandidaat op het oog had, moest zij uiterst zorgvuldig te werk gaan. Ter voorbereiding van het Burgerlijk Wetboek wenste de regering bijvoorbeeld een Kamer-voorzitter die het wetboek ongeschonden door de Kamer loodste. ‘[E]nieder die daartoe in de gelegenheid is, zoude tragten te bevorderen, dat de heer Membrède op de nominatie gebragt werde, op dat de keuze van Zijne Majesteit op hem zoude vallen.’⁹⁴ Bovendien was
 102 het plaatsen van de voorzitterskamer in handen van een regeringsman geen garantie voor een buigzame Kamer. Onder leiding van Membrède veegden de leden de vloer aan met het Burgerlijk Wetboek. Membrède stelde volgens Warin ofwel de verkeerde groepen artikelen in omvraag, ofwel zette hij de stemming pas in nadat het momentum voor een positieve uitslag gepasseerd was.⁹⁵

Omdat de voorzittersverkiezing geen eenrichtingsverkeer was tussen de koning en de Kamer, is het nuttig na te gaan welke overwegingen in de Kamer een rol speelden bij de nominaties. De lijst van voorzitters wekt de indruk dat er op twee niveaus gestreefd is naar een roulatiesysteem tussen de provincies.⁹⁶ Tot 1830 wisselde de voorzittersstoel tussen de noordelijke en zuidelijke leden. Hollandse voorzitters domineerden de noordelijke tourbeurten, afgewisseld door de overige provincies.⁹⁷ Maar het gebrek aan consensus in de Kamer over wie er op de voorzittersstoel moest komen, bood ruimte voor invloed van de regering, de oppositie en de Noord-Zuidpatstelling.

De politieke verhoudingen in de Kamer tekenden zich scherp af bij de nominaties. De koning zag bijvoorbeeld na de eerste zitting het liefst Van Lynden aanblijven als voorzitter. De Geldersman zelf raadde dit af en stuurde aan op een zuidelijke voorzitter. Bij de nominatie die volgde lieten zuidelijke leden hun onvrede over het regeringsbeleid doorklinken. De Kamer nomineerde naast Membrède de kritische Dotrengé en Gendebien, waardoor ‘de koning eigenlijk niet veel keuze had’, aldus Van Lynden.⁹⁸ Noordelijke leden beschouw-

den Membrède vanwege zijn thuisstad Maastricht als 'à demi hollandais', wat hem dan weer impopulair maakte bij zijn zuidelijke collega's.⁹⁹ Als voorzitter stond Membrède dus voor de moeilijke opgave in de Kamer zowel het Noorden en het Zuiden als de regering te dienen. Dat maakte de voorzittersstoel voor de leden geen begerenswaardige positie. Toen collega-Kamerleden wederom Van Lynden 'doodverfd', moest hij actie ondernemen. Opgelucht schreef hij: 'door goede vrienden heb ik weeten te bewerken dat Crommelin en Markel Bouwer het meeste in aanmerking kwamen en ik in het geheel niet'.¹⁰⁰ Falck voorspelde de koning dat de Kamer zich wel zou scharen achter 'Crommelin die, hoewel Hollander, bij de leden uit al de provincies aangenaam is'.¹⁰¹ Beide Rijksdelen achter één kandidaat scharen, bleek zo mogelijk nog lastiger.

103

De twee termijnen van de Luikse advocaat Reyphins zijn een goed voorbeeld van de manier waarop de voorzittersstoel een uitlaatklep was voor de spanning tussen de Kamer en de koning, en de beide Rijksdelen. In de ogen van de noordelijke leden was de gezaghebbende Reyphins de ideale kandidaat om in 1826-1827 zijn oproerige collega's uit het Zuiden in het gareel te houden.¹⁰² Het verbod op direct contact tussen de Kamer en ministers speelde op tijdens Reyphins' tweede voorzitterstermijn, in 1828-1829. De eerste petitiegolf overspoelde zijn bureau. Het KB met het contactverbod was de 'dijk van 1820' waarop de petitie in de Kamer strandden, omdat de Kamer geen directe mededelingen aan de regering mocht doen.¹⁰³ De leden Corver Hooft en Le Hon stelden voor de petitie in een Adres aan de koning aan te bieden. In vertrouwelijk contact met Willem I probeerde Reyphins hem over te halen dit Adres uit handen van de Staten-Generaal aan te nemen.¹⁰⁴ De koning hield de boot af en wilde wachten op de stemming in de Eerste Kamer. Toen deze Kamer weigerde, nam de Tweede Kamer de hamer ter hand en deelde een gevoelige tik uit aan de koning. De Kamer confronteerde de koning met drie oppositionele kandidaten voor het voorzitterschap: Reyphins ontving de hoffelijkheidsnominatie op de derde plaats en de Amsterdammers Clifford en Corver Hooft stonden op de tweede en eerste plaats. Willem I moest incasseren. Zijn kandidaat kwam niet eens voor op de nominatielijst. De koning kon niet anders dan vasthou-

den aan zijn gewoonte en de nominatie van Corver Hoofd verzilveren.¹⁰⁵

104 Na het vertrek van de zuidelijken probeerde de regering oppositionele stemmen te smoren met de voorzittersstoel. Een kritisch Kamerlid op de voorzittersstoel behield zijn stemrecht, maar nam niet langer deel aan het debat als spreker. De regering hield bijvoorbeeld de Fries Van Sytzama in het vizier voor het voorzitterschap, want 'dan is hij geparalyseerd en zijn wapenbroeder Van Dam met hem'.¹⁰⁶ Van Sytzama en de opvliegende Geldersman Van Dam van Isselt waren wapenbroeders sinds hun gezamenlijke wijzigingsvoorstel van het reglement uit 1831: door hun toedoen verdwenen verzoekschriften niet langer van tafel als een sessie van de Staten-Generaal eindigde. Daarnaast gingen zij tekeer tegen de weigering van Willem I de constitutionele gevolgen van de Belgische Afscheiding te accepteren. De Kamer heeft de regeringswens echter niet opgevolgd, waardoor Van Sytzama en Van Dam behouden bleven voor het debat. In de Kamer gold namelijk ook nog steeds de provinciale roulatie van de voorzittersstoel en Holland was daarin dominant. In plaats van de oppositionele Fries of Geldersman, verkoos de Kamer regeringsgezinde voorzitters uit Holland, Utrecht en Groningen. De laatste twee provincies hadden sinds 1815 nog geen voorzitter geleverd.

Een keerpunt in het voorzitterschap was de termijn van Luzac.¹⁰⁷ De Leidse rechter was vanaf de vroege jaren dertig de gedroomde kandidaat van de oppositie. In 1836 lukte het eindelijk hem op de eerste plaats van de nominatie te krijgen. Luzac ontving een reactie van Van Nes die in eerdere studies is aangehaald om de machteloze positie van de voorzitter te onderstrepen. 'Het wierd dan ook tijd dat de president der Tweede Kamer eenmaal iets anders wierd dan eene onbeduidende machine, een creatuur der regering door haar tot een werktuig bestemd en gebezigd, maar zonder invloed bij de kroon of bij de Vergadering!'¹⁰⁸ Van Nes had enkele maanden voor deze kloelike zin zijn Kamerzetel verloren, waardoor zijn typering van de voorzittersstoel niet vrij was van rancune.

Luzac probeerde zijn invloed over de Kameragenda en toegang tot de koning in het voordeel van de Kamer te benutten. Direct na zijn benoeming drukte hij zijn vriend Van Assen op het hart diens 'con-

versatie met Sire' goed in zijn geheugen te prenten, 'en mij weder vertellen, *wat daarvan voor mij oorbaar en nuttig zijn zal*'.¹⁰⁹ Daarnaast zou hij onverwacht de petitie ter tafel hebben willen brengen in de aanwezigheid van de nietsvermoedende Justitieminister Van Maanen. 'Gedienstige geesten' waarschuwden Van Maanen, die vervolgens wijselijk wegbleef.¹¹⁰ Anderzijds benutte de minister van Financiën de mogelijkheid de begrotingsbehandeling te regelen zoals het hem uitkwam. Daarvoor nodigde hij Luzac en zijn vrouw Sara uit om 'familiaar te komen dineren', want dan konden voorzitter en minister, 'op ons gemak en vriendschappelijk eens met elkander keuvelen'.¹¹¹ Na afloop van deze diners ontving Luzac briefjes met de gewenste behandelwijze van de begroting. Maar de informatie die Luzac op deze manier inwon bij ministers, speelde hij door naar zijn collega's in de Kamer. 'Amice, President ook der Presidentjes!' klonk het in de aanhef van Van Sytzama. Hij vernam graag van Luzac informatie over 'hoe het met onze finantiële wetten zit'. Was de regering van plan te reageren 'op onze vragen, en vooral wanneer?'¹¹²

105

De koning liet na afloop van Luzacs termijn blijken hoe ontevreden hij over de gang van zaken was: Luzac ontving geen benoeming in de Raad van State. Deze uitzonderlijke belediging door Willem I bevestigde dat Luzac de voorzittersstoel een andere invulling had gegeven dan zijn voorgangers.¹¹³ Terugkijkend op zijn voorzitterschap oordeelde Luzac dat hij 'eens per mirakel, goed afgekomen' was van het presidium. Het was onverstandig 'hem aan eene 2^e experientie bloot te stellen'. Hij wenste 'lid der Kamer [te] blijven, en hiermede *Basta*'.¹¹⁴

Deze inkijsjes achter de schermen van de voorzittersstoel bevestigden dat de positie in deze periode niet volledig onder koninklijke voogdij stond. Wie uiteindelijk als eerste op de nominatie voor het voorzitterschap belandde, was afhankelijk van meer factoren dan de voorkeur van Willem I. Ook binnen de Kamer streden verschillende groepen om deze positie. De strijd tussen regeringstrouwe en kritische Kamerleden werd uitgevochten via deze zetel. Daarnaast diende de zetel de harmonie tussen noordelijke en zuidelijke provincies, en later tussen alleen de noordelijke te bewaren. Voor 1795 was de voorzittersstoel al een belangrijke schakel geweest tussen de provincies en daar kwam vanaf 1815 de schakelfunctie tussen de Kamer en de regering bij.

Temporiseren en persuaderen: de meerderheid veiligstellen

De Kamer dwong net als de oude Staten-Generaal gezag af door de koning en zijn ministers het spel om de macht mee te laten spelen volgens haar regels, vandaar dus ook het belang van de regels en vergaderpraktijk. In de Afdelingsverslagen gaf de Kamer als het ware instructies aan de minister over hoe een wet moest worden aangepast. Daarom groeiden ook de Afdelingsverslagen uit tot troefkaarten van de Kamer in hun rol als medewetgevers.¹¹⁵ Na het KB van 1820 groef de Kamer zich zelfs procedureel in en legde de nadruk op de besloten voorbereiding van de plenaire sessies op papier. Door het strikt gehoorzamen van de procedure bood zij tegenwicht aan de regering. De keuze van de Afdelingsvoorzitter kreeg hierdoor een politieke lading.¹¹⁶

Wie de Afdelingsvoorzitters waren, maakte uit voor het politieke gewicht van het verslag in de Kamer. Hoewel lidmaatschap van een Afdeling willekeurig was, straalde de inhoud van het verslag af op alle leden. Dat merkte Warin toen hij terecht kwam in een Afdeling onder oppositioneel voorzitterschap. In mei 1822 was hij lid van de zesde Afdeling die onder leiding stond van Dotrengé. De Henegouwer had tot het KB van juni 1820 de Afdelingsvergaderingen aan zich voorbij laten gaan. Maar Dotrengé begreep dat hij nu juist dáár aanwezig moest zijn, wilde hij een rol van betekenis spelen. De Kamer was voor de vierde keer om toestemming gevraagd voor een torenhoge staatslening, dit keer van 50 miljoen gulden.¹¹⁷ In zijn journaal schreef Warin over de scherpe pen van Dotrengé.

Het Afdelingsverslag is het scherpst van allemaal. Het is onmogelijk de handen van een voorzitter te binden om zijn verslag in alle opzichten gematigd te stemmen. Hoe dan ook is het verslag van de zesde Afdeling het meest uitgebreid en heeft het meeste gezag verworven. Het is bekend dat ik deel uitmaakte van deze Afdeling en men leert snel wie er het meest heeft bijgedragen aan het vormen van de argumenten.¹¹⁸

Terug in de Afdeling probeerden Warin en zijn collega's Dotrengé ervan te overtuigen de antwoorden van de regering als onvoldoende

te bestempelen en het daarbij te laten. Maar Dotrengé, *'qui aime à bavarder'*, bereidde een Afdelingsverslag voor dat minstens drie keer zo scherp was als zijn eerste verslag.

De strijd die de Kamer voerde met de Afdelingsverslagen verlegde het zwaartepunt van het Kamerwerk naar de voorbereiding van plenaire zittingen en zette de relatie tussen de Kamer en de ministers onder druk. Kamerleden bediscussieerden alles in de Afdelingen en bepaalden daar hun stem. De stemuitslag over een wet lag in principe vast, voordat de plenaire openbare behandeling begon. In de Kamer kon weinig de leden nog op andere gedachten brengen.¹¹⁹ Als voorstander van een openbaar Kamerdebat betreurde Van Hogendorp dat zijn collega's de Afdelingen beschouwden als plaatsvervaarders van commissies.¹²⁰ Toch behandelden de ministers de opmerkingen van de Kamer onzorgvuldig. Het Kamervoorzitterschap bood Luzac een kijkje 'achter de coulissen' van de ministers. Het was een ontluisterende ervaring geweest om te zien 'hoe de zaken behandeld worden, en de definitieve redactie der wetten in de waereld komt'.¹²¹ De Kamer moest ministers continu wijzen op het belang van de Afdelingsverslagen. Hierdoor ontstond een opvallende gelijkenis met de werkwijze van de oude Staten-Generaal.

107

De ministers wilden dat hun wetsvoorstel in stemming kwam, zodra zij verzekerd waren van een Kamermeerderheid. '[M]en dient zich van de meerderheid der Staten-Generaal te verzekeren, en deze gelooft men niet te hebben; ergo temporiseren...' was bijvoorbeeld het devies toen het nieuwe belastingstelsel naar de Kamer ging.¹²² Het ontbreken van een aangekondigde, vaste orde van de dag in de Kamer was daarbij cruciaal. Dat creëerde de ruimte waar ministers de Kamervoorzitter konden inschakelen om een wetsontwerp op het juiste moment ter tafel te brengen. Het liefst dienden ministers hun ontwerp zo laat mogelijk in de sessie in, zodat de Afdelingen omkwamen in de wetsvoorstellen en simpelweg de tijd niet hadden om overal kritisch naar te kijken.¹²³

Op voorhand de meerderheid verzekeren was ook in de gerestaurerde Staten-Generaal makkelijker gezegd dan gedaan. Dezelfde te-gengestelde belangen als in de oude Staten-Generaal speelden een rol, aangevuld met nieuwe. Vicevoorzitter van de Raad van State

Mollerus meende dat de stemuitslag moeilijk te voorspellen was, 'daar bijzondere belangen en betrekkingen en provinciaal interest zo veel invloed hebben. [...] De geest die men in het Noordelijk gedeelte die der Landprovincien [placht] te noemen, bestaat nog. Hier komt bij de oppositie geest van commerciaal en fabriek systema.'¹²⁴ Als oud-secretaris van de Raad van State van voor 1795 wist Mollerus maar al te goed dat deze variabelen de besluitvorming in de plenaire vergadering onzeker maakten. Terwijl de Afdelingen een wetsvoorstel onderzochten, was er volop sprake van 'persuasie' vanuit de regering die deze combinatie van oude en nieuwe variabelen probeerde te ondervangen.

108 De minister van Financiën, Appellius, kreeg het bijvoorbeeld zwaar te verduren in de Kamer.¹²⁵ Hoe hij zijn belastingwetten door de Kamer loodste, toont de doorwerking van de werkwijze uit de oude Staten-Generaal aan. De minister dacht aan de vooravond van het debat over de belastingwetsvoorstellen zijn huiswerk goed gedaan te hebben. Het was hem weliswaar niet gelukt voorzitter Nicolai voor zijn karretje te spannen, maar Appellius had zelf discreet ingepreut op Kamerleden om de meerderheid voor het wetsvoorstel veilig te stellen. Zo liet hij de koning weten dat '[d]e terugkomst van de heeren Cuypers en Kerremans, het overhalen van den heer Eysinga, en de wijze waarop de heer Warin in 't particulier sprak', hem hadden doen geloven 'dat de aanneming niet twijfelachtig zijn konde'. De aanname leek binnen handbereik toen voorzitter Nicolai de stemronde inzette, 'tot aan het afstemmend antwoord van', Warin, De Moor en Geelhand.¹²⁶ De Kamer stuurde de minister terug naar de tekentafel.

Tijdens de herbeoordeling benutte de Kamer de vaste procedure van de plenaire zittingen, waarin zij over het belastingstelsel stemde, om het belang van de Afdelingsverslagen te onderstrepen. Zodra het wetsvoorstel in beraadslaging kwam, bepaalde de Kamer wat ermee gebeurde en níet de minister. Normaliter spraken de Kamerleden eerst over het wetsvoorstel en nam de minister vlak voor de stemming het woord. Zoals de plenaire vergadering in de oude Staten-Generaal, draaiden deze zittingen om stemverklaringen en minder om debat. Appellius daarentegen, vrezend dat zijn gewijzigde belasting-

wet wederom schipbreuk zou lijden, wilde de Kamerleden tussentijds van repliek dienen. Daar kwam niets van in. Volgens Reyphins moest de Kamer nu volharden in de gebruikelijke volgorde. In de plenaire zitting mocht Appelius netjes alle aanmerkingen tegen zijn wet nog eens aanhoren. Zo kon de Kamer de minister duidelijk maken dat hij de Afdelingsverslagen serieuzer had moeten verwerken. ‘Ga door, mijnheren, en respecteer de orde en de regelmaat die wij gevestigd hebben,’ moedigde Reyphins zijn collega’s aan.¹²⁷ Doordat de Kamer vasthield aan de procedure, kroop het wetsvoorstel van Appelius door het oog van de naald. De nieuwe redactie van de wet nam de Kamer met 59 tegen 50 stemmen aan.

109

De Kamerfamilie: regels van eer en macht

De politieke slagkracht van de voorzitter, de Afdelingsverslagen en de Kamerprocedure hing af van de plichtsgetrouwheid van de Kamerleden. Aanwezigheid en vertrouwelijkheid waren cruciaal om aan de Afdelingsverslagen het politieke gewicht mee te geven dat ministers niet konden negeren.¹²⁸ Als Kamervoorzitter stuurde Reyphins nadrukkelijk aan op het inzetten van de Afdelingsverslagen als amenderingsvoorstellen. In zijn openingstoespraak waarschuwde hij wel dat voltallige Afdelingen de mededelingen van de Kamer aan de regering moesten onderbouwen. Daaraan schortte het helaas te vaak.¹²⁹ Ook de aanwezigheid in de plenaire zittingen was een voorwaarde waaraan leden moesten voldoen, wilde de Kamer een krachtig signaal uitzenden naar de regering. Maar afwezige Kamerleden waren een fenomeen van de eerste vijftien vergaderjaren van de Tweede Kamer.¹³⁰ Het was aan de orde van de dag dat de voorzitter ‘met de grootste moeite en na lang wachten’ de vergadering kon openen.¹³¹

De stemprocedure en uitslagen hadden te lijden onder de afwezigheid. Dat kwam doordat de presentielijst de volgorde van de stemronde bepaalde en doordat de leden niet anoniem stemden. De volgorde van binnenkomst bepaalde de volgorde van de stemopnames tijdens die ene zitting. De praktijk wees echter uit dat, zoals in de oude Staten-Generaal, de eerste stemmers de teneur van de stemron-

de konden bepalen.¹³² Gezaghebbende leden durfden het aan als eerste hun stem af te geven, terwijl het merendeel van hun collega's het navolgen van stemgedrag gebruikte om gezichtsverlies door de 'open' stemmingen te vermijden.¹³³ De belastingwet van Appellius redde het in tweede instantie volgens Warin, omdat hij bovenaan op de presentielijst had gestaan. Twee leden hadden zijn voorstem gevolgd, terwijl zij in het debat dezelfde bezwaren tegen de wet hadden geuit.¹³⁴ De keuzevrijheid op de presentielijst leidde tot een vertraagde doorstroom bij het binnentreden van de zaal. Leden treuzelden net zo lang in de antichambre, totdat de hogere nummers op de presentielijst waren bereikt of zij lieten nummers op de lijst open.

110 Afwezigheid was een andere stemtactiek van de leden. De Kamer was handelingsbevoegd wanneer er 56 leden, het quorum, aanwezig waren. In het geval van een nipt quorum konden enkele leden het verschil maken tussen de aanname of verwerping van een wetsvoorstel.¹³⁵ De behandeling van de Drukperswet in december 1829 laat zien hoe Kamerleden de vrije agenda en absentie ook in hun voordeel konden benutten. De Tweede Kamer lastte onverwacht een avondzitting in om de wetsvoorstellen te bespreken. Volgens de opsteller van de wet, kabinetsreferendaris Groen van Prinsterer, stak de kwaadaardigheid van De Stassart hierachter. Die had in Groens ogen de avondzitting doorgedreven, 'om van de afwezigheid van verscheidene Noordelijke Leden misbruik te maken'.¹³⁶ Onder deze omstandigheden voorspelde Groen weinig goeds voor zijn wetsvoorstel. Maar naast De Stassart vond Groen dat ook 'de laakbare onverschilligheid van sommige Gedeputeerden' hieraan schuld had.

De Kamer heeft meermaals geprobeerd aanwezigheid te stimuleren via het Reglement van Orde. Na het voorstel van Van Lynden over de Afdelingsvoorzitters in 1819, kwam de afwezigheid als het werkelijke probleem ter sprake. Destijds opperde Reyphins dat de Kamerleden hun eerbiedwaardigheid konden ontlenen aan het gehoorzamen van gedragsregels. Zijn collega's waren echter nog steeds overtuigd van het principe dat deze regels afbreuk deden aan hun eerbiedwaardigheid.¹³⁷ Dat bleek ook toen het Hollandse Kamerlid Metelerkamp in 1823 het afwezigheidsprobleem aankaartte. Metelerkamp wilde langere afwezigheid aan de koning melden als een ver-

zoek tot ontslag.¹³⁸ De Kamer deed de discussie uit 1819 nog eens dunnetjes over: haar leden beschikten over voldoende eergevoel, zonder dat daarvoor extra regels nodig waren. Beter bewijs dan de vollere Kamerbankjes was niet denkbaar.¹³⁹ Maar het grootste bezwaar vond de Kamer dat Metelerkamp zijn voorstel had ingediend in een openbare zitting.

Klagen over nalatige Kamerleden ondermijnde het gewicht van de Kamer in de ogen van de regering. Eén Afdeling vond dat zaken die, ‘zogezegd, de familie’ aangingen ook binnen de familiekring moesten worden behandeld.¹⁴⁰ Het onderschrijven en overdragen van de Kamermores was een naar binnen gekeerd groepsproces van de Kamerfamilie dat geen pottenkijkers duldde. Leden die uit de pas liepen konden in besloten kring tot de orde worden geroepen, zonder dat dit de familie-eer schaadde of de slagkracht van de vergadering uitholde. De Kamer wilde het beeld oproepen van plichtsgetrouwe vertegenwoordigers van de natie. De eerbiedwaardigheid van de leden zorgde weer voor de erkenning van de Kamer door de regering en de koning als medewetgever. Wanneer de vergadering publiekelijk over de nalatigheid van leden discussieerde, werden precies deze boodschap en functie van de vergadering ondermijnd. Binnen de eigen gelederen kon de Kamer wel over deze aspecten van haar vergaderpraktijk praten. Ook vanwege het belang van deze groepsvorming koos de Kamer stevast voor het behoud van de bestaande werkwijze, zonder overtuigd te zijn van haar perfectie.¹⁴¹

111

Onder druk gezet door zijn medeleden trok Metelerkamp zijn voorstel eerst terug in het comité-generaal en in de openbare zitting. Daarmee was de publieke eensgezindheid over dit punt van eer voorlopig hersteld.¹⁴² Toch nam de Kamer haar leden en werkwijze in bescherming, want zij zocht naar een verklaring voor de traagheid en besluiteloosheid die buiten haar verantwoordelijkheid lag.

Last en ruggespraak met Afdelingen

Een betere verdeling van de voorbereidende werkzaamheden verkortte de duur van de sessies. Nu kwamen de vergaderstukken te laat binnen en lieten antwoorden van de regering op de Afdelingsverslagen te

lang op zich wachten. Doelloze vergaderingen waren het gevolg geweest. Hierdoor kon bij leden al gauw de indruk ontstaan dat hun afwezigheid de publieke zaak niet schaadde.¹⁴³ Van Hogendorp begreep wel waarom tussentijds, 'zo vele Leden een reisje naar huis deden, en dat de Kamer niet voltallig was, wanneer het eropaan kwam'. De werkdruk van de Kamer was onregelmatig. Perioden van grote drukte en perioden van 'stilstand van werkzaamheden, zoodat er om werk geroepen werd' wisselden elkaar af.¹⁴⁴ Luzac had minder begrip voor leden die ertussenuit knepen. 'Zonder vacantie, zijn de collega's weg-gelopen', beklagde hij zich in een brief aan Van Assen over twee 'deserteurs' die waren teruggekeerd naar Leiden. '[Z]end dit volkje weg, want anders kunnen wij donderdag aanstaande niets doen!'¹⁴⁵ Van
 112 collega's die hun snor drukten ontving de hardwerkende Luzac briefjes met het verzoek, 'in ons verbaal de punten eens op de i te zetten'.¹⁴⁶ In de openbare vergadering bleven de leden zich verschuilen achter de Afdelingsverslagen om hun stem te verantwoorden.¹⁴⁷

Ook ministers vonden de bestaande werkwijze 'zeer omslachtig, langwijdig en weinig vruchtbaar'.¹⁴⁸ Zij begrepen niet waarom de Kamer de gewoonte had opgevat Afdelingsverslagen te produceren met een reeks onsamenhangende standpunten, terwijl het reglement een verslag met het meerderheidsstandpunt voorschreef. Daarnaast bellemmerde het gebrek aan mondeling overleg tussen de Kamer en ministers het aankweken van 'wederkerig vertrouwen'. Voor de koning en enkele andere ministers, zoals Van Maanen, stond direct contact tussen de Kamer en ministers te dicht bij het principe van ministeriële verantwoordelijkheid.¹⁴⁹

Willem I gaf geen gehoor aan de gedeelde wens van de Kamer en enkele ministers om het KB van juni 1820 in te trekken. In plaats daarvan zocht hij contact met invloedrijke Kamerleden via een sluiproute, zoals ook zijn vader, Willem V, had gedaan. De Kamer had de regering in 1829 overvallen met een recordaantal van 280 pagina's met aanmerkingen op de tweede tienjarige begroting.¹⁵⁰ Een gezaghebbende stem kwam toe aan de Fries Fockema, de financieel deskundige van de Kamer. Hij fungeerde meermaals als Afdelingsvoorzitter over de begrotingswetten en zijn memo's aan de Kamer werden stevast gedrukt en uitgedeeld aan de leden.¹⁵¹ De koning vertrouwde

de Fries toe dat ‘de overleden minister Appellius en den tegenwoordigen minister hebben van Uwe aanmerkingen veel gebruik gemaakt, maar Wij zijn het in alles met u niet eens’.¹⁵² De koning probeerde Fockema over te halen de tweede tienjarige begroting goed te keuren, ondanks het oplopende begrotingstekort. Daar wilde de Fries niets van weten en hetzelfde gold voor de Kamermeerderheid. Pas nadat de Kamer in tweede instantie de begroting had goedgekeurd hief Willem I het gehate KB op, waardoor de weg vrij was voor direct contact tussen de Kamer en ministers.¹⁵³

Fockema onderhield de koning tijdens een tweede audiëntie over hoe de Kamer Afdelingsverslagen kon produceren waar de ministers wel op konden bouwen.¹⁵⁴ Met minder Afdelingen zou een betere gedachtewisseling tussen de leden mogelijk zijn. De Afdelingsverslagen moesten hiervan een duidelijk verslag bevatten, met bijvoeging van de aanwezige leden. Onder die voorwaarden kon de regering ‘met den meest mogelijke zekerheid van het gevoelen der Tweede Kamer’ kennisnemen en passende actie ondernemen. In zijn persoonlijke papieren gaf Fockema het goede voorbeeld en hij hield keurig bij wie er aanwezig waren in zijn Afdeling.¹⁵⁵

113

De koning wilde net als zijn vader dolgraag weten wat de sleutel was tot de meerderheid in de Staten-Generaal en raadpleegde daarvoor minister Van Maanen. De herinnering aan de oude Staten-Generaal bepaalde ook voor de Justitieminister hoe de Tweede Kamer haar werkwijze moest inrichten.¹⁵⁶ Van Maanen gebruikte de terminologie van last en ruggespraak van de oude Staten-Generaal om de werkwijze van de Kamer te *framen*. De Kamer bevond zich volgens hem op een dwaalspoor. De oorzaak van de kwaal lag dieper dan de grondwet of het Reglement van Orde.

Ik meene dat zij moet worden gezocht en gevonden zal worden in de volslagen afwijking van die oude beginselen, welke de hooge landsvergaderingen, niet alleen voor de revolutie, maar zelfs ook nog gedurende den revolutionairen tijd vrij algemeen hier te lande in hare beraadslagingen over maatregelen van wetgeving gewoon waren te volgen, namelijk het systematisch of meer wetenschappelijk onderzoek der wet, zonder zich merkelijk te verdiepen in bijzonderheden

of bijwerk, min nog in aanmerkingen over rangschikking, stijl, uitdrukkingen, taal, zelfs interpunctie en drukfouten, waarmede men thans de regeering overlaadt.¹⁵⁷

114 Volgens Van Maanen verloren noch de oude Staten-Generaal noch de Bataafs-Franse parlementen zich in detailkwesities, zoals de Tweede Kamer dat deed. Dit oordeel is duidelijk gebaseerd op een *beeld* dat Van Maanen had van de vergadering van de Staten-Generaal, maar ook op zijn wens de Kamer te dressereren. Aan het begin van dit hoofdstuk zagen we dat juist aan de redactie van resoluties veel aandacht werd geschonken en dat de Nationale Vergadering de belangrijkste onderzoeksmethode handhaafde: het commissiestelsel.

Uit Van Maanens beschrijving van de praktijk blijkt wel hoezeer de Kamerafdelingen de rol hadden overgenomen van de provinciale delegaties en commissies die voor 1795 de Staten-Generaal hadden gevormd. De gedeputeerden waren gebonden aan hun provinciale last en probeerden voorafgaand aan de plenaire behandeling een meerderheid vast te leggen voor een besluit dat hun provincie tevreden stemde. In feite zag Van Maanen zich geconfronteerd met een microvorm van de oude Staten-Generaal. De Afdelingsvoorzitters antwoordden in de Centrale Afdeling op Van Maanens oplossingen en toelichtingen, 'dat zij geen anderen last hadden dan de aanmerkingen hunner sectiën of van sommige leden dezelve voor te dragen'.¹⁵⁸ Deze houding van de Afdelingsvoorzitters bracht ook bij Van Maanen de vergaderprocedure van last en ruggespraak tussen de Staten-Generaal en Provinciale Staten in herinnering. Hij stelde voor de nuttige onderdelen van deze vergadertraditie te gebruiken.¹⁵⁹

Van Maanen wilde dat een wet die aangepast was op basis van de Afdelingsverslagen, niet meer kon worden afgestemd in de Kamer. Net als Van Slingelandt in 1719, zocht Van Maanen een oplossing voor de trage besluitvorming in een verruimde lastgeving en meer ruggespraak tussen de leden van de Staten-Generaal. In Van Maanens ideale Kamerwereld hielden de leden na een eerste ronde Afdelingsonderzoek 'ruggespraak' met leden van de andere Afdelingen, met de Kamervoorzitter, of de verantwoordelijke minister. De ministers in de Centrale Afdeling vervulden de functie die Van Slingelandt de Staten-Generaal

en Statenvergaderingen had toevertrouwd. Zij moesten door mondelinge toelichting de verschillende Afdelingen van de Kamer tot eenstemmigheid aansporen. Verrijkt met inlichtingen keerden de leden terug naar hun Afdeling en bereidden een standpunt voor dat in de plenaire vergadering op een meerderheid kon rekenen.

Zonder de medewerking van de Kamer zou hier echter niets van terecht komen. Ook al hadden de gerestaureerde Staten-Generaal niet langer het hoogste en laatste woord in het wetgevingstraject, zoals in de Republiek, de koning kon noch via een wet, noch via een Koninklijk Besluit ‘*de wijze van beraadslaging der Staten-Generaal*’ regelen.¹⁶⁰ De Tweede Kamer meende dat zij in elk geval haar aandeel in het wetgevingstraject domineerde. Van Maanen had goed aangevoeld dat de Kamerleden voorafgaand aan de stemming hun kaarten nooit zo open op tafel wilden leggen als de regering wel wenste. Daar wrong ook nu de schoen, waardoor het advies van Van Maanen aan de koning een strekking had die opvallend goed te vergelijken was met het advies van de Overijsselse gedeputeerde Charles Bentinck aan Willem IV in 1750. Zoals de zaken er nu voorstonden, had de koning geen andere instrumenten tot zijn beschikking dan ‘vertrouwelijk overleg tusschen eenige influenceerende leden der Kamer’ en regeringsgezinde leden van de Raad van State. Al met al bleef de kunst van de persuasie zelfs na 1830 een onmisbaar instrument in de besluitvorming van de Staten-Generaal.

115

De Staten-Generaal als wetgevers

In dit hoofdstuk is duidelijk geworden welk machtsspel er voorafging aan de hamerslag in de Staten-Generaal. We kunnen het voorbereiden van de hamerslag in de gerestaureerde Staten-Generaal niet langer wegzetten als gerommel in de marge van de macht. Ik heb aan de hand van informatie over de oude Staten-Generaal aangetoond dat ook de Tweede Kamer op een andere manier macht uitoefende dan we vanuit modern oogpunt verwachten. Het lijkt erop dat de dominantie van de oude Staten-Generaal in het wetgevingstraject van de Republiek de Tweede Kamer ertoe heeft aangezet zich als wetgevend parlement te gedragen. Beide vergaderingen legden de nadruk op de

besloten voorbereiding van de plenaire zitting en gebruikten een kort reglement. De beknoptheid en onveranderlijkheid van het reglement straalden stabiliteit uit en gaven gezag aan de vergadering. De vergaderregels dienden in de eerste plaats dit machtsspel.

Leden benutten de ruimte die er bestond tussen de geschreven regels en de vergadertafel als onderhandelingsruimte, op zoek naar draagvlak voor resoluties en na 1814 voor wetten. Willem I en zijn ministers moesten deze regels respecteren, zoals dat ook het geval was geweest bij de stadhouders voor 1795. De Staten-Generaal en de Kamer oefenden macht uit via de roulatie van de voorzittersstoel en de structuur van de plenaire vergadering. De Afdelingsverslagen groeiden uit tot parlementair wisselgeld, waarmee de Kamerleden hun beperkte aandeel in de wetgeving aanvochten. Zo droeg de procedure van de vergadering ook tijdens de Restauratie bij aan de legitimiteit van de wetgeving. Over het voorstel van Warin tot een regeling van werkzaamheden stemde de Kamer niet eens. De Kamer wilde haar reglementaire vrijheid niet opgeven.¹⁶¹

Pas in 1842 onderging het reglement een volledige herziening. De commissie was bijna twee jaar in touw. Het velletje uit 1815 groeide uit tot een boekje met 111 artikelen. Toch stelde het resultaat teleur. Luzac wilde een nog verdergaande herziening, opdat het reglement de leden losweekte uit de Afdelingen en het overleg met de regering wel in een openbaar Kamerdebat plaatsvond. Het reglement moest terugkeren in de functie waarin de Bataven het document in 1796 hadden geïntroduceerd. 'Het is blijkbaar dat men aan vroegere gebeurtenissen uit tijden van partijzucht en opgewondenheid heeft gedacht, en tegen alle overijling heeft willen waken', bij het instellen van de Afdelingen meende Luzac.¹⁶² Voor hem was de Kamer de plaats waar het gemeen overleg tussen de Staten-Generaal en de regering plaats moest vinden. Het kostte Luzac nog twee jaar herzieningswerk om de Kamer een reglement te geven waaruit bleek dat de openbare plenaire zitting voortaan hun voornaamste werkplek was.¹⁶³ Het volgende hoofdstuk laat zien hoe de continuïteit van een bedaarde overlegcultuur deze functie van het Reglement van Orde zo lang heeft kunnen uitstellen.

‘Eerbiedige bescheidenheid, doch waardiglijk’: de overlegcultuur

Zuidelijke Tweede en Eerste Kamerleden

Ch.M.J.Gh. De Brouckère

Ch.A.J. Le Hon

Ch.I.Ph. De Thiennes de Lombise

L.A. Reyphins

(Bron portretten: Koninklijke Bibliotheek, Brussel)

Tot op de dag van vandaag draagt de Tweede Kamer beschaafd overleg hoog in het vaandel. Persoonlijke beledigingen in de Kamer halen in Nederland het nieuws onder de noemer van ongepast parlementair gedrag.¹ Dit komt doordat vanuit de oude Staten-Generaal een overlegcultuur is overgedragen, in plaats van een debatcultuur. Daarom botsten ook tussen 1815 en 1830 de spreekstijlen van noordelijke en zuidelijke Tweede Kamerleden. De noordelijke Van Alphen hekelde bijvoorbeeld de heetgebakerde sfeer in het begrotingsdebat van 1829. Zijn zuidelijke collega Le Hon begreep niet waarom een vurig pleidooi de waardigheid van de Kamer aantastte. Deze botsing staat in dit hoofdstuk centraal om de continuïteit van de overlegcultuur uit de oude Staten-Generaal aan te tonen.²

118

Drie elementen kenmerkten de overlegcultuur van de vroegmoderne Staten-Generaal. Het eerste element is de sfeer die het best beantwoordde aan de dubbele taak van de vergadering als zowel bestuurlijk als vertegenwoordigend lichaam. De stabiliteit van de Republiek rustte op de harmonie in de Staten-Generaal. Zakelijke vergaderingen streefden eensgezindheid en harmonie na tussen de vergadelaars. De provincies vergaderden op basis van vrijwillige toetreding tot de Unie van Utrecht (1579) in de Staten-Generaal. De band tussen de provincies kreeg telkens weer bevestiging door gemeenschappelijke besluiten die genomen werden in de Staten-Generaal. Zo verviel de vrijwilligheid niet in vrijblijvendheid. De Utrechtse gedeputeerde Van Hardenbroek noteerde in zijn dagboek dat ‘door bedaartheydt en sagsinnigheidt de gemoederen tot een moesten worden gebracht’.³

De voorkeur voor beslotenheid en kleinschaligheid is het tweede element. Daar gedijsde de bedaarde toonzetting het best. Zowel in plenaire als in commissievergaderingen resulteerden deze twee elementen in constante aandacht voor het behoud van een zakelijke sfeer. De zoektocht naar eensgezindheid tussen de provincies was hierbij gebaat. Gedeputeerden die kalm de overwegingen van hun provincie meedeelden, legden meer gewicht in de schaal dan wanneer zij hun positie passiefol poneerden.

Het derde element betreft de eerbiedwaardigheid van de vergadering. De gedeputeerden vertegenwoordigden de eer van hun provin-

cie in de vergaderzaal. Maar wanneer de reputatie van een gedelegeerde in het geding raakte, had dat een directe weerslag op de waardigheid van de provincie. Dat mocht niet gebeuren. Een provincie die zich in haar eer aangetast voelde, vormde een bedreiging voor de stabiliteit van de Republiek. De delegaties die de soevereine provincies vertegenwoordigden, hielden elkaars gedrag en uitspraken nauwlettend in de gaten. Passend gedrag van de leden garandeerde dat de vergadering de steunpilaar was van de Republiek.⁴ Eer speelde ook een belangrijke rol in de Staten-Generaal, omdat zij meermaals met breukmomenten te maken kreeg. In zulke omstandigheden was de ercode het enige overgebleven gedeelte referentiekader voor de leden, die hun handelingen stuurde en de uitkomsten van het overleg legitimeerde. Reputatie hield de politieke gemeenschap bijeen als er geen precedentes of institutionele routines waren om op terug te vallen.⁵ Voorbeelden afkomstig uit vier politieke tijdvakken tonen de doorwerking van deze drie elementen in de noordelijke vergadermores: zakelijke, besloten, eerbiedwaardige vergaderingen en vergaders streefden naar consensus tussen de provincies of tussen de leden, Kamer, koning en regering.

119

Door de continuïteit van de overlegmores aan te tonen, stelt dit hoofdstuk het bestaande beeld over de debatcultuur bij. Over beide vergaderingen van de Staten-Generaal bestaat het beeld dat zij weinig gelegenheid boden voor een levendige discussie.⁶ Vergeleken met de plagerige Britten, emotionele Fransen en gepassioneerde Belgen, delft Nederland het onderspit als historici studie maken van het parlementair debat.⁷ Tijdens een diner in Brussel kreeg de Britse ambassadeur Clancarty bijvoorbeeld uitgelegd waarom een plagerijtje in de Kamer zijn doel voorbijschoot. ‘[S]teken, *omnis impertinentiae* zelfs, die in de hevigheid van het discours ontglippen’, waren geheel iets anders ‘dan een geschreven opzettelijk gecomponeerd en koel voorgelezen discours’.⁸

De Tweede Kamerleden droegen pagina’s lange redevoeringen voor en als de leden al op elkaar reageerden, dan spreidde de interactie zich uit over meerdere zittingen. Oftewel, wie de gedachtewisseling wilde volgen, moest zitvles kweken en de moeite nemen het standpunt te ontwaren uit een kluwen wollige zinnen. Bovendien

betekende een fel debat lang niet altijd dat leden een wetsvoorstel afkeurden. Hierdoor overheerst de indruk dat het debat er inhoudelijk niet toe deed.⁹

120 Als we deze praktijk benaderen vanuit de oude Staten-Generaal, begrijpen we wat de leden op dat moment aan het doen waren. Zij verdedigden de eerbiedwaardigheid van het instituut, waaraan zij hun status ontleenden. Het eerbiedwaardige overleg in de Staten-Generaal was een voorwaarde voor de gehoorzaamheid van provincies en burgers aan de uitgevaardigde resoluties en later wetten. De twistgesprekken die in dit hoofdstuk de revue passeren, laten zien dat de norm aan het Binnenhof zowel voor als na 1795 harmonie en ingetogenheid voorschreef.¹⁰ Tegelijkertijd tonen de twisten aan dat het ondanks deze norm ook aan het Binnenhof geknetterd heeft in de vergaderingen. De overschrijdingen waren juist de momenten waarop de norm voor beschaafd overleg in de praktijk werd uitgesproken en overgedragen. Daarnaast zal blijken welke staatkundige functie de traditie van ingetogen overleg vervulde in de Staten-Generaal.

Bedaard, besloten en eervol: de Staten-Generaal

Twee incidenten, die griffier Fagel bij hoge uitzondering woordelijk vastlegde, bieden een unieke inkijk in de vergadering. In beide gevallen overschreed een Friese gedeputeerde de norm. De Friezen illustreren hiermee het belang van de hiervoor genoemde drie basiselementen voor functioneel overleg in de Staten-Generaal.¹¹

In juni 1744 was ‘de eenigheid en harmonie’ in de vergadering ver te zoeken. De Friese gedeputeerde Bergsma en de Hollandse raadspensionaris Van der Heim botsten over een ogenschijnlijk onschuldige, procedurele kwestie.¹² Bergsma betwijfelde of een resolutie correct door de griffier Fagel was samengevat en door de vergadering was aangenomen. Ter controle vroeg hij een kopie aan van het Hollandse voorstel, waarop het besluit genomen zou zijn. Van der Heim reageerde in eerste instantie zakelijk.¹³ Hij herinnerde de vergadering eraan dat Bergsma als particulier onbevoegd was om deze documentatie op te vragen of te ontvangen: alleen de Staten van Friesland konden dit verzoeken. Een twistgesprek volgde en de Friese voorzit-

ter hamerde meermaals de heren af. 'Haar Hoog Mogenden zijn meester van de ordre van de tafel en moeten sorg dragen, dat alles decent geschied', zo beschreef een Hollandse gedeputeerde de gewenste sfeer.¹⁴ Een adviesronde langs de provincies moest de zaak ophelderen en de heren tot bedaren brengen.

De spreker namens Stad en Lande (Groningen) had de bewuste vergadering niet bijgewoond. Achteraf had hij wel vernomen, 'dat disputeren zijn gevallen over deese Resolutie' en dat de controle 'sekerlijk niet in de order is gedaan'. De Hollandse gedeputeerde Van Rhoon meldde dat hij in de wandelgangen de Friese afvaardiging vermaand had hun 'mede Gedeputeerde in ordre' te houden. Bergsma vond deze aanval *sanglant*, oftewel bloedig.¹⁵ Ten overstaan van zoveel Hollands tegenwerken 'om hem te condemneeren', bond hij in tijdens de plenaire adviesronde. Het speet hem dat door zijn twijfel de oude griffier Fagel de beschuldiging van ontrouw te beurt was gevallen. Daarom bood Bergsma achteraf in een missive aan de griffier zijn excuses aan.

121

Fagel schreef in een uitgebreide brief aan Bergsma opgelucht te zijn dat de Fries 'van mij en van mijn gedrag sulke quade gedagten niet heeft, als uysterlyck is voorgekomen'. De griffier vertrouwde erop dat hij tijdens de beruchte vergadering naar eer en geweten zijn werk had verricht. Hij hechtte verder weinig waarde 'aen het geen andere daer van mogen denken, hoewel een goede naam mij niet onverschillig is'. Hetgeen hem het meest voor het hoofd stootte, was het volgende.

[H]et smert mij tot in mijn herte, dat ick sie dat bujten noodsaeckelijckheid, door dusdanige maniere van doen, disputeren en twisten werden veroorzaakt, die de passien gaende maecke ende tot nadeel van het gemeene beste komen te strecken.¹⁶

Het incident was volgens Fagel onnodig geweest en lokte bovendien oncontroleerbare emoties uit bij de gedeputeerden. Zo veel persoonlijke onmin tussen de gedeputeerden schaadde de hoofdtaak van de Staten-Generaal: het behartigen van het gemeenschappelijk belang van de Republiek.

Dit incident laat zien dat een ongepaste, persoonlijke opmerking van een gedeputeerde de norm van ingetogen, zakelijk overleg tussen provinciale afvaardigingen overschreed en daarmee de Republiek als geheel schaadde. Dat is de reden waarom de Staten-Generaal het gedrag van Bergsma actief bestreden. Alleen zo konden zij de overlegtraditie voortzetten, waarmee zij de Republiek bestuurden.

122 Het tweede gedocumenteerde incident vond plaats kort na het onverwacht overlijden van stadhouder Willem IV (1711-1751).¹⁷ De Staten-Generaal vergaderden over diens verzoek tot extra financiële middelen voor de troepen. Dit was een gevoelig punt. Er dreigde oorlog en de Republiek had plotseling haar opperbevelhebber van het leger verloren.¹⁸ Overijssel wilde geen extra bijdrage leveren. Hierop riep de Friese gedeputeerde Van Aylva 'dat als men [dit verzoek] niet accordeerde, het soude wesen als of men Sijne Hoogheid een snee door de tronie gaf'. Hiermee vergeleek Van Aylva de weigering van Overijssel met het mutileren van een mannelijk aangezicht. Dit teken van oneer stond bekend onder 'bek opensnijden' of iemand een 'rood lintje bezorgen'.¹⁹ Dergelijk taalgebruik hoorde thuis in de laagste regionen van de samenleving. Van Aylva stond al bij zijn medegedeputeerden bekend als een wildebras, die drank en dames van lichte zeden niet schuwde.²⁰

De Overijsselse Staten reageerden verbolgen op Van Aylva's reactie. Zij beschouwden de opmerking als niets minder dan 'een grove calumnie', oftewel een grove belediging van hun gedeputeerde. De normoverschrijding ontlokte aan de Overijsselaren ook een stellige uitspraak over het gewenste gedrag van alle gedeputeerden ter Staten-Generaal. Zij vonden dat, 'de Heren Gedeputeerden ter generaliteit de ordres en advisen van de Heren Staten hunne competenten vrijmoedig en onbeschroomd mogen kunnen uitbrengen, sonder ge-exponeerd te zijn aan sodane insultes als in desen hebben moeten ondergaan'.²¹ Hierop trok de Friese afvaardiging zich terug uit de plenaire vergadering en vroeg hun 'broeder' om een verklaring voor zijn gedrag.

Ter verdediging voerde Van Aylva zijn trouw aan het Oranjehuis aan. Hij was bezorgd geweest dat de onderhandelingen die Willem IV had geleid voor niets waren geweest. Van Aylva betuigde spijt voor

zijn ‘onbedagte’ manier van spreken. ‘[H]ebbende misschien onder het familiair discours de gewoone spreek manier van *snee in het aangesigt* gebruikt,’ klonk het in zijn verantwoording. Hij zei ‘nooijt gedagten te hebben gehad, om te manqueeren aan het respect, hetgeen [men] aan een Lid van het Bondgenootschap schuldig is’. Uit deze verantwoording blijkt dat de beslotenheid en kleinschaligheid van de Staten-Generaal een familiale sfeer toelieten. Maar ook onder die omstandigheden was een zakelijke spreektoon gewenst. Daarnaast zien we het belang van de plenaire vergadering voor de eerbiedwaardigheid van het instituut. De Statenzaal was de plek om aangetaste eer aan te kaarten en te herstellen. Tot slot was het van belang dat dit incident binnenskamers bleef.

123

De Friese gedeputeerden stelden dan ook voor alle middelen aan te wenden, ‘op dat deese dissensie niet levendig blijvende’. Dat zou gebeuren als de vergadering daarover ‘in verscheiden omstandigheden en bewoordingen [bleef] discutieeren’. Er mocht geen spoor ‘overblijve van deese ongeluckige collisie’, en daarom moest Fagel alles uit de vergaderstukken schrappen.²² Dat Fagel het incident in zijn eigen papieren archiveerde, bewijst dat de episode de kern van de vergadermores had opgeschud. Te midden van de oorlogsdreiging en het onverwacht overlijden van Willem IV waren de harmonie en eensgezindheid meer dan ooit nodig om het algemeen belang van de Republiek te behartigen. De Friese delegatie verklaarde zich onschuldig ‘aan alle verwijdering die over deese handelswijze onder het bondgenootschap mogten ontstaan’. In de officiële documenten slopen de Staten-Generaal daarom voor de buitenwacht de gelederen. Waarschijnlijk is het zo dat andere incidenten ook uit de vergaderstukken zijn verwijderd, maar ook niet de persoonlijke papieren van de griffier hebben gehaald.

Uit de twee incidenten blijkt dat de Staten-Generaal een bron waren van politieke waardigheid en legitimiteit, omdat daar de soevereine provincies bij elkaar kwamen.²³ De patriot Swildens beschouwde eind jaren 1770 de Staten-Generaal zelfs als een echte volksvertegenwoordiging. ‘Ja Kind, “het geheele Vaderland [dat is alle de Vereenigde Nederlanders] wordt in die hoogaanzenighe Vergadering altyd als tegenwoordig gerekend,”’ onderwees hij in zijn volks-Leerboekje.²⁴

De Staten-Generaal hadden een bedachtzame toonzetting aan de vergadertafel nodig om de politieke belangen van de Republiek te behartigen. Bevlogen en persoonlijke pleidooien leidden daarentegen tot misverstanden tussen de provinciale afvaardigingen. Aangevaste eer zette de verstandhouding onnodig op scherp en schaadde het machtsevenwicht tussen de provincies. Naar buiten toe streefden de Staten-Generaal ernaar het toonbeeld te zijn van eensgezindheid. De besloten sessies vormden het podium waarop de gedeputeerden de machtsbalans tussen de persoonlijke en provinciale eer, en de politieke legitimiteit van de besluiten voortdurend in de gaten hielden.²⁵

124

Intrede van het volk en de openbaarheid: Bataafse parlementen

De openbare Nationale Vergadering had de intentie het roer om te gooien. Een al te geordende, stille vergadering moest ‘door ons allen als Vuur en Vlam gemeden worden’, aldus de Leidse advocaat Hahn.²⁶ Een levendig plenair debat was de grondslag van de vertegenwoordigende functie van de Nationale Vergadering. Daarom pleitte Hahn tegen al te veel vaste commissievergaderingen. De burgers hadden er recht op het meningsverschil tussen hun vertegenwoordigers te aanschouwen vanaf de tribune of terug te lezen in het *Dagverhaal*. De ideale volksvertegenwoordiger was spraakzaam. In het plenaire debat moest de stem van het volk luid en duidelijk doorklinken.²⁷

Deze taakopvatting vereiste dat leden hun persoonlijke visie over een onderwerp kwijt wilden, als bewijs dat zij naar het volk hadden geluisterd. De leden maakten daarbij dankbaar gebruik van de talloze rekesten die burgers direct naar de Nationale Vergadering stuurden. De Tilburgse lakenfabrikant Pieter Vreede beschouwde de ingekomen rekestes als de unieke mogelijkheid voor de vergadering om te weten wat het Bataafse volk bewoog. De rekestes waren in zekere zin ‘haare Thermometer’ waarmee de vergadering kon meten ‘als bij graaden’ hoe het volk ervoor stond.²⁸

De dagelijkse vergaderpraktijk wees echter uit dat het openbare debat de elementen uit de overlegcultuur van de Staten-Generaal had behouden. Overigens leenden niet alle zaken zich voor een openbaar

debat. De vergadering besteedde dagelijks vier uur aan besloten overleg over de constitutie. Ook delicate kwesties, zoals het vermelden van de slavenhandel in de grondwet, behandelden de Bataafse parlementen in het besloten comité-generaal.²⁹ Soms waren de plenaire zittingen niet meer dan herhalingen van wat er in beslotenheid was besproken.³⁰

Verder eerbiedigden de Bataafse parlementariërs het wederzijds respect en een zakelijke spreektoon. Levendig debatteren was toegestaan, maar beledigingen waren ontoelaatbaar. Het Reglement van Orde stond de voorzitter toe een beledigende spreker het zwijgen op te leggen.³¹ Ondanks de emotionele retoriek van Hahn verliepen veel vergaderingen rustig en zelfs saai. De waardering voor welsprekendheid liep dan ook uiteen. Een bedaarde spreektoon gold als de wenselijke toon voor een vergadering die een grondwet wilde opstellen.³² De backbencher Bromet vond dat:

125

schoonklinkende figuren der Retorica, fraay zyn te zien en aantehoren in een spectacul, maar niet in eene representatieve Wetgevende Vergaderinge, alwaar in de discussien en het uitbrengen der advysen de éénvoudigheid alleen behoorde plaats te hebben, welke eenvoudigheid eene grootsheid bezit, die alle pracht en opsmuk te boven gaat.³³

Eenvoud was een centraal begrip voor de vorm en inhoud van de Bataafse politiek. Eenvoudige taal paste bij de opdracht van de vergadering, namelijk het bestuur van de Bataafse Republiek vereenvoudigen tot een nationale eenheidsstaat. Deze tactiek was evengoed omstreden. Het progressieve weekblad *De Democraten* wees op woordslimme politici die onder het mom van eenvoud zand in de ogen strooiden bij het publiek.³⁴ Retorische kunststukjes wekten dus achterdocht, want zowel spektakel als sluwe eenvoud dekte de werkelijke lading van de boodschap toe.

De voorstanders van harmonieus en zakelijk overleg hadden de overhand bij de discussie over het aantal Kamers van het Vertegenwoordigend Lichaam. De ‘warme voorstanders van order’ pleitten voor twee en trokken aan het langste eind. Zij vreesden het overwicht van welsprekende intriganten in een grote vergadering.³⁵ De eerste

voorzitter, Van de Kastele, hoopte dat ‘geene uitbundige redentwisten zullen ons vermoedigen, en geen personele verdediging onzen tijd verspillen’.³⁶ Het nieuwe parlement had weinig geduld met driftkickers. Zij herinnerden volgens Couperus aan, ‘zodanig een ergerlijk gedrag, als in vorige Vergaderingen maar al te dikwerf heeft plaats gehad’.³⁷ Het volk moest, aldus Couperus, ‘door de ondervinding geleerd, voorzichtiger worden in het verkiezen van hun, die deszelfs dierbaarste belangen moeten behartigen’. Hij vond dat het Vertegenwoordigend Lichaam wetgevers nodig had, in plaats van redenaars.

126 Goede leden beschikten over ‘bezadigdheid van karakter, zo nuttig ja noodzakelijk in een wetgever’, klonk het nadat burgers hadden geprobeerd onder hun verkiezing uit te komen.³⁸ Voorzitter Lublink de Jonge legde in juli 1799 het politieke belang uit van een burger die zakelijke volksvertegenwoordigers in harmonie aan het werk zag in de vergaderzalen van het Binnenhof.

[H]et is niet alleen de arbeid zelve, maar vooral de wijze, waarop gij dien hielp verrichten, die u in de oogen uwer Landgenooten eerwaardig moet maaken. Ja, hoe dikwerf zag ik u onder elkanderen wed-yveren [...] in het oeffenen van een wys zelfbedwang, om wat u persoonlijk zou hebben kunnen grieven, gelaten overtestappen.³⁹

Uit de bovenstaande voorbeelden blijkt dat de Bataven de elementen uit de overlegtraditie hebben ingebed in de nieuwe praktijk van openbare debatten. In de ogen van de burger betekende ingetogenheid dat de vertegenwoordigers handelden uit naam van alle burgers. Nationale wetgeving kwam tot stand door leden die zich constructief opstelden in de vergadering. Een gepassioneerde spreker daarentegen riskeerde het verwijt dat hij zijn eigen zaak behartigde. Met het bedaard bespreken van het algemeen belang bleven leden na de intrede van de openbaarheid eer inleggen en het land een dienst bewijzen. Zo hebben de Bataafse parlementen met behulp van de overlegtraditie fundamenteel constitutioneel werk verzet.

De groeiende Franse inmenging en het uiteindelijke verlies van de onafhankelijkheid betekenden echter een zware klap voor de overlegcultuur. Koning Lodewijk Napoleon gaf de voorkeur aan een

Wetgevend Lichaam dat achter gesloten deuren zijn wetsvoorstellen aanvaardde, zonder weerwoord. In 1807 was de maat vol voor H.W. van Aylva, een oud-gedeputeerde ter Staten-Generaal. Sinds de totstandkoming van het Koninkrijk Holland had Van Aylva slechts, ‘zeer zelden en dan nog maar weynig beduidende veranderingen in een gedaane voordragt’ kunnen verkrijgen. Hij voorzag geen andere mogelijkheid dan ‘of tegens zijne denkbeelden toestemmen, of bijna altijd de houding van oppositie aan te neemen’.⁴⁰ Op deze manier was het voor Van Aylva onmogelijk eervol deel te nemen aan het overleg. Hij diende zijn ontslag in. Dat een buitenlandse vorst hem dwong te kiezen tussen gewetenswroeging of stelselmatige oppositie vond hij ronduit vernederend. Ingetogen overleg moest een constructieve bijdrage kunnen leveren aan de wetgeving, terwijl partij-schap en oppositie uit den boze waren.⁴¹ In het vervolg van dit hoofdstuk zullen we zien dat het verlies van de onafhankelijkheid in 1810 deze twee elementen uit de overlegcultuur heeft versterkt.

127

Nieuwe staat, nieuwe overlegcultuur?

In de Trêveszaal vergaderden de gerestaureerde Staten-Generaal in zulke serene rust dat Falck de vergadering vergeleek met de aanbidding van Harpocrates, de god van de stilte.⁴² De leden streefden duidelijk naar een eensgezinde houding tegenover het teruggekeerde Oranjestad. De totstandkoming van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden maakte het verschil met de oude Staten-Generaal beter zichtbaar.

Alle ingrediënten voor een andere vergaderstijl waren in 1815 aanwezig. Op nadrukkelijk verzoek van de zuidelijke leden in de grondwetscommissie vergaderde de Tweede Kamer in het openbaar.⁴³ Daarnaast mochten leden Frans spreken. De Eerste Kamer vergaderde uitsluitend in het Frans. De oude Staten-Generaal hadden het Nederlands als voertaal gebruikt, maar zodra er buitenlandse gasten aanschoven schakelden zij over naar het Frans, dat de internationale lingua franca was.

Het vooruitzicht van een openbare Tweede Kamer boezemde angst in bij de gerestaureerde Staten-Generaal. Een commissie had zich gebogen over de voorgestelde wijzigingen in de grondwet. De

penvoerder was de kleinzoon van de Hollandse raadpensionaris Anthonie van der Heim, die het in 1744 met Bergsma aan de stok had gekregen. Volgens kleinzoon Paulus konden de gerestaureerde Staten-Generaal zich moeilijk voorstellen:

128

hoe dat 's lands regering meer kracht en gehoorzaamheid kan bekomen door eene openlijke redekaveling; hoe dat het bijwonen van zulk eene openlijke zitting kan beschouwd worden, als plaatsvervangende voor het niet onbeduidend aandeel, 't welk eertijds de gezamenlijke burgers in de bestiering der zaken hadden. Neen, met leedwezen zien wij hier eene stremming van die vrijheid en vertrouwelijkheid, die er plaats moet hebben, wanneer vertegenwoordigers des volks over de voorstellen van hunnen Souverein raadplegen.⁴⁴

Paulus van der Heim wond er geen doekjes om in het rapport dat hij opstelde. Vergaderen in de Staten-Generaal vergde beslotenheid. Alleen zo konden de leden in vertrouwen praten over de wetsvoorstellen van de soeverein. Daarbij op de vingers gekeken worden, schaadde de vertrouwelijkheid van het overleg. Een openbare vergadering bevredigde slechts enkele nieuwsgierigen en de zucht van de leden 'om door welbespraaktheid uit te schitteren'.⁴⁵

Het was lastig de openbaarheid nog zwartgalliger af te schilderen, 'tenminste in een ordentelijke vergadering'. Voormalig lid van de Nationale Vergadering en lid van de constitutiecommissie Queysen was allerminst onder de indruk van het 'schraal' rapport. Hij luchtte zijn hart in een brief aan zijn oud-collega Couperus. Uit het rapport viel weinig anders op te maken dan dat Van der Heim 'vreselijk boos was. De man scheldt als een viswijf en slaat zo als het dan meestal het geval is, malle klap uit'.⁴⁶ Beleefdheid gold als norm. Queysens vertrouwelijke reactie bewijst dat zijn taalgebruik ongepast was geweest in de Staten-Generaal.

Doelstellingen Noord & Zuid

De noordelijke en zuidelijke Tweede Kamerleden verschilden in hun opvattingen over vertegenwoordiging en de vergaderpraktijk die in

hun ogen pasten bij hun rol als volksvertegenwoordiger.⁴⁷ Eerst bespreek ik hier kort de verschillende doelstellingen, zodat we daarna de aanvaringen kunnen analyseren.

Volgens de noordelijke Kamerleden putte de Kamer legitimiteit uit de harmonieuze band die zij met de regering, maar vooral met de koning onderhield.⁴⁸ Net zoals de oude Staten-Generaal consensus nastreefden en uitdroegen voor de wettigheid van de resoluties, zocht de gerestaureerde vergadering naar meerderheden die de wetsvoorstellen in wetten omzetten. De eensgezindheid in de Kamer over wetsvoorstellen wist de Rijksdelen te verbinden. De nieuwe wetten zouden het koninkrijk samenbinden, zoals de resoluties de Republiek bijeen hadden gehouden. In het vorige hoofdstuk over de werkwijze hebben we gezien dat wetgeving de prioriteit kreeg in de procedure. Omdat de Staten-Generaal zich gedroegen als wetgevers, hadden zij een andere spreektoon nodig dan parlementen waar discussiëren of vertegenwoordigen centraal stond.

129

De goedkeuring of beleefde afstemming van een wetsvoorstel straalde het vertrouwen uit van de Kamer in de kwaliteit van de wetgeving die zij voorgelegd kreeg. Rumoerig beleden onenigheid was problematisch. Hoe konden de koning en zijn ministers de afstemming van een wetsvoorstel serieus nemen als de Kamerleden elkaar in de haren waren gevlogen? Een Kamer die beleefd discussieerde over algemene zaken was een voorwaarde voor de stabiliteit van de grondwettige instellingen, aldus minister Six van Oterleek (N).⁴⁹ Deze ideale situatie kwam tot stand in een hoffelijk debat, waarbij leden die onderling van mening verschilden toch overeenstemming met de regering nastreefden.⁵⁰

De ideale toonzetting voor een spreker in de Staten-Generaal was te allen tijde zakelijk, helder en eerlijk. Dat gold voor de vergadering in de Republiek en in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Een brochure uit 1821 schreef voor dat de waardige volksvertegenwoordiger vergaderde in de Staten-Generaal, ‘niet om zich zelven, zijn eigen roem, zijne driften, of bijzondere inzichten, maar om het vaderland te dienen’.⁵¹ Kamerleden bewezen deze dienst aan het vaderland wanneer zij tot elkaar spraken, zonder acht te slaan op de aanwezigheid van het publiek. Deze nadruk op kalmte en geduld in de lessen

uit 1821 vertoont een opvallende overeenkomst met de vergaderlessen die een manierenboek uit 1623 aan de Staten-Generaal had opgedragen. Ook in dat boek gold de geduldige vergaderaar als het ideaal. De directe impact van deze lessen op de leden is moeilijk te achterhalen, maar zij geven aan dat ook buiten de vergaderzaal de norm bekend was voor de sfeer in de vergadering.⁵²

De zuidelijke leden sloegen een andere spreektoon aan in de Tweede Kamer. De stem van het soevereine volk moest doorklinken in hun manier van spreken.⁵³ Zij hechtten minder belang aan het bereiken van overeenstemming met de regering of een eensgezind optreden in de plenaire zaal. De wetgeving die de Kamer goedkeurde moest de uiting zijn van de algemene wil van de natie en daarvoor was een fel
130 debat over de wetsvoorstellen nodig. Zo kon de stem van het volk doorklinken in de Kamer en uiteindelijk in de wetgeving. Een al te kalme en rustige Tweede Kamer kon niet aan deze doelstelling beantwoorden, want in de ogen van zuidelijke leden herinnerde ingetogenheid in het parlement aan het despotisme uit het ancien régime.⁵⁴

Door de lange Franse inlijving waren de zuidelijke leden bovendien beïnvloed door de aandacht die Franse redenaars besteedden aan de vorm van hun betoog.⁵⁵ In tegenstelling tot de Bataafse omwenteling, leidden de Brabantse Revoluties niet tot de oprichting van een Nationale Vergadering zoals in de Bataafse Republiek. Wel waren twaalf zuidelijke leden lid geweest van de Franse Assemblée Nationale. Binnenlandse bestuurlijke ervaring opdoen was alleen mogelijk geweest in de lagere regionen van de Departementale besturen.⁵⁶

Zuidelijke Kamerleden beriepen zich op retorische stijlmiddelen als drift en passie om de wil van het volk zo overtuigend mogelijk weer te geven. Tijdens begrotingsdebatten voelde de eloquente advocaat Liefmans (Z) zich bijvoorbeeld verplicht zijn tegenstem 'te uiten op een dusdanig openlijke manier'. Als eenvoudige burger had zo'n scherp geformuleerde mening er niet toe gedaan, 'maar als vertegenwoordiger van de natie geloofde ik niet dat ik me in dit geval kon inhouden en erin berusten'.⁵⁷ Daarom was het voor zuidelijke leden cruciaal dat het volk bij de beraadslagingen van hun vertegenwoordigers aanwezig kon zijn op de tribune.⁵⁸

De grens van het betamelijke

De plenaire vergadering functioneerde ook in de gerestaureerde Staten-Generaal als het podium waarop leden overschrijdingen van de beleefdheidsnorm aankaartten. Een goed voorbeeld daarvan is een confrontatie tussen de Overijsselaar Sandberg (N) en de Doornikse advocaat Le Cocq (Z) die plaatsvond in mei 1822. Aan het einde van zijn redevoering sprak Sandberg nog enkele zinnen uit, op de toon van een normaal gesprek. Ondertussen zocht hij de ogen van Le Cocq. Het toonverschil en het oogcontact gaven aan dat het Sandberg ernst was. Le Cocq stond op uit zijn Kamerbankje, ging recht voor Sandberg staan en zei: “Ik ben hier, [...] en ik luister naar u.”⁵⁹

131

Wat was er gebeurd? Sandberg had een jaar eerder, in 1821, een Latijnse spreuk gebruikt waarmee gladiatoren zich overgaven aan de wil van de keizer. Le Cocq had tijdens het debat in 1822 gerefereerd aan deze uitspraak van Sandberg. Het citeren uit elkaars redevoeringen gold in de Kamer als een teken van erkenning.⁶⁰ Aanvankelijk had Sandberg het citaat van Le Cocq dan ook als eervol beschouwd. Maar nog diezelfde avond was Sandberg ingefluisterd dat het citaat ironisch bedoeld was en dat hij impliciet Sandberg had willen vergelijken met een nederige gladiator. Als dat waar was, dan had Le Cocq Sandberg ‘choses sanglantes’ ten laste gelegd. Kortom, Sandberg moest zijn persoonlijke eer beschermen en vroeg daarom in de Kamer op de man af of Le Cocq *hem* inderdaad gelijk had willen stellen met een nederige gladiator?

Dat was absoluut niet het geval, verweerde Le Cocq zich. Wel gaf hij toe het citaat van Sandberg retorisch te hebben ingezet: hij citeerde Sandberg, die *voor* de wet had gesproken, om zijn eigen argumenten *tegen* de wet te versterken. ‘Maar heb ik daarmee de procedure tekortgedaan, of de parlementaire gebruiken?’ vroeg Le Cocq retorisch. Het was nooit zijn bedoeling geweest Sandberg de les te lezen. Hij had diens krachtige overtuiging juist willen gebruiken om een twijfel over de wet weg te nemen. ‘Met betrekking tot de toon die ik heb aangeslagen gisteren en wat betreft de gewoonten’, deed Le Cocq nadrukkelijk een beroep op al zijn toehoorders. Zij waren getuigen van zijn eerbied voor Sandberg *en* voor de vereniging van het koninkrijk.⁶¹

Deze confrontatie laat goed zien hoezeer de overlegmores uit de Staten-Generaal de grens van toelaatbaar gedrag voor de noordelijke leden bepaalden. Een persoonlijke aanval ervoeren leden in vergelijkbare termen als in de oude Staten-Generaal: zowel de vermaning van Bergsma in 1744 als de ironie van Le Cocq kregen het predicaat *sanglant*, oftewel bloedig. Dit was niet het enige incident waaruit deze opvallende overeenkomst bleek. Dat noordelijke leden in gelijke termen hierover waren blijven denken, bleek ook in 1827. De Zeeuw Bijleveld (N) gebruikte toen nagenoeg dezelfde woorden als de Overijsselaren in 1751. ‘Als lid dezer Tweede Kamer van de Staten-Generaal ben ik geroepen om, bij dat gemeen overleg, ook voor mijne gevoelens onbeschroomd, behoudens beter oordeel, uit te komen en openlijk aan den dag te leggen.’⁶² Bovendien gold dit principe, zoals in de oude Staten-Generaal, ook in de voorbereidende sessies. De Jonge (N) vroeg om die reden het woord in de plenaire vergadering. Een Kamerlid had zijn mening in een Afdelingsvergadering afgedaan als dwaas en ellendig. Net als de Overijsselaren in 1751 verlangde De Jonge ten overstaan van de plenaire vergadering, dat dit collega-Kamerlid meer egards toonde tegenover de opvattingen van een collega, hoeveel ze ook mochten afwijken van zijn eigen inzichten.⁶³

Voor noordelijke leden stond het belang van vrijuit spreken nog altijd buiten kijf, maar zoals in de oude Staten-Generaal kon daarbij de grens van het betamelijke overschreden worden en daarom hielden zij deze nauwlettend in de gaten. Vrijuit spreken mocht niet leiden tot vrijpostigheid, want dat ondermijnde de eensgezindheid tussen de leden en stelde de vereniging van het jonge koninkrijk in de waagschaal. Het spreken op een beschaafde toon, zowel in beslotenheid als in de openbare vergadering, garandeerde dat een inhoudelijk meningsverschil hun eer en de stabiliteit van de staat ongeschonden liet. Dit was *het* kenmerk van de overlegcultuur in de Staten-Generaal waar de Britse ambassadeur Clancarty tijdens een diner over werd onderhouden. Een koele terzijde, uitgesproken tijdens een lange redevoering in de Staten-Generaal, kon hetzelfde teweegbrengen qua reputatieschade en politieke instabiliteit, als de daadwerkelijke steek van een degen.

Kritiek uit het Zuiden: eloquent en scherp

De intrede van veel nieuwe en jongere zuidelijke Kamerleden tussen 1817 en 1820 zette de noordelijke vergadermores onder druk.⁶⁴ Voor eigen publiek trokken de zuidelijken alle retorische registers open in de Brusselse zaal. Reyphins (Z) oogste bewondering en vrees als een van de meest welsprekende leden en pleitbezorgers van de zuidelijke debatmores.⁶⁵ De openbare behandeling van wetsontwerpen was volgens Reyphins *het* kenmerk van de representatieve regeringsvormen, ‘in plaats toch der voormalige geheimzinnigheid bij het beraadslagen over wetten’.⁶⁶ Een Kamerdebat leverde volgens Reyphins goede wetgeving op als er ruimte was voor zowel retorisch vuurwerk als kennis van zaken.⁶⁷

133

Vooral noordelijke collega’s zagen met verbazing hoe de aimabele en redelijke Reyphins veranderde in een onuitstaanbare redenaar op het moment dat hij in het openbaar het woord voerde.⁶⁸ Een diep geschokte Metelerkamp (N) schreef aan de zieke Van Hogendorp (N) over de Brusselse zittingen en hoe de felle kritiek van Reyphins de waardigheid van de Kamer had aangetast. De Brusselse tribunes gaven ‘dikwijls teeken van goed- of afkeuring’ en ‘verschillende adviezen waren daartoe ook zeer ingerigt’.⁶⁹ Maar alle kritische sprekers waren ‘in schandelijke en onbeschaamde uitdrukkingen door den heer Reyphins overtroffen, die op zich heeft genomen de wet niet alleen, maar tevens het gouvernement met de wapenen van eene bittere bespottung te bestrijden op eene in mijne oogen niet min-straflijke als verachtelijke en de waardigheid van het eerste lichaam van den staat onteerende manier’.⁷⁰

Op de plenaire vergadervloer zetten noordelijke leden de kritische zuidelijke collega’s weg als rebellen.⁷¹ Reyphins beklaagde zich over dit noordelijke verwijt tijdens het debat over het nieuwe belastingstelsel. Kritische Kamerleden hadden enkel tot doel goede wetten te krijgen. Hij had er schoon genoeg van dat hun kritiek op wetsvoorstellen werd weggezet als poging de macht van Willem I te beperken.⁷² Maar wat noordelijke leden met name voor het hoofd stootte, was de partijvorming rond de persoon van Reyphins. Hij wond de zuidelijken om zijn vinger en in hun stemgedrag leken zij geen ander

doel te hebben dan de regering tegen te werken.⁷³

134 De verschillende mores legden echter geen absolute tegenstelling tussen Noord en Zuid bloot. De scheiding verdeelde wel meer dan alleen de leden in de Tweede Kamer. Ook tussen de beide Kamers en binnen de zuidelijke afvaardiging veroorzaakte zij spanning. Twee zuidelijke Eerste Kamerleden hekelden het optreden van Reyphins en zijn aanhangers. De Henegouwse De Thiennes de Lombise (Z) beklagde zich over Tweede Kamerleden die zich lieten opjuttten door het geschreeuw vanaf de tribune. Het algemeen belang vorderde dat de Tweede Kamerleden meer gedragsregels voorgeschreven kregen, 'want het werkelijk goede komt tot stand tussen de grenzen van wijze ingetogenheid'.⁷⁴ Volgens De Thiennes was het meningsverschil tussen Noord en Zuid in het begrotingsdebat slechts het gevolg geweest van intriges, 'cabales', angsten en bedreigingen. Het meningsverschil had in zijn ogen legitiem kunnen zijn. Maar dan had zij het gevolg moeten zijn van de vrije en spontane uiting van de mening van de twee Rijksdelen. Zijn Luxemburgse collega d'Anéthan (Z) kraakte nog een noot over het retorische geweld van Reyphins. De natuur had d'Anéthan overgeslagen bij de verdeling van oratorische talenten en hij was te oud om zich te oefenen in welsprekendheid, zo vond hij zelf. Desalniettemin kon hij zonder problemen zijn Kamerlidmaatschap uitoefenen. '[E]loquentie is overbodig, omdat alleen het eenvoudig verkondigen van de waarheid volstaat om het hart te raken en de geest te verhelderen.' Een reactie op deze veroordeling uit de Eerste Kamer kon niet uitblijven. Het zuidelijke Tweede Kamerlid Liefmans noemde de uitspraak van De Thiennes over de Tweede Kamerdebatten een 'acte d'accusation', en hekelde het afschilderen van kritische Kamerleden 'in verraderlijke kleuren'.⁷⁵ De verschillende debatmores leidden dus ook tot frictie tussen de Kamers en binnen de zuidelijke afvaardiging.

Kritiek uit het Noorden: plichtmatig en bescheiden

Willem I voerde de druk op de tegengestelde Kamermores verder op. De koning voelde zich aangetast in zijn wetgevende macht door kritiek, ingetogen of niet. Dat ondervonden de Rotterdammer 's Jacob

(N) en de Utrechenaar Van Nes (N). Zij spraken in de Kamer kritisch over financiële wetten en brachten een tegenstem uit.

’s Jacob kreeg ingefluisterd dat hij de gunst van de koning had verspeeld door tegen een accijnswet te stemmen. Naast Kamerlid was ’s Jacob secretaris van de Raad van State, oftewel een ambtenaar in dienst van de koning. Aan de koning schreef ’s Jacob daarom een uitvoerige brief ter verantwoording van zijn gedrag. Normaliter keurde hij alle wetten goed. Zijn bedenkingen waren naar eigen zeggen legitiem, omdat hij ze had voorgedragen ‘met al die plichtmatige bescheidenheid en gematigdheid’.⁷⁶ Deze toon was het bewijs dat de zaak zijn gedrag stuurde, in plaats van eigenbelang of partijzucht van de Hollandse kooplieden. Het idee bij een partij te horen die de regering principieel tegenwerkte, vond hij vernederend ‘voor mijn gevoel van pligt en ergerlijk voor mijn hart’.⁷⁷ ’s Jacob slaagde deels in zijn opzet. Hij behield zijn positie als secretaris, maar Willem I wenste geen gebruik meer te maken van zijn diensten als Tweede Kamerlid.

135

Hetzelfde overkwam Van Nes, nadat ook hij in het openbaar gebreken in een wetsvoorstel had aangekaart. Van Nes verloor zijn zetel na een indrukwekkend optreden tijdens de begrotingsdebatten in januari 1818. Hij bracht genadeloos financiële malversaties aan het licht.⁷⁸ Na zijn zetelverlies luchtte hij zijn hart in een brief aan stadgenoot en voormalig lid van de Nationale Vergadering Visscher.

Met u betreur ik echter de eer van onze Provincie! Hoe gaarne had ik niet mijne zwakke pogingen blijven te werk stellen om onzen goeden, onzen misleiden vorst hovaardig te maken op de cordate vaderlandsliefde van zijne getrouwe Noordenlijke Provincie! Om ons mannelijk gedrag te doen afsteken tegen den woelzieken geest van vele Zuidelijke Medebroeders! Welk eene schone gelegenheid voor de Staten-Generaal der Nederlanden om den ongepasten toon van oproerige volksredenaars in ’t Engelsch Parlement, zoo wel als de taal der partijchap in Vrankrijk, door ons beter voorbeeld te beschamen! Maar nu hebben onze Staten voor de Nationale schande een gedenkzuil opgericht, waarvan de weergade naauwlijks bij onze Naburen te vinden zal wezen.⁷⁹

De overeenkomst in de verantwoording van Van Nes en 's Jacob is opvallend. Allebei deden zij een beroep op de noordelijke vergadermores ter verantwoording van hun gedrag. Beide heren ergerden zich aan de heftige manier waarop zuidelijke Kamerleden hun kritiek op de regering uitten. Een oprecht Nederlands Kamerlid putte geen inspiratie uit de Engelse volksredenaars en Franse partijvorming. Van Nes en 's Jacob voelden zich in dezelfde hoek geplaatst als de zuidelijke leden die de onenigheid tussen de Kamer en de koning juist benadrukten. Kritiek op wetsvoorstellen was in hun ogen toegestaan, mits deze op gepaste toon werd verwoord in de Kamer.⁸⁰

136 Uit de brief van Van Nes wordt bovendien duidelijk dat het verlies van zijn Kamerzetel de eer van Utrecht schaadde en die van de staat. De Utrechtse Staten zegden een eerbiedige dienaar van de koning de wacht aan. Hadden zij dan niet begrepen dat zijn bijdragen aan het debat erop gericht waren de misleide koning te waarschuwen? Van Nes deed ter verantwoording van zijn gedrag nadrukkelijk een beroep op de aloude topos van de misleide vorst, die ook in de Lage Landen verzet tegen diens slechte raadgevers legitimeerde.⁸¹ Zo deed Van Nes het voorkomen, net als Van Aylva in 1751, dat zijn trouw aan Oranje zijn handelingen had gedreven. Daarnaast bevestigde Van Nes dat leden van de gerestaureerde Staten-Generaal de eer van de provincie met zich meedroegen in de Haagse of Brusselse vergaderzaal. De Staten van Utrecht ontnamen Van Nes de kans de zuidelijke leden tot bedaren te brengen. De reputatie van het hele land leed hieronder. Kort samengevat, in de verantwoording voor hun gedrag betoogden zowel 's Jacob als Van Nes zich naar eer en geweten te hebben gedragen, omdat zij de noordelijke overlegcultuur hadden gerespecteerd. Voor Willem I maakte de toon waarop Kamerleden hun kritiek uitten echter weinig uit: in zijn oren was kritiek op wetsvoorstellen hoe dan ook ongehoord.

Twee talen – twee stijlen?

De tweetaligheid verscherpte de tegenstellingen in de Tweede Kamer.⁸² Zij stond de vrije en spontane gedachtewisseling tussen de noordelijke en zuidelijke leden in de weg. De dominantie van het

Nederlands in de Kamer had al in de eerste sessie kwaad bloed gezet bij de Franstaligen en de Kamerprocedure vertraagd. Alle stukken werden van het Nederlands naar het Frans vertaald en vaak tweemaal voorgelezen. Aan tafel bij het Amsterdamse Tweede Kamerlid Hope (N) zetten minister Van Nagell (N) en de zuidelijke Eerste Kamerleden Van der Noot en De Gavre de hevige begrotingsdebatten voort. De Gavre deed naar verluidt een ironische duit in het zakje. Franstaligen hadden volgens hem aan drie woorden genoeg om de Nederlandse inbreng te begrijpen: “jij mot betaal.”⁸³

De tweetaligheid van de Kamer groeide uit tot een twistappel tijdens politiek gespannen momenten. Naast eindeloos herhalen leidde het tot misverstanden door verschil in intonatie en interpretatie. De tegenstellingen verschenen hierdoor nog scherper aan de oppervlakte. Toen bijvoorbeeld de zuidelijke Nicolaï de Nederlandstalige inleiding van Kemper (N) op het Burgerlijk Wetboek wilde vertalen, schoot de Hollandse Collot d’Escury (N) uit zijn bank. Op een offensieve toon verkondigde hij dat het tijd werd dat de nationale taal volstond, oftewel het Nederlands.⁸⁴ Deze interventie bereikte het tegenovergestelde. De Franse taal groeide in de wetboekdebatten juist uit tot een wapen van de zuidelijke leden met een juridische achtergrond. Zij hadden er plezier in het debat in Frans juristenjargon te voeren. De juridische haarkloverij ging over de hoofden van de overige leden heen. Veel noordelijke leden keken zwijgend toe of drukten hun snor.⁸⁵

Voor alle leden gold echter dat zij hun woorden zorgvuldig moesten kiezen en kalm uitspreken, zeker als zij niet hun moedertaal gebruikten. Een te sterke uitdrukking was zo gemaakt en leverde reputatieschade op. Dat ondervond De Kempnaer (N) toen hij in augustus 1822 sprak van *malveillants* (kwaadwilligen). Meerdere leden eisten dat de voorzitter hem tot de orde riep.⁸⁶ Wederom wakkerde d’Escury het vuurtje aan. In alle hevigheid verkondigde hij dat dit nooit was gebeurd als De Kempnaer in de *langue nationale* had gesproken. Hiermee schond d’Escury op alle fronten de grenzen van het betamelijke. D’Escury had het op een zakelijke toon over de Nederlandse taal moeten hebben. Nu beledigden toon en woordkeuze de Franstalige leden en groeide de schade voor De Kempnaer. Sandberg moest

de vergadering namelijk sussen en uitleggen dat De Kempenaer de kracht van zijn uitdrukking niet goed had aangevoeld. In een Kamer waar toon, taal en woordkeuze zo gevoelig lagen, vereiste het debat bedachtzame sprekers.

138 Als Hollands lid moest Warin (N) goed beslagen ten ijs komen wilde hij zich een positie verschaffen tussen de eloquente zuidelijken. Hij legde in zijn journaal vast hoe hij zich als spreker ontwikkelde. Vol bewondering luisterde hij naar de eloquente Liefmans, de subtiële Nicolaï, de vlotte Dotreng (Z) en de logica van Trentesaux (Z), die met zijn stentorstem faam verwierf als spreekkanon en de bijnaam 'grenadier' van de Kamer kreeg. Van zijn Hollandse collega's bewonderde hij Kemper. Zodra de Leidse hoogleraar opstond, hield de Kamer haar adem in.⁸⁷ Beheersing van accentloos Frans was essentieel om een gewillig oor te vinden onder de zuidelijke leden. Dat was voor Warin geen probleem, althans als hij hun flatteuze complimenten mocht geloven. Voor hem was het de kunst zijn zenuwen in bedwang te houden en alleen te spreken wanneer hij vond dat zijn bijdrage het debat verrijkte.

Een naderende spreekbeurt maakte hem erg zenuwachtig. Het liefst vroeg hij spontaan het woord in het debat in plaats van zich in te schrijven op de sprekerslijst.⁸⁸ Van tevoren had hij de wet goed bestudeerd en hij hield zijn argumentatielijnc op papier bij de hand, zodat hij de kluts niet kwijt zou raken. Door duidelijk te articuleren en verschillende toonhoogtes aan te nemen, probeerde hij zijn toehoorders te boeien. Tijdens een van zijn eerste redevoeringen zocht hij nog steun van een stoeleuning aan de rand van de vergadervloer. Maar Warin was een snelle leerling: zijn zelfvertrouwen groeide en hij verwierf gezag als onafhankelijk Kamerlid en deskundig spreker, die recht voor zijn raap sprak. Fabry de Longrée vroeg hem zelfs Reyphins van repliek te dienen in het begrotingsdebat. Dezelfde boodschap legde uit de mond van Warin meer gewicht in de schaal.⁸⁹

Ondanks zijn bewondering voor de zuidelijke welsprekendheid huldigde Warin de noordelijke mores. Warin had een hekel aan sprekers die zich onnodig opwonden, voor de krantenkolommen spraken of niet ter zake kwamen. Dat bleek nadat Warin voorzitter Sandberg veel te heftig had verzocht Dotreng tot de orde te roepen.

Een zuidelijke collega speelde Warin een plagerig briefje toe: bij deze had Warin zijn recht verspeeld hem ervan te beschuldigen te levendig te spreken.⁹⁰ Het optreden van Warin laat zien hoe noordelijke leden zich probeerden aan te passen, maar wel binnen de grenzen van de noordelijke mores. Die waren dominant in de Kamer, zoals bleek uit het verzoek van Fabry de Longrée en de ludieke correctie die volgde op Warins normoverschrijding.

Gaandeweg leerden de leden beter met elkaar en met de regering om te gaan. Na de hectische beginjaren traden Kamerleden uit Noord en Zuid eensgezinder op en kregen zij zaken geregeld bij de regering. Als gezaghebbend spreker heeft Warin in december 1824 geprobeerd de Kamerdiscussie aan meer regels te onderwerpen. Zijn eigen tactiek vereiste dat hij tijdens het debat op een gunstig moment het woord kon krijgen. Dat was ingewikkeld. Zijn collega's waren bijzonder lang van stof, spraken meermaals over hetzelfde onderwerp of weken daar juist te veel van af. Warin wenste een aanpassing van het Reglement van Orde waardoor leden per onderwerp een spreekbeurt kregen.⁹¹ De Kamer vond echter dat Warin zich te veel had laten leiden door het Engelse *House of Commons*, waar leden twee spreekbeurten kregen. Ook had hij te weinig vertrouwen in de bescheidenheid van de leden om prudent met spreektijd om te gaan. Tevergeefs bracht Warin in het verweer dat de Kamer lering kon trekken uit de Engelse praktijk en dat hij uitzonderingen wilde toestaan. De Kamer vreesde een eindeloos getwist over in hoeverre er sprake was van een uitzondering.⁹² Bovendien had zij geen behoefte aan meer plenaire discussie, net nu de hevige Noord-Zuidtelling begon te vervagen. De Kamer hield vast aan een plenaire vergadering die was ingericht op haar rol als medewetgever. Meer ruimte geven aan meningsverschillen paste op dat moment niet bij de taakopvatting en de constructieve sfeer van de Kamer.

139

De noordelijken blijven bij noordelijke mores

Inmiddels is duidelijk dat in de noordelijke Kamermores de argwaan overheerste tegenover eloquente kritiek op de regering. Leden die spraken voor de tribune suggereerden een directe relatie tussen het

volk en zijn vertegenwoordigers in de Kamer. Dat Nederland uiteindelijk zijn onafhankelijkheid had verloren en was ingelijfd bij Frankrijk, versterkte de overtuiging onder noordelijke leden dat kritiek, drift en passie niet thuishoorden in de Staten-Generaal. Onbezonnen betogen in de Kamer zetten de binnenlandse publieke waardering voor de Staten-Generaal op het spel. Kalmte en waardigheid van de deliberaties daarentegen, dwongen respect af bij de burgers en in de omringende Europese landen. Deze karaktertrekken pasten bij de taak van de leden om consensus te bereiken in plaats van de onderlinge verschillen te benadrukken.⁹³ De stabiliteit van de staat kwam in het geding indien het ontbrak aan harmonie tussen Kamers, koning en regering.

140

Leden die zich in de openbare vergadering voegden naar de noordelijke gedragsnorm, konden bij de regering in een goed blaadje komen. Publiek uitgebrachte tegenstemmen, op basis van een gedetailleerde aanval op een wetsvoorstel, konden echter op weinig begrip van de ministers en koning rekenen.⁹⁴ De advocatenstijl van Liefmans, maar ook van de Haagse advocaat Van der Kemp (N), druiste in tegen wat de regering van de leden verlangde. Hun spreekbeurten waren pleidooien waarin zij enkele details van een wetsvoorstel belichtten, in plaats van redevoeringen waaruit een algemene visie sprak.⁹⁵

Het Tweede Kamerlid Van Asch van Wijck (N), een Utrechtse historicus, beheerste de noordelijke parlementaire welsprekendheid tot in de puntjes. Hij schrok er niet voor terug te midden van een verhit, grotendeels Franstalig debat een lange historisch-staatkundige redevoering in het Nederlands voor te dragen.⁹⁶ Vanuit noordelijk perspectief leverde dat het volgende verschil in stijl en waardering op. Van Maanen (N) prees in zijn aantekeningen een 'zeer fraaie' inleiding van Van Asch als 'regt Nederlands'. Trentesaux daarentegen ging met zijn stentorstem in de ogen en oren van Van Maanen 'onverstaanbaar en met drift' tekeer.⁹⁷

Van Asch besteedde tijdens de begrotingsdebatten in december 1827 zijn inleidende alinea's aan het belang van vorm in een constitutioneel staatsbestel. Het parlement was bij uitstek de plaats waar de vorm van het overleg de uitkomst legitimeerde. Het bijzondere aan

de bijdrage van Van Asch was dat hij uitlegde welke vorm hij bij de Kamer vond passen.

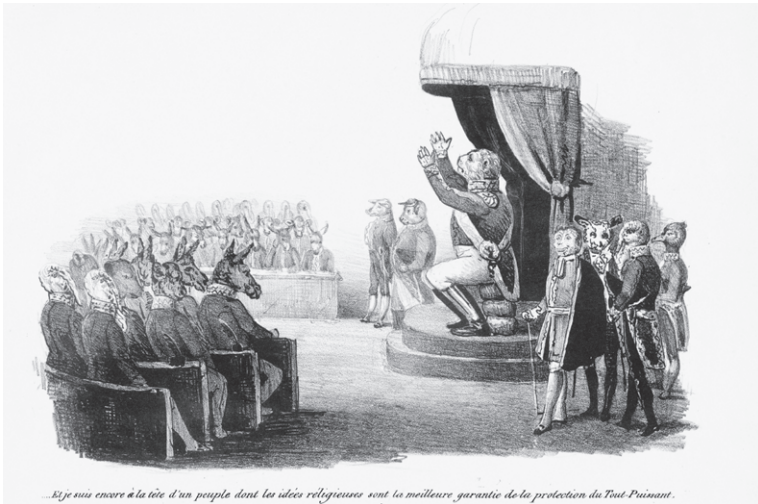
Ik sprak hier alleen van vorm, maar in eene constitutionele Regeering is de vorm zelve van belang; die vormen, die met eerbiedige bescheidenheid, doch waardiglijk, de gevoelens der Vergadering bevatten, zijn de kenmerkende van beschaafde natiën, passen aan eene Vergadering, welke van alle gedeelten des Rijks, als in een brandpunt samenbrengt *en* algemeene *en* bijzonder plaatselijke bekendheid, en van hier het overzicht van de algemeene belangen ontleent, welke daarom inlichtingen vraagt omdat zij hare kennis vermeederen, hare belangstelling in het algemeen inniger en levendiger maken wil.⁹⁸

141

De Staten-Generaal dienden de afzonderlijke belangen in bedaarheid te overwegen, indien zij oprecht het belang van alle Rijksdelen wilden dienen. Van Asch riep op tot een nauwe relatie tussen de leden en het volk. Inhoudelijk stond het daarom niet ver af van het zuidelijke ideaal en de praktijk van vertegenwoordigen. Maar door het discours in het Nederlands voor te lezen en de nadruk te leggen op de vorm van ‘eerbiedige bescheidenheid’, zal het weinig zuidelijke toehoorders hebben bekoord. Voor de regering daarentegen was Van Asch een waardevol Kamerlid dat de moeite nam hun wetten te verdedigen. Parallel aan de onvrede over het regeringsbeleid onder de zuidelijken, groeide de behoefte van de regering aan openlijke steunbetuigingen in de Kamer.⁹⁹

De vergadervloer van de Kamer werd een brandpunt van de gezagscrisis die het koninkrijk vanaf 1828 doormaakte. Buiten de Kamer-muren woedde in het Zuiden een offensief van liberale en katholieke dagbladen. Gezamenlijk trokken zij ten strijde en lieten geen spaan heel van de regeringskoers. Als meest gehate minister moest Van Maanen het ontgelden in de oppositionele pers. In de vorm van massapetities bonkte het volk op de deuren van de Kamer.¹⁰⁰ De gezagscrisis die dit opleverde, bracht het moresverschil opnieuw in volle hevigheid voor het voetlicht in de Kamer.¹⁰¹

REGENTENWERK

...Et je suis encore à la tête d'un peuple dont les idées religieuses sont la meilleure garantie de la protection du Tout-Puissant.

Spotprent op de opening van de Staten-Generaal door Willem I, 1830. Bron: Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

*On ne passe pas!!
C'est le Budget! — Ça passe toujours.*

Spotprent op het voortdurend door de Staten-Generaal aannemen van de begroting, 1829. Bron: Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Pogingen tot toenadering

De eloquente Limburger De Brouckère jr. (Z) bracht de Kamer eind 1828 in vervoering met zijn voorstel de beklemmende perswetten af te schaffen. Het gerucht ging dat ook dit voorstel een publiek eerherstel voor een persoonlijke belediging was. De koning zou De Brouckère tijdens de publieke audiëntie hebben beledigd. De Brouckère had onder noordelijken naamgemaakt als, ‘*één der Brabandsche Oppositieleden die al het fransch na-apen*’.¹⁰² Tijdens een publieke audiëntie bij de koning bepleitte hij de persvrijheid. De koning had hier geen oren naar en antwoordde vilein. “Kunt gij geen Hollandsch, mijn heer? Gij behoort immers in eene Provintie thuis, alwaar die taal de landstaal is.”¹⁰³ Op dat moment kon De Brouckère niet veel meer uitbrengen dan dat hij zich gemakkelijker in het Frans uitdrukte. Als dit gerucht waar was, observeerde minister van staat Röell (N), kreeg de gekrenkte eer van De Brouckère buitensporig grote politieke gevolgen. Wat begon als een bescheiden verzoek, luidde als Kamervoorstel het einde in van de harmonieuze sfeer in de vergadering.

143

De Tweede Kamer belandde opnieuw in een patstelling tussen Noord en Zuid. Le Hon probeerde de Kamer te kalmeren. Alle Kamerleden ondersteunden de persvrijheid, ongeacht de tegengestelde meningen over het voorstel van De Brouckère.¹⁰⁴ Gadegeslagen door minister Van Maanen stemden alle noordelijke leden tegen, behalve de katholieke Noord-Brabander Sasse van Ysselt (N).¹⁰⁵ Welke Kamermores iemand aanhing, bepaalde de interpretatie van de stemuitslag. De noordelijke mores beoordeelden een tegenstem als een passende blijk van ingetogenheid en onafhankelijkheid, terwijl een verlangen naar populariteit en angst voor venijnige krantenkolommen de zuidelijke leden hadden gemotiveerd, aldus oud-secretaris van staat Falck. Zuidelijke leden die het aandurfd en regeringsgezind te stemmen, riepen de toorn van de opiniepers over zich af.¹⁰⁶

Op de vergadervloer ervoeren de Kamerleden zelf dat het verschil in parlementaire omgangsvormen een belangrijke reden was waarom de noordelijke en zuidelijke leden elkaar bestreden.¹⁰⁷ Het Amsterdamse Kamerlid Corver Hooft (N) oogstte bijval van de zuidelij-

ke leden toen hij het moresverschil aanwees als een van de obstakels om overeenstemming te bereiken over de begroting.

Als we zo nu en dan, en tijdens dit geval in het bijzonder, een scheidslijn hebben zien opdoemen tussen de meningen van de leden uit de beide Rijksdelen, dan schrijf ik deze niet toe aan een levendigere gehechtheid aan de bestaande orde, van het ene Rijksdeel dan van het andere. Ik kan zelfs niet concluderen dat er sprake is van tegengestelde belangen; ik ben ervan overtuigd dat we hetzelfde doel nastreven, maar een zeker verschil in de politieke mores en gewoontes verklaart dat er uiteenlopende visies over het resultaat bestaan.¹⁰⁸

144

De Kamerleden hadden volgens Corver Hooft in principe hetzelfde doel voor ogen, maar het moresverschil verklaarde waarom dit in de Kamer leidde tot verschillend stemgedrag. De overige bijdragen aan het begrotingsdebat verhelderen de tegenstelling waar Corver Hooft op doelde. Van de Kastele (N) wenste dat de Kamer zich meer om de troon schaarde en voor de begroting stemde. Ook Fockema (N) onderschreef de noordelijke norm van ingetogenheid en consensus volmondig. ‘Bondige redenen en kalme redeneringen kunnen alleen het ware doel treffen en eene redelijke en duurzame overtuiging opleveren.’¹⁰⁹ Elk meningsverschil tussen de koning en de Staten-Generaal beschouwde Fockema als een ongeluk.

Sasse van Ysselt daarentegen vond dat hij de koning een dienst bewees door tegen de begroting te stemmen. ‘Men moet den bron van het kwaad opzoeken om het kwaad af te wenden. De Koning wil ons gunstig zijn, maar heeft verkeerde raadslieden.’¹¹⁰ De Gerlache (Z) prees de woorden van Corver Hooft over het moresverschil. Zelf beaamde hij dat ‘grote ingetogenheid net zoveel tot de essentie behoorde van het karakter van een gedeputeerde, als grote fermheid’.¹¹¹ De regering liet De Gerlache alleen geen andere keus dan tegen te stemmen, nu zij geen gehoor had gegeven aan de Belgische grieven. Kortom, hoewel deze Kamerleden allemaal de koning wilden dienen, hadden zij tegenovergestelde visies over hoe de Kamer dat moest doen.

Verschuillende Kamerleden probeerden het moresverschil te over-

bruggen zodat zij het gesprek in de Kamer gaande konden houden. Luzac (N) stelde zich qua stijl en inhoud welwillend op tegenover zijn zuidelijke collega's.¹¹² Tevergeefs, zo meldde zijn penvriend Van Assen, die hem voorhield dat hij zich geen illusies moest maken over de beleefde Belgen. ‘Toen gij, die zoo voordeelg voor de Belgen spreekt, uwe rede naauwlijks had aangevangen keerde naar men mij verzekert de Graaf de Merode zich om en zei aan zijn Buurman: *mieu un Canard!* Zij mogen ons niet lijden, hoe beleefde hunne vormen ook mogen zijn.’¹¹³ Justitieminister Van Maanen oordeelde evenmin zachtzinnig over het optreden van Luzac in de Kamer. Hij typeerde een optreden als, ‘al dat geblaas van woorden met vele pedanterie voorgedragen’. Luzacs discours over de echtscheiding was ‘zeer violent, vinnig in den geest der oude Jakobijnen, en eene doorgaande declamatie’, noteerde Van Maanen als eindoordeel in zijn aantekeningen.¹¹⁴

145

Donker Curtius van Tienhoven (N) accepteerde het uitgangspunt dat het afkeuren van een begroting geen parlementaire dwingelandij was. Al hadden de zuidelijken wel het ‘kwaad verzwaart door al te zwarte overdrijving’ in hun redevoeringen. Als hij hierin niet ‘alleen oratorische figuren’ had opgemerkt, zou hij werkelijk beven van angst. Donker Curtius’ eenvoudige en kalm uitgesproken redevoering zou dus meer politiek gewicht in de schaal moeten leggen dan de zuidelijke retoriek. Angillis (Z) legde daarom nog maar eens uit dat de Kamerleden die vandaag de belangen van het volk gepassioneerd verdedigden, dit uiteindelijk ook voor de belangen van de troon zouden gaan doen.¹¹⁵

In deze omgang met het stijlverschil tijdens de gezagscrisis zien we nogmaals hoe de overdracht van de zakelijke overlegcultuur in de Staten-Generaal heeft plaatsgevonden. Op het moment dat de noordelijke leden een andere stijl hadden kunnen aannemen, kozen ze er niet voor vuur met vuur te bestrijden. De Kamer dwong volgens hen gezag af door de grenzen van betamelijk overleg te eerbiedigen.¹¹⁶ De afwijzing van de zuidelijke retorica maakt zichtbaar dat het eerbiedigen van de noordelijke norm een bewuste keuze was. Noordelijke leden waren ervan overtuigd dat zij met kalme redevoeringen hun plicht als Kamerlid goed vervulden.

De zuidelijke leden die gezag hadden verworven met hun welsprekendheid kregen in 1830 een zware aanval te verduren uit onverwachte hoek. De regering onthulde in loyale dagbladen dat zij contact onderhielden met De Potter en Tielemans, leiders van de oppositiepers. In februari 1830 belandden beide heren achter de tralies, samen met vier andere kopstukken van de oppositionele dagbladen. De regering publiceerde uitvoerig uit de in beslag genomen correspondentie van De Potter en Tielemans, waardoor hun nauwe banden met de zuidelijke Kamerleden op straat lagen.¹¹⁷

146 Kamerleden hadden een belangrijk wapen van de Kamer, de Afdelingsverslagen, doorgespeeld naar de agitatoren van de oppositie. Daarmee hadden zij de vertrouwelijkheid van het overleg tussen de Kamer en de regering geschonden, het fundament van de noordelijke vergadermores. Zij brachten de Kamer in grote verlegenheid. Het betekende de doodsteek voor het publiek gezag van de zuidelijke welsprekendheid in de Kamer.¹¹⁸ ‘Die gene die vroeger onder de Staten Generaal zulk een hogen toon hadden, en dus als Ciceros en Catos wierden beschouwd, verschijnen nu als poppen uit de vier kronen die alle hunne grootheid verliezen zoodra men bemerkt door welke daden zij bewogen,’ schreef ambtenaar De Clercq in zijn dagboek.¹¹⁹

Het effect van de onthulling op de Kamerdebatten was direct merkbaar, want de Kamer kwam tot bedaren. De discussie over het wetboek van strafvordering verliep zelfs ‘langdradig’, aldus Van Maanen. De leden waren opmerkelijk vriendelijk tegen hem, ofschoon ‘ik meer dan eens vrij uit de borst gesproken heb’.¹²⁰ De regering gaf hiermee een stevige impuls aan de noordelijke gedragsnorm, waarin een beleefde en ingetogen spreektoon nodig was om gestalte te geven aan het *vertrouwelijk* ‘gemeen overleg’ tussen *onafhankelijke* Kamerleden en de koning.

1830: bescheidenheid en hartstocht

Op het eerste gezicht betekende de scheiding van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden een klinkende overwinning voor de overlegcultuur van de oude Staten-Generaal.¹²¹ In het openbaar beantwoordden de leden het vertrek van de zuidelijke leden met een blijk

van eensgezindheid tussen de Kamers en de koning. Nationaal verzoenende retoriek domineerde de openbare vergaderingen. Kamerleden stemden in de sierlijkste bewoordingen in met de kosten voor de aanhoudende mobilisering. Daarmee betuigden zij hun vaderlandsliefde.¹²²

Tegelijkertijd was de Kamer zoekende naar de juiste toon van de gedachtewisseling en haar positie in het staatsbestel. De mores ver-eisten dat de leden vrijuit mochten spreken maar dat zij ‘de palen der bescheidenheid’ eerbiedigden.¹²³ Binnen deze bandbreedte wisselden de Kamerleden van gedachten, maar een meningsverschil publiekelijk uitventen bleef problematisch. Leden maakten het zichzelf moeilijk. Zij uitten hun vaderlandsliefde in omslachtige zinsconstructies, waarachter venijnige steken konden schuilgaan. Tijdens het debat op kerstavond over de graanwetten probeerde Schimmelpenninck van der Oye bijvoorbeeld de ‘discussie af te snijden, die op het punt staat, zeer hatelijk te worden’.¹²⁴ Van Nes was in 1830 teruggekeerd in de Kamer en was opnieuw zijn boekje te buiten gegaan bij het veroordelen van de voorstanders. De formulering van zijn excuses illustreert het probleem van de omslachtigheid en onenigheid.

147

Ik zal daarop, tot vermindering van verdere nuttelooze onaangenaamheden, nu alleenlijk antwoorden, dat mijne bedoeling niet geweest is, om iemand van mijne medeleden in het allerminst te beledigen, vooral niet, bij eene gelegenheid als deze, waar de meest strijdige opiniën over en weder te goeder trouw verdedigd konden worden; maar bij zulk eene gewigtige zaak, waarmede de groote belangen des vaderlands gemoeid zijn, moest niets mij weerhouden van mijn gevoelens ernstig en zonder omwegen te zeggen.¹²⁵

Het feit dat Kamerleden juist met zo veel omwegen hun standpunt verkondigden, zorgde ervoor dat leden ook onbedoeld de grenzen van het toelaatbare overschreden. Van Dam van Isselt eiste bijvoorbeeld excuses van Frets toen hij zijn beschrijving van de ellende op het platteland had afgedaan als ‘niet geheel logenachtig’. Dat was een omslachtige manier om te zeggen dat Van Dam de waarheid had gesproken, maar in woordkeuze had overdreven. Frets verdedigde zich door

te stellen dat hij uit vaderlandsliefde had gehandeld. ‘Laat het tafereel van onze eendragt, elders en hier opgehangen, niet geheel logenachtig, – of hindert u dit woord nog, – laat het dan volkomen echt en volkomen waar zijn!’¹²⁶ Zo streken de leden zelfs de kleinste plooi in het Kamerdebat glad met hoogdravende woorden. In de ogen van het publiek leek de Kamer daardoor te zijn teruggebracht tot een door de koning bijeengeroepen vergadering, waar de viering van consensus het politieke debat had vervangen.¹²⁷

148 Engeland en Frankrijk zagen de eensgezinde steun van de Kamer aan de volhardingspolitiek van Willem I met lede ogen aan. Zij keken reikhalzend uit naar de eerste tekenen van oppositie tegen de weigering van de koning om de scheidingsovereenkomst met de Belgen te tekenen. De zoektocht naar barsten in de Nederlandse volharding verliep stroef. De Tweede Kamerdebatten dreven de Franse diplomaat Drouyn de Lhuys tot wanhoop.¹²⁸ Al turvend zocht hij op de tribune naar een systeem om het stemgedrag van de leden te verklaren. Maar geen enkel lid dat als oppositioneel bekendstond, stemde systematisch alle wetsvoorstellen af. Anderzijds kwam het voor dat zelfs de fermste verdedigers van de regering een wetsvoorstel afkeurden. De enige structurele scheidslijn die de Franse diplomaat kon vaststellen, was die tussen agrarische en commerciële belangen. De religieuze scheidslijn tussen het calvinistische Holland en het katholieke Noord-Brabant bevestigde deze stemverhouding.¹²⁹

Drouyn de Lhuys verbaasde zich het meest over de merkwaardige tactiek van Kamerleden. Als een lid fel van leer trok tegen een wetsvoorstel, stemde hij uiteindelijk toch voor. Hoe was dit mogelijk in een land waar de Kamerleden openlijk hun stem uitbrachten? Deze gewoonte kon inderdaad misleidend zijn voor buitenstaanders, onderkende de nieuwkomer in de Kamer De Bordes.

Mogten echter al eens onze vijanden uit die discussiën zich hebben geveild, dat onze zoo hoog geroemde eensgezindheid slechts een droombeeld, eene hersenschim was, dat deze raadpleging hun de hoop beneme en bewijze, dat, als het op de eer en onafhankelijkheid van het Vaderland aankomt, alle onze gevoelens, alle onze bedoelingen, alle onze inzichten dezelfde zijn: eensgezind met den Koning, vol

vertrouwen op Zijn beleid, steunende op de dapperheid van Zijne doorluchtige Zonen, en hopende op den bijstand van den Almagtigen God!¹³⁰

Zelfs de meningsverschillen tussen de leden moesten getuigen van de Nederlandse verdraagzaamheid en eerbied voor elkaar. Daarom was het van belang dat de Kamer na een verbale strijd de gelederen sloot ‘in een toestemmend *votum*’.¹³¹

De oppositie tegen de volhardingspolitiek waar Droyn de Lhuys naar zocht, onttrok zich volledig aan de ogen van het publiek. Na een toespraak van de minister van Buitenlandse Zaken, Verstolk van Soelen, over de scheidingsakte wensten enkele leden een besloten bijeenkomst.¹³² Hoopvol wachtten Engeland en Frankrijk op de berichtgeving over officiële tekenen van verzet. De uitkomst van het comité was echter precies het tegenovergestelde. De Kamer stemde volmondig in met de volharding.¹³³

149

Slechts door de persoonlijke aantekeningen van Fockema weten we dat deze boodschap van harmonie in werkelijkheid een comité toedekte met wanorde, geestdrift, verwarring en een daverend afsluitend applaus. Dit wanordelijke comité-generaal toont echter toch dat de *norm* voor zakelijkheid, beslotenheid en eerbiedwaardigheid nog altijd gold, zelfs als de praktijk daar soms van afweek. De continuïteit van de overlegcultuur uit de Republiek ondersteunde de positie van de Kamer in het staatsbestel van na 1830.

In de beslotenheid van het comité had Fockema, net als tijdens de incidenten met Bergsma en Van Aylva, de controle van de notulen aangegrepen om de norm van beschaafd overleg te herbevestigen. Zoals de Friezen in 1751 alle sporen van onenigheid wilden wissen, paste een terughoudend besluit bij ‘[d]e min regelmatige houding der Vergadering’.¹³⁴ In het comité van de dag daarvoor had De Jonge van Campensnieuwland gewild dat de Kamer de regering steunde met een unaniem besluit. Van Dam van Isselt waarschuwde daarentegen voor de groeiende onvrede in de provincies. Het volk ging gebukt onder de hoge belastingdruk die de troepenmacht op de been hield.¹³⁵ Frets en Warin hadden de raadpleging bespot. Frets citeerde uit de krant en Warin had de zaal verlaten toen bleek dat de minister

geen voorstel had ingediend. Fockema wees op dat moment hun gedrag van de hand en probeerde de rust te herstellen. Hij had willen spreken 'niet om uit de nieuwspapieren iets over te nemen', klonk het verwijtend jegens Frets, 'maar om, gelijk andere leden, mijne gevoelens over den gang van zaken op eene bescheidene wijze bekend te maken'.¹³⁶ De zakelijkheid waarop Fockema aanstuurde, was van korte duur. De geestdriftige verdediging van de minister bracht de vergadering opnieuw in beroering. Leden liepen door de zaal en riepen redactievoorstellen die applaus ontvingen. Voorzitter d'Escury hamerde de chaotische zitting af en riep de heren op de volgende dag de notulen te komen controleren.

150 Het Kamerbesluit mocht volgens Fockema in geen enkel opzicht getuigen van de chaos die zich had afgespeeld. Noch de spotternij van Frets en Warin, noch de dolenthousiaste reacties verdienden erkenning.

De redactie zoude aan eene soort van acclamatie kunnen doen denken; en gelijk men aan deze Vergadering zorgvuldig het voorkomen van een koffijhuis of van eene wetenschappelijke en letterkundige maatschappij heeft willen onthouden, ben ik niet minder afkeerig, om dezelve in eene volksvergadering te herscheppen, waarin de hartstogten werken.¹³⁷

Fockema had even weinig op met een Kamer waar hartstocht heerste, als griffier Fagel met passie in de oude Staten-Generaal. De Kamer mocht niet lijken op een koffiehuis of volksvergadering. Het hoogtepunt van de gezagscrisis had zich voor een belangrijk deel afgespeeld in de herbergen en koffiehuisen. Daar besprak de gewone man ijverig de meest buitensporige beweringen in de dagbladen.¹³⁸ In bredere zin raakte Fockema hiermee aan de positie van de Kamer in het Nederlandse staatsbestel van de vroege negentiende eeuw. De Kamer hechtte namelijk aan een ingetogen en bescheiden overleg, maar wilde zich daarmee tegelijkertijd verheffen boven het gewone volk.

De continuïteit in de maatstaven voor beschaafd overleg in de Kamer is opvallend. De vergadering zocht naar overeenstemming met de regering. De uitkomst van het overleg was aanvaardbaar als haar

woorden de norm van bescheidenheid eerbiedigden. Het beschaafd overleg in de Staten-Generaal droeg bij aan de bestuurbaarheid van het land. Zowel in de oude Staten-Generaal als in de vroegnegentiende-eeuwse Kamer was daarom geen plaats voor passievolle pleidooien en acclamaties. De overdracht heeft plaats kunnen vinden, doordat de normoverschrijdingen ook na 1830 telkens actief zijn bestreden. Juist mede doordat het bestaan van deze norm niet vanzelf sprak, maar telkens medewerking vroeg van de leden, is continuïteit ontstaan tussen de vroegmoderne en gerestaureerde Staten-Generaal.

Eerbiedig en bescheiden

151

De gouvernementele houding van het Nederlandse parlement is tot op de dag van vandaag vanuit internationaal perspectief een van de opvallendste kenmerken.¹³⁹ Dit hoofdstuk heeft laten zien dat deze houding mede te verklaren is door te kijken naar de vroegmoderne overlegcultuur van de Staten-Generaal. Met de openbaarheid van de Tweede Kamer, 55 nieuwe zuidelijke leden en een nieuw koninkrijk wees alles erop dat de Staten-Generaal een nieuwe overlegcultuur zouden ontwikkelen. Al snel bleek echter dat de noordelijke norm voor waardig parlementair gedrag bleef overheersen. De introductie van de eerste moderne grondwet in april 1798 had de norm over welk gedrag aan het Binnenhof passend was ter legitimering van de staat niet radicaal gewijzigd. Het belang van ingetogenheid was eigenlijk alleen maar toegenomen nu de burgers de vertegenwoordigers aan het werk konden zien. Bedaarde leden gaven gestalte aan de nationale verzoening van de partijschappen. Daarom gaven ook de gerestaureerde Staten-Generaal de voorkeur aan ingetogenheid en beslotenheid. Voor de zuidelijke overtuiging dat leden in de Tweede Kamer de stem van het volk vertolkten was weinig begrip.

De felheid en kritische toon die leden als Reyphins en Le Hon in hun redevoeringen gebruikten om het volk te vertegenwoordigen, stond haaks op het noordelijke ideaal van het vertrouwelijk overleg tussen Kamer en koning. De noordelijke leden zochten onderling naar overeenstemming over de hun voorgelegde wetsontwerpen en putten uit het goedkeuren van wetten hun waardigheid en legiti-

teit als volksvertegenwoordiging. Het continue betonen van wederzijds respect aan de gedeputeerden was in de Republiek een voorname instrument geweest om de harmonie in de vergadering, en daarmee de samenwerking tussen de provincies, te laten werken. De vertrouwensrelatie die de Kamer met de koning nastreefde, nam als het ware de functie van het provinciale evenwicht in de Staten-Generaal over. Ook in die zin stonden de Staten-Generaal van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in een vergadertraditie die haar wortels heeft in de Staten-Generaal van de Republiek.

152 De taaigheid van de Noord-Nederlandse traditie van ingetogen zakelijkheid op zoek naar overeenstemming dwong de zuidelijke leden in een keurslijf. Nu we hebben gezien dat het verschil in parlementaire mores inhoudelijke overeenstemming in de weg stond, kunnen we de continuïteit van de noordelijke vergadertraditie toevoegen aan de oorzaken die hebben bijgedragen aan de desintegratie van dit restauratiekoninkrijk.¹⁴⁰ Het verschil verklaart ook waarom de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers vanaf 1830 een vergaderstijl ontwikkelde die sterk afweek van die van de Staten-Generaal.¹⁴¹ Terwijl de Nederlandse Staten-Generaal zich vooral bekommerden om hun band met de koning, putte de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers legitimiteit uit de relatie tot het volk. Dit roept uiteraard de vraag op hoe andere restauratieparlementen omgingen met hun vroegmoderne vergadertraditie en wat de gevolgen hiervan zijn voor de moderne vorm van deze politieke instituten.¹⁴² Deze vraag agendeer ik graag voor vervolgonderzoek. Hier gaan we in het volgende hoofdstuk verder in op de traditionele band tussen de Staten-Generaal en Oranje.

Oude Oranje, nieuwe franje: ceremonies en rituelen

Van Hogendorp: uitvinder of doorgever?

Hoe verhielden de Staten-Generaal zich ook alweer tot het Huis van Oranje? Die vraag moet geklonken hebben in de constitutiecommissie van 1814. De Oranjemonarchie geldt als de grote uitvinding van de Restauratie. Het startschot voor de Nederlandse monarchie is echter een lijstje met gegevens over de aanstelling van stadhouders tussen 1625 en 1788 door de Staten-Generaal.¹ Zelden heeft de uitvinding van een traditie zo'n tastbaar spoor nagelaten in het archief. Een ingrediëntenlijst van een uitgevonden traditie die zich zo open en bloot aan ons opdringt, vraagt om duiding. Van Hogendorp staat bekend als de 'meester in de kunst van *invention of tradition*'.² Hij bouwde de nieuwe staat op vanuit een door eeuwen gelouterde praktijk. De nieuwe instituten kregen oude benamingen om, zoals hij het zelf noemde, 'de pil te vergulden'.³

Vandaag de dag treden de Eerste en Tweede Kamer alleen op als Staten-Generaal zodra er een Oranje in de buurt is. Op Prinsjesdag rijdt het staatshoofd naar het Binnenhof en leest de Troonrede voor aan de leden van de Staten-Generaal.⁴ Ook de inhuldiging van het staatshoofd vindt plaats in een verenigde vergadering. Sinds 1815 gaven deze momenten gestalte aan de Eerste en Tweede Kamer, *als Staten-Generaal*. Ook daarom verdienen deze momenten aandacht in dit boek. De inhuldigingsceremonie en het ritueel van Prinsjesdag drukken de constitutionele positie uit van deze vergadering. Waarom gebeurt dit in het bijzijn van Oranje?⁵

Antecedenten uit de Republiek speelden een rol bij de restauratie van de band tussen de Staten-Generaal en de Oranjefamilie. Wat direct opvalt, is dat de vertaalslag van stadhoudelijke naar vorstelijke Oranjes is gemaakt op basis van oude aanstellingen in de Republiek. Dat de Nederlanden al eens waren omgevormd tot koninkrijk, namelijk in 1806, speelde hierbij kennelijk geen rol. De zoektocht naar oude aanstellingen van stadhouders leidde tot de juridische gelijkstelling tussen de oude en de gerestaureerde Staten-Generaal, althans voor wat betreft hun relatie met de Oranjedynastie.⁶ De Staten-Generaal stonden garant voor de continuïteit van de Oranjes in het staatsbestel.

154

Deze constitutionele band hoefde niet uitgevonden te worden. Voor 1795 waren de Oranjes al onderdeel van de 'grondwet' van de Republiek en waren de eerste stappen naar monarchale macht al gezet. In 1747-1748 verklaarden zeven provincies het stadhouderschap in hun provincie erfelijk in zowel mannelijke als vrouwelijke lijn.⁷ De Staten-Generaal gingen in 1788 nog een stap verder. In de Acte van Garantie voegden zij het erfelijk stadhouderschap toe aan de Unie van Utrecht.⁸ Met deze Acte bevestigden de provincies, 'het erfstadhouderschap, Kapitein- en Admiraalschap-generaal, niet alleen als een essentieel deel van de Constitutie en Regeeringsform van elke Provincie, maar ook als een Grondwet van de zeven vereenigde Provincien, welke volgens de Unie van Utrecht een lighaam van Staat uitmaken'.⁹ De patriotten maakten een terugkeer naar deze constitutionele situatie echter onmogelijk, door de Acte van Garantie in 1795 in de open haard van de Trêveszaal te laten eindigen. Daarmee stond de Acte symbool voor de woede van patriotten over het bewind van Willem v.

Van Hogendorp en de constitutiecommissie sloten met de studie van oude aanstellingen aan bij een vergaderpraktijk uit de Staten-Generaal. Ik zal dit toelichten aan de hand van twee ceremonies die in 1763 en 1790 de band tussen de Staten-Generaal en de Oranjes legitimeerden. De inhuldiging en het openingsritueel lijken volkomen nieuwe elementen in het verkeer tussen de Staten-Generaal en de Oranjes. In de Republiek was er geen behoefte aan een openingsritueel van een sessie, omdat de Staten-Generaal permanent bijeen waren. Toch kende ook deze vergadering een regelmatig terugkerend symbo-

lisch geladen moment tussen de Staten-Generaal en Oranje: de aanbieding van het financiële overzicht van de troepenmacht. Als militair opperbevelhebber speelden de Oranjestadhouders hierbij een rol. In de Republiek begon de samenwerking tussen de Staten-Generaal en de Oranjestadhouder, nadat de stadhouder was voorbereid op zijn taken. Daarvoor trad hij in een ceremoniële zitting toe tot de Staten-Generaal en de Raad van State. Dit hoofdstuk betoogt dat de ceremonies en rituelen van de gerestaureerde Staten-Generaal en Oranjes voortbouwden op een relatie die was opgebouwd in de Republiek. In wezen keerde 'mijne heeren' terug als aanhef in de Troonrede in 1849, nadat deze woorden eeuwen daarvoor als aanhef hadden geklonken bij de aanbieding van de legerfinanciën in de Staten-Generaal.

155

In bredere zin draagt dit hoofdstuk bij aan de discussie over de betekenis van rituelen en ceremonies in de parlementaire politiek. Ceremonies en rituelen zijn het toonbeeld van continuïteit en harmonie. Als traditie ergens een rol speelde, was het tijdens deze momenten.¹⁰ Tot op heden is benadrukt dat de constitutionele band die na 1814 tussen de Staten-Generaal en Oranje bestond, berustte op een uitgevonden traditie. Niek van Sas heeft overtuigend aangetoond hoe Van Hogendorp de constitutie van de Republiek als inspiratiebron gebruikte voor zijn *Schets* van de grondwet.¹¹

Ik laat daarentegen zien dat het historisch legitimeren van de band tussen de Staten-Generaal en Oranje ook een oude vergaderpraktijk was die is doorgegeven. De huldigingsceremonies van de Oranjes in de Staten-Generaal tussen 1763 en 1840 dienen hiervoor als casus. Voor het vaststellen van het ceremonieel is daarbij telkens gekeken naar het verleden. De oude gebruiken zijn alleen niet gekopieerd, maar dienden als bron van inspiratie. De nieuwe ceremonies zijn vormgegeven op basis van het verleden, maar daarbij is rekening gehouden met de politieke situatie van dat moment. Door deze werkwijze is continuïteit bewerkstelligd, niet van exact dezelfde praktijk, maar van een praktijk die op basis van het verleden steeds is aangepast aan het heden. Daarmee toon ik aan dat traditie op twee manieren een rol speelde. Een *beroep* op de traditie verschafte de vergadering legitimiteit, terwijl het *gebruik* van traditie zorgde voor effectiviteit van de vergadering.¹²

Ik betoog daarnaast dat macht en conflict een plaats hadden tijdens deze momenten en dat ceremonies en rituelen niet alleen dienst deden als verzoenende franje of holle frasen.¹³ Subtiële accentverschuivingen in de vormgeving representeerden een verandering in de machtsverhoudingen.¹⁴ Ceremonies en rituelen waren daarom niet altijd de harmonische gebeurtenissen die ze op het eerste oog leken te zijn. Naast de huldigingsceremonies dient het Adres van Antwoord als casus om dit punt te onderbouwen. Tot 1906 beantwoordden de Staten-Generaal in dit Adres de Aanspraak van de koning, de toespraak die wij kennen als de Troonrede.¹⁵ Net als het financiënoverzicht in de oude Staten-Generaal was het Adres van Antwoord een symbolisch geladen en regelmatig terugkerende handeling, oftewel een vergaderritueel.

Over het Adres hebben historici de eigentijdse beeldvorming gevolgd en vooral aandacht besteed aan de Tweede Kamer. '[I]n den gewonen loop van zaken' volstond de Tweede Kamer 'met een blooten weêrklank op de aanspraak', aldus het regeringsgezinde Kamerlid Van Boelens.¹⁶ De recalcitrante toon van het Adres reflecteerde in crisisjaren al wel de ontevredenheid over koning Willem I, maar het duurde tot 1849 voordat Thorbecke het Adres van Antwoord voorzag van een samenhangend politiek programma. Daarvoor antwoordde de Tweede Kamer volgens Thorbecke-biograaf Remieg Aerts 'met wat beleefde frasen' op de punten die de koning aan de orde had gesteld.¹⁷ Het zou tot 1844 hebben geduurd voordat 'er op dit punt oneenigheid tusschen beide takken der volksvertegenwoordiging ontstond'.¹⁸

Hierdoor is de indruk ontstaan dat het Adres van Antwoord er tot die tijd politiek niet toe deed en alsof de Eerste Kamer geen belangstelling had voor de inhoud van het Adres of de vorm van het ritueel. Groen van Prinsterer gaf in 1840 daarentegen al aan dat het Adres een belangrijk vergaderstuk was. 'Het [Adres van Antwoord] is het eerste officiële stuk dat van ons uitgaat. Het eerste waarin wij, uit naam van de Natie, ten aanhoore van de Natie, onze woorden rigten tot den Troon. Het is de voorrede op ons gansche werk. Het geldt hier het aangeven van den toon waarop deze Vergadering zal worden gestemd.'¹⁹

Groen dichtte het Adres van Antwoord een plaats toe onder de belangrijkste stukken die de Staten-Generaal produceerden. De tweede helft van dit hoofdstuk zal aantonen waarom Groen deze uitspraak deed in 1840. Een tekst die ogenschijnlijk bestond uit beleefdheidsfransen, was eigenlijk het resultaat van een heftige politieke strijd achter gesloten deuren. Het feit dat het machtsspel en de aankleding daarvan door elkaar heen liepen, geeft het belang aan van deze momenten voor de vergaderpraktijk van de Staten-Generaal. Feesten en zaken, eer en voordeel zijn niet te scheiden, schreef Heringa hierover in zijn nog altijd gezaghebbende studie van het zeventiende-eeuwse diplomatieke ceremonieel van de Staten-Generaal, en de vormgeving van de ceremonies en rituelen gaf ook tijdens de Restauratie uiting aan het machtsspel.²⁰

157

De Republiek en Oranje

De Oranjestadhouders vervulden een sleutelpositie tussen de Staten-Generaal, de Raad van State en de provincies. Als kapitein- en admiraal-generaal hadden zij het opperbevel over zowel de vloot als het landleger. Het belangrijkste vergadermoment van het jaar in de Staten-Generaal was de aanbidding van het financiële overzicht van de troepenmacht. De Unie van Utrecht bepaalde dat elke provincie een vaste financiële bijdrage leverde aan het landleger. Het financieel beheer van de Republiek en het landleger was toevertrouwd aan de Raad van State. Elk jaar presenteerde de Raad in de Staten-Generaal een overzicht van de kosten voor het komende oorlogsseizoen. In tien tot twaalf punten schetste de Raad hierbij de politieke situatie in brede zin en vermeldde het totaalbedrag.²¹ Het kostenoverzicht maakte een onderscheid tussen gewone bijdragen die permanent waren vastgesteld in de Unie van Utrecht en buitengewone bijdragen die jaarlijks goedkeuring vereisten van de provincies.²²

Na de aanbidding verzonden de Staten-Generaal het kostenoverzicht naar de Provinciale Staten. Dit was het begin van een machtsstrijd tussen de provincies. Geregeld kwam het voor dat een provincie pas instemde met haar aandeel of betaalde op het moment dat de volgende legerfinanciën voor het nieuwe jaar in aantocht waren. De

Staten-Generaal waren continu in de weer de provincies te bewegen hun goedkeuring zo snel mogelijk in te sturen. Daardoor wierp dit stuk zijn slagschaduw over het hele vergaderjaar. De Raad van State raakte in het kostenoverzicht niet uitgepraat over de hoge schuldenlast van de Republiek, verergerd door de achterstallige betalingen van de provincies.²³ Holland droeg het leeuwendeel van deze schuldenlast. De Raad van State herhaalde de 'voorgaande lasten,' t elckens bekleet met nieuwe retorijsche bloemen, *pour dorer la Pilule*, aldus de zeventiende-eeuwse geschiedschrijver Liewe van Aitzema.²⁴ Op dit punt kwam de stadhouder in het spel.

158 De stadhouder kon de Raad van State vergezellen bij de aanbieding van het financiële jaaroverzicht in de Staten-Generaal.²⁵ De aanwezigheid van Oranje bij de aanbieding moest de gedeputeerden helpen. Zij hadden tot taak de goedkeuring en betaling van hun provincie zo snel mogelijk rond te krijgen. Als de stadhouderlijke aanwezigheid noch de schets van de noodtoestand van de legerfinanciën effect hadden, konden de Staten-Generaal en de stadhouder overgaan tot een bezending.²⁶ In uitzonderlijke gevallen reisde een strafexpeditie af naar een provincie die in gebreke bleef. De instemming van alle provincies met het kostenoverzicht was een voorwaarde om op Oranje te kunnen vertrouwen als de militaire beschermheer van de Republiek.²⁷

De samenwerking tussen de Staten-Generaal, de Raad van State en Willem v begon vanaf zijn vijftiende verjaardag, in 1763.²⁸ In hun vergaderingen zou hij zich de komende drie jaar voorbereiden op zijn stadhouderschap. De toetreding van Willem v was een gevoelig punt op dat moment. Het onverwacht overlijden van Willem iv (1751) vlak na de geboorte van zijn opvolger, had geleid tot het regentschap van Anna van Hannover en het voogdijschap van de hertog van Brunswijk. Het voogdijschap van de hertog over Willem v frustreerde de provincies, want Brunswijk benutte de bevoegdheden van de stadhouder om zijn eigen belangen te behartigen.²⁹ De toetreding van Willem v tot de Staten-Generaal en de Raad van State bood de regenten de kans hun invloed op de toekomstige stadhouder te vergroten.

Op 8 maart 1763 kreeg Willem v zitting in de Staten-Generaal en in de Raad van State. De Staten-Generaal verwelkomden hem in hun vergadering 'met gelijke ceremonie, als laastemaal bij het sessie ne-

men' van zijn vader had plaatsgevonden in 1747, maar deze procedure kwam pas tot stand nadat de precedentes waren bestudeerd.³⁰ Voordat Willem v kon worden toegelaten in de Staten-Generaal is een vergelijkbaar onderzoek uitgevoerd naar oude voorbeelden, zoals aan het begin van dit hoofdstuk gebeurde bij de Restauratie in 1814.

De lijst uit 1763 begon met de toetreding van Frederik Hendrik in 1600, de zoon van Willem van Oranje. Waarschijnlijk hadden de Staten-Generaal ook toen behoefte aan zeggenschap over de voorbereiding van de stadhouder, nadat de moord op Willem van Oranje in 1584 voor nogal een onverwachte overdracht van het stadhouderschap had gezorgd. De toelating van Frederik Hendrik in 1600 strekte 'tot meerderen luister van de vergaderinge' en om de jonge Oranje 'meer te oefnen in de saeke van Staete'.³¹ De nazaten van Frederik Hendrik hebben zich op deze manier voorbereid op de stadhoudelijke taken. In 1747 slaagde de Friese Oranje Willem iv, de vader van Willem v, erin om het stadhouderschap in zeven provincies te bemachtigen.³² Door deze zoektocht naar oude toelatingen, was duidelijk welke historische continuïteit de ceremonie in 1763 moest uitstralen. De toelating suggereerde een directe lijn tussen Frederik Hendrik, zijn nazaten en Willem v en dat zou de toekomstig stadhouder moeten inspireren om in de voetsporen van deze militair succesvolle stadhouder te treden. De suggestie van continuïteit tussen 1600 en 1763 was nodig, omdat Willem iv en Willem v als Friese Nassaus slechts verre verwanten waren van Frederik Hendrik.

Het protocol van de ceremonie straalde de gezagsverhouding uit tussen de Staten-Generaal, de Raad van State en Willem v als toekomstig stadhouder.³³ Dat gebeurde door de eedaflegging, het centrale onderdeel van de ceremonie. Willem v mocht pas plaatsnemen aan de vergadertafel in de Staten-Generaal, nadat hij de eed had afgelegd. Na deze eedaflegging in de Staten-Generaal begeleidden gedeputeerden uit Gelderland, Friesland en Groningen hem naar de Raad van State. De gedeputeerden zaten naast Willem v en zittend wisselden de partijen complimenten uit. Hiermee bevestigden zij dat met Willem v een nieuwe Oranje bij hen in dienst trad.³⁴

Wie alle toelatingen naast elkaar legt, ziet dat de ceremonie nooit twee keer op dezelfde manier heeft plaatsgevonden. Bij de achttien-

de-eeuwse ceremonies valt op dat provincies rollen vervulden die in de zeventiende eeuw aan de griffier of raadpensionaris waren toebedeeld.³⁵ Een reden hiervoor kan zijn dat de Oranjestadhouders van Friesland en Groningen tot 1747 waren uitgesloten van toetreding. Dat bleek toen deze provincies probeerden hun stadhouder benoemd te krijgen in de Raad van State na het overlijden van Willem II (1650) en Willem III (1702). Groningen en Friesland zouden hun Oranje slechts als extra stem benutten in de Raad om de andere provincies te overstemmen.³⁶ Nu het stadhouderschap echter in zeven provincies aan één Oranje was toevertrouwd, mocht van deze eerdere machtsstrijd met Friesland en Groningen niets meer blijken en daarom kregen deze provincies vanaf 1747 een rol toebedeeld in de ceremonie. Zo is het protocol telkens aangepast aan de politieke situatie van dat moment.

Als stadhouder had Willem v moeite de provincies tot eensgezindheid aan te sporen over de militaire uitgaven. Het particularisme dreef ook griffier Fagel tot wanhoop. Zo schreef hij aan Willem v, dat het er in de Staten-Generaal op leek 'alsof het genoeg was, dat ieder Provincie voor sig selfs maar zorgde, en dat er geen gemeene Republicq meer existerde'.³⁷ Zeeland veroorzaakte bijvoorbeeld ophef in 1771 door haar aanslag in de legerfinanciën af te keuren. Holland toonde op haar beurt slechts interesse in uitbreiding van de vloot, terwijl Gelderland en Overijssel aandrongen op een omvangrijker troepenmacht voor de verdediging van hun grenzen.³⁸ Fagel hoopte 'dat de onvermoeide pogingen van U Hoogheid, bij de meeste, soo niet bij alle de provincien eindelijk eens eenig effect zullen hebben', schreef hij aan Willem v.³⁹ Groot was de vreugde van Fagel toen Friesland instemde met de bekostiging van de vloot, nadat Willem v de provincie had bezocht. Het besluit zou zowel in de Republiek als daarbuiten een positief effect hebben. 'Nooit sal de Republicq gelukkiger sijn, als wanneer alle de Provincien in saken van 't gemeen sig aan de welmeenende Raad van U Hoogheid overgeeven', aldus Fagel.⁴⁰

Willem v had wel feilloos door welk gezag er uitging van zijn kapitein-generaalschap. Hij had het leger onderdeel gemaakt van zijn patronagestelsel en daarmee ondermijnende hij de kwaliteit van de

troepen. Duurbetaalde officieren drukten op de oorlogslasten, waardoor er te weinig geld overbleef voor goedge trainde soldaten en de vloot. Noch ter land, noch ter zee kon de Republiek onder Willem v meedingen op het Europese strijdtoneel. Het verlies van de Vierde Engelse Zeeoorlog schreven de patriotten op het conto van de stadhouder. Hij kreeg er flink van langs in pamfletten en periodieken.⁴¹

In de Staten-Generaal liet Willem v zijn positie verdedigen door gunstelingen. De Groningse weekvoorzitter A.A. Iddekinge greep in 1782 de aanbieding van de legerfinanciën aan voor een felle verdediging van het stadhouderschap.

dat de Zeven Pylen van den Staat nog lang door de Oranjeband omwonden en vast gehegt mogten blijven, en dat de zoo nodige invloed van den Stadhouder in de Provintien en tusschen de Provintien bezwaard en vermeerderd mogt worden, en zij daar tegen den Prinse van goeden raad zouden dienen. De Constitutie van de Republyk is toch zoo wonderlyk, dat alle de raderen in dezelve te gelyk moesten bewogen worden, wilde men dit werktuig in orde doen werken, en hier was ook, zyns bedunkens, een Stadhouder toe noodig en daarom nuttig voor de Constitutie.⁴²

161

Iddekinge presenteerde de stadhouder als een onmisbaar onderdeel in het staatsbestel van de Republiek, omdat hij eensgezindheid bevorderde tussen de zeven soevereine provincies. Het was echter geen vanzelfsprekendheid dat een stadhouder de samenwerking tussen de provincies stimuleerde. Volgens Iddekinge was het voortbestaan van de Republiek een proces waaraan zowel de provincies als de stadhouder constant moesten *samenwerken*.

Willem v en zijn vertrouwelingen konden het politieke tij niet keren en er brak een gezagscrisis uit. In Utrecht en Holland wonnen de patriotten in deze jaren terrein op de stadhouder.⁴³ Hun klachten over het bestuur hadden ook in de Staten-Generaal gevolgen voor het stadhouderlijk gezag. De Staten-Generaal stelden in mei 1785 een onderzoek in naar de financiële huishouding van het leger. Twee Dordtse regenten, Govaerts en De Gijselaar, reden ondertussen met hun koets door de stadhouderspoort van het Binnenhof, een fysieke schending

van een stadhouderlijk privilege.⁴⁴ Willem v had zich op dat moment verschanst in het Nijmeegse Valkhof. Het absolute dieptepunt van de gezagscrisis was de vijf maanden durende burgeroorlog in de regio rond Utrecht tussen de patriotse burgermilities en stadhouderlijke troepen. In 1787 beëindigden Pruisische troepen de gezagscrisis van de Republiek en keerde de stadhouder terug naar Den Haag.⁴⁵

162

Presentatie van de Acte van Garantie aan Willem v, 1788. Bron: Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Willem v met zijn zonen in het legerkamp, 1794. Bron: Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

De Acte van Garantie verdwijnt in de open haard van de Trêveszaal in 1795.
Bron: Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

De Acte van Garantie (1788) bevestigde de onmisbaarheid van het stadhouderschap voor de Republiek. Plunderingen, grootschalige zuiveringen van het bestuur en verplichte oranje linten en strikken hesen de stadhouder en zijn partij terug in het zadel. Formeel was het stadhouderschap hiermee gered. Het gezag van Willem v onder de bevolking en regenten daarentegen, was allesbehalve herwonnen. Wraakzucht tussen regenten en burgers overheerste na de zuiveringen. Daarbovenop kwam het rapport van het financieuzen. Een grote schoonmaak van het officierenbestand was de enige uitweg.⁴⁶ Hoe kon de stadhouder onder deze omstandigheden zijn gezag herwinnen?

Een geheel nieuwe luister?

De Staten-Generaal hebben in 1790 de band met de Oranjeprins als hun pupil in staatszaken versterkt. Op aangeven van Holland schonken de Staten-Generaal de erfprins Willem Frederik, de latere koning Willem I, een generaalschap met een toelage van 10.000 gulden.⁴⁷ Op 24 augustus zou hij bovendien achttien jaar oud worden, de leeftijd waarop hij 'behoord opgeleid te worden tot een meerder volkomen kennis van 's Lands zaaken'.⁴⁸ Het enige probleem was

dat niemand zich kon herinneren hoe de toelating van een meerderjarige Oranje moest verlopen, terwijl de stadhouder nog in functie was.

Opnieuw bood een onderzoek van de oude aanstellingen houvast voor de procedure. Een commissie rapporteerde dat zij vooral de stukken uit het jaar 1638 had bekeken, 'als zijnde het eenigste geval op 't tegenwoordige applicabel'.⁴⁹ In dat jaar verwelkomden de Staten-Generaal de twaalfjarige zoon van stadhouder Frederik Hendrik. Zo kon het gebeuren dat op 24 augustus 1790 de introductie van Willem Frederik verliep volgens de procedure uit 1638. Willem Frederik trad hiermee in de voetsporen van de zoon van stadhouder Frederik Hendrik, die eerder in 1763 het voorbeeld was geweest voor zijn vader Willem v.

164

Griffier Fagel haalde Willem Frederik op uit de stadhouderlijke vertrekken aan het Binnenhof en leidde hem binnen in de Statenzaal. Daar aanvaardde Willem Frederik 'nedergezeten in een groote Stoel aan de Tafel van Hun Hoog Mogenden', zijn waardigheid.⁵⁰ De commissie op basis waarvan 'hij in den Raad van State sessie zoude nemen' en de eed werden aan hem voorgelezen. Na de eedaflegging begeleidden de Gelderse edelman Van Lynden van Blitterswijk en de raadpensionaris de erfprins naar de Raad van State.

Om de referentie aan Frederik Hendrik nog eens te benadrukken, zette de ceremonie zich voort op Huis ten Bosch. Willem v had de Staten-Generaal en de Raad van State uitgenodigd voor een plechtige maaltijd in de Oranjezaal. De wanden van deze zaal waren van top tot teen bedekt met een allegorie op het krijgsmanschap van Frederik Hendrik. Er was geen twijfel mogelijk over welke taak de nieuwe Oranjegeneraal en toekomstige stadhouder zichzelf toedacht: de Republiek militaire glorie bezorgen.⁵¹

Al met al diende de oude band tussen de Staten-Generaal en Oranje in 1790 als inspiratie voor een historische verankering van de Oranjes als militaire redders van de Republiek.⁵² Ook de toetredingsceremonie van Willem v in 1763 was het resultaat geweest van historische inbedding. Beide ceremonies laten daarmee zien dat de Staten-Generaal telkens weer, op basis van precedenten, al doende de procedure vaststelden die het beste aansloot bij de politieke actualiteit van dat

moment.⁵³ Zij gebruikten bekend politiek ceremonieel om verandering en vernieuwing in de politieke verhoudingen toe te dekken met de mantel der (h)erkenning. Hierdoor konden de toelatingen van Willem v en Willem Frederik gepresenteerd worden als continuïteit van een vanzelfsprekendheid, terwijl zij op dat moment juist een verandering of crisissituatie toedekten.

Dat de toelating van Willem Frederik allesbehalve vanzelfsprekend was, blijkt uit wat er *niet* gebeurd is, maar wel had kunnen gebeuren, in 1790. Willem v ontving namelijk ook een anoniem plan om zijn stadhouderschap 'een geheel nieuwe Luister' te geven. De schrijver van dit plan moedigde Willem v aan te breken met de traditie. De Oranjes waren in 1672, 1747 en in 1787 hersteld als stadhouder, en dit 'is altijd met vreeslijke verbittering van een gedeelte, en thans van een verbaazend groot gedeelte der Natie vergezeld gegaan', aldus de anonieme schrijver. Door te breken met de traditie en in de Staten-Generaal uit eigen beweging volledige vergiffenis te opperen, 'na eene zoo zwaare Omwenteling', steeg het prestige van de stadhouder.⁵⁴ De schrijver moedigde de stadhouder aan boven de strijdende partijen uit te stijgen. Willem v zocht de bron van zijn gezag juist in het volgen van de voetstappen van de oude stadhouders en daarom moest oude luister in 1790 de band tussen de Staten-Generaal en de Oranjestadhouder herstellen.

Het anonieme plan raakte desalniettemin aan de kern van de zaak. Er had zich een traditionele band gevormd tussen de Staten-Generaal en Oranje, maar deze relatie vergde onderhoud. Na een staatkundige omwenteling volgden steevast bestuurlijke zuiveringen, waardoor de Staten-Generaal telkens opnieuw moesten bevestigen dat een stadhouder bij hen in dienst was om de provincies bij elkaar te houden. Als kapitein- en admiraal-generaal was hij verantwoordelijk voor hun veiligheid. Voor de stadhouder waren de Staten-Generaal en de Raad van State leerschool en samenwerkingspartners om deze plicht te vervullen. Het gebruik van oude ceremonies zorgde voor de kracht van herhaling en die garandeerde de voortgang van de politieke zaken. Zo groeide geleidelijk een traditionele band tussen de Staten-Generaal en Oranje. Het staatkundig belang van deze traditie heeft het optreden van de Staten-Generaal en Willem Frederik als koning tijdens politie-

ke crises mede bepaald, zoals we verderop in dit hoofdstuk zullen zien.

De overdracht van deze traditie heeft ervoor gezorgd dat ook de gerestaureerde Staten-Generaal een *beroep* op hun traditionele band met Oranje konden doen in tijden van transitie en crisis. Hiermee bedoel ik dat naast het handelen op basis van antecedenten vooral het *verhaal over* deze vertrouwensrelatie een rol ging spelen bij de legitimering van de gerestaureerde Staten-Generaal.

166 De grondwet van 1814 heeft de eerste stap gezet in de overdracht van de band. Als het aan Van Hogendorp had gelegen, verwees de grondwet expliciet naar de stadhoudelijke waardigheden om de positie van Willem Frederik als soeverein vorst te legitimeren. De titel ‘stadhouder’ zou ook terugkeren, maar deze had Van Hogendorp toebedeeld aan de vertegenwoordigers van het soeverein gezag in de provincies. De grondwetscommissie struikelde over deze expliciete verwijzingen naar de Republiek, omdat zij verwarring schiepen. Willem Frederik was geen stadhouder, maar soeverein vorst en zijn vertegenwoordigers in de provincie mochten niet denken dat zij de opvolgers waren van de stadhouders uit de Republiek. Er ging een streep door alle expliciete verwijzingen naar het stadhouderschap.⁵⁵

Willem Frederik gaf aan dat hij tot 1795 goed had opgelet in de Raad van State. Hij wenste dat de begroting de gewone uitgaven in vrede en buitengewone uitgaven scheidde, zoals gebruikelijk was geweest in het kostenoverzicht van de Raad van State.⁵⁶ Van Hogendorp had deze wens overgenomen, inclusief de historische bewoording. Oud-gedeputeerde Van Lynden van Blitterswijk – aan wiens hand Willem Frederik in 1790 de Raad van State had betreden – protesteerde tegen de blindelinge goedkeuring van de begroting. Van Lynden wilde absoluut niet terug naar de tijd van achterstallige betalingen van de provincies, maar hij bedong wel dat de Staten-Generaal eerst overleg pleegden over de begroting, voordat zij hun goedkeuring gaven.⁵⁷ Voormalig Bataafs bestuurder Elout vond dat de benamingen uit de Republiek niet toepasbaar waren op het systeem van nationale belastingen, want in de Republiek hielden ‘de uitgave der Staten-Generaal alleenlijk [verband met] de defentie’.⁵⁸ De split-

sing tussen jaarlijkse en permanente begrotingsposten haalde het wel tot de grondwet.

Deze voorbeelden geven aan dat bij een terugkerende historische titel meteen helder moest worden weergegeven welke bevoegdheden hieraan verbonden waren. Onder die voorwaarde is een belangrijk element uit de hiervoor besproken rol van Oranje in de Republiek in de grondwet terechtgekomen. Willem Frederik kreeg het voorzitterschap van de Raad van State aangeboden en zijn opvolger trad toe als gewoon lid. Het stond hem vrij andere Oranjeprinsen zitting in de Raad te verlenen. Als adviesorgaan van de vorst was de functie van de Raad anders dan in de Republiek, maar net als voor 1795 markeerde toetreding tot de Raad de overgang tussen minderjarigheid en volwassenheid van de Oranjetelgen.⁵⁹ Tot op de dag van vandaag bereiden de Oranjes zich in de Raad van State voor op hun troonsbestijging.

167

1814-1815: een nieuwe staat huldigt Oranje als vanouds

Vanwege de instabiele Europese politiek maakte de grondwetscommissie van 1814 haast met de invoering van de grondwet.⁶⁰ Drie ceremonies huldigden de nieuwe grondwet, de Soeverein Vorst en de Staten-Generaal. De Notabelenvergadering in de Nieuwe Kerk knoopte de lijnen met de Republiek en de Bataafs-Franse periode aan elkaar. Op het programmaboekje keerde na achttien jaar afwezigheid de naam van de Republiek terug, al waren de deelnemers uitgenodigd op basis van de Franse Departementale indeling. Zeshonderd uitnodigingen riepen 'de aanzienlijkste Ingezetenen' op naar Amsterdam te komen voor de stemming over de grondwet 'voor de Vereenigde Nederlanden'.⁶¹ De genodigden bestreken het politieke spectrum van prinsgezind en staatsgezind tot patriots. Het voorzitterschap ging naar Van Nagell tot Ampsen, een vertrouweling van Willem v. De gedachtegang hierover is veelzeggend voor de boodschap van verzoening die de vergadering moest uitstralen. Zowel de oud-gedeputeerde Van Lynden van Blitterswijk als de Bataafse minister Elout had Van Hogendorp geadviseerd tot de benoeming van 'een der aanzienlijkste Gelderschen'. Als criterium gold volgens Elout 'niet zoozeer groote kunde', maar 'karakter en menschenkennis [...], om de lange delibera-

tiën met zagte woorden af te snijden en schielijk tot eene conclusie te komen'.⁶²

De keuze om geen volksraadpleging te houden en helemaal geen discussie toe te staan, stuitte op verzet.⁶³ Van Maanen ontving een brief van Cornelis de Gijselaar, de patriot die met zijn koets het stadhouderlijk privilege op het Binnenhof had geschonden. Voordat De Gijselaar nu in zijn koets stapte, vroeg hij minister Van Maanen om de garantie dat de bijeenkomst leden toestond te handelen 'als mannen van eer'.⁶⁴ De grondwet aan een gedegen onderzoek onderwerpen, daarvoor reisde De Gijselaar graag af naar Amsterdam. Het gerucht ging dat de vergadering slechts neerkwam op het afgeven van een voor- of tegenstem. Helaas voor De Gijselaar schreef hij deze
168 brief aan de geestelijk vader van precies deze werkwijze. 'Veele solemnia, weinig zaken' en vooral 'geene of zo min mogelijke deliberatiën', had Van Maanen daarover gezegd in de constitutiecommissie.⁶⁵ Wanneer zeshonderd notabelen de ruim 150 grondwetsartikelen nog eens in detail naliepen, zou 'die vergadering bij eene zeer matige berekening, daarmede langer dan twee jaren bezig' zijn, antwoordde Van Maanen aan de patriotse regent.⁶⁶ De Gijselaar liet deze 'loutere formaliteit' aan zich voorbijgaan. Het overgrote deel van de genodigden vond de bijeenkomst geen loze vertoning. Zo'n 474 notabelen luisterden naar Willem Frederik die gehuld in een purperen mantel bezet met hermelijn een korte toespraak hield.⁶⁷

Op de aannname van de grondwet volgde een dag later de inhuldiging van de Soeverein Vorst in een verenigde vergadering van de Staten-Generaal. Ook nu versmolten in de Nieuwe Kerk de tradities uit de Republiek met Bataafs-Franse gebruiken. De wederzijdse eedaflegging vormde nog altijd het centrale onderdeel van de ceremonie, maar de inhoud veranderde. De eedaflegging plaatste de ceremonie zichtbaar en hoorbaar in de constitutionele traditie van de landsheren.⁶⁸ Kreeg Willem Frederik in augustus 1790 een eed uit 1638 voorgelegd, in 1814 baseerde de commissie de eedformules op de tijd van Karel v en Filips II. Ook de leden van de Staten-Generaal legden een historische eed af. Van Aylva waakte ervoor dat deze eed recht deed aan het gezag van de Staten-Generaal. Hij bedong dat de leden zwoeren 'voorts alles doen wat goede en getrouwe *Staten-Generaal*

schuldig zijn en behoren te doen', terwijl het ontwerp de leden 'onderzaten' in de mond legde.⁶⁹ Met andere woorden, de wederzijdse eedaflegging tussen de Soeverein Vorst en de Staten-Generaal moest uitstralen dat zij allebei de wetgevende macht uitoefenden.

De constitutionele verhouding tussen de vorst en de Staten-Generaal kwam drie weken later nogmaals tot uitdrukking bij de beëdiging van de leden en de openingszitting. Het programma vertoonde schatplichtigheid aan zowel de oude Staten-Generaal als aan de ontvangst van Lodewijk Napoleon door de toenmalige wetgevende vergadering.⁷⁰ De eedaflegging vond plaats op paleis Noordeinde. De leden betraden het vertrek volgens de provinciale rangorde en legden ten overstaan van Willem Frederik de eed af. Tijdens de eedaflegging omringde de Raad van State de soeverein vorst. Na de beëdiging ver trokken de Staten-Generaal per koets naar de Trêveszaal op het Binnenhof. Onder leiding van Van Lynden van Blitterswijk, de eerste Geldersman, wachtten de heren de komst van Willem Frederik en zijn entourage af. Elke provincie leverde één lid voor de commissie die hem naar de Trêveszaal begeleidde. Net als Lodewijk Napoleon hield Willem Frederik een korte toespraak die voorzitter Van Lynden van Blitterswijk vervolgens beantwoordde, waarmee de plechtigheid eindigde.⁷¹

169

De setting van deze ceremonie was ondenkbaar geweest in de Republiek, maar paste bij de toenmalige staatkundige relatie tussen de vorst, de Staten-Generaal en de Raad van State. Willem Frederik had de eerste leden van de Staten-Generaal benoemd, met wie hij samen de wetgevende macht zou uitoefenen. De Raad van State fungeerde voortaan als zijn voornaamste adviesorgaan, in plaats van dat de Raad de Staten-Generaal bijstond in het landsbestuur.⁷² Deze ommekeer in de gezagsverhouding bleek uit alle onderdelen van de ceremonie: de Staten-Generaal bezochten Willem Frederik, legden ten overstaan van hem de eed af en de Raad van State keek toe terwijl de leden van de Staten-Generaal dat deden. Vergeleken met de ceremonies van voor 1795 oogden de Staten-Generaal in deze ceremonie dienstbaar aan Oranje. Buiten de Trêveszaal, waar het tegenbezoek plaatsvond, en een bescheiden rol voor de provincies in het ceremonieel, waren er weinig overeenkomsten met het ceremonieel uit de

oude Staten-Generaal. Wat wel aansloot bij de ceremoniële traditie van de Staten-Generaal, was het aanpassingsvermogen. Door een combinatie van oude en nieuwe elementen gaf de ceremonie de nieuwe machtsverhouding tussen de Staten-Generaal en Oranje correct weer.

Op de kop af 25 jaar na de verheffing van Willem Frederik tot generaal in 1790 verhefde de grondwet hem tot koning van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.⁷³ Deze verheffing vereiste een inhuldiging die de juiste balans vond tussen de grondwet en koninklijke allure.⁷⁴ Als het aan Willem Frederik had gelegen, zette hij eigenhandig de kroon op zijn hoofd, in navolging van Napoleon. Grootse gebaren en koninklijke regalia waren zeker nodig, maar een kroning ging de constitutiecommissie te ver. Zij borduurde voort op de historische legitimering die in 1814 was ingezet. Om de koning erop te wijzen dat hij zijn macht deelde met de Staten-Generaal vond er geen kroning plaats, maar een inhuldiging en ging de opening van de vergadering hieraan vooraf. Willem Frederik opende de Staten-Generaal in de gotische zaal van het Brusselse stadhuis, waar ook Karel v met de Staten-Generaal had vergaderd. Een smeltkroes van moderne en vroegmoderne, republikeinse en monarchale iconografische elementen versierde de openingszitting. Getooid met een gevederde steek bracht Willem Frederik heden en verleden bijeen door zijn militair uniform te bedekken met de mantel van de hertog van Brabant.⁷⁵

De koninklijke inhuldiging op het Koningsplein was geënt op de Brabantse *Joyeuse Entrée* van de hertog en hertogin van Brabant in 1356. De constitutiecommissie had enthousiast gereageerd op Van Hogendorps voorstel de inauguratie in de openlucht te houden. Dit sloot aan bij de oude Brabantse, maar ook bij de Friese traditie van stadhouderlijke inhuldigingen. Het liefst hadden de zuidelijke commissieleden gezien dat Willem I hierna op rondreis ging door de provincies. Van Maanen schamperde dat de verheffing op een schild wellicht een goede toevoeging zou zijn op deze historische maskerade.⁷⁶ Als 'modern' ambtenaar had Van Maanen weinig begrip voor dit type ceremonieel.

Als we de drie huldigingsceremonies van Willem Frederik in de

Staten-Generaal naast elkaar leggen, valt het volgende op. Als toekomstig stadhouder legde hij in 1790 een eed af uit 1638, als soeverein vorst sprak hij in 1814 een eed uit gebaseerd op landsheerlijke teksten en als koning tooide hij zich in 1815 met de middeleeuwse mantel van de Brabantse hertog. Oftewel, naarmate de status van Willem Frederik toenam, groeide de afstand tot het verleden dat zijn positie legitimeerde. Wie de huldiging van 1815 als beginpunt neemt van de Oranjemonarchie in Nederland stuit inderdaad op het uitgevonden karakter van de traditie. Wie daarentegen vanuit de laaachtthiende-eeuwse ceremonies naar de plechtigheden van 1814 en 1815 kijkt, ziet dat deze traditie eigenlijk al was ingezet tijdens de Republiek toen het stadhouderschap ook al steeds monarchaler werd, en in 1814 is overgedragen door een kort boodschappenlijstje met stadhouderlijke aanstellingen.

171

Adres van Antwoord: formaliteit en achtbaarheid

Na alle feestelijke huldigingen kon het vergaderwerk van de Staten-Generaal eindelijk beginnen. De vergadering trad in contact met de koning tijdens de opening van de vergadering in de derde week van oktober. Gezeten op de troon las Willem I in het Nederlands zijn Aanspraak voor, waarna hij de vergaderzaal verliet.⁷⁷ Het openingsritueel kwam hiermee ten einde, maar een netelig politiek steekspel in de Staten-Generaal stond op het punt te beginnen. De Kamers moesten de Aanspraak beantwoorden en dat deden zij in het Adres van Antwoord. De grondwet schreef geen formaliteiten voor. Het gebrek aan richtlijnen gaf aanleiding tot discussie over hoe de Staten-Generaal zouden antwoorden.⁷⁸ De eerste Aanspraak werd direct door de voorzitter van de Verenigde Vergadering beantwoord. Het ging mis zodra alle feestelijke franje wegviel en de Staten-Generaal de tweede Aanspraak wilden beantwoorden.

De wensen van de Kamers lagen ver uiteen. De Eerste Kamer wilde een eigen Adres opstellen en aanbieden aan de koning. De Tweede Kamer wenste juist dat het Adres van Antwoord sprak namens de Staten-Generaal, omdat de Kamers de Aanspraak in die hoedanigheid aanhoorden.⁷⁹ Spreken namens de Staten-Generaal deed het

Adres als de Kamers het document opstelden in een verenigde vergadering. Zolang er geen reglement was, bleef de voorlopige werkwijze gehandhaafd. Hierin volgde het Adres gedeeltelijk het traject van een gewoon wetsvoorstel. Dit betekende dat de Tweede Kamer het Adres opstelde zonder overleg met de Eerste Kamer. In de Tweede Kamer stelde een redactiecommissie een ontwerp op dat de Afdelingen onderzochten. Eenmaal goedgekeurd ging het ontwerp naar de Eerste Kamer. Zij kon het Adres slechts aannemen of verwerpen, en dus niet aanpassen. Nadat ook deze Kamer het Adres had goedgekeurd, reisde een gemengde commissie af naar het paleis en bood het stuk aan de koning aan.

172 Van Hogendorp verbaasde zich over de vergadertijd die de Tweede Kamer besteedde aan wat hij slechts een formaliteit vond. De zorg die de Tweede Kamer aan het Adres besteedde, geeft echter aan dat zij belang hechtte aan dit symbolisch geladen contact met de koning. Elk woord in het Adres lag op een gouden weegschaaltje. Tevredenheid over een zinsnede in de Aanspraak mocht bijvoorbeeld niet de indruk wekken dat de Kamer bij voorbaat haar goedkeuring hechtte aan een aangekondigd wetsvoorstel. Daarnaast besteedde de Kamer uren om slordigheden in de Franse vertaling ‘op te ruimen’.⁸⁰

De Eerste Kamer nam geen genoegen met haar marginale rol. Voor de aanbieding van het Adres in november 1818 gaven beide Kamers beperkt terrein toe. De Eerste Kamer stemde toe dat de commissie van ontvangst uit de Verenigde Vergadering het Adres overbracht. Maar de delegatie van de Tweede Kamer mocht de Eerste Kamer niet in rang overstijgen. Daarom moest het aantal leden per Kamer onbepaald blijven, ‘zoo wel uit hoofde van den rang welken de Tweede Kamer zich waarschijnlijk niet heeft willen geven, als uit hoofde der onzekerheid’ of de commissieleden in Den Haag of Brussel waren op het moment dat de koning de commissie ontving. Bovendien meldden Eerste Kamerleden dat het de laatste keer was dat zij instemden met een Adres, ‘dat niet met voorkennis en met overleg van deze Kamer was ontworpen’. Het was de hoogste tijd dat de Eerste Kamer deelnam aan de redactie, ‘en wel op eene wijze die met hare Achtbaarheid overeenkomstig zij’.⁸¹ Kortom, de Eerste Kamer wilde meepraten over de inhoud van het Adres en bij de aanbieding

mocht zij in de ogen van de koning niet onderdoen voor de Tweede Kamer.

Beide Kamers produceerden hierna plannen voor het opstellen en het overbrengen van het Adres. De Eerste Kamer wenste dat de voorzitter van de Verenigde Vergadering een redactiecommissie benoemde met evenveel leden uit beide Kamers. Een commissie van uitsluitend Eerste Kamerleden zou het Adres aan de koning presenteren. De Tweede Kamer hield vast aan haar getalsmatig overwicht, zowel bij het opstellen als het aanbieden.⁸² De Kamers belandden zo in een patstelling. De Tweede Kamer wilde de Eerste Kamer pas zeggenschap geven over de inhoud van het Adres als zij akkoord ging met de samenstelling van de commissie die de koning ontving bij de opening.⁸³ Het KB van 8 juni 1820, dat direct contact tussen de ministers en Kamers verbood, heeft de toegeeflijkheid in de Tweede Kamer waarschijnlijk verminderd. Als opsteller van het Adres van Antwoord kon de Kamer via deze tekst in direct contact treden met de leider van alle ministers. De Eerste Kamer nam als gewoonte aan met enig gemor de voorlopige werkwijze te handhaven.⁸⁴

173

De ruzie over het Adres van Antwoord had aanvankelijk veel weg van een vroegmoderne rangenstrijd. De Kamers streden om de voorrang, via zeggenschap over de inhoud en de samenstelling van de commissie die het stuk aan de koning presenteerde. Het gearrewar over de manier waarop de Staten-Generaal de Aanspraak beantwoordden, bood echter onbedoeld de gelegenheid om het constitutionele evenwicht tussen de Staten-Generaal, de koning en het volk telkens weer te benadrukken of van andere accenten te voorzien.

Het masker opgelicht: een weerwoord op de koning

In de tweede helft van de jaren 1820 maakten de Aanspraken van Willem I heel wat los in de Kamers. Vanaf 1825 eiste de koning van al zijn ministers vlak voor de Aanspraak een rapport over welk punt hij per departement wel en niet kon aanroeren.⁸⁵ In tegenstelling tot het militaire kostenoverzicht uit de Republiek leek de Aanspraak van de koning er juist alles aan te doen om de financiële malaise van

de overheidsfinanciën toe te dekken. Pogingen van Willem I om zijn greep op het onderwijs en de katholieke kerk te vergroten, zetten de verhouding tussen de koning en de Staten-Generaal verder op scherp.⁸⁶ De zinsnede uit de Aanspraak van 1827, die hintte op een pauselijke bul, raakte een gevoelige snaar in de Tweede Kamer. Een deel van de leden wenste een niet mis te verstane repliek.⁸⁷ De Tweede Kamerleden legden nu ook de woorden van de Aanspraak op een verguld weegschaaltje en verwerkten hun onvrede in een zorgvuldig opgesteld Adres van Antwoord. Om deze woorden te neutraliseren, was de hulp van de Eerste Kamer nodig. Dit was aanleiding voor Eerste Kamervoorzitter Röell, 'om den draad van deze zaak wederom op te vatten'.⁸⁸

174

Röell stond voor een moeilijke opgave. Onder deze omstandigheden zou de Tweede Kamer de controle over de inhoud zeker niet zomaar willen delen. Daarnaast was de Eerste Kamer gewoon geworden 'de voordragt van de Tweede Kamer blindelings aan te nemen'.⁸⁹ Het voorstel voor een nieuwe werkwijze dat Röell presenteerde, verdween geruisloos van tafel, waardoor het Adres een belangrijk instrument bleef in de strijd van de Kamer met de koning.

In 1828 lieten de koning en de Kamers hun tanden zien tijdens dit ritueel. Willem I sprak klare taal in zijn Aanspraak. Hij kondigde volgens een buitenlandse gezant heldere regeringsmaatregelen aan, waardoor hij de liberalen aanviel 'in die belangen die haar het meest na aan het hart lagen'.⁹⁰ De koning beschuldigde de Provinciale Staten ervan hun boekje te buiten te zijn gegaan door petitie in behandeling te nemen. De Aanspraak was op het eerste gezicht een voltref-fer voor de koning. Wat moest het Adres zeggen over deze sneer naar de achterban van de Tweede Kamerleden? Deze vraag was van groot belang, omdat het Adres, net als de legerfinanciën voor 1795, door de Staten-Generaal aan de Provinciale Staten werd verzonden.⁹¹ Barthé-lémy, Pycke, Van Toulon, Donker Curtius van Tienhoven en De Moor stelden een concept-Adres op dat veel losmaakte bij hun collega's.⁹² De Tweede Kamer week zelfs af van de gewoonte aanpassings-voorstellen eerst in de Afdelingen te onderzoeken en nam voorstel-len tot wijziging direct in behandeling.⁹³

De Eerste Kamer liet het Adres passeren, al was voorzitter Röell

diep geschokt over de inhoud en de aanbidding. Zijn reflectie op het Adres van 1828 laat goed zien hoe een politiek ritueel doorgaans als masker fungeerde, waarachter de politieke strijd schuilging. Tot 1828 hadden de leden zich volgens Röell onthouden van onnodig kritische opmerkingen in het Adres. Zelfs in de Adressen van 1826 en 1827 hadden zij de Aanspraak uiteindelijk lovend en beleefd beantwoord.

Ditmaal was het geheel anders met de zaak gelegen. Men liet het geene men daarin goedkeurde niet onaangeroerd, dog het geene men afkeurde, had verreweg de overhand, en wierd tevens op de aanstootelijkste wijze voorgedragen. Ofschoon de aanranding in schijn het Ministerie trof, was er echter niemand, met eenig doorzicht begaafd, die niet zag, dat men het op den koning zelve gemunt had. Het masker was dus opgeligt, en allengskens begon zig die geest van kwaadwilligheid, en die opwekking tot afkeer van het gouvernement [...] meer en meer te openbaren.⁹⁴

175

Het Adres van 1828 brak met alle fatsoensnormen die Röell aan dit ritueel verbond. Als de leden de regering op een beschaafde toon lof toezwaaiden, dan was het Adres een betekenisvolle tekst. Onder die voorwaarden kon het Adres een kritisch geluid bevatten, al mocht dat niet de teneur van het stuk bepalen. Volgens de toenmalige normen van een regeringsman hadden de Staten-Generaal in dit geval beschamende woorden gesproken. Wat opvalt aan de beoordeling van Röell, is dat deze compleet indruist tegen wat hedendaagse politiek historici interessant vinden aan rituelen. Röell schaamde zich voor de gang van zaken, omdat de machtsstrijd in volle hevigheid aan de oppervlakte was verschenen. De Aanspraak en het Adres van 1828 vormden een keerpunt in het rituele verkeer tussen de Staten-Generaal en Oranje.

De massale onvrede over het regeringsbeleid stemde Willem I voorzichtig in zijn eerstvolgende Aanspraak, die regeringsmannen als te flauw beoordeelden.⁹⁵ Dat gold niet voor het Adres van Antwoord. De Tweede Kamer legde daarin uit hoe de koning de afkeuring van de tweede tienjarige begroting moest opvatten. 'Eene tienja-

rige begroting is bij onze Staatsinrigting naauw verbonden met alle groote algemeene belangen. Deze overweging heeft ons geleid bij het nauwkeurig onderzoek.⁹⁶ Met andere woorden, de afkeuring van de begroting was in feite een afkeuring van de hele regering geweest en een verzoek tot het aftreden van de ministers. Ook op een ander pijnpunt wees de Kamer de koning zijn plaats. Zij stelde 'dat het in den aard onzer Regering is liggende om, zooveel mogelijk, onder het schild der wetten te stellen al wat strekt om het welzijn en de vrijheden onzer landgenooten te bevestigen'.⁹⁷ Hiermee doelde de Kamer op haar wens de vrijheden wettelijk te beschermen die Willem I juist aan banden wilde leggen: de vrijheid van pers, onderwijs en het petitierecht.

176

In de Eerste Kamer golden de uitdrukkingen in het Adres als onbetamelijk en het Adres was te beledigend om aan de koning aan te bieden. Dit Adres ondervond met dertien tegenstemmers de meeste weerstand. 'Hadden niet eenige leden bereids hunne plaats op de diligence besproken gehad, zoo zoude waarschijnlijk het concept ditmaal voor het eerst verworpen zijn geweest,' schreef voorzitter Röell aan het door Italië rondreizende Eerste Kamerlid Dedel.⁹⁸ Het regeringsgezind Eerste Kamerlid De Gavre maakte bezwaar tegen zijn benoeming om het Adres over te brengen. Hij eiste dat de notulen melding maakten van zijn inhoudelijke bezwaren en van zijn 'in-schikkelijkheid' tegenover zijn collega's.⁹⁹

De Eerste Kamer probeerde hierna nog één keer zeggenschap te krijgen over de inhoud van het Adres. Zij zette Van Lynden van Hemmen aan het werk, een voormalig hoveling van Willem v. In zijn plan kregen alle Kamerleden tijdens de Verenigde Vergadering de kans mee te praten over de inhoud van het Adres. Ook dit plan bleef onuitgevoerd en de Tweede Kamer behield het Adres als moment waarop zij de koning van replek kon dienen.¹⁰⁰

Zo kon het formuleren en aanbieden van een Adres van Antwoord op de Aanspraak van de koning uitgroeien tot het nieuwe politieke ritueel waarmee de interne machtsstrijd in de Staten-Generaal en met de Oranjes werd gevoed en gevoerd. Voor 1795 zaten de provincies in de Staten-Generaal elkaar achter de broek om de oorlogsfinanciën rond te krijgen, daarbij geholpen door de Oranjestadhou-

der. Na 1815 richtten de Staten-Generaal hun pijlen op de Oranjetroon om onder andere inzage te krijgen in de financiën. Ook nu waren de Staten-Generaal intern verdeeld over hoe deze moesten worden opgelost. De ontwikkeling die deze vergaderpraktijk in de latere jaren twintig doormaakte, laat bovendien zien dat het symbolisch geladen verkeer tussen de Staten-Generaal en Oranje ook plaatsen van politiek conflict en uitsluiting waren, in plaats van alleen harmonie en insluiting.

1830: beroep op Oranje als plechtanker

De vermaningen in het Adres van Antwoord hadden geen effect op het beleid van Willem I. Ook luisterde hij niet naar de grieven in de massapetities over zijn godsdienst-, onderwijs-, pers- en taalbeleid in de katholieke Zuidelijke Nederlanden.¹⁰¹ Naarmate de oppositiebeweging in de zuidelijke provincies toenam in hevigheid, groeide in de Tweede Kamer echter het beroep op de traditionele samenwerking tussen de Staten-Generaal en Oranje.¹⁰² Corver Hooft legde in de Tweede Kamer uit hoe de Noord-Nederlandse traditie de petitiegolf interpreteerde.

177

In het noorden, trots op het feit dat het zijn onafhankelijkheid had verworven [...] hadden de mensen de gewoonte aangenomen om zich met blind vertrouwen over te geven aan de zorg voor hun regering, volledig vaderlijk, maar aristocratisch van nature, omdat de natie alleen samenwerkte door de magistraten van de belangrijkste steden en door de afgevaardigden van de adel. Het gezag dat het Huis van Orange bij vele gelegenheden genoot, had het volk eraan doen wennen om in de prinsen van Oranje het natuurlijke tegenwicht van aristocratische pretenties te zien, en elke revolutie in de Verenigde Provinciën had als doel gehad het volk te beschermen tegen de aantasting van de aristocratie, door te vertrouwen op deze autoriteit, vooral geliefd bij de lagere klassen.¹⁰³

Hier zien we hoe het *verhaal over Oranje*, als onmisbaar onderdeel in de Nederlandse staat, door Kamerleden is gebruikt om deze politieke

De reeks stadhouders waartoe het koningschap van Willem I zich moest verhouden.
Bron: Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

crisis het hoofd te bieden. De noordelijke collega's van Corver Hooft hadden 1813 bijgezet in de traditie van 1581, 1672 en 1747, iconische jaartallen waarin Oranje de Republiek had verdedigd tegen buitenlandse indringers en intriges tussen de binnenlandse regenten. In het Noorden vonden de burgers in prinsen uit het Huis van Oranje hun beschermers. Staatkundige omwentelingen hadden gediend ter bescherming van het volk tegen aristocratie en volksmennerij. Oranje

was de natuurlijke bondgenoot van het volk in deze strijd. Deze traditie legitimeerde waarom de noordelijke Kamerleden het oproer beantwoordden door zich ‘meer dan ooit om den Oranjestandaard [te] scharen, die viermalen het plegtanker van onze hoop is geweest’ en dat volgens het Noorden nog altijd zou moeten zijn.¹⁰⁴ Volgens de noordelijke leden waren de Staten-Generaal verplicht Oranje in staat te stellen deze dienst aan het volk te bewijzen. De logica waarmee Iddekinge in 1782 het stadhouderschap had verdedigd, stond dus nog altijd overeind: het machtsevenwicht in de Nederlandse staat was afhankelijk van een goede *samenwerking* tussen de Staten-Generaal en Oranje.

De noordelijke leden en regeringsfunctionarissen wilden een herhaling van de gezagscrisis uit 1787 voorkomen. Daar stevende het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden echter onafwendbaar op af. In Holland bespeurde gouverneur Van der Duyn van Maasdam ‘een onvrede en een zeer ernstige stemming, die herinnerde aan de jaren 1785, ’86 en ’87 voor hen die deze hadden meegemaakt’.¹⁰⁵ Ook Röell zag de parallel tussen 1787 en 1828-1829 opdoemen toen de oppositionele journalist De Potter achter de tralies belandde. De journalist was een tikkende tijdbom omdat hij een gedoodverfde kandidaat was voor een Kamerzetel, zodra hij uit de gevangenis kwam. Daarom was het niet alleen Oranjeglorie wat de klok sloeg tijdens deze crisis. Röell zag geen andere uitweg dan de koning te confronteren met de fouten van zijn vader. Hij benutte een zakelijke ontmoeting met de koning om dit delicate onderwerp aan te snijden.

179

Ik herinnerde bij die gelegenheid het voorbeeld van Augustus omtrent Cinna, en tevens hoe men steeds beweerd had, dat, indien er in 1787 eene meer algemeene amnestie was verleent geworden, er nimmer zulke zamenspanningen, als de ondervinding heeft leren kennen, het omverwerpen der toenmalige orde van zaken zouden hebben plaats gehad.¹⁰⁶

Röell hanteerde een vergelijkbaar argument als de anonieme schrijver had gedaan tegenover Willem v. Een spontane amnestie verbeterde de gezindheid van de bestuurders. De koning aardde echter

naar zijn vader die het ook had nagelaten boven de partijen uit te stijgen. Hij toonde zich ongevoelig voor de lijn die Röell trok tussen hem en een grootse Romeinse keizer, en de herinnering aan de partij-schappen van 1787. Beide Oranjes waren doof voor het pleidooi dat een vorst die uit eigen beweging amnestie verleende, zich grootmoedig toonde. De vrees van Röell kwam uit, omdat de partij-schappen dooretterden en de regering haar greep op het Zuiden verloor. De lont sloeg in het kruitvat tijdens de feestelijkheden die in de zomer van 1830 in Brussel waren georganiseerd voor de verjaardag van de koning.

180 Halsoverkop riep Willem I de Staten-Generaal in september 1830 bijeen in Den Haag voor een bijzondere zitting. Vanaf zijn troon in de Staten-Generaal probeerde de koning de politieke crisis met bezwerende formules het hoofd te bieden. De drukpersen draaiden overuren om de toespraak zo snel mogelijk te verspreiden onder de ordetroepen en in de oproerige Brusselse straten.¹⁰⁷ De toespraak ontmoette volgens minister Van Zuylen ‘algemeene tevredenheid’, al verwachtte hij ‘zware discussiën en comité secret, over het te geven antwoord’.¹⁰⁸

De Tweede Kamer gaf het Adres van Antwoord een centrale rol in de behandeling van deze constitutionele crisis. Zij wees de eerste redactie in zijn geheel af en discussieerde in totaal twee dagen in een besloten zitting.¹⁰⁹ Luzac legde uit waarom de omstandigheden deze tekst een uitzonderlijk belang gaven, ook al werd hij in een rituele setting voorgedragen. Voor de voorstanders van de afscheiding was, ‘het Adres mede eene zaak van het hoogste belang, indien bij hetzelfde dit cardinale punt der al of niet afscheiding niet alleen kan aange-roerd, maar uitgemaakt worden, voor zoverre, Edel Mogende Heeren! wij hierin iets te zeggen hebben’.¹¹⁰ Met andere woorden, ook al was dit een ritueel vergadermoment, dit was de plaats waar de Staten-Generaal en het staatshoofd het belangrijkste politieke agenda-punt bespraken, ja zelfs beslisten.

De regeringsgezinde Fries Van Boelens vond dat buitengewone omstandigheden vroegen om een buitengewoon Adres van Antwoord en niet om een weerklink op ’s konings woorden. ‘Ik wensch,’ aldus Van Boelens, ‘eenen korte, onbewimpelde, rondborstige mannentaal,

eene taal, niet ingehuld in een zwier van hoogklinkende zinsneden en kunstmatigen stijl, maar in woorden, die duidelijk kunnen gevoeld worden, zonder verfraaijing, waar en welgemeend, en zuiver regtstreeks uit het hart te zijn voortgevloeid.¹¹¹ Het Eerste Kamerlid de Prins de Gavre bracht het laatste Adres van Antwoord over van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.¹¹² Nadat de Zuidelijke Nederlanden Willem I waren ontvallen, rekende hij tijdens zijn reguliere Aanspraak, 'thans meer bijzonder, op de eenstemmige gezindheid der Vertegenwoordigers van het Noord-Nederlandsche volk [...], ter bevestiging van de oud vaderlijke spreuk: Eendragt maakt magt'.¹¹³ Waar het Adres voorheen plaats bood aan een rangenstrijd tussen de Kamers, en tussen de Kamer en de koning, bood het in 1830 een podium aan de strijd tussen Noord en Zuid.

181

In de Tweede Kamer klonken in 1832 'zeer fraaie redevoeringen', waarin leden een nadrukkelijk beroep deden op het verleden ter verantwoording van hun stem.¹¹⁴ Door in te stemmen met de bijzondere oorlogslasten stelden de Staten-Generaal de Oranjevorst in staat de eer van het land te verdedigen. Donker Curtius deed bijvoorbeeld een appel op de herinnering aan het jaar 1672, 'toen Frankrijk en Engeland schier met geheel Europa tegen ons stonden', om de rechtvaardigheid van de bijzondere staatsuitgaven te stutten.¹¹⁵ 'Eendragt maakt magt. Gesterkt door Gods voorzienigheid, zullen wij de aardsche magten braveren,' aldus Crommelin. Ongeacht het oplopend tekort keurde ook Corver Hooft de buitengewone kostenposten goed, want de regering moest een 'eerbiedwekkende houding' kunnen aannemen ten overstaan van de Conferentie in Londen.¹¹⁶ Luzac kon minder begrip opbrengen voor de zwierige taal die het oplopend begrotingstekort jaar na jaar goedpraatte. Kamerleden deden een klinkend beroep op eer en geweten, 'doch de toestemming in alle die millioenen, is op al die discours, *et ceci donc la pilule*'.¹¹⁷ Als de Staten-Generaal onder deze voorwendselen bleven instemmen met het oplopend begrotingstekort konden de burgers volgens Luzac, 'waarlijk overal de luxe wel afschaffen, en tot de oude korte buisjes der voorvaderen wel terugkeren'.¹¹⁸ Het beroep op het verleden van de koning en de Kamerleden toont aan dat de traditionele rolverdeling tussen de Staten-Generaal en Oranje een beslissende rol speelde in deze periode.

182 Het historisch appel van de Kamer zal Willem I gesterkt hebben in zijn traditionele rol als opperbevelhebber van het leger. De Oranjes ontleenden al eeuwenlang hun aanzien aan militair leiderschap. Zijn publieke loopbaan was per slot van rekening begonnen op uitnodiging van de Staten-Generaal met deze lotsbestemming in 1790. Ook zijn vader had tijdens de burgeroorlog van 1787 nadrukkelijk gebruikgemaakt van zijn zeggenschap over binnenlandse troepenverplaatsingen.¹¹⁹ Willems volhardingspolitiek kan erop wijzen dat hij de halvering van zijn koninkrijk wilde compenseren door zijn rol als militair opperbevelhebber te benadrukken. Uit zijn biografie kun je leren dat hij inderdaad die rol belangrijk vond en zijn zoon zijn rol en succes als militair benijdde.¹²⁰

Het beroep van Willem I op de eensgezindheid tussen hem en de Staten-Generaal leek de strijdbijl tussen de Eerste en Tweede Kamer over het Adres van Antwoord te begraven. In een bijzonder Adres spraken de Kamers zelfs hun vertrouwen uit in de politieke koers van de regering.¹²¹ 'De Staten-Generaal hebben zich edel en vaderlandslievend gedragen. De koning is er gevoelig en dankbaar voor,' schreef Van Assen hierover.¹²² Tijdens de constitutionele crisis van 1830 schaarden de Staten-Generaal zich tijdens dit ritueel voor even in harmonie rond de Oranjetroon.

De toon van de Aanspraak en het Adres veranderde toen de beloofde grondwetsherziening uitbleef en de volharding van de koning een financiële ramp opleverde. De Belgische kwestie, het begrotingstekort en de aanhoudende mobilisatie domineerden de Kamerdebatten en kregen een plek in de Aanspraak en het Adres van Antwoord.¹²³ De Tweede Kamer gebruikte het Adres van Antwoord ook om de koning te herinneren aan de toegezegde grondwetsherziening. Het openingsritueel gaf in de latere jaren dertig dus weer uiting aan de strijd tussen de Kamer en de koning.¹²⁴

1840: de grondwet als plechtanker

Eind augustus 1840 kwamen de Staten-Generaal eindelijk bijeen in een buitengewone zitting om over de herzieningsvoorstellen te stemmen. De leden mochten slechts hun stem motiveren en de wetsvoor-

stellen niet aanpassen. Van Styrum maakte bezwaar tegen de nietigheid van de beraadslagingen, 'wanneer wij niet over de doelmatigheid der wetten mogen oordelen'.¹²⁵ Uit protest schaarde hij zich verschillende keren onder de tegenstemmers. De Dubbele Kamer voegde zich echter in de traditie van de ceremoniële zittingen die in 1814 en 1815 de grondwet kregen voorgeschoteld, omdat goedkeuring wederom belangrijker was dan een kritische beoordeling door een talrijke vergadering.¹²⁶

In de Dubbele Kamer vond een levendige discussie plaats over het Adres. Willem I had in zijn Aanspraak de bestaande grondwet bejubeld als plechtanker van vrijheden en volksgeluk en legde de leden beperkte wijzigingen voor. Speciaal voor deze gelegenheid waren 55 buitengewone leden toegetreten tot de Tweede Kamer. Groen van Prinsterer en Thorbecke waren daar twee van. Zij vonden dat het Adres duidelijk moest maken dat er een machtsverschuiving tussen de Staten-Generaal en de koning had plaatsgevonden. De vorm en inhoud van de discussie over het Adres stonden nieuwkomer Groen niet aan. Hij 'had gewenscht dat de Kamer met eenige waardigheid en nadruk had gesproken' en de bejubeling in de Aanspraak van de bestaande grondwet krachtig had weerlegd.¹²⁷ Daarnaast vond hij het ongepast dat de Kamer 'dit gewigtig deel der werkzaamheden' in de beslotenheid van het comité-generaal behandelde. Een openbare behandeling bevestigde de politieke kracht die uitging van dit stuk, terwijl een Adres opgesteld in beslotenheid, 'neerkomt op eene nietsbeduidende formaliteit'.¹²⁸

183

Thorbecke stelde als enige een amendement op het Adres voor. De tekst moest verklaren dat de grondwet het plechtanker van Neerlands vrijheid en volksgeluk 'moet zijn' in plaats van dat het dat 'is'. De redactiecommissie nam dit voorstel niet over en ook Groens wens voor openbaarheid kreeg geen gevolg.¹²⁹ Desalniettemin laten de visie van Groen en Thorbeckes amendementsvoorstel zien welke accentverschuiving tussen de staatsmachten had plaatsgevonden. In de Kamerrede van Corver Hooft uit 1829 gold het Huis van Oranje immers nog als plechtanker voor het welzijn van de staat.

Van Sas heeft de grondwetsdiscussies getypeerd als, 'in feite een langgerekte motie van wantrouwen aan het adres van Willem I'.¹³⁰ De

koning zelf heeft ze zeker zo opgevat. Hij nam geen genoegen met de figurantenrol die Kamerleden steeds luider aan hem wilden opdringen in de grondwet. Drie weken na de aanname van de wijzigingen sloot hij zijn koningschap af. In de beslotenheid van de Grote Zaal op Paleis het Loo tekende hij in klein gezelschap zijn abdicatie. Ondanks de zorgvuldige inbedding van de Oranjedynastie in de grondwet, zweeg zij in alle toonaarden over de rol van de Staten-Generaal in uitgerekend dit scenario.¹³¹

184 De politieke spanningen in binnen- en buitenland dwongen tot inbedding van Willem II in een constitutionele traditie die aansloot bij de politieke leefwereld van de burgers. Net als in 1763 en 1814 hielden de retroacta bij het vaststellen van de procedure. 'Bij het nazien der retroacta', had Luzac vastgesteld, dat de Kamerleden 'ons klimaat voor dergelijke ceremoniën in de open lucht zeer ongeschikt oordeelden, en het al aardig genoeg in de Grondwet van 1815 gekomen was, om de Belgen, die van openbare optogten liefhebbers zijn, te believen; in die van 1814 stond hiervan niets'.¹³² De inhuldigingsceremonie keerde terug naar de Amsterdamse Nieuwe Kerk, maar anders dan in 1814 was de plechtigheid openbaar.¹³³ De voorbereiding van de inhuldiging door de Staten-Generaal vertoonde daarmee eenzelfde patroon als de huldigen van eerdere Oranjes: een studie van eerdere ceremonies hielp de procedure af te stemmen op de huidige politieke verhoudingen.

Een ogenschijnlijk praktisch probleem bevestigde dat er een verschuiving had plaatsgevonden in de machtsverhouding tussen de Staten-Generaal en het Oranjestaatshoofd. De opening van de Staten-Generaal was aanstaande, maar het Kamerlid Verwey Mejan vroeg zich af of 'de Staten-Generaal in hun midden als koning erkennen, die niet ingehuldigt, – die geen eed heeft gedaan, en die eerst door of althans na den eed door de Staten-Generaal als koning wordt gehuldigt & ontvangen?'¹³⁴ De juiste volgorde van de ceremonies liet zich raden, want daaruit volgde de gezagsverhouding. 'De inhuldiging kan zóó spoedig niet geschieden: *une force majeure* stelt ze achter de opening van de Staten-Generaal,' schreef Luzac.¹³⁵ De voortgang van de reguliere vergadering genoot prioriteit boven de inhuldiging van de nieuwe koning. De Staten-Generaal hadden zich zo stevig gevestigd als instituut,

dat het werk door kon gaan zonder een ingehuldigde Oranje op de troon. Zo herstelden de Staten-Generaal in 1840 geleidelijk de zelfstandige positie die ze voor 1795 hadden ingenomen. De reeks ceremonies die de grondwetsherziening van 1840 in gang zette, toont aan hoe bruikbaar de traditie was waarin de Staten-Generaal huldigingssceremonies en vergaderrituelen benutten om de machtsverhoudingen tussen hen en het Huis van Oranje tot uitdrukking te brengen.

Traditie van verandering: Staten-Generaal, grondwet, Oranje

De nieuwe Oranjevorst, koning Willem II, reed de Staten-Generaal te paard tegemoet voor zijn Aanspraken, in plaats van per koets. De strekking van de Aanspraken bleef echter ongewijzigd, want zij dekten de financiële malaise van de staatskas toe.¹³⁶ Tijdens de Kamerdebatten kreeg minister van Financiën Rochussen het hierdoor zwaar te verduren. De minister probeerde het begrotingstekort als gevolg van de langdurige mobilisatie aan de Belgische grens goed te praten. Rochussen dacht de Kamer te slim af te zijn door de historische argumentatie van de Kamerleden van begin jaren dertig te herhalen.

185

Het zij mij vergund, hier [...] het tijdperk van 1720 te herinneren, toen onze Staat nog onder de gevolgen der krachtsinspanning gedurende den Spaanschen Successie-oorlog zuchtte, en dat van 1750, toen de geldmiddelen op nieuw veel geleden hadden. Op dat laatste jaar vooral is tot 1780, een tijdperk van verhoogd, ja bijna onbegrensd krediet voor onzen Staat gevolgd, hetwelk steeds als een voorbeeld is aangehaald.¹³⁷

Rochussen wilde duidelijk maken dat de oude Republiek de torenhoge schulden na een oorlog had overleefd, en wat de Republiek kon, dat kon het Koninkrijk der Nederlanden ook. In 1841 kon dit beroep op de Republiek de Kamerleden echter niet langer verleiden in te stemmen met een begrotingstekort. Dat blijkt goed uit de bijdrage van Van Rechteren, die door de *Delftsche Courant* werd gepubliceerd, als een van de opvallendste redevoeringen in deze 'gedenkwaardige beraadslagingen'.

Wij zijn Vertegenwoordigers van een trouw en rustig Volk. Wij zijn Nederlanders! Afstammelingen van die helden, die den strijd tachtig jaren voor hunne onafhankelijkheid streden tegen den magtigsten Vorst der aarde, tegen den Vorst in wiens Staten den zon niet onderging! – Op den Nederlandschen troon zit een Koning uit het Huis, dat met de Nederlandsche onafhankelijkheid verrees. Wij bezitten nog middelen van herstel, als wij den goeden weg, *op welke de voormalige Republiek groot en magtig werd*, willen bewandelen. Maar wij zijn van den weg onzer voorvaderen afgeweken! Wij hebben eene *grootsche kostbare* huishouding. Zij hadden er eene eenvoudige en zuinige!¹³⁸

186

Wat direct opvalt is dat de legitimerende werking van Karel v, ‘den Vorst in wiens Staten den zon niet onderging’, was veranderd. Deze vorst had tussen 1815 en 1830 gefungeerd als bron van legitimiteit voor het samengevoegde Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Nu het Koninkrijk der Nederlanden was teruggebracht tot zijn oude grondgebied, was er weer een ander oorsprongsverhaal nodig. In 1841 keerde het verhaal terug dat de Republiek en de Oranjes hun onafhankelijkheid juist dankten aan de succesvolle strijd tegen deze vorst. Het verleden was een waardevolle bron van legitimiteit vanwege deze souplesse, maar de mogelijkheden om standpunten hiermee te onderbouwen waren niet onbegrensd.

Van Rechteren vond dat Rochussen een loopje nam met de historische feiten en daardoor op een verkeerde manier inspiratie putte uit het verleden. Wie goed naar het verleden keek, aldus Van Rechteren, trok daaruit een andere les. De Republiek stond in zijn ogen gelijk aan een eenvoudige en zuinige financiële administratie. Zo paste Van Rechteren de legitimerende werking van de Republiek aan op de wens van de Kamer voor een sluitende begroting. Eerder in dit hoofdstuk zagen we dat de oplopende schuldenlast ook de oude Staten-Generaal grote zorgen had gebaard. Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden was daarentegen afgeweken van de spaarzame instellingen uit de Republiek en had een kostbare overheidsadministratie opgetuigd. Hiermee gaf Van Rechteren een historische onderbouwing van de liberale wens de overheid te vereenvoudigen in een vergaande grondwetsher-

ziening. Ook in andere Europese landen, zoals Denemarken, pasten parlementariërs in deze jaren het beroep op het verleden aan tijdens de debatten over grondwetsherziening.¹³⁹

Willem II probeerde deze wens van de Kamer tegen te houden. De roep vanuit de Kamer om grondwetsherziening en transparantie klonk steeds luider door in het Adres van Antwoord. De vorm van het ritueel veranderde, zodat zij vooruitliep op de gewijzigde machtsverhoudingen die de Staten-Generaal wensten. Ik bespreek deze verandering ter conclusie van dit hoofdstuk.

De Staten-Generaal gebruikten zowel voor als na 1795 ceremonies en rituelen om een boodschap als onbetwistbaar te presenteren, die op dat moment juist heel betwistbaar was.¹⁴⁰ De actuele machtsstrijd ging door tijdens deze momenten. In de literatuur is beweerd dat modern politiek ceremonieel en ritueel minder dubbelzinnig waren dan die in het ancien régime.¹⁴¹ De restauratieceremonies laten echter voor Nederland zien dat het vroegnegentiende-eeuws politiek ceremonieel bol stond van tegenstrijdigheden en ambiguïteit. Ceremonies en rituelen in de Staten-Generaal vonden telkens plaats “na ouder gewoonte”, maar hun ad-hoc totstandkoming garandeerde een directe relatie tot de politieke actualiteit. Traditie speelde op twee manieren een rol tijdens deze momenten. Een *beroep* op de traditie verschafte de Staten-Generaal legitimiteit, terwijl het *gebruik* van traditie zorgde voor effectiviteit van de vergadering. We hebben gezien hoe de vergadering ad hoc bepaalde welke oude procedure het best aansloot bij de politieke actualiteit die om legitimering vroeg. Daarom leenden ceremonies en rituelen zich er goed voor om aan te geven hoe de gezagsverhouding tussen de Staten-Generaal en de Oranjes in elkaar zat, juist wanneer deze was veranderd of onder vuur lag.

In 1844 veroorzaakte de Aanspraak grote ophef, omdat Willem II de noodzaak tot verdere grondwetsherziening onbesproken liet.¹⁴² Daarmee nam de Tweede Kamer geen genoegen. Zij greep de vormgeving van het openingsritueel aan om duidelijk te maken bij wie het primaat van de politiek berustte: het volk. Voor het eerst besprak zij het Adres in het openbaar. Deze verandering bracht de verschillende opvattingen over dit politieke moment aan het licht. Volgens Schoone-

veld vergde dit stuk een openbare behandeling, omdat het geen plichtpleging was, maar een stuk van 'hoogere staatkundige beteekenis'.¹⁴³ Van Goltstein daarentegen vond dat de openbaarheid 'den aard en de strekking' van het Adres veranderde. In zijn ogen was het Adres 'geen bloote formaliteit meer', *vanwege* de openbare behandeling. De Eerste Kamer vond dat het primaat van de politiek bij de koning lag en zij weigerde het Adres aan te nemen. De Tweede Kamer wilde de grondwetsherziening wel aanstippen, maar de Eerste Kamer hanteerde als stelregel dat het Adres van Antwoord alleen mocht reageren op wat er in de Aanspraak was gezegd. Het verschil in opvattingen was dit keer onoverbrugbaar en voor het eerst in de geschiedenis bleef de Aanspraak onbeantwoord.¹⁴⁴ Willem II vond het eigenlijk wel prettig en in de eerstvolgende Aanspraak liet hij de Staten-Generaal weten geen prijs te stellen op een Adres van Antwoord. Zij antwoordden niettemin, waarmee zij aangaven dat de wil van de koning de Staten-Generaal niet kon dirigeren. Het antwoord van de Kamer symboliseerde dat het parlement de koning mocht tegenspreken.¹⁴⁵

De grondwetsherziening van 1848 maakte definitief een einde aan de strijd tussen de Kamers over het Adres van Antwoord, die de Kamers uitvochten aan de voet van de Oranjetroon. Beide Kamers kregen het recht de Aanspraak in een afzonderlijk Adres te beantwoorden. De grondwet legde de openbare beraadslaging over de Adressen van Antwoord vast. Binnen de kortste keren namen deze debatten buitengewoon veel vergadertijd in beslag.¹⁴⁶ In dit hoofdstuk is aangetoond dat ondanks hun gestileerde vorm, politieke rituelen allesbehalve statische, onveranderlijke onderdelen waren in de vergaderpraktijk. De subtiele accentverschuivingen in een ceremonie of ritueel legitimeerden een verandering in de machtsverhoudingen, zodat het landsbestuur kon doorgaan. Dat maakte ceremonies en rituelen tot een wezenlijk onderdeel van de legitimering van de vroegmoderne én de gerestaureerde Staten-Generaal. Om het strijdtoneel van de Staten-Generaal compleet te maken, staat het laatste hoofdstuk stil bij een ander punt waar de grondwet van 1848 een breuk teweegbracht: de verkiezingen van de Tweede Kamer.

Verboden macht: de provincies en de Kamerverkiezingen

Minister van Marine Van der Hoop sprak glashelder tegen zijn neef Warin, toen deze hem vertelde in de Tweede Kamer verkozen te zijn. 189
 ‘[E]en volkomen toewijding aan de wil van de regering was de enige houding die ik had aan te nemen,’ schreef Warin in zijn journaal.¹ Hiermee bevestigden Van der Hoop en Warin het beeld dat wij tot nu hebben van de Tweede Kamerverkiezingen in de eerste helft van de negentiende eeuw. De wens van Willem I was sturend en hij gaf de voorkeur aan regeringsgezinde leden.² Tot de invoering van de directe verkiezingen in 1848 was er sprake van een ingewikkeld getrappt kiessysteem, waarbij de elite de schijn van inspraak had. Voorafgaand aan belangrijke vergaderingen maakte de regering in naam van de koning kritische (kandidaat-)Kamerleden duidelijk dat hun post en pensioen gevaar liepen als zij hun stem onafhankelijk opmaakten.³

Achter de coulissen heeft zich daarentegen een strijd afgespeeld die op zijn eigen merites moet worden beoordeeld. In navolging van Thorbecke hebben historici het vroegnegentiende-eeuwse parlement beoordeeld als een volksvertegenwoordiging tegenover de koning. Vanuit het liberale perspectief lijkt de Kamer een machteloze positie te hebben ingenomen. De vroege Kamerverkiezingen bestempelen als onfatsoenlijk gekonkel dat aan de directe verkiezingen voorafging, is een waardeoordeel gekleurd door de latere politieke praktijk.

Het oordeel van historici over de vroege Kamerverkiezingen is eenduidig. Volgens Thorbecke-biograaf Remieg Aerts hadden de verkiezingen voor de Tweede Kamer veel weg van een ballotage voor een sociëteit of herenclub.⁴ Herverkiezing was de regel voor noordelijke

leden van de Tweede Kamer tussen 1814 en 1840. Ook Blok benadrukte het apolitieke karakter in zijn studie over de vroege Kamerverkiezingen. In de noordelijke Provinciale Staten zou overleg over kandidaten hebben plaatsgevonden buiten de vergaderzaal, of soms helemaal niet plaatsgevonden hebben indien de uitslag toch al van tevoren vaststond.⁵ Zuidelijke leden werden minder vaak herkozen dan noordelijke. Meerts concludeerde op basis van de kortere zittingsduur van zuidelijke leden dat in het Zuiden een zwaardere strijd om de zetels gevoerd is. De informanten van Van Maanen en Van Gobbelschroy bevestigden deze indruk.⁶ Desondanks maskeren de vergelijking met een ballotagecommissie en de nadruk op herverviezing de mobilisering van macht in de provincies die de verkiezingen mogelijk maakte.

Dit hoofdstuk gaat over het proces van schikken en plooiën dat de verdeling van de zetels in de Tweede Kamer achter de schermen in gang zette. De eed verplichtte Kamerleden ‘alleen het algemeen belang voor ogen [te] houden, zonder zich daarvan door eenige *provinciale* of andere bijzondere belangen te laten aftrekken’.⁷ Maar konden Kamerleden zonder last en ruggespraak vergaderen in de Staten-Generaal en het algemeen belang dienen in plaats van het lokale of provinciale? Dit is een belangrijke vraag, want het provinciaal particularisme was aan de orde van de dag in de oude Staten-Generaal. Een antwoord op deze vraag biedt ook inzicht in het politieke leven van het restauratietijdvak. Elk jaar vonden in juli Tweede Kamerverkiezingen plaats.⁸ Kon de regering de verkiezingsuitslag aanpassen op de wetgevingsagenda? En bleef een zetel in de Staten-Generaal gewild, zoals voor 1795?⁹

Ik zal laten zien dat tijdens verkiezingen de belangen van Oranje, de provincies en de leden van de Staten-Generaal op het spel stonden. Door de oude Staten-Generaal als vertrekpunt te nemen, kan ik aantonen dat hierdoor ook na 1795 in de provincies macht gemobiliseerd werd en dat vergrootte de macht van het parlement. Onder andere uit vertrouwelijke correspondentie zal blijken dat de machtsverhoudingen tussen de koning, de provincies en de Kamerleden gecompliceerder in elkaar staken dan tot op heden is aangenomen.

Samenstelling Staten-Generaal tot 1795

In de Republiek golden binnen elke provincie andere regels over hoe de afvaardiging naar de Staten-Generaal tot stand kwam.¹⁰ Lokale bestuurders namens de steden, de adel en het platteland kwamen samen in de Provinciale Staten, waar zij een afvaardiging samenstelden. De duur van een aanstelling – destijds een commissie genoemd – varieerde. De Hollandse gedeputeerden vervingen bijvoorbeeld driejaarlijkse toerbeurten, terwijl hun Zeeuwse collega's voor het leven werden benoemd.¹¹

Vanaf 1747 groeide de invloed van de stadhouder op de samenstelling van de lokale besturen en daarmee op de samenstelling van de Staten-Generaal. Een belangrijke rol in dit aspect van het stadhoudersstelsel was weggelegd voor de luitenant-stadhouders. Zij waren de vertrouwelingen van de stadhouder die in de Provinciale Staten en stadhuizen gezicht gaven aan het Oranjabewind.¹² Via zijn luitenant-stadhouders ontving de stadhouder informatie over de begeving van ambten en gunsten en zij behartigden de stadhouderskoers op provinciaal en lokaal niveau. De relatie tussen de regenten en Oranje kenmerkte zich volgens Gabriëls door het 'vergulde knechtschap' van de regenten.¹³

191

De Hollandse steden onttrokken zich in 1752 met succes aan de officiële invloed van de stadhouder op de samenstelling van hun lokale bestuurscolleges. Ook in Friesland had de stadhouder minder invloed dan elders. In de overige provincies dienden de luitenant-stadhouders als tegenwicht tegen de Hollandse dominantie in de Staten-Generaal. De Utrechtse gedeputeerde Van Hardenbroek noteerde in zijn dagboek dat Holland de andere provincies in de Staten-Generaal het liefst 'tot haer echo' wilde maken. In de ogen van Holland dienden de Provinciale Staten hun gedeputeerden 'niet anders als clercken' te beschouwen, aldus Van Hardenbroek.¹⁴

De weerzin tegen Hollandse dominantie in de Staten-Generaal speelde Willem v in de kaart. Hij trok de teugels van patronage steeds strakker aan, bijvoorbeeld in Friesland. Een opdracht die de stadhouder in 1782 aan griffier Fagel gaf, illustreert hoe Willem v te werk

trouwensrelaties met regenten op lokaal niveau en probeerde zo de provinciale adviezen in de Staten-Generaal te sturen. In ruil voor de medewerking van de Friese heren, mochten zij de stadhouder adviseren over lokale benoemingen. Tegelijkertijd mochten de Friese heren zich geen illusies maken over dit lijntje tussen hen en de stadhouder. Gewend als Willem v was ‘met open kaerten te spelen en niemand om de tuijn’ te leiden, verklaarde hij dat de correspondentie hem niet verplichtte, ‘om altoos het advijs van die heeren te volgen’.

In Utrecht kon Willem v vertrouwen op zijn luitenant-stadhouder De Pesters. Bij het bewaken van de Oranjekoers in Utrecht hield De Pesters tegelijkertijd de belangen van zijn aanhang in het oog, die bekendstond als de pesteriaanse cabale. Wie een bestuurlijke functie in Utrecht wilde bemachtigen, moest hierbij horen. De Pesters over speelde bijna zijn hand door een familielid naar voren te schuiven voor een aanstelling in de Staten-Generaal. De regenten morden dat de jonge De Pesters een ‘stroeve en lompe jongen’ was die alleen verstand had van vissen en jagen. Het was godgeklaagd en een schande, ‘dat die thans de commissie in H.H. Mogende moeste hebben’.¹⁶

193

Goede connecties met de lokale elite waren essentieel voor wie een zetel in de Staten-Generaal begeerde. Willem v werkte daarom onafgebroken aan zijn banden met de provincies, zodat zij in de Staten-Generaal zijn koers zouden steunen. Een speerpunt van het politieke hervormingsprogramma van de patriotten was de aanstelling van regenten uit de handen te trekken van de stadhouder en dominante families als die van De Pesters.¹⁷ In wat volgt zullen we zien dat de uitruil die hierdoor plaatsvond tussen de Oranjestadhouder, de provincies en families, de verkiezingspraktijk van de gerestaureerde Staten-Generaal mede heeft bepaald.

Restauratie: wettelijk kader & gouverneurs

Vanaf 1814 legde de grondwet de onafhankelijkheid vast van de leden van de Staten-Generaal. De restauratie van de Staten-Generaal mocht geen terugkeer betekenen van de vergadering van afgevaardigden namens de soevereine provincies. Een modern parlement moest meer zijn dan een congres van ambassadeurs namens verschillende partij-

en. Formeel vergaderden en stemden de Tweede Kamerleden daarom zonder last en ruggespraak met de Provinciale Staten die hen verkozen hadden.¹⁸

De Provinciale Staten verkozen de Tweede Kamerleden voor een periode van drie jaar. Jaarlijks trad een derde gedeelte van de leden af, maar zij waren wel direct herkiesbaar.¹⁹ In het Noorden bepaalde het inwonertal de zetelverdeling tussen de provincies. Uit angst voor overheersing door katholieken gold dit principe niet voor het Zuiden. Beide Rijksdelen vaardigden 55 leden af.²⁰ Verkiesbaar waren alle burgers van minimaal dertig jaar oud, woonachtig in de provincie die hen verkoos en die voldoende inkomstenbelasting betaalden. In die tijd konden de opstellers van de grondwet er moeiteloos van uitgaan dat alleen de mannelijke burgers bedoeld werden.²¹ Leden die door dezelfde Provinciale Staten waren verkozen, mochten geen directe familie van elkaar zijn. Deze bepaling waakte tegen 'de intrigues en kabalen van sommige vermogende familiën [...] om zich van alle de plaatsen, aan hunne provincie, in de Tweede Kamer der Staten-Generaal aangewezen, meester te maken'. Zonder deze bepaling 'ware dit gevaar wezenlijk en altijd durend', klonk het tijdens een Kamerdebat over de toelaatbaarheid van zwagers in 1820.²²

194

Nieuwgekozen Kamerleden legden een historische eed af. Mannen kregen toegang tot de Staten-Generaal, nadat zij hadden gezwooren of verklaard zich te houden aan het anticorruptieplakkaat dat de Staten-Generaal in 1715 hadden aangenomen. Een lid van de Staten-Generaal beloofde plechtig dat zijn benoeming niet voortkwam uit 'verboden giften, gaven en geschenken'.²³ Op aangeven van Elout behield de grondwet van 1815 de tekst van de zuiveringseed, maar verviel de verwijzing naar het plakkaat.²⁴ Ontdaan van hun historische jas klinken, tot op de dag van vandaag, de woorden van de zuiveringseed uit 1715 door in de ambtseed die nieuw verkozen leden van de Staten-Generaal afleggen.

Tegelijkertijd liet de grondwet een cruciale tussenruimte bestaan waarin de traditionele band tussen Kamerleden en hun provincie een rol kon gaan opeisen. Een Kamerlid mocht geen mandaat ontvangen van de Provinciale Staten, maar het stond leden vrij 'collegialiter met de Provinciale Staten in correspondentie' te zijn. De praktijk moest

uitwijzen wat de grenzen van het toelaatbare waren.²⁵ Ook de opzet en werking van het getrapte kiesstelsel werkte de overdracht van oude praktijken in de hand. In elke provincie bestonden de Staten uit de ridderschap, de landeigenaren en de steden, maar de verhouding verschilde per provincie. In het Noorden lag de inrichting zoals die voor 1795 was geweest hieraan ten grondslag. De vereiste minimale aanslag in de vermogensbelasting zorgde ervoor dat deze colleges alleen toegankelijk waren voor de sociale bovenlaag.²⁶ Dit leidde tot een aanzienlijk aandeel van de oude elite in de lokale en provinciale besturen en onder de gekozen en benoemde leden van de Staten-Generaal.²⁷ Hiermee schiep de grondwet de voorwaarden voor de macht die zou uitgaan van de Provinciale Staten bij de Kamerverkiezingen.

195

Met de functie van kiescollege kregen de Provinciale Staten een totaal andere rol dan in de Republiek. Het herstel van de Provinciale Staten mocht niet de indruk wekken dat de Statenvergaderingen soeverein waren. Twee elementen maakten de Staten ondergeschikt aan de koning. Het initiatief om de Staten bijeen te roepen, lag bij de koning en hij benoemde de gouverneurs.²⁸ In naam van Willem I fungeerden de gouverneurs als voorzitters van de Statenvergadering. De gouverneurs moesten de steun en toeverlaat zijn van de koning in de provincies. Hun takenpakket kwam overeen met dat van de napoleontische prefecten die het bestuur na de Inlijving in 1810 hadden overgenomen.

De eerste gouverneurs die Willem I in 1814 aanstelde waren 'inboorlingen der provincie' uit aanzienlijke families van oudsher lokaal aan zijn Huis. Voormalig prefect Verstolk van Soelen behoorde niet tot deze categorie en hij viste achter het net. Hij typeerde de eerste lichte gouverneurs smalend als een relik uit een archaisch tijdperk.²⁹ De gouverneurs hadden als taak kandidaten te selecteren voor bestuursposten op lokaal en provinciaal niveau. Deze bevoegdheid was aan gouverneurs gegeven, omdat zij 'daar door eenige invloed in hunne Provintie' verkregen en behielden. Volgens vicevoorzitter van de Raad van State Mollerus stond het namelijk buiten kijf dat 'het hebben van invloed veel al afhangt van de mogelijkheid om eenig faveur te kunnen bewijzen'.³⁰ Door deze combinatie van het napoleontische takenpakket, de terugkeer van oude families en de

benoemingsbevoegdheden als gunstbewijzen, waren de gouverneurs niet alleen een voortzetting van de prefecten uit de Inlijving, maar ook van de luitenant-stadhouders uit de Republiek.³¹

Wens Willem I: regeringsgezinde Kamerleden

196 De koning benoemde in 1815 de eerste leden van de beide Kamers van de Staten-Generaal. Hij wilde daarmee de toon zetten voor de verkiezingen die vanaf 1817 zouden plaatsvinden in de Provinciale Staten. De regering hechtte belang aan de samenstelling van Kamers, vanwege de wetgevingsagenda. ‘Wanneer men eenige redelijke gissingen wil maken over den loop die zaken van aanbelang in eene talrijke vergadering zullen nemen, dient men allereerst een oog te werpen op de personen waaruit die vergadering is samengesteld’, aldus secretaris van staat Falck in een memorie aan de koning.³² Voor de benoeming van de eerste lichten Kamerleden moest Falck de koning van namenlijsten voorzien. Wat betreft de noordelijke leden kon Falck putten uit de Notabelenvergadering van 1814 en de Staten-Generaal.³³ Falcks zoektocht naar geschikte leden uit de zuidelijke provincies laat de criteria zien waaraan Kamerleden volgens de koning moesten voldoen.³⁴

Het Kamerlidmaatschap was in trek bij de zuidelijke elite. Onder hen bestond de indruk dat Falck ‘op deze keuze nogal invloed’ kon uitoefenen. Wanneer een heer de woning van Falck aan de Rue Royale verliet, gaf dat aanleiding tot de uitspraak ‘daar heeft de Secretaris van Staat weder een gelukkige, weder een lid van de Tweede Kamer gemaakt!’³⁵ De Vlaamse burggraaf Du Bus was een van de heren die Falck een visite brachten en het huis verlieten met een nominatie op zak. Patriciërs of edelen waren er volgens Falck genoeg om aan de koning aan te bevelen. Moeilijker was het ‘lieden [te vinden] die niet alleen in naam het volk vertegenwoordigen’, maar ‘die het volk kennen en van hetzelfde gekend worden’.³⁶

Willem I daarentegen was erop uit leden in de Staten-Generaal te benoemen, van wie hij mocht verwachten dat zij in ruil voor hun benoeming zijn beleid steunden. Falck gebruikte de Notabelenvergadering uit augustus 1815 als lakmoestest. De koning begeerde ‘dat na-

gezien worde welke de houding en stemming geweest is van de personen die voor de beide Kamers gedoodverwd zijn geweest'.³⁷ Van notabelen die deze eerste gelegenheid op openlijke steun aan de koning onbenut lieten, viel in de toekomst weinig goeds te verwachten. Een tegenstem bleef niet zonder consequenties. Het nalopen van de stemopname bood de kans de begunstiging te voorkomen van heren die 'in eene eerste en niet min regtvaardige dan belangrijke zaak niet van zich hebben kunnen verkrijgen om 's Konings intentien te secunderen'.³⁸ De voorstemmers waren in de minderheid geweest en zij buitten deze positie uit. Zij solliciteerden bij Falck 'alsof zij een verkregen regt hadden'.³⁹ Enkele tegenstemmers berustten in hun lot dat een Kamerlidmaatschap aan hen voorbij ging. Het overgrote deel van de tegenstemmers kwam echter met allerlei uitvluchten en verontschuldigungen voor de dag, 'en beloofden, bij wijze van *amende honorable*, alle gedweeheid en medewerking voor de toekomst', in ruil voor een benoeming in de Staten-Generaal.⁴⁰

197

De eerste benoemingsronde door Willem I leverde gemengde resultaten op. Wat betreft de Eerste Kamer bleek de keuze van de koning redelijk duurzaam. Minder succes boekte hij in het benoemen van lang zittende Tweede Kamerleden.⁴¹ Zowel de regering als de Staten waren ontevreden over de zuidelijke Tweede Kamerleden. De eerste lichte zuidelijken had het regeringsbeleid onvoldoende gesteund. Kamerleden moesten 'knap en conciliant zijn', en overtuigd zijn van de slagingskans beide Rijksdelen te verenigen, vond Falck.⁴² De zuidelijke Staten daarentegen, vervingen juist de Kamerleden die in hun ogen te meegaand waren geweest met de regering.⁴³ Tussen 1817 en 1820 traden in totaal 52 nieuwe zuidelijke leden toe tot de Tweede Kamer. In het Noorden hield de eerste keuze van Willem I wel stand. Na de derde verkiezingsronde waren er nog 39 noordelijke leden over van de 55 die de koning in 1815 had benoemd.⁴⁴

Vanaf 1817 waren de gouverneurs verantwoordelijk voor het dirigeren van de Provinciale Staten tot regeringsgezinde kiescolleges. De Utrechtse en Zuid-Hollandse gouverneurs zijn goede voorbeelden van wat Willem I van hen verwachtte in verkiezingstijd.⁴⁵ De koning verzocht Van der Duyn tot twee keer toe 'heimelijk al zijnen invloed te doen gelden bij de Staten dezer provincie, die getrouw en besten-

dig den grooten Staatsman herkozen, om de herkiezing van zijnen geachten vriend [Van Hogendorp] te beletten'.⁴⁶ De gouverneur weigerde echter de herverkiezing van Van Hogendorp tegen te werken. Ook bij de verkiezing van 1819 werkte Van der Duyn niet voldoende mee met de regering. In dat jaar roerden de Amsterdamse kooplieden zich uit onvrede over de scheve belastingdruk en accijnzen op koffie en suiker.⁴⁷ Volgens de minister van Financiën verschalkte de 'factie der Amsterdamsche kooplieden', de heren in de Hollandse Staten. De minister vond de verkiezingsuitslag 'uiterst ergerlijk' en hij vermoedde dat Van der Duyn wederom de invloed van de koopmannen in de Statenvergadering onvoldoende had tegengewerkt.⁴⁸

198 De Hollandse Staten volgden de wens van de koning dus niet op, zoals zij ook voor 1795 een geduchte tegenspeler waren geweest van de stadhouder.

De Utrechtse Staten voldeden in principe wel aan de wens van de koning. Zij vervingen bijvoorbeeld Van Nes in 1818 na diens kritiek op de begroting, zoals we hebben gezien in het hoofdstuk over de overlegcultuur. Toch was de regering ook hier ontevreden over het optreden van de gouverneur. Van Tuyll had 'de aan hem gegeven wenken' te openlijk als een wens van de koning medegedeeld in de Statenvergadering.⁴⁹ Vanaf de eerste verkiezingen was duidelijk dat de Provinciale Staten zich niet de les wilden laten lezen door de koning.

De gouverneurs beantwoordden niet aan de verwachtingen die er bestonden over deze functie. Willem I ontving tal van klachten over de inheemse gouverneurs in het Noorden, omdat zij zich gedroegen als onderkoningen.⁵⁰ De Zeeuwse gouverneur Van Doorn en zijn Utrechtse ambtsgeenoot Van Tuyll bouwden in hun provincies bijvoorbeeld uitgebreide patronagenetwerken op. In tegenstelling tot wat de grondwet had beoogd, beschouwden de gouverneurs hun titel en benoemingsbevoegdheden wel degelijk als het herstel van hun macht in de provincie en gedroegen zich daar ook naar.⁵¹ Connecties in de provincies bepaalden de samenstelling van de lokale en provinciale besturen en uiteindelijk van de Tweede Kamer. Daarmee verzwakten de gouverneurs in hun provincies de monarchale geest en centralisatie van het bestuur waaraan Willem I wilde werken. Vanaf

het begin had de regering moeite de gouverneurs ervan te doordringen dat zij in de eerste plaats de kroon dienden in plaats van de provincie.⁵²

De regering trok een les uit de eerste Kamerverkiezingen over hoe de wens van de koning voor regeringsgezinde Kamerleden in vervulling kon gaan. Mollerus gaf het volgende advies aan de koning. Enerzijds stond vast dat de keuze van de juiste Tweede Kamerleden 'de gang der zaken' bevorderde en bespoedigde. Aan de andere kant mocht 'de naam des Konings' niet gebruikt worden in de Provinciale Staten, 'om daar uit als het ware eenige aanbeveling te kunnen afleiden'. De naam van de koning gaf immers de indruk 'als of het oogmerk was om daar door zekerheid van de stem der benoemden te bekomen'. Dit was zozeer in strijd met het belang van de Provinciale Staten, dat de benoeming van een aanbevolen Kamerlid 'meer tegen, als voor het aannemen van 's konings voorstel zoude kunnen bevorderlijk zijn'.⁵³ Oftewel, de gouverneurs moesten de wenk van de koning behoedzaam uitvoeren, wilde de koning verzekerd zijn van regeringsgezinde Kamerleden.

199

Wens Provinciale Staten: provinciaal belang behartigd

De gewiekste Limburgse gouverneur De Brouckère wist de wens van de regering voor meegaande Kamerleden in dienst te stellen van de provincie. De jachtwet had in de Limburgse Staten kwaad bloed gezet. Als Kamervoorzitter had de Maastrichtenaar Membrède officieus met de minister van Binnenlandse Zaken overlegd om de wet zodanig aan te passen dat deze voor beide Kamers acceptabel was.⁵⁴ De regering wenste de herverkiezing van Membrède en de uitsluiting van Surllet de Chokier. Vier weken voor de verkiezingen meldde de gouverneur dat de kans op herverkiezing van Membrède totaal verkeken leek. Hij had de volksliefde verspeeld en zelfs zijn beste vrienden meenden dat hij hun belangen in de Kamer had verwaarloosd. Surllet de Chokier kon rekenen op 'stellige aanklevers' die een meerderheid binnen handbereik hadden.⁵⁵ In de vier weken die volgden wist De Brouckère, 'door aanhoudende en dringende beden' toch de benodigde stemmen voor Membrède te winnen.⁵⁶ De andere verko-

zen kandidaat was De Borchgrave. Aanvankelijk had De Brouckère geen hoge pet op van de principes van deze man, maar 'na enige tijd gewaggelt te hebben' had De Borchgrave 'zich een ware Koningsvriend getoond'.⁵⁷

De Brouckère schreef de herverkiezing van Membrède volledig toe aan zichzelf. Dat was gebruikelijk onder gouverneurs, zoals uit eerder onderzoek is gebleken. Daarachter school evenwel een strategie.⁵⁸ Hoe moeilijker het leek de wens van de koning te vervullen, des te meer gunstbewijzen vielen er te halen voor de provincie. Nu De Brouckère de Tweede Kamer ternauwernood had verrijkt met twee regeringsgezinde leden, kon hij de hefboom naar de provincie doen overslaan.

200

In ruil voor het vervullen van de wens van de regering probeerde hij enkele provinciale wensen te vervullen. De Limburgse Staten hadden een buitengewone subsidie toegestaan van 7000 gulden tot onderhoud van de wegen. Deze subsidie was echter goedgekeurd in de veronderstelling dat de toelage die de provincie van het Rijk kreeg met nog eens 10.000 gulden zou worden verhoogd. Het toekennen van deze verhoging zou zeker 'eene krachtigen invloed op de gemoe deren' hebben en de regeringsgezindheid in de provincie aanzienlijk versterken. De Provinciale Staten hadden daarnaast nog een bede uitstaan bij de koning. Voor het begin van de winter hoopten zij een gedeelte van de Stuwweg, gelegen tussen Tongeren en St. Trond, voltooid te zien. In de afsluitende alinea van zijn brief legde De Brouckère zo nadrukkelijk het verband tussen zijn aandeel in de verkiezingen van Membrède en De Borchgrave, de uitstaande beden en het belang dat de koning had bij een regeringsgezind Limburg, dat het de moeite loont dit uitgebreid te citeren.

Het zou mij des te aangener zijn deze twee gedaane beden te mogen bekomen, en dit zou ter bevordering van de goeden geest in deze Provincie zoo veel te voordeliger zijn, dat ik Uwe Excellentie niet mag ontveinzen, dat ik, zoo om tot de benoeming van den heer Membrède te geraken, als (en wel bijzonderlijk) om den invloed der zoogenaamde Liberale Partij te verijdelen, onophoudelijk aanpre-dikte hoe belangrijk het voor de Provincie is, (ongemindert de pligt

waar aan wij alle, als onderdanen van den besten des Koningen verknogt zijn), de welwillentheyd en goede geest van Zijne Majesteit, die de bron van alle goed is, op deze provincie, door trouw en medewerking in 's Konings inzigten, te betragten uittevoeren.⁵⁹

De werkwijze van gouverneur De Brouckère bevat een deel van het antwoord op de vraag die dit hoofdstuk stelt. De Provinciale Staten konden regeringsgezinde Kamerleden verkiezen om vervolgens onderhands een provinciaal verzoek ingewilligd te krijgen. Dat was een eerste manier waarop Provinciale Staten hun Kamerleden inzetten als provinciale belangenbehartigers. De andere manier volgt uit Membrèdes verlies aan populariteit onder de Limburgse notabelen. Hieruit blijkt namelijk dat de Statenleden in ruil voor hun stem verwachtten, dat een Kamerlid merkbaar rekening hield met hun belangen. Membrède had zich weliswaar aan het principe gehouden dat hij als Kamerlid zonder last of ruggespraak het gehele Nederlandse volk vertegenwoordigde, maar dat leverde hem geen vrienden op in de provincie.

201

De wens van de Provinciale Staten beïnvloedde de Kamerdebatten. In de Kamer leidde het hoorbaar dienen van een provinciaal belang tot spanning tussen de leden. Wetten die de financiën van de provincie raakten, dwongen leden zich te laten horen in de Kamer. Collot d'Escury sprak met Hollandse 'rondborstigheid' dat zijn collega's bij zulke Kamerdebatten doof en blind waren 'voor de stem der overreding'.⁶⁰ Leden spraken slechts om te laten zien dat zij geen 'onverschillig aanschouwer' waren geweest bij de discussie over de verdeling van financiële middelen. Dit leidde tot de praktijk waarin provinciale belangen hoe dan ook als drijfveer werden gezien, zodra Kamerleden over wetten spraken die de portemonnee van de provincies raakten.⁶¹

De leden konden niet zomaar op hun strepen gaan staan, omwille van de provincie. Dat bleek bijvoorbeeld bij de behandeling van de begroting voor 1822 toen er hoge bedragen waren gereserveerd voor de aanleg van wegen in de zuidelijke provincies, waaronder in De Brouckères Limburg. Aan het eind van de beraadslaging verdedigde de minister van Binnenlandse Zaken de evenwichtige spreiding.⁶² De

Zuid-Brabander De Celles en de Henegouwer Duval bestreden de minister: hun provincies kwamen er bekaaid vanaf. Van Hogendorp wilde niets weten van dergelijk provincialisme. “Zou men niet zeggen dat we nog in de tijd leven van de oude Staten-Generaal, waar één ieder voor zijn provincie pleitte!” riep Van Hogendorp uit op een onverdraaglijk belerende toon, aldus het dagboek van Warin.⁶³ Vanuit constitutioneel oogpunt had Van Hogendorp volgens Warin een zuiver punt te pakken, alhoewel hij het volstrekt verkeerd toepaste. Het was Kamerleden toegestaan algemene maatregelen te bestrijden op basis van provinciale of lokale stukken die zij hadden bestudeerd.⁶⁴ Daarnaast was het inroepen van de oude Staten-Generaal misplaatst, omdat De Celles en Duval afkomstig waren uit provincies die nooit in deze vergadering vertegenwoordigd waren geweest. De herinnering aan de oude Staten-Generaal maakte de relatie tussen de Kamerleden en de Provinciale Staten een gevoelig punt in de Kamer.

202

Ook de regering wist dat de relatie tussen Kamerleden en hun kiescolleges een delicaat punt was in de Kamer. Daarom verdween het woord ‘*commettants*’ uit een toespraak die de minister van Binnenlandse Zaken zou houden bij het sluiten van een zitting.⁶⁵ Deze term suggereerde dat de Provinciale Staten de lastgevers waren van de Kamerleden, zoals voor 1795 het geval was geweest. Dat was in strijd met de grondwet en de eed van Kamerleden. Zij reageerden op het woord alsof er zout in een open wond werd gestrooid. De Stassart beweerde bijvoorbeeld in een begrotingsdebat dat zijn tegenstem zou ‘mijn geweten en de wensen van mijn committenten verraden’. Van Hogendorp had de Kamer inmiddels verlaten, maar nu tikte Dotrenge zijn collega uit Namen op de vingers. Na jaren van blinde steun aan de regering kon De Stassart geen geloofwaardig beroep doen op de vertrouwensband met zijn provincie ter verantwoording van zijn stem.⁶⁶

Kort samengevat, de Provinciale Staten konden via de Kamerleden op twee manieren hun wens in vervulling zien gaan. Een gouverneur als De Brouckère kon de verkiezing van een regeringstrouw Kamerlid inzetten als ruilmiddel om onderhands zaken voor de provincie geregeld te krijgen. Daarnaast konden de Provinciale Staten leden afvaardigen die hun belang hoorbaar dienden in de Kamer en

die hun stemgedrag lieten sturen door provinciaal belang. Vooral in dat laatste geval liepen de Staten het risico de wens van de koning te frustreren, want hij wenste Kamerleden die in woord en daad het regeringsbeleid steunden.

De positie van Kamerleden: Warin en Van Nes

De tegengestelde wensen van de regering en de Provinciale Staten beïnvloedden de positie van de Kamerleden. Omdat Kamerleden volgens de grondwet onafhankelijk moesten opereren, is het nuttig na te gaan welke gevolgen deze tegenstrijdige wensen hadden voor leden die inderdaad onafhankelijk optraden. Het lot van Utrechenaar Van Nes en de Amsterdammer Warin dient hier daarom als casus om te zien hoe Kamerleden moesten schipperen tussen de gunst van de koning, de provincie, de familie en hun onafhankelijkheid.

203

Warin gedroeg zich als een onafhankelijk Kamerlid.⁶⁷ Zo verdedigde hij zijn collega's uit Friesland, Overijssel en Gelderland in de Kamer tegen een oud pijnpunt: een collega had hen beledigd door te stellen dat deze provincies hun slavernij van Holland vergeten waren.⁶⁸ Warin hoopte vurig dat zijn onafhankelijke reputatie hem de hand van Hester van Hogendorp zou opleveren. Na een goede spreekbeurt in de Kamer ging hij hoopvol op de thee bij de Van Hogendorps, om te horen hoe Gijsbert Karel over zijn optreden sprak in het bijzijn van zijn dochter Hester. Om kans te maken op de hand van Hester, was Warin op zoek naar een hogere positie bij de rechtbank.⁶⁹ Tijdens een van zijn redevoeringen zag hij een provinciegenoot instemmend fluisteren in het oor van een collega, die ook Kamerheer was van de koning. Warin hoopte dat deze goedkeuring het oor van de koning zou bereiken en de gewenste benoeming opleverde. Het pakte anders uit.

Warins stem tegen een belastingwet en zijn vriendschappelijke banden met de zuidelijke elite vielen verkeerd in de Hollandse Staten. Dit onafhankelijk optreden kostte Warin in juli 1822 zijn zetel.⁷⁰ Warin ervoer zijn zetelverlies als een schok. Onder deze omstandigheden leek een huwelijk met Hester uitgesloten. De reacties van col-

lega's liepen uiteen van verdriet tot onverbloemde vreugde. Het overgrote deel van de Kamer meed hem als een zwart schaap.⁷¹ De aanstichter van dit onheil was volgens Warin de Noord-Hollandse gouverneur Van Tets. 'Deze kleine intrigant' had de Hagenaren en Haarlemmers wijsgemaakt dat de Amsterdammers niets van Warin moesten hebben, terwijl hij juist daar onder de koopmannen populariteit genoot. Helaas waren er 'Hollandse Statenleden die niet tot de eerste families behoren, en het zal niet de eerste keer zijn dat de jaloezie van dit soort mensen, hen ertoe had aangezet om een man uit onze familie te verwijderen. Zo heeft meer dan één complot gestalte gekregen.'⁷² De val van Warin wijst op de invloed van oude familievetes bij de verkiezingen en op het feit dat de Hollandse Staten hem als hun afgevaardigde beschouwden.

Niet veel later profiteerde Warin van de interne verdeeldheid in de Hollandse Staten. De kooplieden probeerden hem direct terug in de Kamer te krijgen. Warin hoopte weliswaar zo snel mogelijk terug te keren in de Staten-Generaal, maar dit mocht niet ten koste gaan van een herkiesbare collega.⁷³ Ook voor een onafhankelijk Kamerlid als Warin gold herverkiezing kennelijk als het uitgangspunt. Hij zou het ongepast vinden iemand uit zijn eigen kring van een Kamerzetel te beroven. Korte tijd later bereikte hem in het kuuroord Wiesbaden het bericht van zijn herverkiezing. Warin en Hester trouwden binnen vier jaar.⁷⁴ In de Kamer wachtte hem een warm onthaal van zijn collega's. Slechts bij een drietal Hollandse Kamerleden bespeurde hij enig schaamrood op de kaken. De verdeeldheid van de Hollandse Staten was dus ook terug te vinden binnen de Hollandse afvaardiging in de Kamer.

Het tweede zetelverlies van Van Nes in 1836 stemde zijn onafhankelijke collega's in de Kamer droevig. Een opmerkelijk verschil met zijn verwijdering in 1818 was dat deze keer de Utrechtse Staten zijn verwijdering hadden gewenst en niet de koning.⁷⁵ De Staten straften Van Nes omdat hij de Utrechtse belangen had genegeerd bij een stemming over graansubsidies. Deze intrige in de Staten ervoer Van Nes als een schok, 'temeer omdat ik denzelfen niet verwachtte'.⁷⁶ De Utrechtse gouverneur hield vervolgens de stem van het nieuwe Kamerlid in bedwang. Hij stuurde dit Kamerlid naar Den Haag met de

herinnering, 'dat hij twee zoons heeft die voortgeholpen moeten worden, waarvan de één *uitgevallen ambtenaar is*'.⁷⁷ De opvolger Van Nes was dus allesbehalve onafhankelijk, vanwege het belang van zijn familie.

Van Nes gaf de strijd niet op en hij verhuisde naar Holland. Tot genoegen van Luzac keerde Van Nes voor die provincie terug in de Kamer. Ongeacht de wissel van Provinciale Staten werd de herverkiezing weer tegengewerkt.⁷⁸ Gefrustreerd gaf Van Nes gehoor aan het verzoek zich niet herkiesbaar te stellen.

[I]nmiddels wordt de positie van een Lid der Tweede Kamer wanhopig! [...] Maar al te dikwijls heb ik gemeend hier en daar eigenbelang, grenzeloze eerezucht, of provinciale, bekrompene denkbeelden te ontmoeten, en wanneer de werking van dit een en ander te samen loopt in eene niet ontbindbare Kamer, door Provinciale Staten gekozen, dan worden ook de beste inzichten en pogingen der Regering verlamd, zo het is geheel onmogelijk voor een ieder om iets goeds tot stand te brengen!⁷⁹

205

De frustratie van Van Nes over zijn derde zetelverlies ontlokte aan hem een rake samenvatting van de positie van een Kamerlid in de Restauratie. Van Nes wilde in de Kamer het algemeen belang dienen zoals de grondwet voorschreef, maar de getrapte verkiezingen zorgden ervoor dat provincialisme en eigenbelang de boventoon voerden bij zijn collega's en in de Provinciale Staten.

Uit het zetelverlies van Warin en Van Nes blijkt dat de provincies de Kamerleden als hun afgevaardigden beschouwden. Bovendien beïnvloedden familiebelangen de Kamerverkiezingen en stemuitslagen in de Kamer. Interne verdeeldheid binnen de provincies heeft eraan bijgedragen dat er desondanks geen provinciale blokvorming in de stemuitslagen in de Kamer is waar te nemen. De combinatie van de invloed van de koning, de provincie en de persoonlijke relaties plaatste Kamerleden voor een haast onoplosbaar dilemma bij het opmaken van hun stem: dienden zij de regering, de provincie of hun familie? Onafhankelijk opereren zoals de grondwet aan de Kamerleden voorschreef, was onder deze omstandigheden risicovol. Kamerleden zoals

Warin en Van Nes riskeerden zetelverlies, omdat zij zowel de toorn van de koning als die van hun provinciale achterban riskeerden.⁸⁰

De regering grijpt in: de Orde van de Nederlandse Leeuw en gouverneurswissel

206 De regering zocht naar methodes om haar invloed op de Kamerverkiezingen en -leden te vergroten. Secretaris van staat De Mey van Streefkerk en de koning ontwikkelden bijvoorbeeld een provinciaal georiënteerd decoratiebeleid van de Kamerleden. Openlijk regerings-trouwe Kamerleden kwamen in aanmerking voor een benoeming in de Orde van de Nederlandse Leeuw. De lintjes dienden om, 'die leden der beide Kamers, welke bijzondere blijken van goede gezindheid aan den dag gelegd hadden, een openlijk bewijs van goedkeuring te geven', aldus Röell, de eerste kanselier van de Orde.⁸¹ De Mey en Röell gebruikten de stemuitslag van de begrotingen als leidraad. De lijsten deelden de Kamerleden in per provincie, zodat in één oogopslag de stemuitslag en provinciale spreiding duidelijk was.⁸²

Het decoratiebeleid mocht de harmonie tussen provinciegenoten en tussen de provincies onderling niet verstoren. Twee Friezen tegelijk decoreren leek De Mey bijvoorbeeld wat veel van het goede.⁸³ Zijn oog was ook gevallen op het Noord-Brabantse Kamerlid Van Meeuwen, nadat hij in de Kamer 'waarnementlijk' het 'voorbeeld heeft gegeven van algeheele toetreding tot' een wet.⁸⁴ Een ouder Kamerlid uit die provincie kwam vanwege leeftijd en functie alleen als eerste voor de Orde in aanmerking. Omdat 'de benoeming van den eenen, zekerlijk aan den anderen eenigszins gevoelig zijn zal', adviseerde De Mey aan de koning om ofwel beide heren te decoreren ofwel geen van beiden. De provinciale herkomst van de Kamerleden gold overduidelijk als richtlijn bij het decoratiebeleid, ook al sneed de grondwet formeel de band tussen Kamerleden en hun kiescollege door.

In de literatuur zijn de lintjes van de Orde van de Nederlandse Leeuw belicht als omkoperij, waar onafhankelijke Kamerleden weinig mee ophadden.⁸⁵ Een aanzienlijk deel van de Kamer bestond echter uit ridders en commandeurs. De Orde was voor de koning een

de Kamer regelmatig is bijgewerkt, duidt erop dat het een effectief instrument van de koning moet zijn geweest.

208 Een ander instrument van de koning was zijn benoemingsbevoegdheid van de plaatselijke besturen en gouverneurs. Een storm die in februari 1825 drie dagen lang de Noordzeekust teisterde, gaf hem de perfecte aanleiding zijn beleid te wijzigen. De overstromingen leidden tot dodelijke slachtoffers, schade aan dijken, huizen en schepen. Dit bracht de nalatigheid van de gouverneurs en plaatselijke besturen aan het licht.⁸⁶ Nieuwe reglementen op het bestuur van de steden en het platteland vergrootten de macht van de koning op het lokale bestuur, zodat hij indirect meer invloed had op de samenstelling van de Provinciale Staten en de Tweede Kamer.⁸⁷ Ook zijn benoemingsbeleid van gouverneurs onderging een aanpassing. Loyale bureaucraten moesten de greep van de regering op de provincies en de Tweede Kamer vergroten. Er volgde een bestuurlijke stoelendans tussen de provincies, waarbij de grens tussen Noord en Zuid moest vervagen.⁸⁸

De gouverneurswissel had gevolgen voor de Kamerverkiezingen. Dat blijkt uit een onderhandeling tussen de nieuwe gouverneur van Friesland Van Zuylen van Nijvelt en secretaris van staat De Mey van Streefkerk in maart 1827. De voormalig gouverneur van Utrecht zocht naar draagvlak in zijn nieuwe bestuurlijke omgeving. Van Zuylen uitte daarom zijn zorg over de slechte staat van de Friese wegen. Hij informeerde bij De Mey naar de beloofde aanleg van een weg tussen Leeuwarden en Zwolle.⁸⁹ De Mey boog deze wens van een gouverneur op onbekend terrein maar al te graag om in een blijk van steun aan de regering. De Mey antwoordde allereerst zakelijk dat hij nog geen berichtgeving hierover had gezien op het Kabinet des Konings. Naar aanleiding van de brief wilde hij de zaak wel aanbevelen bij de verantwoordelijke minister.

In ruil voor zijn medewerking roerde De Mey een kwestie aan die zich onder deze omstandigheden perfect in het voordeel van de regering liet oplossen. Hij gaf de nieuwe gouverneur in bedanking, 'of het in het belang uwer provincie niet dienstig zoude zijn, dat de door het overlijden van den baron van Heemstra bestaande vacature in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, onverwijld wierde ver-

vuld'.⁹⁰ De Mey speelde hier handig in op de overtuiging van de Friese Staten dat zij belang hadden bij een voltallige afvaardiging in de Tweede Kamer. Met het oog op de wetgevingsagenda van de regering was Willem I maar al te graag bereid 'in eene buitengewone bijeenroeping van de Staten der Provincie tot dat einde te bewilligen'.⁹¹ Oftewel, de hefboom die de Kamerverkiezingen vormden tussen de regering en de provincie moest nu in het voordeel van de regering werken.

Van Zuylen wierp in eerste instantie 'eenige bezwaren op tegen het bijeenroepen der Provinciale Staten', omdat hij de strijdende Friese families nog niet de baas was.⁹² Net als voor 1795 had de Friese elite weinig op met stromannen uit Den Haag. De Mey liet zich niet door de gouverneur om de tuin leiden en schreef een strenge brief terug. Het was nogal 'verwonderlijk' dat niet een van de gebroeders Van Haren bijvoorbeeld vermoedde in aanmerking te komen.⁹³ Van Zuylen deed er verstandig aan een van de broers tot Kamerlid te laten verkiezen. De gouverneur gaf geen gehoor aan deze opdracht van De Mey. 'Zijn' kandidaat Rengers trad toe tot de Tweede Kamer.⁹⁴ Ook al schoof Van Zuylen uiteindelijk een eigen kandidaat naar voren, de bedoeling van de gouverneurswissel was glashelder: de gouverneurs waren op de eerste plaats dienaars van de kroon en pas daarna van de provincie.

209

De koning voerde de druk op de Provinciale Staten en de gouverneurs verder op, naarmate de weerzin tegen zijn beleid zich sterker in de provincies concentreerde.⁹⁵ In eerdere hoofdstukken zijn we de petitiegolf tegengekomen in de griffie, op het bureau van Kamer voorzitter Reyphins en in het Adres van Antwoord. De provincies waren de bron van de petitiebeweging. Vanuit de Provinciale Staten mobiliseerde de zuidelijke coalitie van liberalen en katholieken de petitiegolven tegen Willem I.

In reactie op de petitiegolf liet de koning een circulaire rondgaan langs alle gouverneurs om hen te herinneren aan de strikte scheiding van provinciale en landelijke belangen.⁹⁶ De circulaire verbood de Provinciale Staten te petitioneren over onderwerpen die buiten hun bevoegdheden vielen en herinnerde de gouverneurs aan hun taak de Statenvergadering in bedwang te houden.⁹⁷ Voortaan mochten gou-

verneurs alleen mannen voordragen voor lokale bestuursfuncties op voorwaarde dat de kandidaten nooit een petitie hadden ondertekend.⁹⁸ De gezagscrisis van 1828-1829 bevestigde daarmee dat de Provinciale Staten hun status als machtsbolwerken hadden hersteld.

Oppositie en regeringscoterieën: verkiezingen in Holland (1829)

In deze crisisjaren groeide ook in het Noorden de aandacht voor de verkiezingen in de pers. De Provinciale Staten hadden de sleutel in handen om de Kamer te voorzien van leden die het opnamen tegen de autoritaire ministers en koning. Het Haagse opinieblad *De Bijenkorf* spoorde de Provinciale Staten aan de geest van de natie te volgen en Kamerleden te verkiezen die onafhankelijk durfden te stemmen.⁹⁹

Kabinetsreferendaris Groen van Prinsterer groeide in deze periode uit tot een gezaghebbend politiek commentator. Als dienaar van de koning moest hij kritiek op zijn werkgever wel anoniem publiceren. In *Nederlandse Gedachten* nam Groen krachtig stelling tegen de liberaliserende tendens en ontwikkelde hij zich tot het conservatief-constitutioneel geweten.¹⁰⁰ De liberaliserende tendens kreeg in het Noorden ruim baan in *De Bijenkorf* en *De Noordstar*, dat in Amsterdam verscheen. Groen onderhield een intensieve correspondentie met de uit Friesland afkomstige Leidse hoogleraar Van Assen, die ook secretaris was van prins Frederik.¹⁰¹ In aanloop naar de Kamerverkiezingen ontptopten Groen, Van Assen en de liberale advocaten achter de oppositiebladen zich tot coterieën binnen de Hollandse notabelenelite.

Groen had ontzag voor de Staten-Generaal. Een politiek talentvolle man behoorde allereerst thuis in deze vergadering. 'Voor iemand, die onafhankelijk en bekwaam is, weet ik geene carrière, waarin hij aan het vaderland nuttiger zoude kunnen zijn.'¹⁰² Helaas wees de praktijk volgens hem uit, dat in plaats van deugdelijke heren, ongetrouwde mannen met weinig tot geen bezit zich op de voorgrond plaatsten als kandidaten bij de verkiezingen. Nadat Groen als kabinetsreferendaris de Tweede Kamerdebatten van 1828 en 1829 had bijgewoond, zag hij de toekomst van de Staten-Generaal somber in.

Weinig verbetering is hierop te wachten, zoolang de Provinciale Staten zullen voortgaan met erbarmelijke verkiezingen en herkiezingen te doen; zoolang zij die de vervulling der gewigtige taak die de grondwet hun opgedragen heeft, als eene gelegenheid zullen beschouwen om gunstbewijzen te verleenen, of om afstammelingen van voornamelijk geslachten tot hooge waardigheden te verheffen, waartoe meer dan eene voorname afkomst behoort.¹⁰³

Van Assen was het roerend met Groen eens. ‘Lieve Hemel!’ riep Van Assen uit in juni 1829. Hoe kon het zo ver gekomen zijn ‘dat men geene onafhankelijke, brave, betamelijke en bekwame mannen meer vindt, die het zich eene eere rekenen in de hoogste vergadering [...] te zitten?’ De Overijsselse landeigenaar en rentenier IJssel de Schepper zou slechts Kamerlid zijn, ‘omdat de meeste Overijsselschen te lui zijn, wijf en kinderen voor eenige maanden te verlaten, terwijl zij in hun stad pijpjes rooken in de Sociëteit’.¹⁰⁴ Het onthaal ten paleize van de Leidse advocaat Luzac sprak ook boekdelen volgens Van Assen. “*Vous avez un beau nom!*” En waarlijk, zóó iets of iets dergelijks moet erbij, om toegang tot de Kamer te verkrijgen,’ had Van Assen smalend geschreven over de ontmoeting tussen de prinses en Luzac.¹⁰⁵ Van Assen stapte over deze wrevél heen, want ook met Luzac correspondeerde hij uitvoerig. Via hem kreeg hij immers informatie uit eerste hand over de Kamerleden.¹⁰⁶

211

De Hollandse notabelen maakten zich in juni 1829 op voor een felle verkiezingsstrijd, waarbij familiebanden een hoofdrol speelden. Het Dordtse Kamerlid Repelaer beval ‘zijn zoon, dat *lapidum caput*, in plaats van zichzelf’ aan en de Haagse advocaat Van Lelyveld bevoog zowat hemel en aarde om gekozen te worden.¹⁰⁷ Tot grote ontsteltenis van Van Assen en Luzac had het Statenlid Van Lennep positief op de sollicitatie van Van Lelyveld gereageerd. Kennelijk was Van Lennep niet op de hoogte van het incestschandaal dat aan Van Lelyveld kleefde. Als zoon van een Statenlid zat Groen volgens Van Assen dicht bij het vuur om invloed uit te oefenen op de Hollandse keuzes. Van Assen schreef met klem aan Groen om ‘uit naam der goede zaak en ook van Luzac, schrijf uw geëerden vader om Lelyveld te weren’. Lelyveld had inderdaad bij Groens vader gesolliciteerd. Maar de oude

Groen had Lelyveld de minste hoop gegeven en ronduit gezegd de verkiezing van De Jonge wenselijk te vinden.¹⁰⁸ De Jonge 'zoude voorzeker een uitmuntend Lid zijn', vond ook Luzac. Een erfenis gaf De Jonge bovendien de vereiste onafhankelijkheid, want diens 'schoonmoeder is overleden, *'il est donc tres à son aise'*.¹⁰⁹ Naast De Jonge kozen de Hollandse Staten voor Brugmans en Repelaer junior.¹¹⁰

212 Door onvoorziene omstandigheden gingen de verkiezingen in Holland in december 1829 op herhaling.¹¹¹ Vlak voor de herbeoordeling van de tweede tienjarige begroting telde de Hollandse afvaardiging in de Kamer twee leden minder dan de bedoeling was. Cornelis Duvelaer van de Spiegel overleed, de zoon van de laatste Hollandse raadpensionaris. Daarnaast accepteerde de Kamer de verkiezing van Brugmans niet, omdat hij een andere positie had die niet met het Kamerlidmaatschap verenigbaar was. De Tweede Kamer stelde in afwachting van de verkiezingen de begrotingsbehandeling uit.¹¹² Regeringsambtenaren speelden met de gedachte de koning de zitting van de Staten-Generaal vervroegd te laten sluiten. Uit de verantwoording voor deze zet blijkt nogmaals hoeveel macht er op dat moment uitging van de Provinciale Staten en hoeveel greep zij hadden op de Kamerleden. De koning zou simpelweg aan de Provinciale Staten laten weten, 'dat hunne mandatari (want volksvertegenwoordigers zijn de Staten-Generaal niet) niet doen, waartoe zij geroepen zijn'.¹¹³ Uiteindelijk is dit niet doorgegaan en zijn er gewoon verkiezingen georganiseerd.

Er heerste onder de Hollandse elite allesbehalve consensus over wie voor de opengevallen zetels in aanmerking kwamen. Dit zorgde ervoor dat zowel de regering als de lokale coterieën invloed op de uitslag hadden. Deze verkiezingen zijn uitzonderlijk goed te reconstrueren en bieden zicht op welke macht er in de provincie gemobiliseerd kon worden en welke partijen daar allemaal bij betrokken waren.

De regering bereidde de verkiezingen zorgvuldig voor met het selecteren van geschikte kandidaten. Griffier van de Hollandse Staten Copes van Hasselt had feilloos door dat regeringsgezinde Kamerleden cruciaal waren voor de begrotingsbehandeling. '[V]oor dat de begroting bij hoofdelijke stemming beslist wordt, moet men zich van de nieuw intekiezen Candidaten verzekeren', want elke stem tel-

de.¹¹⁴ Copes van Hasselt greep de tussentijdse verkiezingen aan om de Hollandse afvaardiging in de Tweede Kamer in zijn geheel op volle sterkte te brengen. Naast de twee bestaande vacatures probeerde hij de ziekelijke Fontein Verschuur over te halen zijn ontslag als Tweede Kamerlid in te dienen. Fontein behoorde zonder twijfel tot de conservatiefste leden, maar was de laatste tijd door ziekte afwezig bij vergaderingen. ‘Kan Zijne Majesteit hem niet in de Eerste Kamer brengen?’ vroeg Copes aan De Mey.¹¹⁵ Eerste Kamervoorzitter Röell moest eraan te pas komen om Fontein warm te maken voor deze Kamer.¹¹⁶ Ondertussen haalde Justitieminister Van Maanen de conservatieve Rotterdamse rechter Frets over om een verkiezing te aanvaarden. Enigszins huiverig betrad Frets de politieke arena. Hij betreurde dat de Hollandse Statenleden bij de verkiezingen hun stad of politieke opvattingen zwaarder lieten wegen dan het algemeen belang. ‘Onze Hollanders zouden om dit of dat, buiten al hunne stad aangaat, of om dit of dat begrip, waarin zij het teleurgesteld zien, het algemeen belang opofferen of althans in de waagschaal stellen,’ schreef hij aan Van Maanen.¹¹⁷

213

Ook in de Hollandse steden brak onder de notabelen verkiezingskoorts uit en waren de voorbereidingen in volle gang. Rond het Amsterdamse opinieblad *De Noordstar* had zich een ambitieuze coterie gevormd die bij Kamerverkiezingen kandidaten naar voren schoof. De advocaten Sterling en Op den Hooff werden voor de vrijgekomen zetels aanbevolen.¹¹⁸ Groen publiceerde in zijn *Nederlandsche Gedachten* een aanbeveling van *Bijenkorf*-medewerker Schooneveld.¹¹⁹ Van Assen viel over deze aanbeveling van de advocaat die zijn Kamerzetel was kwijtgeraakt. Hij vond Schooneveld maar een ‘oppervlakkig pratertje’ die het ontbrak aan juridische kennis en titels. Nu zelfs zijn herverkiezing in het verschiet lag, voorspelde Van Assen dat een ‘heirleger van advokaatjes, met [Verwey] Mejan voorop, zal gaan solliciteren’ voor een verkiezing tot Kamerlid.¹²⁰ Dit laatste schatte Van Assen goed in.

De Haagse advocaat en bankier Verwey Mejan maakte er eind 1829 werk van om Tweede Kamerlid te worden. Eigenlijk was hij de beoogd opvolger in het bankiershuis van zijn vader en oom.¹²¹ Verwey

Kandidaat en Tweede Kamerlid G.W. Verwey Mejan. Bron: Nationaal Archief, Den Haag.

had echter zijn zinnen gezet op een Kamerzetel. Dolgraag wilde hij naast zijn *amice* Luzac 'zitten in de oude Danszaal van Willem v glorieuzer gedachtenis'.¹²² Het gonsde van de geruchten over Verweys vermeende betrokkenheid bij het Haagse *De Bijenkorf*, maar dat werd stellig ontkend door het Amsterdamse *De Noordstar*.¹²³ Verwey wist in elk geval heel goed naar welk soort Kamerleden de regering op zoek was en bij wie hij de juiste blijk van ambitie in de week moest leggen. In een vertrouwelijk onderhoud met de griffier van de Hollandse Staten Copes van Hasselt had Verwey 'op nieuw zijn eer en woord verpand' en benadrukt dat de begroting in hem een warm verdediger zou vinden.¹²⁴ Kortom, Verwey laveerde tussen de coterieën van *De Bijen-*

korf, *De Noordstar* en de regering op zoek naar een Kamerzetel.

Toen de kandidaten bekend waren, was de stemuitslag aan de beurt voor bewerking. Vanuit de regering werkte secretaris van staat De Mey samen met Copes van Hasselt, Röell en gouverneur Van der Duyn. De Mey voorspelde dat de Amsterdamse stemmers, 'die goed gezind, maar eigenzinnig zijn', de doorslag zouden geven. Of zij de goede vertegenwoordiger kozen, hing deels af van wat Van der Duyn kon bewerkstelligen. Tegelijkertijd boden diens pogingen geen garantie, 'om de schaal ten voordeele van den heer Frets te doen overslaan'.¹²⁵ Voor de zekerheid had De Mey er bij Van der Duyn op aangedrongen de ridderschap bijeen te roepen. Op de Hollandse adel kon de regering tenminste bouwen. Verder schreef De Mey brieven naar raadsleden in Alkmaar en Hoorn 'vertrouwelijk en met klem en aandrang' om op Frets te stemmen. Röell peilde ondertussen de gemoeiden bij zijn Amsterdamse kennissen. De kandidaat van *De Noordstar*, Op den Hooff, was verzekerd van de Amsterdamse Statenleden.¹²⁶

215

Voor een regeringsgezinde stemming in Amsterdam moest Statenlid Van Hall voor de regering worden gewonnen. Van Hall was de vader van een redacteur van *De Noordstar*.¹²⁷ De Mey probeerde Van Hall over te halen een verkiezing te accepteren, maar deze antwoordde niet warm te lopen voor een benoeming als 'afgevaardigde voor dit Gewest'.¹²⁸ De invloed van Van Hall bleef daarmee beperkt tot een stem in de Staten en een stemadvies aan zijn kennissenkring. Copes van Hasselt ging langs bij Van Hall en vernam dat hij bij voorkeur de 'heer Mejan of elk ander kiezen [wilde], waar op het gouvernement *a priori* zal kunnen rekenen'.¹²⁹ Daarnaast wierf Van Hall actief stemmen voor Schooneveld. Naar eigen zeggen haalde de griffier Van Hall over af te zien van Schooneveld en 'de heer Frets zijn stem niet alleen te geven', maar dit stemadvies ook onder zijn kring te verspreiden. Zijne Majesteit kon op Van Hall rekenen, luidde het post scriptum.¹³⁰

Het verdeelde stemmenlandschap overziend, bereidde De Mey van Streefkerk zich voor op het ergste. Wanneer zou blijken, 'dat de zaak niet te redden ware, zou het dan in de gegeven omstandigheden niet

‘maar wie geeft er nu *a priori* de verzekering van’. Hiermee verwees De Mey overduidelijk naar het bericht van Copes van Hasselt over het erewoord van Verwey Mejan dat de begroting in hem een warm verdediger zou vinden. Verweys erewoord had echter niet het gewenste effect. De Staten verkozen de kandidaat van *De Noordstar* Op den Hooff en de twee andere zetels gingen naar Frets, die werd gezien als de ‘volkomen creatuur van Van Maanen’, en de Alkmaarse regent Van Foreest.

De verkiezingsuitslag bracht zowel de invloed van de regering als van de coterieën in de Hollandse steden aan het licht. Deze verkiezing heeft laten zien hoeveel *werk* ervoor nodig was om de samenstelling van de Tweede Kamer te beïnvloeden. Noch de regering, noch de coterieën in de verschillende steden konden de verkiezingsuitslag op voorhand vastleggen. Ook in andere provincies waren Kamerverkiezingen zelden vrij ‘van een sluw overlegden invloed’ van partijen die probeerden ‘hare lieden in posten te brengen, waar zij berekenen dat deze haar tot bevordering van hare bedoelingen kunnen dienstbaar zijn’, aldus de voormalig Utrechtse gedeputeerde ter Staten-Generaal Strick van Linschoten in zijn algemene typering van de Kamerverkiezingen.¹³²

217

Terug van weggeweest: de macht van de provincie

Aangemoedigd door de Belgische Opstand die enkele maanden na deze verkiezing uitbrak, groeide de wens voor de hervorming van het kiesstelsel.¹³³ De noordelijke liberale pers en de verkiezingen van liberale Kamerleden deed de hoop groeien dat de Noord-Zuidtegenstelling opgelost kon worden door het moderniseren van de politieke verhoudingen. Een duidelijke wens was de invoering van directe verkiezingen, die de onafhankelijkheid van Kamerleden waarborgden.¹³⁴

De scheiding van de noordelijke en zuidelijke Nederlanden heeft het momentum voor een grondwetswijziging in het Noorden de kop ingedrukt. Maar, zoals Niek van Sas terecht opmerkte, de kans op herziening van de grondwet zorgde er direct na de scheiding voor dat het liberale geluid voor een korte periode helderder kon klinken.¹³⁵ Wat er vanuit liberaal oogpunt scheelde aan het kiesstelsel is om die

reden in heldere bewoordingen opgeschreven in *De Standaard*, de opvolger van *De Bijenkorf*.

De woorden van de Bredase advocaat Tydeman legden uit hoe het kiesstelsel van na 1814 de traditie van provinciale belangenbehartiging in de Staten-Generaal, in licht aangepaste vorm, had overgedragen in het restauratiebestel.

218

Het verschil tusschen de hedendaagsche en vroegere afhankelijkheid van de Leden der Staten-Generaal ligt [...] slechts daarin, dat zij vroeger met bepaalde volmagten tot vastgestelde doeleinden als *gemagtigden* der gewesten optraden, terwijl zij nu den *naam* dragen van *vertegenwoordigers des geheelen volks*, en daarvan het belang boven alles heeten voor te staan, doch niettemin om de drie jaren, even gelijk te voren bij elke zending, de voortduring hunner hoedanigheid van afgevaardigden van het welgevallen afhangt der voorstanders van de gewestelijke belangen. Onder verschillende vormen en temperd bestaat dus ook nu dezelfde afhankelijkheid van een bepaald ligchaam, die te voren bij de behandeling van alle algemeene belangen zoo merkbaar was.¹³⁶

Het kiesstelsel stond toe dat de vergaderpraktijk van de oude Staten-Generaal nog schrikbarend dichtbij leek. Volgens Tydeman stonden de Kamerleden in een onmogelijke spagaat. Hoe konden zij het hele Nederlandse volk vertegenwoordigen als zij om de drie jaar verantwoording moesten afleggen aan mensen die het belang van hun gewest voorstonden? In dit hoofdstuk hebben we gezien dat de kracht van deze traditie de relatie bepaalde tussen de Kamerleden, Provinciale Staten en de koning.

Kamerleden waren volgens hun eed verplicht 'alleen het algemeen belang voor ogen [te] houden, zonder zich daarvan door eenige *provinciale* of andere bijzondere belangen te laten aftrekken'.¹³⁷ De lotgevallen van Van Nes en Warin hebben daarentegen aangetoond dat Kamerleden wel degelijk een oog op de provinciale belangen moesten houden. De Provinciale Staten verkozen de Kamerleden en beschouwden hen als de vertegenwoordigers van hun belang in de Staten-Generaal. Indien een lid de belangen van zijn provincie onvoldoende be-

hartigde in de Tweede Kamer, stond zijn herverkiezing op de tocht. Zelfs tot in 1844 gold het daarom als *'notoriété publique'*, dat 'die heeren afgevaardigden zijn van bijzondere collegiën en geene vertegenwoordigers van het Nederlandsche volk'.¹³⁸

De sterke band tussen de Provinciale Staten en de Kamerleden maakt zichtbaar dat er ook vanuit de provincies tegenwicht is geboden aan de macht van de koning. De kiescolleges frustreerden de pogingen van Willem I om de samenstelling van de Tweede Kamer eenzijdig naar zijn hand te zetten. Kamerleden moesten bij hun stemgedrag rekening houden met de wens van de provincie. Aan de andere kant hebben de gouverneurs de wens van de koning voor gedweë Kamerleden benut om het belang van de provincie te dienen. Dit maakte het Kamerlidmaatschap een betrekking waarmee belangen van de provincie en de koning werden uitgeruild.

219

De Kamerleden fungeerden in die zin als pionnen, al had het lidmaatschap ook voor hen betekenis. Onder de notabelenelite gold het Kamerlidmaatschap als een gerespecteerde betrekking, zoals is gebleken uit de teleurstelling bij Van Nes en Warin over hun zetelverlies en de blijdschap na hun terugkeer. Ook Groen dichtte het Kamerlidmaatschap aanzien toe, mits het ging om onafhankelijke leden. Er is, met andere woorden, in het Noorden strijd geleverd om de zetels, zij het op een manier die een liberaal als Thorbecke hartgrondig afkeurde. Begunstiging bepaalde wie er in de Kamer kwam, en de gunst hing af van koninklijke of provinciale wensen en van de juiste connecties. Dat op deze manier het algemeen belang werd gediend, was voor een buitenstaander als Thorbecke onbestaanbaar. Als we de politiek van gunstelingen echter serieus nemen, blijken drie soorten politiek een rol te hebben gespeeld bij de Kamerverkiezingen: de koning, de provincies en de Kamerleden zelf.

Hoe het uiteindelijk afliep met Verwey Mejan illustreert hier nog een laatste keer de verkiezingspraktijk die de directe verkiezingen ten grave moesten dragen. Hij slaagde er pas na jaren van 'onkiesche' tegenwerking in een zetel te bemachtigen. Het was Van Maanen die Röell in 1830 'den vertrouwelijken wenk' gaf. Een Kamerzetel voor Verwey was *'meer dan bedenkelijk* voor de gemeene zaak', omdat hij 'in dat zelfde spoor loopt' als de schrijvers van 'den beruchten Bijen-

korf.¹³⁹ In 1835 wendde Verwey zich in een brief tot Luzac. Tegenover Luzac presenteerde hij zijn kandidatuur opvallend anders dan tegenover Copes van Hasselt. Luzac wist dat Verwey het vrijwel altijd met hem eens was en dus met hem mee zou stemmen. Inmiddels wist Verwey ook dat een erewoord op stemgedrag niet doorslaggevend was. ‘Wanneer u de goedheid hebben zult, mijne deugden optevezelen en mijne gebreken te verzwijgen (*car ainsi s’écrit l’histoire*), zoo zal ik een uitstekend kandidaat wezen.’¹⁴⁰ Of Verwey Mejan zijn Kamerzetel uiteindelijk aan Luzac te danken had, is niet te achterhalen. De briefwisselingen waarin hij figureerde als kandidaat hebben desalniettemin een waardevolle inkijk gegeven in het werk dat ervoor nodig was om in de Restauratie een Kamerzetel te bemachtigen.

220

Het einde van de provincie?

De Dubbele Kamer van 1840 heeft de eerste stap gezet op weg naar hervorming van het kiesstelsel. Daarvoor moest eerst de macht van de provincies worden teruggedrongen. Niet voor niets slokte de splitsing van Holland het leeuwendeel van de vergadertijd op in de Dubbele Kamer. Vier dagen besteedde zij aan dit wetsontwerp, terwijl de overige twaalf wetsvoorstellen in totaal ook vier dagen kostten.¹⁴¹

De debatten waren de zwanenzang van de veronderstelling dat de Hollandse afvaardiging de Kamer domineerde. Schooneveld wees op de opvallende ijver bij ‘de afgevaardigden der andere provinciën’, om Holland te splitsen. Hun hoop op het beëindigen van een zogenaamd Hollands stemblok was ongegrond. In politieke kwesties waren de Hollanders altijd verdeeld geweest, terwijl ‘ook na de scheiding zullen de leden uit de voorname handelsprovinciën steeds vereenigd, pal blijven staan’.¹⁴² Anemaet deed een emotioneel beroep op traditie. Hij verafschuwde het idee van een politiek gemotiveerde splitsing die een historische gevoelsgemeenschap uiteen scheurde. In ‘ons gewest, sedert onheugelijke tijden tot een geheel vereenigd geweest zijnde, [hadden zich] banden van *gewoonte*, van *belang*, van *gehechtheid* en van *herinnering* gevormd’.¹⁴³ De Hoornse regent Van Akerlaken vermoedde dat zijn ommezwaai van tegenstander naar voorstander uit-

leg vereiste: 'Mijne handelwijze te dezen aanzien wordt met opletendheid gadeslagen.'¹⁴⁴

Dat klopte als een bus. De regering was ingenomen met het optreden van Van Akerlaken. Aan hem waren zij 'zonder twijfel de [splitting van Holland] verschuldigd', luidde het rapport van aanbeveling.¹⁴⁵ Samen met de andere Hollandse Kamerleden die hielpen deze wetwijziging erdoor te krijgen, ontving hij na afloop een benoeming tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Het decoratiebeleid van de Orde erkende hiermee nog altijd de band tussen de Kamerleden en hun provincie.

Volgens Niek van Sas was het kiesstelsel het 'grootste monstrum' van de restauratiegrondwet en het zou dan ook het voornaamste slachtoffer worden van de grondwetsherziening van 1848.¹⁴⁶ De grondwet stelde inderdaad paal en perk aan de bestuurlijke macht van de gouverneurs, die vanaf 1850 door het leven gingen als commissarissen van de koning. Toch gaf de grondwetswijziging wederom een nieuwe invulling aan de band tussen de Kamer en de provincies. De eerste directe verkiezingen van de Tweede Kamer vonden plaats op basis van een districtenstelsel. Daarnaast bleef het actief kiesrecht voorbehouden aan een beperkte groep welgestelde mannelijke burgers, waardoor standspolitiek tot ver in de negentiende eeuw van invloed was op de uitslag. Het aanwenden van persoonlijk gezag en aanzien bleef nog decennialang een geaccepteerde manier om de kiezers te beïnvloeden.¹⁴⁷

Conclusie

223

De opening van de Staten-Generaal in 1864. Bron: Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

In 1864 verscheen deze prent van de slingerende rijstoet op weg naar de opening van de Staten-Generaal, als onderdeel van de viering van vijftig jaar onafhankelijkheid.¹ Bij het zien van deze prent stak de Duitse hoogleraar vroegmoderne geschiedenis Barbara Stollberg-Rilinger haar handen in de lucht van verbazing. Voor de moderne kijker is niet direct duidelijk dat de stoet op weg is naar het Tweede Kamergebouw dat – met de nodige compositorische vrijheid – in de marge is afgebeeld. Voor de vroegmodernist Stollberg-Rilinger was de prent aanvankelijk meteen duidelijk: de maker beeldde de rijstoet af in de ge-

bruikelijke compositie voor vroegmoderne en zelfs middeleeuwse rijstoeten.² Haar verbazing trad op toen zij het jaar van uitgave zag. Waarom wekt de prent de suggestie van continuïteit tussen de landsheerlijke Staten-Generaal in 1464 en de naamgenoot vierhonderd jaar later? Het antwoord op deze vraag luidt dat er bij de Restauratie van de Staten-Generaal in 1814 meer is doorgegeven dan alleen de naam van de vergadering.

224 Het werk van Stollberg-Rilinger over de Rijksdag van het Heilige Roomse Rijk was een belangrijke inspiratiebron voor dit onderzoek. Zij drong er in haar publicaties op aan een vergadering, zoals de Staten-Generaal in de Republiek, te beschouwen als een microkosmos, waar de verschillende groepen uit de samenleving hun gezag wilden laten gelden.³ In de vroegmoderne tijd berustte de legitimiteit van gezag in het verleden. Het aanzien van machthebbers groeide naarmate zij de ouderdom van hun machtsclaim beter konden aantonen. Continuïteit stond daardoor centraal in de politiek. Als er iets veranderde, mocht dat niet zo heten, maar werd dat gepresenteerd als de hervorming van een bestaande situatie. Daarom bepaalde in de Staten-Generaal de landsheerlijke volgorde van de provincies de inrichting van het vertrek en de procedure van plenaire zittingen, ook nadat zij hadden besloten op eigen gezag bijeen te komen. Zo sloegen de Staten-Generaal op de oude voet een nieuwe weg in. De vergaderingen van de Staten-Generaal bevestigden elke keer weer opnieuw de machtsverhoudingen in de Republiek en grepen daarvoor terug op het verleden. Stollberg-Rilinger en andere historici trekken de grens van deze praktijk bij 1800.⁴ Na het revolutietijdvak namen de grondwetten de legitimerende en vormgevende functie van de standenvergaderingen over en hoefden deze vergaderingen niet langer de machtsverhouding te representeren.

Het uitgangspunt van dit boek was echter dat er bij de Restauratie van de Staten-Generaal meer is doorgegeven dan alleen de naam. Om te bewijzen dat vroegmoderne praktijken de gerestaureerde vergaderpraktijk kenmerkten, had ik daarom een tweede inspiratiebron nodig. Een invloedrijk essay uit 1919 van de Britse dichter en publicist T.S. Eliot bood uitkomst. In 'Tradition and the Individual Talent' ontvouwde Eliot zijn visie op de overdracht van traditie.

Yet if the only form of tradition, of handing down, consisted in following the ways of the immediate generation before us in a blind or timid adherence to its successes, "tradition" should positively be discouraged. We have seen many such simple currents soon lost in the sand; and novelty is better than repetition. Tradition is a matter of much wider significance. It cannot be inherited, and if you want it you must obtain it by great labour.⁵

Voortbordurend op deze visie was de tweede inspiratiebron van dit onderzoek de gedachte dat het overdragen van traditie hard werken vergt van gebruikers, en dat werken aan traditie bijdraagt aan vernieuwing. Continuïteit van oude vergaderpraktijken in de Tweede Kamer was geen vanzelfsprekendheid, omdat de traditie van de vroegmoderne Staten-Generaal op zich geen continuïteit kon bewerkstelligen. Slechts wanneer de Tweede Kamerleden ervoor kozen zich op de traditie te beroepen of er gebruik van te maken, oftewel aan de traditie te werken, heeft de overdracht plaatsgevonden en was er sprake van continuïteit. In 1813 was het niet meer zo vanzelfsprekend wat de institutionele traditie was waartoe de gerestaureerde Staten-Generaal zich verhielden en vanwege deze onduidelijkheid zijn er bepaalde keuzes gemaakt. In het slot van dit boek ga ik na welke continuïteit van vroegmoderne vergaderpraktijken dit heeft opgeleverd en wat dit betekent voor ons begrip van de politiek in de Restauratie.

225

De Staten-Generaal zijn dood. Lang leve de Staten-Generaal!

De grondwetten hebben vanaf 1798 een einde gemaakt aan de gedecentraliseerde bestuursstructuur van de Republiek. Daardoor verschilden de Staten-Generaal uit de Republiek en haar negentiende-eeuwse naamgenoot op het eerste gezicht radicaal van elkaar. Tussen 1576 en 1795 vergaderden de gedeputeerden uit zeven soevereine provincies in de beslotenheid van de Statenzaal aan een vergadertafel. Het gezag berustte bij de Provinciale Staten en hun gedeputeerden. Een lastbrief of instructies bonden de gedeputeerden aan de wensen van hun provincie. Hierdoor was besluitvorming in de Staten-Generaal een zaak van overleg tussen de provincies in Den Haag, maar

ook van ruggespraak tussen de gedeputeerden en hun provincie. Dat plaatste de Staten-Generaal in een moeilijke positie. Enerzijds waren zij het hoogste centrale bestuursorgaan, anderzijds waren hun bevoegdheden beperkt. Voor 1795 was het landsbestuur in handen van verschillende netwerken van regenten.⁶ Ik onderscheid drie voorwaarden die ervoor hebben gezorgd dat oude vergaderpraktijken zijn doorgegeven.

226 Ten eerste hebben de Bataafs-Franse parlementen een bijzondere rol vervuld in het proces van overdracht. De boodschap van de Nationale Vergadering in 1796 was glashelder. 'Voor het eerst, zal het gordijn van geheimzinnige beraadslaging, door bijna geheel Nederland nog nooit opgeheven, thans weg geschoven worden.'⁷ Oftewel, door de openbaarheid zou de Nationale Vergadering alles anders doen dan de besloten Staten-Generaal. Toch heb ik vastgesteld dat de Bataafs-Franse parlementen fungeerden als katalysator van vergaderpraktijken tussen de vroegmoderne Staten-Generaal en de gerestaureerde vergadering. De legitimiteit van de Nationale Vergadering lag besloten in de oude Staten-Generaal. Het beroep op de traditie bestond voor de Nationale Vergadering uit het benadrukken van de breuk met deze vergadering. Symbolisch gingen de deuren van oude zalen en kasten op slot tijdens de eerste zitting, maar in de praktijk stonden zij vanaf de tweede dag weer open. Het gebruik van de traditie zorgde ervoor dat de Bataven de eerste grondwet konden opstellen. Daarom gingen de Bataven pragmatisch om met de archieven van de Staten-Generaal en bleven het griffieapparaat, het diplomatiek ceremonieel en het commissiestelsel behouden. Nadat stadhouder Willem v de regenten in 1801 uit hun eed had ontslagen konden ook zij terugkeren in publieke functies. Hierdoor is tijdens de Bataafs-Franse tijd een amalgaam ontstaan van oude en nieuwe vergaderpraktijken. Het instituut van de oude Staten-Generaal was weliswaar verdwenen, maar kernelementen van zijn functioneren waren tijdens het revolutietijdvak in gebruik gebleven.⁸ Daardoor kon het restauratiebestel terugvallen op de eenheidsstaat, de notabelenelite en de vergaderpraktijken die zich in het revolutietijdvak hadden gevormd.

De grondwetten van 1814 en 1815 waren een tweede voorwaarde voor continuïteit. Hierin claimde de Restauratie continuïteit met

de Republiek, maar behield zij ondertussen de instituten die de Bataven en Fransen hadden gevestigd. Zowel oud-regenten als moderne ambtenaren werkten hieraan mee. Bij het lezen van de verslagen van de grondwetscommissie viel echter op dat de overdracht van oude praktijken geen op zichzelf staand doel was. Geen enkel commissielid wilde de klok terugdraaien naar het staatsbestel van 1795. Dat de overdracht heeft plaatsgevonden, komt deels door wat er niet in de grondwet is opgeschreven. De Staten-Generaal kregen nauwelijks richtlijnen mee over hoe zij zich aan hun taak moesten wijden: de praktijk zou de grens van het toelaatbare moeten uitwijzen. Daarmee lieten de grondwetsartikelen de ruimte bestaan waar de Kamerleden oude vergaderpraktijken konden meesmokkelen. De vergaderpraktijk kon om die reden blijven steunen op de persoonlijke betrekkingen die het bestuur van de vroegmoderne Republiek hadden gekenmerkt.

227

Het aanpassingsvermogen van de leden en praktijken was de derde voorwaarde voor continuïteit. Een vergaderpraktijk die zich niet liet aanpassen aan veranderde omstandigheden, veranderde in een relik uit het verleden; terwijl een vergaderpraktijk die dat wel toestond, uitgroeide tot een traditie en kon worden doorgegeven aan de volgende generatie. De Staten-Generaal die in 1814 werden gerestaureerd, zijn daarvan het beste voorbeeld.

Ontworpen op de tekentafel van de constitutiecommissie, vormde de Staten-Generaal van 1814 de essentie van de restauratiegedachte. De belangrijkste verworvenheden uit de revolutiejaren bleven behouden: de Staten-Generaal waren de vertegenwoordigers van het gehele Nederlandse volk en zij zouden soeverein vorst Willem Frederik bijstaan als medewetgever. Nationale wetgeving die op alle burgers van toepassing was, verving de resoluties die rekening hadden gehouden met lokale privileges en rechten. Ook de ronde met provinciale adviezen en de wekelijkse roulatie van de voorzittersstoel behoorden tot het verleden. Tegelijkertijd waren andere belangrijke facetten van de oude vergaderpraktijk wel aanwezig. De vergadering vond plaats in een van haar oude vergaderzalen en was besloten. De leden waren benoemd op basis van hun provincie en namen aanvankelijk in die volgorde plaats aan de vergadertafel. Onderzoek van de wetsvoorstel-

len vond plaats in de besognes die ook op basis van de provincies waren samengesteld. In de plenaire vergadering gaven de leden na hun advies direct hun stem af en kon de voorzitter zelfs een wet voor aangenomen verklaren, zonder dat alle leden hun stem hadden gegeven. Kortom, op de oude voet sloegen de Staten-Generaal een nieuwe weg in. Wie in 1814 de Trêveszaal binnen liep, kon niet anders dan terugdenken aan de vroegmoderne naamgenoot.

228 Toch heeft de reïncarnatie van de oude Staten-Generaal zijn eerste staatkundige verandering in 1815 niet overleefd. Dat is maar goed ook, want om zich aan te passen en voor overdracht in aanmerking te komen, heeft een traditie uitdagers nodig. Uitdagers boden alternatieven en zochten de grens van het toelaatbare op of overschreden deze zelfs, waardoor de relevantie van de traditie ter discussie stond. Deze uitdagingen van de traditie zijn actief bestreden, ofwel er heeft aanpassing plaatsgevonden. Zo hebben de uitdagers van de traditie ervoor gezorgd dat de overdracht van traditie geen slaafse navolging van beproefde praktijken was. Het overdragen van traditie vergde hard werken, omdat er verschillende visies bestonden op wat de institutionele traditie van de Staten-Generaal inhield.

Uitdagers van traditie

Vanaf 1815 bestonden de Staten-Generaal uit twee Kamers door de samenvoeging van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden in het Verenigd Koninkrijk der Nederland. Op papier was de machtspositie van de gerestaureerde Staten-Generaal als medewetgever naast de koning geringer dan voor 1795, toen zij eigenlijk regering en parlement ineen waren en dus het wetgevingstraject domineerden. Als naamgenoot van het hoogste bestuursorgaan uit de Republiek was het echter logisch dat ook de gerestaureerde Staten-Generaal optraden als wetgevend én bestuurlijk parlement. In beide vergaderingen streden verschillende partijen om zeggenschap over de inhoud van wetten. Voor 1795 probeerden de Provinciale Staten en de stadhouder de inhoud van resoluties te bepalen, terwijl na 1815 de koning en ministers eigenlijk niet wilden dat de Tweede Kamer nog iets aan hun wetsvoorstellen veranderde. Door deze vergelijkbare taakopvatting en strijd ver-

toonde de werkwijze van de oude Staten-Generaal opvallende overeenkomsten met de Tweede Kamer. De werkwijze van de Staten-Generaal stond in het teken van het machtsspel dat zich in deze vergadering afspeelde. De beknoptheid en onveranderlijkheid van het reglement gaven de leden manoeuvreerruimte, waardoor zij gezag konden afdwingen door eerst de stadhouder en later de koning het machtsspel in hun vergadering te laten meespelen volgens hun regels.

De nadruk die de Staten-Generaal legden op hun rol als wetgever had gevolgen voor de functie van de plenaire zitting. Deze vervulde een ander doel dan we vanuit modern oogpunt verwachten. In de oude Staten-Generaal was een overlegcultuur ontstaan in plaats van een debatcultuur, omdat de zoektocht naar overeenstemming tussen de provincies het voornaamste doel was van het wetgevingsproces. Het streven naar overeenstemming tussen de provincies was gebaat bij een zakelijke overlegtoon, besloten en kleinschalige overlegvormen en leden die elkaar respectvol behandelden.

229

De komst van de openbaarheid en de zuidelijke leden stelde de relevantie van de overlegcultuur ter discussie. De Tweede Kamer verruilde de beslotenheid en vergadertafel van de Trêveszaal voor openbare vergaderingen in een oude balzaal en fraai Brussels paleis. De inrichting van de Brusselse zaal had duidelijk moeten maken dat de Staten-Generaal bijeenkwamen onder koninklijke voogdij, maar het contrast tussen het Brusselse paleis en het Binnenhof bevestigde juist de huisvestingstraditie. Bij de inrichting van vergaderruimtes stonden soberheid en doelmatigheid voorop en kwam de representativiteit op de tweede plaats. De zuidelijke leden betraden de Tweede Kamer met een andere taakopvatting, waarbij een andere spreekstijl hoorde. Zij waren voorstanders van openbare debatten waarin Kamerleden de ministers en hun wetsvoorstellen het vuur aan de schenen legden. De noordelijke Kamerleden daarentegen hadden problemen met rumoerige onenigheid in de openbare vergadering. Zij streefden nog altijd overeenstemming na over de wetsvoorstellen, vanuit de overtuiging dat de koning en ministers aanmerkingen op wetten serieus namen als deze kalm en binnenskamers waren verkondigd.

Het taalverschil en de koning verscherpten de tegengestelde mores

in de Kamer. Willem I had geen boodschap aan kritiek, hoe beleefd deze ook was uitgesproken, terwijl de tweetaligheid het overleg tussen de Kamerleden bemoeilijkte en het stijlverschil benadrukte. Toch hebben de zuidelijke leden de overdracht van de overlegcultuur bewerkstelligd. Zij hebben hun noordelijke collega's ertoe aangezet bewust vast te houden aan de noordelijke mores, toen een alternatieve praktijk zich aandiende. Zo kon de vertrouwensrelatie die de noordelijke leden met de koning en ministers nastreefden, de functie van het provinciaal evenwicht in de overlegcultuur van de oude Staten-Generaal uiteindelijk overnemen.

230 De Provinciale Staten waren een andere speler die in de Tweede Kamer op inventieve wijze meedong om de macht. Dat is opvallend, omdat hun invloed in de Staten-Generaal uitgespeeld had moeten zijn. Vergeleken met hun soevereine status in de Republiek, had de grondwet de invloedssfeer van de provincies drastisch teruggedrongen. Voortaan zouden de Provinciale Staten slechts mogen optreden als kiescolleges om de Tweede Kamer te vullen met regeringsgetrouwe leden. De eerste prioriteit van de Staten daarentegen was dat de Kamerleden het provinciaal belang dienden. Willem I kwam erachter dat zijn wil geen wet was in de Statenvergaderingen en dat hij de samenstelling van de Kamer niet naar zijn hand kon zetten, zonder daar gunsten aan de provincies tegenover te stellen. Zo slaagden de provincies erin hun nieuwe functie te vertalen naar de oude situatie, waarin de provinciale afvaardiging naar de Staten-Generaal diende om het provinciaal belang op nationaal niveau onder de aandacht te brengen.

De macht van de provincies had gevolgen voor de positie van de Kamerleden. Deze leek verdacht veel op die van een gedeputeerde in de oude Staten-Generaal, omdat Kamerleden voor hun verkiezing afhankelijk waren van hun Provinciale Staten. Om die reden dienden Kamerleden rekening te houden met provinciale wensen. Hoewel de grondwet bepaalde dat de Kamerleden onafhankelijk het algemeen belang dienden, moesten zij voor zetelbehoud dingen naar de gunst van hun provinciale achterban of van de koning.

De verschillende partijen die invloed wilden hebben op de inhoud van wetten, hadden er belang bij hun voorstellen voor de beslissende hamerslag van een meerderheid te verzekeren. Zowel voor als na 1795

lag daarom het zwaartepunt van het wetgevingsproces op de besloten voorbereiding van de beslissende plenaire zitting. Willem I daagde deze wetgeverstraditie uit toen hij door middel van een Koninklijk Besluit direct contact tussen de Kamerleden met zijn ministers verbood. De Kamer betaalde hem terug met haar eigen instrumentarium: de voorzittersstoel, de Kamerafdelingen, de vorm van de plenaire zitting en het reglement groeiden uit tot machtsinstrumenten in het wetgevingstraject. Hierdoor verscheen de oude vorm van wetgeven nog scherper aan de oppervlakte. De ministers en koning waren druk doende officieus op de Kamerleden in te werken, zodat de Kamer voorzitter hun wetsvoorstellen in stemming bracht op het moment dat de meerderheid was veiliggesteld. Omdat het meerderheidsstandpunt voor elk voorstel opnieuw moest worden gezocht, was wetgeven in de Staten-Generaal een *bewerkelijk* proces. Persuasie achter de schermen bleef zo ook na 1815 een onmisbaar instrument voor wie invloed wilde hebben op een besluit van de Staten-Generaal.

231

De scheiding van de twee Rijksdelen in 1830 ontlokte een klinkend beroep op de vertrouwensband tussen de Staten-Generaal en de Oranjes. De Kamerleden deden openlijk een beroep op traditie om hun stemgedrag tijdens deze omwenteling te legitimeren. Desalniettemin tartte koning Willem I ook de traditionele band tussen de Staten-Generaal en de Oranjes, die vooral tijdens ceremonies en rituelen gestalte kreeg. De stadhouders waren dienaars van de Staten geweest en Willem I heeft er alles aan gedaan om deze machtsverhouding om te keren. Doordat hij de Tweede Kamer verbood direct in contact te treden met ministers, hebben de Kamerleden op inventieve manieren tegenwicht moeten bieden aan het regeringsbeleid. Naast de Kamerprocedure hebben zij daarvoor het Adres van Antwoord gebruikt. Hierin beantwoordden zij de Aanspraak die Willem I hield tijdens de jaarlijkse opening van de Staten-Generaal. Bij gebrek aan contact met de regering bood het ritueel van het Adres van Antwoord de Kamerleden de mogelijkheid Willem I te wijzen op de juiste machtsverhouding tussen Kamer, koning en ministers.

Tussen al deze uitdagers van de traditie liepen ook uitgesproken dragers van de traditie rond. Het optreden van de regent Van Lynden van Hoevelaken heeft aangetoond hoe een oud-gedeputeerde zich na

1814 staande kon houden te midden van deze verschillende belangen. Van Lynden heeft de nieuwe staat gediend als grondwetschrijver, Kamervoorzitter, Kamerlid en Staatsraad, maar ook als lid van een adellijke familie en heer van het Gelderse Hoevelaken. Door de ogen van Van Lynden hebben we gezien welke elementen van de regententraditie zijn overgedragen en welke niet. Traditioneel standsbesef bepaalde zijn politieke plichtsbesef, ook al kon geboorterecht zijn openbare functie en optreden niet meer legitimeren. Van Lynden bleef zich in zijn ambtsuitoefening verantwoordelijk voelen voor zijn familie, provincie en vaderland. Als lid van de grondwetscommissie had hij zich voorgenomen de traditie uit de Republiek in de nieuwe wetgeving van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden te verweven. Op wezenlijke punten trok hij echter aan het kortste eind, zoals de openbaarheid van de Tweede Kamer, het petitierecht en het jachtrecht. De openbaarheid van het parlement en burgerlijke gelijkheid voor de wet waren verworvenheden van de Bataafse omwenteling waaraan de regententraditie zich moest aanpassen.

Het gezag van persoonlijke relaties en status was een van de belangrijkste elementen die zijn overgedragen uit de bestuurscultuur van de oude Staten-Generaal. De Bataafse bestuurders hadden het gebruik van familieconnecties bij de verdeling van ambten succesvol overgenomen van de regenten. Dit betekende dat in het restauratiebestel, zowel de oude als de nieuwe elite meedong om posities. Net als zijn vader, stadhouder Willem v, spon koning Willem I garen bij de concurrentiestrijd die dit opleverde onder de notabelen en bond hij zowel de oude als de nieuwe elite aan zich. Samen met zijn secretarissen van staat Falck en De Mey van Streefkerk probeerde de koning zijn gunstelingennetwerk te dressereren. Kamerleden die de gunst van hun familiekring, Provinciale Staten of van de koning verloren, riskeerden zetelverlies. Een onvrijwillig vertrek uit de Kamer was voor Kamerleden een zaak van eer, want zij ontleenden hieraan status. Het lidmaatschap van de Staten-Generaal was ook na 1795 een aanzienlijke functie, omdat gunst, geboorte en gegoedheid bepaalden wie er toetrad tot de Kamerfamilie.

Regentenwerk

Wat betekent de continuïteit van deze vroegmoderne vergaderpraktijken voor ons beeld van de restauratiepolitiek? Wie naar de vergaderpraktijk van de vroegmoderne en gerestaureerde Staten-Generaal kijkt, ziet dat er meer is doorgegeven dan alleen de naam. Dit boek heeft aangetoond dat zowel de gerestaureerde als de vroegmoderne Staten-Generaal hun machtspositie in het staatsbestel moesten bevechten. Waar tot 1795 de provincies en de stadhouder de Staten-Generaal probeerden te beheersen, namen koning Willem I en zijn ministers deze rol na 1815 over en liet de achterban in de provincies zich nog steeds gelden. Om deze machtsstrijd te voeren, hebben de gerestaureerde Staten-Generaal een beroep gedaan op de traditie of er gebruik van gemaakt voor de inrichting van hun vergaderpraktijk. Met andere woorden, de machtsstrijd waarin beide vergaderingen van de Staten-Generaal verwickeld waren en de manier waarop zij die voerden, kenmerkte beide vergaderpraktijken. De Restauratie van de Staten-Generaal begon weliswaar op papier als een *invention of tradition*, maar ook in de praktijk was er sprake van continuïteit.⁹

233

Machtsuitoefening was in geen van beide vergaderingen eenrichtingsverkeer; het was een wisselwerking van nationale, provinciale en persoonlijke belangen. In de vergadering van de Staten-Generaal stond de bestuurbaarheid van het land echter altijd op de eerste plaats. Aan het begin van de negentiende eeuw heeft dit een nabloei opgeleverd van de vroegmoderne praktijken waarmee een kleine groep regenten het land voor 1795 bestuurde. Je zou het ook moderne verschijningsvormen van vroegmoderne praktijken kunnen noemen. Deze op bestuur gerichte vergaderpraktijk van de Staten-Generaal kenmerkte zich door soberheid, consensusgericht wetgeven, bedaard overleg en dat allemaal met respect voor persoonlijke relaties, de provincies en het Huis van Oranje.

Omdat het in de Staten-Generaal draaide om de machtsverhouding tussen verschillende partijen was gezag nooit vanzelfsprekend. Integendeel, politieke omwentelingen hebben deze machtsstrijd in de Staten-Generaal bepaald. De reeks vroegmoderne iconische jaartallen, waaronder 1747 en 1787, is voorbij gekomen in het hoofdstuk over

de band tussen de Staten-Generaal en de Oranjes. In de eerste helft van de negentiende eeuw kwamen daar 1813, 1830, 1840 en 1848 bij.¹⁰ Bezien vanuit de reeks omwentelingen lijkt de Sattelzeit eerder op een normale eeuw in de Nederlandse politieke geschiedenis, dan op een eeuw die daarmee een breuk tot stand bracht. De frequente omwentelingen hebben ook de vergaderpraktijk van de Staten-Generaal vormgegeven. Zij gaven als het ware ritme aan de ontwikkeling van dit instituut. Door de wisselingen van de wacht heeft het instituut een taai institutionele cultuur ontwikkeld, waardoor de Staten-Generaal veranderingen konden opvangen. Het instituut was hierdoor sterker dan de mensen, terwijl het voortbestaan van deze cultuur afhankelijk was van vroegere, huidige en toekomstige gebruikers. De vergaderpraktijk moest daarom toestaan dat op de oude voet een nieuwe weg kon worden ingeslagen. Het zijn deze omwentelingen die ervoor hebben gezorgd dat in de manier waarop de gerestaureerde Staten-Generaal hun plaats in het staatsbestel bevochten, continuïteit is aan te wijzen met de Staten-Generaal uit de Republiek.

234

De politiek van de Restauratie is door historici gekarakteriseerd door 'kleurloosheid'¹¹ en 'principiële principeloosheid', vanwege het gebrek aan enthousiasme voor ideologische vergezichten.¹² Dit is het moment om op basis van de vergaderpraktijk van de Staten-Generaal de restauratiepolitiek wel kleur en principes toe te kennen. De beoordelingen die 'loosheid' centraal stellen, veronderstellen dat serieuze politieke principes gebaseerd zijn op een abstracte en toekomstgerichte ideologie die consequent politieke beslissingen stuurt. Jeroen van Zanten koos voor de typering 'principieel principeloos', omdat de Noord-Nederlandse liberalen geen doorslaggevende keuze durfden te maken tussen traditie en vernieuwing. Dit onderzoek heeft echter uitgewezen dat regentenprincipes uit de Republiek eveneens de politieke kaders hebben bepaald en het politieke leven kleur gaven. Bovendien sloot de keuze om een beroep te doen op deze traditie of haar te gebruiken, politieke vernieuwing niet uit. Daarom konden zowel vooruitstrevende Kamerleden, zoals Warin en Van Nes, een beroep doen op de traditie om hun manier van kritisch optreden te verantwoorden, als ook de regeringsgezinde Kamerleden 's Jacob en Van Lynden. Kortom, zowel Kamerleden die de regering steunden als zij die haar bekri-

tiseerden deden dat op basis van regentenprincipes. ‘Principeloosheid’ en ‘kleurloosheid’ lijken daarom slechts gedeeltelijk van toepassing op de vroegnegentiende-eeuwse vergaderpraktijk van de Tweede Kamer. Wie vanuit het continuïteitsperspectief naar de vergaderpraktijk van de Staten-Generaal kijkt, ziet een principiële regenteske politiek.

Vergaderen in de Staten-Generaal en in de beginjaren van de Tweede Kamer was regentenwerk. Mijn verhaal over het werken aan deze vergadertraditie moet daarom aan het verhaal over de Restauratie worden toegevoegd. Door de aandacht te vestigen op de continuïteit van vergaderpraktijken uit de oude Staten-Generaal heb ik aangetoond dat de Tweede Kamer macht heeft uitgeoefend, op een manier die door latere liberalen zoals Thorbecke is afgekeurd, maar die tot de jaren 1840 als legitiem gold. In 1848 hoefden de Kamerleden de Tweede Kamer niet meer uit te vinden. Hooguit hoefden zij de vergaderpraktijk aan te passen aan de machtsverhouding tussen het parlement, de kroon en de bevolking, die aansloot op de liberale principes van goede politiek.¹³

235

Onder andere de invoering van directe Kamerverkiezingen in 1848 zou de gunstelingenpolitiek van de Restauratie beëindigen. Voortaan hoefden kandidaat-Kamerleden niet te dingen naar de gunst van de koning of van de notabelenelite in de Provinciale Staten. Een strofe uit een gedicht over een fictief ex-Kamerlid illustreert hoe de kandidaten deze nieuwe praktijk toch deels hebben verpakt in een traditioneel jasje. Na een kort overzicht van enkele standpunten, sprak de kandidaat tot slot de volgende woorden.

’k Heb franchement tot u gesproken.
 Wat gij nu doen zult, is de vraag,
 Onze oude Grondwet waar’ gewroken,
 Schenkt gij me uw zendbrief naar den Haag!
 Dan zult ge ’t in uw beurzen merken,
 Hoe dankbaar ik uw gunst erken,
 En al uw zoontjes worden klerken,
 Zoodra ’k weer Edelmogend ben.¹⁴

De invloed van de regententraditie op de vroegnegentiende-eeuwse vergaderpraktijk sluit andere invloeden overigens niet uit. In de inleiding is al gewezen op de ontwikkeling in de transnationale politiek waarin de gerestaureerde Staten-Generaal pasten.¹⁵ Tussen de Europese restauratieparlementen namen de Staten-Generaal echter een unieke positie in. Zij waren niet de naamgenoot van een vroegmoderne standenvergadering die eens in de zoveel tijd bijeengeroepen werd door een absoluut vorst, zoals in Frankrijk het geval was geweest. De oude Staten-Generaal waren de hoogste bestuurlijke vergadering van de Republiek en zij kwamen op eigen gezag bijeen. De macht in de Republiek was verdeeld over de zeven soevereine provincies, in plaats van geconcentreerd in een eenhoofdig bestuur. Deze omstandigheden hebben er waarschijnlijk aan bijgedragen dat de vergaderpraktijk op een andere manier is beïnvloed door buitenlandse parlementen.

236

De Engelsen en Fransen vervingden in Europa en de Verenigde Staten een voorbeeldfunctie voor de inrichting en werkwijze van parlementen die voorheen minder macht hadden dan de Staten-Generaal.¹⁶ In de gerestaureerde Staten-Generaal golden buitenlandse parlementen echter als voorbeelden die geen navolging verdienden. Bij het bepalen van de werkwijze en de toon van het overleg heb ik gewezen op deze invloed van buitenlandse parlementen. Volgens Van Maanen konden de Engelsen geen voorbeeld zijn voor de werkwijze van de Nederlandse Staten-Generaal en de ernstige toon van het overleg stond geen plagerijtjes toe, zoals gebruikelijk bij de Engelsen. Ook de door Frankrijk geïnspireerde spreekkanonnen hoorden niet thuis in de Kamer. De Tweede Kamerdebatten lieten zich niet ontleden volgens buitenlandse normen voor parlementaire politiek, zoals de Franse diplomaat ondervond op de tribune in de jaren 1830. De gerestaureerde Staten-Generaal weken liever af van hun internationale collega's dan hen als maatstaf te gebruiken voor de inrichting van hun vergaderpraktijk, hoewel de leden niet expliciet verwezen naar vergaderingen waarmee ze wel overeenkomsten vertoonden.¹⁷

Dit boek heeft de dichotomie tussen de politiek van de achttiende en de negentiende eeuw willen doorbreken, omdat de cesuurgedach-

te voor de periode rond 1800 de overeenkomsten tussen deze eeuwen heeft weggedrukt. Zouden er andere veranderingen en continuïteiten schuilgaan achter de geijkte periodisering? De scheidslijn tussen de vroegmoderne en moderne Staten-Generaal heeft in elk geval standgehouden door een scherp onderscheid tussen de vergadering van voor 1795 en die van na 1813. Dit onderscheid hield stand mede dankzij een homogeen beeld van de Republiek. De afwezigheid van cesuren, zoals de Bataafse en Franse regimewisselingen, verbloemt wellicht dat er tussen 1576 en 1795 veel is veranderd in de Staten-Generaal. Het is niet ondenkbaar dat lopend en toekomstig onderzoek zal uitwijzen dat de zestiende- en zeventiende-eeuwse Staten-Generaal minder met elkaar gemeen hadden dan de achttiende- en negentiende-eeuwse naamgenoot.¹⁸

237

Meestal werken geschiedenisboeken toe naar het moment waarop het doel is bereikt van de historische personen of fenomenen die zij hebben bestudeerd. Dit boek eindigt anders, omdat er omstreeks 1840 geen herrijzenis van de oude Staten-Generaal was bewerkstelligd, die nog lang haar zegen over de Nederlandse politiek heeft uitgestort. Sterker nog, de grondwetsherzieningen van 1840 en 1848 dienden zich bij de verschillende thema's in dit boek aan als eindpunt van de meege-smokkelde vergaderpraktijk. Het beleid en de werkwijze van Willem I en zijn ministers versterkten de wens van de Staten-Generaal voor grondwetswijzigingen die hun macht ten opzichte van de kroon en de regering vergrootten. Terecht gelden deze grondwetswijzigingen als het einde van de persoonsgebonden politiek van het restauratietijdperk, maar eigenlijk was de Restauratie van de Staten-Generaal nog lang niet compleet.

Vanaf 1840 verschoof de machtsbalans tussen de Staten-Generaal en de regering geleidelijk in het voordeel van het parlement. De grondwetsherzieningen waarin dit gebeurde, kunnen daarom ook gezien worden als de vervolmaking van het herstel van de zelfstandige positie van de oude Staten-Generaal. In de late negentiende en twintigste eeuw was de herinnering aan deze vergadering ver genoeg weggezaakt, dat dit herstel gepaard kon gaan met een terugkeer van elementen uit de oude vergaderpraktijk. 'Gesterkt door de nieuwe grondwet [van 1848] dwong de Kamer grote zelfstandigheid af bij het vergaren van

informatie, het (laten) doen van onderzoek en het inschakelen van deskundigen,' aldus Carla Hoetink.¹⁹ Hierin herkennen wij de drie manieren waarop gedeputeerden in de Staten-Generaal omgingen met een voorstel: zij konden informatie uitwisselen met hun achterban in de provincie, deskundigen inschakelen voor 'consideratie en advies' of het voorstel doorverwijzen naar een commissie. De grondwetsherziening van 1887 schrapte de bepaling over het Afdelingsonderzoek en vanaf 1932 maakte het Reglement van Orde de instelling van vaste commissies mogelijk. Twee jaar later kreeg de Kamervoorzitter de bevoegdheid ontoelaatbaar taalgebruik uit de Handelingen te schrappen.²⁰ Zowel de vroegmoderne als gerestaureerde vergaderpraktijk waren gebaat bij een beleefde overlegtoon en grensoverschrijdend gedrag moest binnenskamers blijven. De grondwetswijziging van 1983 herstelde een van de laatste facetten van de oude zelfstandige positie, met de bepaling dat de Staten-Generaal permanent bijeen zijn, zoals dat tussen 1593 en 1795 het geval was geweest. Prinsjesdag staat daarvoor tegenwoordig in het teken van de aanbidding van de miljoenennota en dat plaatst dit vergaderritueel in de traditie van de aanbidding van de legerfinanciën. Het oranje lint om de begrotingsstukken in het koffertje moet Kamerleden erop wijzen dat dit ritueel draait om de constitutionele machtsverhouding tussen de Staten-Generaal en Oranje: de Staten-Generaal zijn bevoegd de regering te controleren en de Oranjevorst is een dienaar van de Nederlandse staat.²¹

Noten

Inleiding

239

- 1 Nationaal Archief, Den Haag, Familiearchief Collot d'Escury, nummer toegang 1.10.21, inv.nr. 136, Stukken van Hendrik Collot d'Escury als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. 1818-1830 1 pak.
- 2 L. Price, 'Regents, office-holders and the *Unie*', in: I.J.A. Nijenhuis, e.a. (red.), *De leeuw met de zeven pijlen. Het gewest in het landelijk bestuur* (Den Haag 2010) 11-26, aldaar 14-17; H.G. Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the fifteenth and sixteenth centuries* (Cambridge 2001) 276-285.
- 3 N.C.F. van Sas, 'De representatieve fictie. Politieke vertegenwoordiging tussen oude orde en moderniteit' *BMGN-LCHR* 120:3 (2005) 397-407, aldaar 398 en 403; H. te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 103 en 131-132; M. Lok, "Un oubli total du passé? The political and social construction of silence in Restoration Europe (1813-1830)" *History & Memory* 26:2 (2014) 40-75, aldaar 50; J. Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland, 1796-1798* (Nijmegen 2012) 14.
- 4 Te Velde, *Van regentenmentaliteit*, 50. Recent schatte historicus Olaf van Nimwegen dat ongeveer 1900 aanzienlijke burgers en edelen in de Republiek tegelijkertijd deel hadden aan het bestuur. Van Nimwegen, *De Nederlandse burgeroorlog (1748-1815)* (Amsterdam 2017) 56; NL-HaNA, Hoop, van der, 1.10.42, inv.nr. 1. Zie voor een kritische reflectie op de twijfel van Te Velde over de betekenis van historische parallellen tussen vroegmoderne en hedendaagse bestuurders: J. den Hollander, 'Nog steeds regenten. Maatschappijkritiek veertig jaar later', in: D.J. Wolffram (red.), *De wil van de burger. Essays over de constitutie van de Nederlandse politiek* (Kossmann Instituut, Rijksuniversiteit Groningen, z.j.) 85-96; vgl. J. Rogister, 'La résonance des parlements de l'Ancien Régime au XIXe siècle' *Parlement(s), Revue d'histoire politique* 15:1 (2011) 105-113.
- 5 R. Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main 1979) 17-37; Van Sas, 'Talen van het vaderland. Over patriottisme en nationalisme', in: idem, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 145-163, aldaar 157-161. In Duitsland

signaleerde historica Barbara Stollberg-Rilinger in haar conceptuele geschiedenis over politieke representatie in het Heilige Roomse Rijk dat traditionele instituten door nieuwe denkkaders gelegitimeerd konden worden, terwijl omgekeerd de nieuwe ideologieën zich binnen traditionele kaders konden ontwikkelen. B. Stollberg-Rilinger, *Vormünder des Volkes? Konzepte landständischer Repräsentation in der Spätphase des Alten Reiches* (Berlijn 1999) 17-19.

- 6 Van Sas, 'Nederland. Een historisch fenomeen', in: idem, *De metamorfose*, 17-39, aldaar 18-19.
- 7 F. Grijzenhout, e.a. (red.), *Het Bataafse experiment: politiek en bestuur rond 1800* (Nijmegen 2013); J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001); M. van der Burg, *Nederland onder Franse invloed: culturele overdracht en staatsvorming in de napoleontische tijd, 1799-1813* (Amsterdam 2009); J. Oddens, e.a. (red.), *The political culture of the Sister Republics, 1794-1806: France, the Netherlands, Switzerland, and Italy* (Amsterdam 2015); H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988). Zie voor een waardevol historiografisch overzicht van lokale geschiedschrijving over het revolutietijdvak J. Oddens, 'De Nederlandse revolutie in dorp en stad. Lokale geschiedschrijving over de patriots-Bataafse tijd, 1875 tot heden' *TvG* 130:4 (2017) 565-591.
- 8 Oddens, *Pioniers*, 258; J.Th.J. van den Berg en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796-1946* (Amsterdam 2013) 47-72. Zie voor een politicologische analyse van de twee referenda voorafgaand aan 23 april 1798: J. de Jong, *Democratie in de kinderschoenen. Twee referenda over de eerste Nederlandse grondwet, 1797-1798* (Nijmegen 2018) 185-232.
- 9 I. de Haan, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Oratie, Universiteit Utrecht 2004) 6-13; vgl. M. Bregnsbo, e.a. (red.), *Scandinavia in the Age of Revolution: Nordic political cultures, 1740-1820* (Franham 2011) 125-148; N. Scholz, *Imaginerde Restauration. Repräsentationen der Monarchie im Frankreich Ludwigs XVIII* (Darmstadt 2006) 58-84; Sh. Kroen, *Politics and theater: The crisis of legitimacy in Restoration France* (Berkeley 2000) 40-58.
- 10 J. Pollmann, *Memory in early modern Europe, 1500-1800* (Oxford 2017) 10, 51-54 en 192; K. Davis, *Periodization and sovereignty. How ideas of feudalism and secularization govern the politics of time* (Philadelphia 2008) 15 en 87-102. Zie voor een toepassing van deze inzichten op 1813: M. Lok, "'Een geheel nieuw tijdvak van ons bestaan.'" De herinnering aan de Nederlandse Opstand en de temporaliteit van "1813" *DNE* 38:2 (2014) 67-82, aldaar 82.
- 11 Van Sas, "'Onder waarborging eener wijze constitutie.'" Grondwet en politiek, 1813-1848', in: idem, *De metamorfose*, 459-480, aldaar 479; J. van Zanten, *Koning Willem II: 1792-1849* (Amsterdam 2013) 480-485 en 523-554; R.A.M. Aerts, *Thorbecke wil het: biografie van een staatsman* (Amsterdam 2018) 747-755; M. van de Waardt, *De man van 1848: Dirk Donker Curtius* (Nijmegen 2019) 348-351; J. Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004) 476-511. Zie ook: J. Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (Amsterdam 2008) 194-196.
- 12 Turpijn, *Mannen van gezag*, 20-22. Zie ook: H. te Velde, 'Onderwijzers in parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme'

- BMGN-LCHR 113:3 (1998) 322-343, aldaar 322-324; J. van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam 2004) 10-11 en 263-264.
- 13 Van Sas, "Onder waarborging", 477-478 en 492; E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* (Amsterdam 1986) 1, 166-167; C. Tamse, C. en E. Witte (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's Koninkrijk 1815-1830* (Brussel 1992) inleiding, 15-55, aldaar 18.
 - 14 J. Pollmann en H. te Velde, 'Introduction. New state, new citizens? Political change and civic continuities in the Low Countries, 1780-1830' *BMGN-LCHR* 133:3 (2018) 4-23, aldaar 12.
 - 15 Van Zanten, *Schielijk*.
 - 16 De uitzonderingen zijn de uitstekende masterscriptie van M. Verhulst, 'Jaren van studie. De parlementaire praktijk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1815-1820' (Masterscriptie Geschiedenis, Radboud Universiteit Nijmegen 2013); Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar, 190-286*; I. Secker, 'Onder koninklijke voogdij. De Tweede Kamer vindt haar plaats binnen de constitutionele monarchie', in: R.A.M. Aerts, e.a. (red.), *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam 2015) 279-304.
 - 17 H. Righart, 'Politieke geschiedenis en politieke cultuur', in: idem (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag 1990) 11-26, aldaar 16 en 19.
 - 18 Te Velde, 'Politieke cultuur en politieke geschiedenis' *Groniek* 137 (1997) 391-402, aldaar 395-396; De Haan, *Politieke reconstructie*, 22-23; Turpijn, *Mannen van gezag*, 17. Carla Hoetink noemt in haar proefschrift in de verantwoording kort de grote mate van continuïteit in de cultuur en werkwijze van de Tweede Kamer sinds 1815. C. Hoetink, *Macht der gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (Nijmegen 2018) 518-517 en 531. Parlementair historici buiten Nederland hebben al continuïteit gesignaleerd tussen vroegmoderne en moderne parlementaire culturen. A. Schulz en A. Wirsching (red.), 'Parlamentarische Kulturen in Europa – das Parlament als Kommunikationsraum', in: idem, *Parlamentarische Kulturen in Europa. Das Parlament als Kommunikationsraum* (Droste Verlag 2012) 11-28, aldaar 15; B. Stollberg-Rilinger, 'Parlamentarische Kultur und Symbolische Kommunikation. Grundsätzliche kommentierende Überlegungen', in: Schulz, *Parlamentarische Kulturen*, 91-102, aldaar 99; P. Seaward en P. Ihalainen, 'Key concepts for Parliament in Britain (1640-1800)', in: Ihalainen, e.a. (red.), *Parliament and parliamentarism. A comparative history of a European concept* (New York en Oxford 2016) 32-48, aldaar 33 en 45.
 - 19 Th. Mergel, 'Überlegungen zu einer Kulturgeschichte der Politik' *Geschichte und Gesellschaft* 28:4 (2002) 574-606, aldaar 605; B. Stollberg-Rilinger, 'Was heißt Kulturgeschichte des Politischen? Einleitung', in: idem (red.), *Was heißt Kulturgeschichte des Politischen?* (Berlijn 2005) 9-24, aldaar 14.
 - 20 Oddens, *Pioniers*; Turpijn, *Mannen van gezag*; E. Tanja, *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940* (Amsterdam 2011); Hoetink, *Macht der gewoonte*.
 - 21 Voor Nederland: H. te Velde, 'Spelers en spelbrekers. De beschaving van de Tweede Kamer' *DNE* 30:1 (2006) 35-47; vgl. B. Stollberg-Rilinger, 'Parlamentari-

- sche Kultur', 91-102; K. Palonen, *The politics of parliamentary procedure: The Westminster procedure as a parliamentary ideal type* (Leverkusen en Londen 2014); S. Sanchez, *Les règlements des Assemblées nationales 1848-1851. Naissance du droit parlementaire moderne* (Parijs 2012).
- 22 P.B.M. Blaas, *Continuity and anachronism. Parliamentary and constitutional development in Whig historiography and in the anti-Whig reaction between 1890-1930* (Den Haag 1978) in het bijzonder hoofdstuk 3 over de crisis die het traditiebegrip doormaakte aan het einde van de negentiende eeuw.
- 23 H. Daalder, 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek', in: idem, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995) 16.
- 24 S.J. Fockema Andreae (red.), *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden. Van statenvergadering tot volksvertegenwoordiging* (Assen 1964). Antropologe Charlotte Linde heeft betoogd dat voor bedrijven het narratief dat zij over hun eigen verleden construeren, bijdraagt aan de corporatieve identiteit en de uitstraling van het 'merk' naar buiten toe versterkt. Ch. Linde, *Working the past. Narrative and institutional memory* (Londen 2009). Zie ook: Te Velde, *Van regentenmentaliteit*, 40; R.A.M. Aerts, *Het aanzien van de politiek. Geschiedenis van een functionele fictie* (Amsterdam 2009) 14.
- 25 In 2015 vierde de Tweede Kamer haar tweehonderdjarig bestaan met een nieuw gedegen overzichtswerk. Aerts (red.), *In dit Huis*. Zie voor de Eerste Kamer: A. Postma en B.J. Bonenkamp (red.), *Aan deze zijde van het Binnenhof: een denkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer der Staten-Generaal* ('s-Gravenhage 1990); B. van den Braak, *De Eerste Kamer: geschiedenis, samenstelling en betekenis 1815-1995* (Den Haag 1998).
- 26 Price, 'Regents', 14. Zie ook: Aerts, 'Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk, 1780-1848', in: idem, e.a., (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam 2013) 15-108, aldaar 18.
- 27 S. Groenveld, e.a., 'Pre-Napoleonic centralization in a decentralized polity: the case of the Dutch Republic' *International Review of Administrative Sciences* 76:1 (2010) 47-64, aldaar 47-48.
- 28 J.P. Meyer (red.), *Œuvres, papiers et correspondences d'Alexis de Tocqueville. Tome II, l'Ancien Régime et la Révolution* (Parijs 1952); P.M. Jones, *Reform and revolution in France. The politics of transition, 1774-1791* (Cambridge 1995) 238-240; Rogister, 'La résonance', 106.
- 29 H. van Dijk en D.J. Roorda, *Het patriciaat in Zierikzee tijdens de Republiek* (Zierikzee 1979); A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* ('s-Gravenhage 1990); M. Prak, *Republikeinse veelheid, democratische enkelvoud: sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen 1999); M. Lok, *Windvanes: Napoleonische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie (1813-1820)* (Amsterdam 2009); R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit: verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999); J. Moes, *Onder aristocraten: over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland, 1848-1914* (Hilversum 2012).
- 30 G. de Bruin, 'Het politiek bestel van de Republiek: een anomalie in het vroegmo-

- derne Europa?' *BMGN-LCHR* 114:1 (1999) 16-38, aldaar 29-32; O. Mörke, 'De politieke cultuur van Duitsland en de Republiek: dezelfde wortels, een andere uitkomst', in: K. Davids en J. Lucassen (red.), *Een wonder weerspiegeld. De Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 125-155, aldaar 133-144 en 155; W. van Vree, *Nederland als vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime* (Amsterdam 1997) 119.
- 31 Te Velde, *Van regentenmentaliteit*, hoofdstuk 7; idem, 'Het poldermodel. Een introductie', in: D. Bos, e.a., (red.), *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2007) 9-29, aldaar 22-29.
- 32 M. Prak en J. Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel: een duizendjarige geschiedenis* (Amsterdam 2013) 12-15, 135-139 en 282. Zie ook: A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968) 120-138.
- 33 B. De Munck, 'Mutations to the polder model. Critical reflections on 'exceptionalism' and continuity in the Low Countries' *BMGN-LCHR* 129:1 (2014) 112-124, aldaar 122.
- 34 T. Otto en P. Pedersen, 'Disentangling traditions. Culture, agency and power', in: idem (red.), *Tradition and agency* (Aarhus 2005) 11-55, aldaar 33 en 36; R.R. Hagesteijn en E.Ch.L. van der Vliet, *Legitimitieit of leugen: achtergronden van macht en gezag in de vroege staat* (Leiden 1981) 6.
- 35 T.S. Eliot, 'Tradition and the individual talent' *The Egoist* 6 (Londen 1919) 54-55 en 72-73. <https://www.bl.uk/collection-items/tradition-and-individual-talent-by-t-s-eliot> (geconsulteerd 10 juli 2019).
- 36 NL-HaNA, Collot d' Escury, 1.10.21, inv.nr. 136, p. 3.
- 37 T. Otto, 'Towards a theory of tradition and agency', in: Laura Picht, e.a., (red.), *The limits of change. Was ist der Wert der Beständigen Dinge* (Neofelis Verlag 2014) 31-47, aldaar 41-44; L. Verhey, *De constitutionele conventie: een blinde vlek in ons staatsrecht* (Oratie, Universiteit Leiden 2014) 13; H. te Velde, 'Culturele conventies in de parlementaire politiek', in: L. Verhey en G.J. Geertjes (red.), *De constitutionele conventie: kwal op het strand of baken in zee?* (Den Haag 2016) 29-40, aldaar 29.
- 38 Vgl. M. Salber Philips, 'Introduction: What is tradition when it is not 'invented'? A historiographical introduction', in: idem en G. Schochet (red.), *Questions of tradition* (Toronto 2004) 3-30, aldaar 6-7; G. Schochet, 'Tradition as politics and the politics of tradition', in: M. Salber Philips en idem (red.), *Questions of tradition*, 296-322, aldaar 304-305; O. Morin, *How traditions live and die* (Oxford 2016) 40-41 en 144-155.
- 39 In tegenstelling tot historici zijn bestuurskundigen veel meer geneigd uit te gaan van continuïteit binnen de ontwikkeling van instituten. Zij proberen in nieuwe onderzoeksmodellen juist de verandering van instituten te verklaren. J. Mahoney en K. Thelen, 'A theory of gradual institutional change', in: idem (red.), *Explaining institutional change: ambiguity, agency, and power* (New York 2009) 1-37, aldaar 4-7; K. Thelen, 'How institutions evolve: Insights from comparative historical analyses', in: J. Mahoney en D. Rueschemeyer (red.), *Comparative historical analyses in the social sciences* (Cambridge 2003) 208-240.
- 40 R.A.M. Aerts, C. van Baalen en H. te Velde, 'Tweehonderd jaar Tweede Kamer',

- in: Aerts (red.), *In dit Huis*, 13-36, aldaar 19; L. Jensen, *Vieren van vrede: het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815* (Nijmegen 2016) 163; H. te Velde, "'De eeuw van Van der Palm!' Publieke welsprekendheid en de politieke cultuur van de Restauratie' *BMGN-LCHR* 135:1 (2020) 3-30.
- 41 M. Metcalf (red.), *The Riksdag: a history of the Swedish Parliament* (Cham 1988) 109-184; P. Ihalainen en K. Sennefelt, 'General introduction', in: Bregnsbo (red.), *Scandinavia in the Age of Revolution*, 18-27, aldaar 21-24; C. Jones (red.), *A short history of Parliament* (Woodbridge 2009) 170-192 en 249-270.
- 42 Een besluit een zaak buiten de notulen te houden, betekende dat iets buiten de reguliere vergaderstukken werd gehouden. Th. Thomassen, *Onderzoeksgids. Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576-1796*, deel 1 (Den Haag 2015) 202-206 en noot 298; vgl. J. Roelevink, 'Dit moet maar niet in de notulen... De invloed van onderwerpen, voorzichtigheid en conflicten op de classicale verslaglegging tot 1620' *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 19:2 (2016) 48-55; J.W. Veenendaal-Barth (red.), *Particuliere notulen van de vergaderingen van de Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot* ('s-Gravenhage 1987); H. Spanninga, *Gulden vrijheid?: politieke cultuur en staatsvorming in Friesland, 1600-1640* (Hilversum 2012). De uitzondering op deze regel vormde het Engelse House of Commons: J. Peacey, 'Disorderly debates: Noise and gesture in the 17th-century House of Commons' *Parliamentary History* 32:1 (2013) 61-78, aldaar 62-65.
- 43 HTK 1815-1816, 28 december 1815, p. 47; 4 januari 1816, p. 58-59; *Bijl.* xx, p. 105. 'Besluit omtrent de extensie der Notulen.'
- 44 A. Reynaert, *Histoire de la discipline parlementaire. Règles et usages des assemblées politiques des deux mondes*, deel 1 (Parijs 1884) 323-328.
- 45 C. van Baalen en E. Tanja, 'In dienst van de Kamer. De ambtelijke ondersteuning van de volksvertegenwoordigers', in: Aerts (red.), *In dit Huis*, 193-222, aldaar 198-199 en 209; vgl. K. Rix, "'Whatever passed a parliament ought to be communicated to the public.'" Reporting the proceedings of the reformed Commons' *Parliamentary History* 33:3 (2014) 453-474.
- 46 Verhey, *De constitutionele conventie*, 7.
- 47 Vgl. Stollberg-Rilinger, 'Was heißt Kulturgeschichte des Politischen', 20.
- 48 Vgl. D. Gardey, *Le linge du Palais Bourbon. Corps, matérialité et genre du politique à l'ère démocratique* (Lormont, Le Bord de l'Eau 2015) 9-16.

1 In de politiek van de wieg tot het graf: de gedachtewereld van een regent

- 1 Gelders Archief 0479 Familie van Lynden van Hoevelaken 1, inv.nr. 57. Van zijn broer J.E.N. van Lynden van Hoevelaken, 1813-1822 1 omslag. Brief 16 november 1815.
- 2 H. Boels, 'Homines Novi?', in: P. Brood, e.a. (red.), *Homines novi: de eerste volksvertegenwoordigers van 1795* (Amsterdam 1993) 3-28, aldaar 22-25; A.M. Elias en P.C.M. Schölvinck, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd, 1796-1810* (Amsterdam 1991).
- 3 Lok, *Windvanen*, 9-10; Knuttel 24142. *Aanmerkingen op de Grondwet voor de*

- Vereenigde Nederlanden* (Dordrecht 1815) 18-19; *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 345-346; *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel I, n. 201, p. 167-168. C.J. van Assen aan Groen, 1 juni 1829.
- 4 Y. Kuiper, 'Aristocratische distinctie en aan de top blijven. Dertig jaar onderzoek naar de Nederlandse adel in de lange negentiende eeuw' *Virtus. Journal of Nobility Studies* 19 (2012) 63-82, aldaar 67; R. van der Laarse, *A nation of notables: class politics and religion in the Netherlands in the nineteenth century* (Salford 1999) 12; vgl. W. Godsey, *Nobles and nation in Central Europe. Free imperial knights in the Age of Revolution, 1750-1850* (Cambridge 2004) met name hoofdstuk 2; A. Jardin en A. Tudesq, *La France des notables: 1815-1848* (Parijs 1972) deel 1, 43-86.
 - 5 L. Blok, *Stemmen en kiezen: het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen 1987) 22; E. Witte, *Het verloren koninkrijk. Het harde verzet van de Belgische orangisten tegen de revolutie 1828-1850* (Antwerpen 2014) 107; P.W. Meerts, *Kamerleden 1815-1830. Een onderzoek naar de sociale en politieke achtergrond van de personen die zitting hadden in de Staten-Generaal van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830)* (ongepubliceerd onderzoeksrapport Leiden 1977) 36-40; idem, *Kamerleden 1814-1815* (ongepubliceerd onderzoeksrapport Leiden 1978) 7.
 - 6 E.W. van Dam van Isselt, *Wespen. Eerste deel* (Amsterdam 1846) p. 82; vgl. Morin, *How traditions*, 169-184.
 - 7 J. Roelevink, 'Opklauteren naar het Binnenhof of rondbuitelen in de provincie. Loopbanen van bestuurders 1750-1850', in: Nijenhuis (red.), *De leeuw*, 123-146, aldaar 143; Van den Braak, *De Eerste Kamer*, 56-57.
 - 8 Zie tabel 1 en 2 achterin dit boek. Verschillende historici hebben voor de Bataafs-Franse tijd vastgesteld dat de periode tussen 1795 en 1813 op personeel vlak geen complete breuk met het verleden vormde. R. Sluijter, 'Erfelijk pluche. Continuïteit van de politiek-bestuurlijke elite van de Republiek in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: Nijenhuis (red.), *De leeuw*, 147-164, aldaar 153; Lok, *Windvanen*, 208-229; Oddens, *Pioniers*, 122.
 - 9 Vgl. K. Kuiken, "'Een hoogst verdienstelijk burger.'" Het leven van Mr. Frans Godard baron van Lynden, heer van Hemmen (1761-1845)' *Virtus* 13 (2006) 78-113; J. Baartmans, *Robert Jasper van der Capellen tot den Marsch (1743-1814). Regent, democraat en huisvader* (Hilversum 2010); M.A.M. Franken, *Willem Anne Schimmelpenninck van der Oye. Een notabel Gelders regent op het breukvlak der tijden (1792-1816)* (Utrecht 2011); A. Brunt en J. Haverkate, *Tussen twee tijden. Het levensverhaal van Carel baron van Heeckeren 1809-1875* (Zwolle 2010); W. Coster, *Baron op klompen. Mr. B.W.A. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884)* (Wageningen 2008).
 - 10 Otto, 'Disentangling traditions', 33 en 36; J.P. Walsh en G.R. Ungson, 'Organizational memory' *The Academy of Management Review* 16:1 (1991) 57-91, aldaar 63-65.
 - 11 NL-AhGldA 0479 Familie van Lynden van Hoevelaken, inv.nr. 57, brief 13 november 1816.
 - 12 W. Velema, *Republicans. Essays on eighteenth-century Dutch political thought* (Leiden 2007) 163-164.

- 13 Vgl. Kuiper, 'Aristocratische distinctie', 75.
- 14 Knuttel 19811. *L'ex-Régent Zélandois démasqué* (1781).
- 15 Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel v, p. 107; Gabriëls, *De heren als diena-
ren*, 329 en 506.
- 16 Zie voor een voorbeeld van familiebelangen bij de verdeling van bestuursfunc-
ties: G.J. van Hardenbroek, *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek,
heer van Bergestein, 1747-1787*. A.J. van der Meulen ed. (Amsterdam 1910) deel
III, p. 444-445. Utrecht en Groningen waren berucht om hun despotisme en
nepotisme. Gabriëls, *De heren als dienaren*, 247 en 339. Zie ook: J. de Jong, *Een
deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht
1987) 171-178; L. Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de ze-
ventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2004) 145-146; P. Knevel, *Het Haagse
bureau. 17e-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang* (Amsterdam
2001). Het stadhoudelijk bestel in de Republiek sloot in de tweede helft van de
246 achttiende eeuw met dit stelsel aan bij een gangbare bestuurscultuur aan andere
Europese hoven. J. Adams, *The familial state. Ruling families and merchant ca-
pitalism in early modern Europe* (Ithaca en Londen 2005) 164-166; B. Stoll-
berg-Rilinger, *Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie* (Mün-
chen 2017) 189-197.
- 17 G. Vermeesch, 'Capability, patrimonialism and bureaucracy in the urban admi-
nistration of the Low Countries (c. 1300-1780)', in: J. Hartman, e.a. (red.), *Public
offices, personal demands: Capability in governance in the seventeenth-century
Dutch Republic* (Cambridge 2009) 53-79, aldaar 77; Adams, *The familial state*,
138, 145-154, 160-163; L. Kooijmans, 'Patriciaat en aristocratisering in Holland
tijdens de zeventiende en achttiende eeuw', in: J. Aalbers en M. Prak (red.), *De
bloem der natie: adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel 1987)
93-103, aldaar 94-96; N. Randerad en D.J. Wolffram, 'Constraints on cliente-
lism: The Dutch path to modern politics, 1848-1917', in: S. Paittoni (red.), *Clie-
ntelism, interests, and democratic representation: The European experience in his-
torical and comparative perspective* (Cambridge 2001) 101-121, aldaar 103-104.
- 18 Vermeesch, 'Capability, patrimonialism', 64; M. Prak, 'Burgers in beweging.
Ideaal en werkelijkheid van de onlusten te Leiden in 1748' *BMGN-LCHR* 107:3
(1991) 365-393, aldaar 391; Gabriëls, *De heren als diena-
ren*, 117-119; Knuttel 19462. *Politieke Brieven [...] in hoeverre de cumulatie of ophoping van veele ampten op
een persoon nuttig of schadelijk zij* (Utrecht 1780).
- 19 Knuttel 20302. *Het verkorte gezag of de weg tot ampten, zijnde een Hollandsche
Droom, gedroomt onder een Orangeboom, hoog van Takken en digt van Blade-
ren. Maar ziet! Hij verdorde* (1782). Dit pamflet is verzameld door het latere
Tweede Kamerlid Warin: Het Utrechts Archief 274 Familie Ortt, inv.nr. 207,
PDF 91 (dergelijke nummers corresponderen met het digitaal raadpleegbare be-
stand van het Utrechts Archief); Gabriëls, *De heren als diena-
ren*, 83; S. Klein, *Patriots republikanisme: politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam
1995) 105.
- 20 *Gedenkstukken*, deel 3, n. 905, p. 1191. De Prins aan de oude regenten, 26 decem-
ber 1801; Van der Laarse, *A nation of notables*, 12; J. Aalbers, 'Willem Anne Spaen
van Hardestein en de voormalige riddermatige adel (1806-1813)', in: Prak, *De*

- bloem der natie*, 104-128, aldaar 106-109; H. Wassenaar, 'Katholieke adellijke families in Gelderland en Overijssel (1621-1814)' *Virtus* 1 (1993/1994) 4-11, aldaar 8.
- 21 *Gedenkstukken*, deel 4, band 1, n. 257, p. 277-279. Nieuwsbericht van Bosset, 7 mei 1805; J. Postma, *Alexander Gogel (1765-1821). Grondlegger van de Nederlandse staat* (Hilversum 2017) 208.
- 22 Y. Kuiper, 'Politiek en bestuur, 1795-1848', in: J. Frieswijk, e.a. (red.), *Geschiedenis van Friesland 1750-1995* (Amsterdam 1998) 105-141, aldaar 120; NL-AhGldA, 0439 Huizen Waardenburg en Neerijen, inv.nr. 371, lijst van personen geschikt geacht als leden van het Wetgevend Lichaam en van de Staatsraad, 1806. 1 omslag.
- 23 Kuiper, 'Aristocratische distinctie', 74.
- 24 Roelevink, 'Opklauteren naar het Binnenhof', 128; Price, 'Regents', 21; A.J.C.M. Gabriëls, 'Betrouwbaar of bekwaam. Ideologie en professionalisme bij de keuze van generaals voor het nieuwe Nederlandse leger, 1814-1815' *TvG* 126:1 (2013) 34-55, aldaar 38-39; P. Janssens, 'De restauratie van de adelstand in het Koninkrijk der Nederlanden' 12:3 *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (1981) 389-421.
- 25 Zijn broer J.C.E. van Lynden werd Gouverneur van Gelderland in 1814 en zijn neef F.G. van Lynden van Hemmen werd in december 1813 Hoofd van de Domein Administraties. Een andere neef, J.H. van Lynden van Lunenburg, zette na 1814 zijn loopbaan voort in de Raad van State (1814-1831), de Eerste Kamer (1831-1849) en als dijkgraaf van Lekdijk Bovendams (1815-1853). Van der Laarse, *A nation of notables*, 16; M.J.F. Lindeijer, 'Koning Willem I en de Gelderse adel: een vergissing?' *Virtus. Journal of Nobility Studies* 4:2 (1997) 60-62.
- 26 G. Hooykaas, 'Oude tradities en republikeinse reflexen na 1813', in: Nijenhuis (red.), *De leeuw*, 111-122, aldaar 112; G.K. Van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften* (Den Haag 1901) deel v, p. 110-113.
- 27 NL-AhGldA, 0479 Familie van Lynden van Hoevelaken 1, inv.nr. 57, brief 20 november 1814.
- 28 *Brieven van A.R. Falck. 1795-1843*. O.W.H. Siccama ed. ('s-Gravenhage 1857) n. 113, p. 218. A.R. Falck aan C.T. Elout, 13 april 1815. Zie voor de verdere samenstelling van de commissie: E. Witte, 'De Grondwet van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) en het ontstaan van de Belgische Constitutie (1831)', in: D. Heirbaut, e.a. (red.), *De Grondwet van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden van 1815. Staatkundige en historische beschouwingen uit België en Nederland* (Amsterdam 2015) 15-44, aldaar 18-24. Zie voor Falck: J. Koch, *Koning Willem I: 1772-1843* (Amsterdam 2013) 267; D. van der Horst, 'Anton Reinhard Falck. Een bindteken tussen Noord en Zuid', in: H.M. Beliën, e.a. (red.), *Nederlanders van het eerste uur. Het ontstaan van het moderne Nederland, 1780-1830* (Amsterdam 1996) 213-224.
- 29 Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 227 J.E.N. van Lynden tot Hoevelaken, 1815-1839, nummer toegang 2.21.113, inv.nr. 1, stukken betreffende de herziening der Grondwet, 1815 mei - juli, 1 bundel.
- 30 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 27 juni 1815.
- 31 *Ontstaan der Grondwet, Bronnenverzameling II*, 1815. H.T. Colenbrander ed. RGP, Kleine Serie nr. 7 (Den Haag 1909) 'Van Lynden over de *majorats* (stamgoederen)', p. 519-522; 'opstel Van Lynden over provincies', p. 206-207 en verga-

- dering 22 mei 1815, p. 201-202; vergadering 25 mei 1815, p. 238; *Jaarboeken-Stuart* (1815) p. 7; P. Janssens, 'De politieke invloed van de adel in het Koninkrijk der Nederlanden', in: Tamse (red.), *Staats- en natievorming*, 98-121, aldaar 103-105.
- 32 *Ontstaan der Grondwet*, deel II, vergadering van 26 mei 1815, p. 254.
- 33 *Ontstaan der Grondwet*, deel II, vergadering van 29 juni 1815, p. 485-486.
- 34 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 27 juni 1815; *Ontstaan der Grondwet*, deel II, vergadering 19 mei 1815, p. 171-173 (eed); vergadering 23 juni 1815, p. 448-453; vergadering 24 juni 1815, p. 454-460. Art. 133 in grondwet 1814: De Christelijke Hervormde Godsdienst is die van den Souvereinen Vorst. In concept 1815 was art. 133 het artikel waarin 'de vrijheid van denken in godsdienstige zaken aan allen' werd gegarandeerd. E. Bos, *Soevereiniteit en religie: Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten* (Hilversum 2009) 98 en 126.
- 35 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 18 augustus 1815.
- 36 In Brussel logeerde Van Lynden aan de Place Royal op de hoek van de straat Montagne de la Coeur. NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 26 oktober 1816. In maart 1817 huurde hij met zijn vrouw 'een goed kwartier op de plaats Royal' voor 350 francs per maand. Hiervoor kreeg Van Lynden een goede keuken met kelder, twee kamers met de straat gelijk, op de eerste etage twee kamers met twee kabinetten en daarboven een kamer met kabinet. Verder waren er kamers voor de dienstmeiden en een knecht. 'Dat is alles wat ik noodig heb,' aldus Van Lynden. Volgens het omrekeninstrument van het IISG heeft f 2500,- in 2018 een koopkracht van € 23.160,59. Als Staatsraad ontving hij een traktement van f 4000,- wat in 2018 gelijkstond aan € 37.056,95.
- 37 Van Lynden verving Van Hogendorp ook al tussen januari en september 1815, behalve in de maanden februari, maart en augustus.
- 38 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 16 november 1815.
- 39 KHA A35, XVIII, inv.nr. 61. "Pro memorie", aantekening van Falck over onder meer de samenstelling van de Eerste en Tweede Kamer, de presidenten ervan, de wetgeving betreffende drukpers en financiën, heerlijke rechten in de Zuidelijke Nederlanden en Kamercommissies, 29 september 1817. 'Ook durf ik niet verzekeren dat Lynden van Hoewelaken zijne driften heeft leeren bedwingen. Aan verstand van de te behandelen zaken overtreft hem niemand; maar daar het groter vergadering meer prijs stelt op formen en bezadigdheid zal men zich het gemakkelijker verstaan omtrent Van Wickevoort Crommelin die, hoewel Hollander, bij de leden uit al de provincies aangenaam is.' Zie ook: *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 326. Van der Duyn aan Van der Capellen, 13 oktober 1816.
- 40 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, PDF 365, brief te dateren tussen 28 augustus en 2 september 1816.
- 41 HTK 1815-1816, 20 december 1815; *Bijl.* XVII, p. 98-99. 'Voorstel tot onderzoek naar het regt van petitie.'; *Ontstaan der Grondwet*, deel II, vergadering 26 juni 1815, p. 474-477; J. Talsma, *Vijf historische en rechtshistorische studies over het recht van petitie, verzoekschriften aan de Tweede Kamer en het ombudsmanvraagstuk. Nederland, 1795-1983* (Arnhem 1989) 23-26. Van Lynden liet zijn bezwaar aantekenen (met Mollerus, Lampsins en Van Maanen) om de strekking van het artikel constitutie Lodewijk Napoleon op te nemen in de grondwet. *Ontstaan der grondwet*, deel II, vergadering 27 juni 1815, p. 478-479.

- 42 De commissie bestond uit: Verheyen, Reyphins, Gendebien, Schiervel d'Altenbrouck, de Hoffschmidt, Dubus en de Secus. НТК 1815-1816, 8 februari 1816, p. 77-82; НТК 1815-1816, 9 februari 1816, p. 83-84.
- 43 De *Staatscourant* publiceerde de bijdrage van Van Hoogstraten, met weglating van de laatste alinea's waarin de historische argumenten werden behandeld. NL-HaNA Familiearchief Van Hoogstraten: Hoogstratiana, 2.21.333.01, inv.nr. 365, redevoering, gedateerd 20 december 1815 – 6 januari 1816. Zie ook: J. Odens, "'The greatest right of them all': The debate on the right of petition in the Netherlands from the Dutch Republic to the Kingdom (c. 1750-1830)" *European History Quarterly* 47:4 (2017) 634-656.
- 44 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 324. Hendrik Fagel aan Jacob Fagel, 27 augustus 1816; ibidem, band 1, p. 17. James aan Lord Castlereagh, 10 februari 1816.
- 45 NL-HaNA, Lynden tot Hoevelaken, van, 2.21.113, inv.nr. 7, Advies Raad van State inzake recht van petitie, 1830 1 omslag; *Gedenkstukken*, deel 8, band 1, n. 385, p. 338. Salviati aan Frederik Willem III, 22 februari 1816. Commissie tot onderzoek petitie: Gendebien, Dubus, De Hoffschmidt, Van Hoogstraten, Van Marckel Bouwer, Van Suchtelen tot de Haere, Keeverberg van Aldengoor. НТК 1828-1829, 3 maart 1829, p. 403-407.
- 46 W.F. Prins, 'Tien jaren uit onze parlementaire geschiedenis, 1815-1825' *De Gids* 101 (1937) 41-102, aldaar 54-57.
- 47 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 30 maart 1816.
- 48 *Gedenkstukken*, deel 8, band 2, n. 65, p. 61. J.E.N. van Lynden aan den koning, 16 augustus 1816.
- 49 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, n. 189, p. 294. Reyphins aan Van Hogendorp, 30 juli 1818.
- 50 Nazaat van de Amsterdamse thesaurier Hop, zwager van J.C.E. van Lynden en van oud-gedeputeerde en Tweede Kamerlid W.H.A.C. Van Heeckeren van Kell.
- 51 НТК 1815-1816, 18 oktober 1815, p. 7. Tussen 1802 en 1808 was Van Hulthem lid van het Wetgevend Lichaam te Parijs.
- 52 A.R. Falck, *Gedenkschriften Anton Reinhardt Falck, 1828-1837*. H.T. Colenbrander ed. ('s-Gravenhage 1913) p. 237.
- 53 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 11 oktober 1816.
- 54 Ontslag Van Hulthem: НТК 1817-1818, 28 oktober 1817, p. 16. Vijf jaar later maakte Van Hulthem wederom zijn opwachting in de Tweede Kamer, nu als Kamerlid voor Oost-Vlaanderen. In die hoedanigheid stemde hij als een van de weinige zuidelijke leden structureel mee met de noordelijke leden. Zie voor herstructureren griffie: НТК 1817-1818, *Bijl.* VII, p. 30.
- 55 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, PDF 193, vermoedelijk geschreven tussen 8 april en 3 mei 1817; PDF 381, vermoedelijk juli 1817. J.H. Mollerus (1750-1834) was in de Republiek secretaris van de Raad van State. Pabst werd in 1831 lid van de geheime commissie die naging of de scheiding van 1831 een grondwetsherziening noodzakelijk maakte. Van Zanten, *Schielijk*, 321.
- 56 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, PDF 381, vermoedelijk juli 1817; *Brieven van A.R. Falck*, n. 129, p. 237-238, Falck aan D.J. van Lennep, 21 juli 1817; ibidem, p. 241, 15 november 1817.
- 57 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 3 augustus 1817.

- 58 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 25 oktober 1817.
- 59 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, PDF 385, vermoedelijk tussen 25 oktober en 18 november 1817; HTK 1817-1818, 18 november 1817, p. 39. Zie voor benoeming van De Geer in Utrechts stadsbestuur in 1813: *Gedenkstukken*, deel 6, band 3, p. 1727. Zie ook HUA 68 Familie De Geer van Jutphaas, inv.nr. 282, stukken betreffende benoeming en ontslag van J.L.W. de Geer als griffier.
- 60 Lok, *Windvanen*, 89-111; C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout, 1500-1950 een sociologische benadering* (Amsterdam 1986) 139-141; vgl. D. Lieve, *The aristocracy in Europe, 1815-1914* (Londen 1992) 243-248.
- 61 *Gedenkschriften van Anton Reinhardt Falck*, p. 747, Harco Hilarius Siccama aan zijn vrouw, 13 oktober 1821. Zie ook: NL-HaNA, Hora Siccama, 2.21.037.05, inv. nr. 46.
- 62 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 331. Van der Duyn aan Van der Capellen, 23 januari 1827. Over de Van Maanens: Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie Luzac, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 18 augustus 1834. 'Van Maanen – 1e president; Van Maanen – assistent-gen bij 't Hof; Van Maanen – substituut-officier te Amsterdam. Dat gaat lief! Heeft Zijne Excellentie nog meer neefjes en zontjes te plaatsen?' Over zwagers Van Hall: Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan Van Assen, 22 maart 1842. Klacht echtgenote minister Elout opgetekend in *Dagboek Willem de Clercq*, deel XI (1824), p. 141-142, aantekening 22 juli 1824.
- 63 Knuttel 24142. H.W. Tydeman, *Aanmerkingen op de grondwet voor de Vereenigde Nederlanden* (Dordrecht 1815) p. 22-23; N. Randerdaad, 'Ambtenaren in Nederland 1815-1915' *BMG-N-LCHR* 109:2 (1994) 209-236, aldaar 217-218; Van Sas, 'Het politieke bestel onder koning Willem I', in: idem, *De metamorfose*, 413-435, aldaar 425-429; Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 221.
- 64 W.F. Prins, 'De Raad van State, 1814-1862', in: H. de Schepper (red.), *Raad van State 450 jaar* ('s-Gravenhage 1981) 153-184, aldaar 164-165; Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 219-220.
- 65 C.W. van der Pot, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1815-1819' *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 12:2 (1933) 241-309; idem, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1822-1825' *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 13:3 (1934) 261-305. Zie voor lange termijn: N. Randerdaad, 'Thorbecke en de inrichting van het lokale bestuur' *TvG* 107:4 (1994) 537-558.
- 66 Een handgeschreven uitleg speelde Van Lynden onderhands door aan de minister van Binnenlandse Zaken Röell. NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 5, Aantekeningen over de reglementen voor de plattelandsbesturen van Gelderland van vóór 1795. ca. 1815, 1 omslag; Van der Pot, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1815-1819', 273.
- 67 Van der Pot, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1815-1819', 249-250, 283-284.
- 68 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, citaat uit brief 19 juli 1816. Zie verder: 8 april 1817; 3 mei 1817; 30 maart 1816; 25 oktober 1817; 9 juni 1820.
- 69 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 19 mei 1817; 20 juni 1817; 18 juli 1817.
- 70 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 21 januari 1819; 31 januari 1819.
- 71 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 16 november 1815; 4 januari 1816; 25 december 1816; 8 januari 1817; 20 juni 1817; 11 januari 1819; 30 januari 1819; 31 januari

1819. Secretaris van staat De Mey van Streefkerk vond Carel 'een te goed Gouverneur om hem op eenige andere wijze te plaatsen', maar hij begreep niets van de financiële problemen van de gouverneur. NL-HaNA, KdK, 1816-1840, 2.02.03, inv.nr. 6810, ingekomen brieven van de directeur van de Staatssecretarie, J.G. de Mey van Streefkerk, houdende voornamelijk adviezen aan de koning. Van Lynden aan de koning, 6 juli 1820; Van Streefkerk aan Willem I, 9 juli 1820.
- 72 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief 13 november 1816; 23 februari 1818.
- 73 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief 10 juli 1816; 9 september 1816; 13 november 1816; 16 februari 1817; 3 mei 1817; 14 maart 1818; 9 juni 1820; PDF 193, vermoedelijk tussen 8 april en 3 mei 1817.
- 74 Kuiper, 'Aristocratische distinctie', 69 en 75; R. van der Laarse en idem, (red.), *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum 2005) 12-20; Ch. van Houte en V. van der Burg, *Heerlijkheden in Nederland: welke namen van heerlijkheden worden nog gevoerd sinds 1848?* (Hilversum 2008) 21.
- 75 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, PDF 373, geschreven tussen 3 en 19 augustus 1817, aan boord van het jacht 'Arend' van de koning. [U] ziet hier uit dat ik niet begerig ben om te betalen de meerdere onkosten die een afgezonderd gemeente bestuur zou kunnen veroorzaken, maar zoo men Hoevelaken te klein moet rekenen, zou men dan niet onder het zelve kunnen brengen Calembroek, en dat van Barneveld aftrekken; brief 28 mei 1816. Hiermee week Van Lynden af van andere heren die hun heerlijkheid juist tot aparte gemeente verklaard wilden zien en daartoe de middelen beschikbaar stelden. Van der Pot, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1815-1819', 266-267 en 286.
- 76 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief 1 oktober 1818; 7 oktober 1818. De doorsnee plattelandsgemeente werd bestuurd door een schout en een gemeenteraad van 3 tot 9 leden. Van der Pot, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1815-1819', 308.
- 77 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief 23 februari 1818.
- 78 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief 1 oktober 1818; 7 oktober 1818.
- 79 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief 23 februari 1818.
- 80 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief 20 december 1818; HTK 1818-1819, 19 december 1818, p. 94 en p. 103 (noot 2).
- 81 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, PDF 385, vermoedelijk oktober 1816; brief 11 oktober 1816.
- 82 HTK 1829-1830, 29 september 1830, p. 61. Slechts de aanwezigheid van een nictje op de tribune zou hem er bijvoorbeeld toe hebben verleid het woord te voeren ter ondersteuning van de jachtwet en tegen de vondelingensubsidie. NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief 4 maart 1818, 18 november 1818, PDF 249; *Gedenkstukken*, deel 8, band 2, n. 176, p. 177, Van Maanen aan den Koning, 3 maart 1818.
- 83 HUA, 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, Journalen mijner reizen, reisbrieven, geschreven door Anthony Warin als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal vanuit Den Haag en Brussel, 1820-1823, 29 maart 1820, p. 16; NL-HaNA, Collot d'Escury, 1.10.21, inv.nr. 136, p. 8.
- 84 Kuiper, 'Aristocratische distinctie', 77; HTK 1817-1818, 3 maart 1818, p. 279; *Bijl.* xxv, p. 360-364. 'Bepalingen op de uitoefening en regt der jagt.'
- 85 HTK 1818-1819, *Bijl.* xvii. Voorstel van den heer Kemper betreffende het Regt

van de Jagt, p. 554-555; HTK 1818-1819, 30 januari 1819, p. 132.

- 86 HTK 1818-1819, 26 februari 1819, p. 162-164.
- 87 Ibidem, p. 181 (citaat) en p. 177-178. De Kamer nam de wet aan met 52 tegen 38 stemmen, maar de wet strandde uiteindelijk in de Eerste Kamer. Zie ook: Janssens, 'De politieke invloed', 112-113.
- 88 NL-HaNA, Maanen, van, 2.21.114, inv.nr. 453, Eigenhandige aantekeningen van Van Maanen, naar aanleiding van de opmerkingen van de Tweede Kamer over het tweede voorstel van wet voor de éénjarige staatsbegroting voor 1820 en de tienjarige voor 1820-1829, en voorts aantekeningen, gemaakt tijdens de openbare beraadslaging, 1820.
- 89 Ibidem.
- 90 HTK 1819-1820, 29 maart 1820, p. 150.
- 91 Met een dergelijk beroep op het verleden legitimeerde Van Lynden ook zijn eigen optreden. Vgl. R. Barker, *Legitimizing identities. The self-presentations of rulers and subjects* (Cambridge 2001) 50.
- 252 92 HUA, 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 23 november 1820, p. 81.
- 93 Terwijl tachtig leden tegen de nieuwe indeling van de rechterlijke organisatie stemden, keurde Van Lynden, samen met een andere oud-gedeputeerde ter Staten-Generaal, De Pesters van Cattenbroek, de wet goed. HTK 1819-1820, 5 juni 1820, p. 216.
- 94 HUA, 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 23 november 1820, p. 81.
- 95 HUA, 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 15 februari 1821, p. 125; Zie over Reyphins: L. François, 'De verlichte ambtenaren onder Willem I: kritische pijlers van een bewind' *DAE* 49-50:1 (1981) 135-146.
- 96 HUA, 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, p. 34; HTK 1819-1820, 26 mei 1820, p.187. Hieruit blijkt niet dat Van Lynden zittend sprak.
- 97 HUA, 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 22 april 1820, p. 23.
- 98 HUA, 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 20 november 1820, p. 75.
- 99 Talsma, *Het recht van petitie*, 29-40; M. Janse, 'Omstreden petitities. Het petitionnement en het probleem van politieke legitimiteit, 1828-1871', in: A. Bos, e.a. (red.), *Het volk spreekt. JPG* (2017) 31-41, aldaar 32-34.
- 100 HTK 1828-1829, 27 februari 1829, p. 355-357.
- 101 HTK 1828-1829, 25 maart 1829, p. 469.
- 102 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 18 april 1829. Zie ook: De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, 673. Hinlopen was de schoonzoon van de Zeeuwse gouverneur Van Doorn en Fontein Verschuur een gedeputeerde ter Staten-Generaal, maar had tussen 1811 en 1813 ook gediend als sous-prefect in het Departement van de Zuiderzee.
- 103 Hij bracht in herinnering dat ministers enkel rapporten ontvingen uit naam van de Afdelingen in plaats van namens de Kamer. Deze gewoonte was voor Charles de Brouckère jr. precies de reden waarom de Kamer het rapport uit naam van de Kamer aan de minister moest sturen. Zo kon de Kamer de minister ter verantwoording roepen, zonder het risico te lopen te worden afgescheept met ontwijkende antwoorden. HTK 1829-1830, 26 maart 1830, p. 373; *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel I, n. 287. p. 282. C.J. van Assen aan Groen, 28 maart 1830.
- 104 Prins, 'De Raad van State, 1814-1862', 166. Deze heren traden na 1827 toe tot de

- Raad van State en stonden kort daarvoor in Den Haag bekend als onhandelbare liberalen. Door deze benoeming staan zij in het Zuiden bekend als achterblijvers.
- 105 NL-HaNA, Lynden tot Hoevelaken, van, 2.21.113, inv.nr. 7, 15 maart 1830.
- 106 HTK 1830-1831, 31 maart 1831, p. 116-117.
- 107 *Dagboek van Willem de Clercq*, deel XVIII (1831) p. 338 en p. 342; HTK 1830-1831, 31 maart 1831, p. 116-137. Nagell van Ampsen, Luyben en Warin stemden tegen.
- 108 Het advies van de Raad werd vertraagd door ongesteldheid en afwezigheid van leden.
- 109 NL-HaNA, Lynden tot Hoevelaken, van, 2.21.113, inv.nr. 8, 'Missive aan de koning inzake de herziening van de Grondwet. Klad, 1839.' Onuitgesproken bleef: Als de grondwet Limburg voortaan beschouwde als 'altijd een bestanddeel zijnde geweest van het Koninkrijk der Nederlanden' dan zouden de Staten van Limburg bevoegd moeten zijn 'om ter vergadering van de Tweede Kamer te zenden hunne ordinaris gedeputeerden.' Over religie schreef van Lynden: 'De bijbel zelfs heeft meenige ketteren voortgebracht, daar zij niet aan schuldig is, maar wel de uiteenlopende verkeerde gevoelens der menschen.' Zie voor vroegmoderne weerzin tegen verandering: Pollmann, *Memory in early modern Europe*, 54.
- 110 HTK 1829-1830, 10 maart 1830, p. 301-302.
- 111 Van Lynden was vermoedelijk aanwezig bij de abdicatie van Willem I. NL-AhGldA 0479, inv.nr. 46, Brieven, ingekomen bij J.E.N. van Lynden van Hoevelaken als lid van den Raad van State. Uitnodiging om in klein kostuum op 't Loo te verschijnen op woensdag 7 oktober. Van Stralen aan Van Lynden, 2 oktober 1840.
- 112 NL-HaNA, Maanen, van, 2.21.114, inv.nr. 449, Eigenhandig door Van Maanen geschreven aantekeningen omtrent het voorgevallene in de Eerste Kamer, [...] over de staatsbegroting voor 1818, 6 februari.
- 113 M. Weber, H. Driessen (vert.), *Wetenschap als beroep. Politiek als beroep* (Nijmegen 2017) 52 en 89.
- 114 Aerts, *Thorbecke wil het*, 334-335.
- 115 Moes, *Onder aristocraten*, 70, noot 48.

2 Sober en doelmatig: de huisvesting

- 1 G.K. van Hogendorp, *Bijdragen tot de huishouding van staat in het Koninkrijk der Nederlanden: verzameld ten dienste der Staten-Generaal*. J.R. Thorbecke ed. (Zaltbommel 1854-1855) deel III, p. 205-206.
- 2 Th. Brinkel, 'Het verband tussen bouw en boodschap. Over architectuur en de inrichting van parlamentsgebouwen', in: Righart, *De zachte kant van de politiek*, 151-165; Ch.T. Goodsell, 'The architecture of parliaments: Legislative houses and political culture', *British Journal of Political Science* 18:3 (1988) 287-302. Zie voor een recent historiografisch overzicht: R.A.M. Aerts, 'Architectuur en representatie. De cultuurgeschiedenis van politiek en ruimte', in: idem, e.a. (red.), *Alles is cultuur. Vensters op moderne cultuurgeschiedenis* (Hilversum 2018) 94-109, aldaar 103-109.
- 3 De architectuurgeschiedenis van het Binnenhof is uitgebreid aan de orde gesteld

in het proefschrift van Diederik Smit. D. Smit, *Het belang van het Binnenhof. twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering* (Amsterdam 2015) 10-16. Zie ook: Te Velde, *Van regentenmentaliteit*, 113-114; R.A.M. Aerts, 'Op gepaste afstand. De plaats van het parlement in de natievorming van de negentiende eeuw', *De moeizame worsteling met de nationale identiteit. JPG* (2007) 25-41, aldaar 37; Brinkel, 'Het verband tussen bouw en boodschap', 152 en 158-164; Goodsell, 'The architecture of parliaments', 288-289; Gardey, *Le linge*, 43-66.

- 4 Nationaal Archief, Den Haag, Tweede Kamer der Staten-Generaal, nummer toegang 2.02.22, inv.nr. 3410, stukken betreffende het Kamergebouw, omslag 'buitengewone herstellingen', rapport 1841.
- 5 Geciteerd bij J. Heringa, *De eer en hoogheid van de staat: over de plaats der Verenigde Nederlanden in het diplomatieke leven van de zeventiende eeuw* (Groningen 1961) 382; I.J.A. Nijenhuis, 'Republikanische Repräsentation. Ansehen und Rang in der zeremoniellen und diplomatischen Praxis der Generalstaaten im 17. Jahrhundert', in: T. Neu, e.a. (red.), *Zelebrieren und Verhandeln. Zur Praxis ständischer Institutionen im frühneuzeitlichen Europa* (Münster 2009) 145-160, aldaar 148; M. Ebben, 'De Staten-Generaal. Twee eeuwen te gast bij de Staten van Holland (1593-1795)', in: H. te Velde en D. Smit (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011) 45-72, aldaar 48.
- 6 Smit, *Het belang van het Binnenhof*, 42-46.
- 7 N. Japikse, 'De Staten-Generaal in 1576' *BVGGO* 5:3 (1916) 1-39, aldaar 31-34; Gachard, *Actes des États-Généraux des Pays-Bas 1576-1585. Notice chronologique et analytique*, deel I (Brussel 1861) p. 463.
- 8 G.G. Calkoen, 'Het Binnenhof van 1247-1747' *Bijdragen en mededelingen Die Haghe* (1902) 35-182, aldaar 111.
- 9 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 21-34.
- 10 De ruimere vergaderzaal van de Staten van Holland stond altijd ter beschikking van de Staten-Generaal, maar alleen nadat zij daar toestemming voor hadden gevraagd. Ebben, 'De Staten-Generaal', 71.
- 11 Japikse (red.), *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609* ('s-Gravenhage 1923) deel 7, p. 300 en noot 1; M.E. Tiethoff-Spliethoff, 'Het kwartier van de Staten-Generaal: Trêveszaal en Statenzaal', in: R.J. van Pelt en idem (red.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren 1984) 101-118, aldaar 102 en noot 2; Calkoen, 'Het Binnenhof van 1247-1747', 173 en noot 103; Ph. Barty, *Tapstry* (Londen 1994) 58 en 62; Thomassen, *Instrumenten*, deel I, 38; Calkoen, 'Het Binnenhof', 111 en 173, noot 103; J.P.M. Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogenden tot Ministerie van Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President* (Rijksgebouwendienst 1980) 47.
- 12 Liesker, 'De Staten op het Binnenhof', 52; Nijenhuis, 'Republikanische Repräsentation', noot 10; Japikse, *Resolutiën der Staten-Generaal*, deel 7, p.7 en p. 300; ibidem, deel 8, p. 13 noot 1; ibidem, deel 14, p. 10. In Engeland verzorgde de monarch de rode bekleding van de banken en wolkzakken in de zaal waar de Lords bijeenkwamen. Het is niet bekend welke kleur de bekleding in het House of Commons had. Vgl. A. Hawkyard en M. Hayward, 'The dressing and trimming of the Parliament chamber, 1509-1558' 29:2 *Parliamentary History* (2010)

- 229-237, aldaar 233; E. Foster, 'Staging a Parliament in early Stuart England', in: P. Clark, e.a. (red.), *The English Commonwealth, 1547-1640* (Leicester 1979) 129-146, aldaar 132-136.
- 13 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel II, 435-439.
- 14 Hendrik Fagel de Oude werd de spilfiguur in de driehoeksverhouding tussen Willem v en de raadpensionaris. Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel II, 439-440.
- 15 De griffie kreeg in 1655 nieuwe vertrekken toegewezen. Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 39 en 41-42; Goudeau, *Van Kwartier*, 36 en 47.
- 16 NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 575, 'Resolutiën van haar Ho. Mo. tot bewaring van Secretet'. 1651-1746. Met lijsten van retroacta van Hendrik Fagel de Oude, 1635-1746. Missive 5 november 1728.
- 17 Voor de tweede helft van de achttiende eeuw heeft Jos Gabriëls vastgesteld dat de gedeputeerden – ook per provincie – op verschillende manieren waren gehuisvest in Den Haag. Zij bezaten een eigen woning, logeerden bij familie of huurden kamers bij particulieren of in een logement. Gabriëls, *De heren als dienaren*, 371-374. Zie verder: G. Richardson, 'The Royal Court', in: C. Richardson, e.a., *The Routledge handbook of material culture in early modern Europe* (Londen 2016) 71-81, aldaar 74-75; T.C.W. Blanning, *The culture of power and the power of culture. Old regime Europe 1660-1789* (Oxford 2002) 35-40 en 59; Th. Fröschl, 'Rathäuser und Regierungspaläste. Die Architektur als Hauptinstrument republikanischer Selbstdarstellung in Europa und Nordamerika vom 16. Bis zum 20. Jahrhundert', in: G. Gamboni en G. Germann (red.), *Zeichen der Freiheit. Das Bild der Republik in der Kunst des 16. bis 20. Jahrhunderts* (Bern 1991) 11-28, aldaar 17-21.
- 18 Tiethoff-Spliethoff, 'Het kwartier van de Staten-Generaal', 102, noot 2 en 3.
- 19 Smit, *Het belang van het Binnenhof*, 44-45; Tiethoff-Spliethoff, 'Het kwartier van de Staten-Generaal', 103; Goudeau, *Van Kwartier*, 74; M. Bolten, 'Interieur van betekenis, betekenis van interieur. De decoratieprogramma's aan de noordzijde van het Binnenhof', in: Te Velde, *Van Torentje tot Trêveszaal*, 95-154, aldaar 107-133.
- 20 Het gewelfplafond had een fresco waarop de Zeven Provinciën de Eendracht omringden. Een ander fresco toonde de eedaflegging van de gemachtigden van de provincies als zeven krijgslieden om de godsdienst en vrijheid te handhaven. Tiethoff-Spliethoff, 'Het kwartier van de Staten-Generaal', 105.
- 21 Smit, *Het belang van het Binnenhof*, 45; *Tegenwoordige staat*, deel I, p. 280; Collectie Rijksmuseum, BK-NM-3430.
- 22 NL-HaNA, Fagel suppl., 1.10.94, inv.nr. 47, stukken betreffende diverse huishoudelijke zaken, resolutie 6 mei 1747; NL-HaNA, Staten-Generaal, 1.01.02, inv.nr. 3484, resoluties van 6 mei 1747 en 15 juni 1747.
- 23 NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 592, 'Griffie', inhoudende stukken betreffende de organisatie en werkzaamheden van de griffie der Staten-Generaal. 1616-1792.
- 24 Smit, *Het belang van het Binnenhof*, 48-53; T.R. de Carvalho-Roos, 'Hoe houdt de stadhouder hof? Een speurtocht naar het decor waartegen het dagelijks leven van de stadhouders Willem IV en Willem V zich afspeelde in de Stadhoudelijke Kwartieren van het Haagse Binnenhof' *Oud Holland* 116:1 (2003) 121-223, aldaar

- 127-129; R.J. van Pelt, 'Het Binnenhof als speelplaats voor architecten', in: idem (red.), *Het Binnenhof*, 137-152, aldaar 139.
- 25 D.J. Jansen, 'Het Stadhoudelijk Hof in de achttiende eeuw', in: Van Pelt, *Het Binnenhof*, 119-136, aldaar 129-130; Tiethoff-Splithoff, 'Het kwartier van de Staten-Generaal', 110; NL-HaNA, Oorlog / Plans Gebouwen en modeltekeningen, 4.OPG, inv.nr. H299, Bestektekeningen van de uitbreiding van de gebouwen aan de zuidvleugel van het Binnenhof met nieuwbouw in het Stadhoudelijk Kwartier, balzaal en voormalige vergaderzaal van de Tweede Kamer (1750, 1776-1782) 18 bladen.
- 26 Klein, *Patriots republikanisme*, 132-133; Jansen, 'Het Stadhoudelijk Hof', 133.
- 27 Carvalho-Roos, 'Hoe houdt de stadhouder hof?', 184-185.
- 28 Jansen, 'Het Stadhoudelijk Hof', 136.
- 29 Oddens, *Pioniers*, 153-154; Controleur Van der Linden kreeg f 12.000,- om deze zaal in orde te brengen voor de vergadering volgens De Carvalho-Roos, 'Hoe houdt de stadhouder hof?', 185. Helaas is het archief van de commissie voor huishoudelijke aangelegenheden uit de Bataafs-Franse periode zoekgeraakt, aldus het Nationaal Archief.
- 30 H. Hardenberg, 'Bataafse parlementen en Napoleon (1795-1813)', in: Fockema Andreae (red.), *500 jaren*, 142-169, aldaar 147-148; R. Barry O'Brien (red.), *The autobiography of Theobald Wolfe Tone* (Londen 1893) 27 april 1797.
- 31 Oddens, *Pioniers*, 153-154; *NNJ*, 1795, deel 7, p. 5677; *NNJ*, 1795, deel 8, p. 5180-5181 en 6521.
- 32 *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 8, 9 maart 1796, p. 62. Zie ook *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 2, 2 maart 1796, p. 13; *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 23, (bijlage: rapport) p. 182.
- 33 De Gou, *Dagboek van een patriot*, p. 28, 154 en 214; Oddens, *Pioniers*, 154.
- 34 Oddens, *Pioniers*, 488 en noot 37; Aerts, 'Architectuur en representatie', 105.
- 35 *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 2, 2 maart 1796, p. 14; nr. 8, 10 maart 1796, p. 35; (citaat) nr. 8, 15 maart 1796, p. 58; nr. 14, 18 maart 1796, p. 106. Zie voor Jacob Hahn die afwezigheid Tekens opmerkte. *Dagverhaal*, nr. 333, 17 januari 1797, p. 513.
- 36 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 13, 15 mei 1798, p. 103. Artikel verdween uit RvO: *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 125, 27 augustus 1798, p. 323; M. Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen. Democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801* (Nijmegen 2012) 82; vgl. Ph. Mansel, *Dressed to rule: royal and court costume from Louis XIV to Elizabeth II* (New Haven 2005) 63-76.
- 37 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel 1, 38; C.H. Peters, *De landsgebouwen te 's-Gravenhage: rapport aan Z.E. den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid ('s-Gravenhage 1891) 65-66.*
- 38 Goudeau, *Van Kwartier*, 100-103; Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel 1, 38-39; *Dagboek van Willem de Clercq*, deel XI (1824) p. 145; B. Woelderink, *Inventaris van de archieven van stadhouder Willem V 1745-1808 en de Hofcommissie van Willem IV en Willem V 1732-1794* (Hilversum 2005) 23.
- 39 Peters, *De landsgebouwen*, 66; Tiethoff-Splithoff, 'Het kwartier van de Staten-Generaal', 115; De Gou, *Dagboek van een patriot*, p. 240 en noot 10; NL-Ha-

- NA, Wetgevende Colleges, 2.01.01.01, inv.nr. 556, gedrukte decreten der Nationale Vergadering, p. 286 e.v.; ibidem, inv.nr. 573, gedrukte decreten der Nationale Vergadering, 25 september 1797, p. 417 e.v.
- 40 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel II, 491-494.
- 41 NL-HaNA, Wetgevende Colleges, 2.01.01.01, inv.nr. 1, decreten Nationale Vergadering, representerende het Volk van Nederland, minuten. 1 maart 1796, f. 14; Oddens, *Pioniers*, 151; Collectie Rijksmuseum BK-16464.
- 42 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel II, 491.
- 43 *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 2, 2 maart 1796, p. 13; De Gou, *Dagboek van een patriot*, p. 35 en 51; *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 89, 8 juni 1796, p. 94. Zie ook NL-HaNA, Departement van Marine, 1795-1813, 2.01.29.01, inv.nr. 450, Gedeponeerde en buiten het verbaal gehouden stukken, nr. 10. Resoluties en missiven aan bewindhebbers der O.I. Compagnie, wegens de liquidatie van het verstrekte aan 's lands schepen in Indië. 1790.
- 44 NL-HaNA, Wetgevende Colleges, 2.01.01.01, inv.nr. 737, Register van te zweren eden en eedsformulieren, 1793. 257
- 45 *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 295, 5 december 1796, p. 214.
- 46 Oddens, *Pioniers*, 153 en 169.
- 47 De griffie had in 1792 een organisatorische hervorming ondergaan en de Nationale Vergadering nam de bestaande structuur, inclusief het lagere personeel grotendeels over. De politieke functie van de griffier verviel. W.R. Hugenholtz en H. Boels, 'De griffie van de Staten-Generaal en de Nationale Vergadering, 1780-1798' *TvG* 90 (1977) 391-422, aldaar 411-412; Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel II, 491-494; vgl. Gardey, *Le linge*, 129-135.
- 48 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 1, 4 mei 1798, p. 4.
- 49 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 126, 28 augustus 1798, p. 335.
- 50 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 45, 12 juni 1798, p. 356; NL-HaNA, Wetgevende Colleges, 2.01.01.01, inv.nr. 508, verslag van de handelingen van het vernietigd Uitvoerend Bewind en het Inconstitutioneel Wetgevend Lichaam. Eerste Kamer, 12 juni 1798.
- 51 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 131, 30 augustus 1798, p. 372-373; vgl. Gardey, *Le linge*, 93-121.
- 52 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 125, 27 augustus 1798, p. 323.
- 53 M.C. van Hall, *Herinneringen van Mr. Maurits Cornelis van Hall (1787-1815)*. Th. Jorissen (ed.) (Amsterdam 1867) p. 84.
- 54 J. Oddens, 'Zoeken naar eendracht. Parlementaire vertegenwoordiging in Nederland tot 1815', in: Aerts (red.), *In dit Huis*, 253-278, aldaar 266-267; Hardenberg, 'Bataafse parlementen', 166.
- 55 A. Jourdan, 'The Netherlands in the constellation of the eighteenth-century western revolutions' *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 18:2 (2011) 199-225, aldaar 208-209.
- 56 E. Hagen, *President van Nederland. Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825)* (Amsterdam 2012) 87-101.
- 57 NL-HaNA, Verhuell, 2.21.004.04, inv.nr. 234, Ontwerp-decreet betreffende aanwijzing van een gedeelte van het Oude Hof ten behoeve der vergaderingen van het Wetgevend Lichaam in verband met het inruimen der gebouwen op het

Binnenhof voor een verblijf van het Koninklijk Huis, 16 juni 1806.

- 58 NL-HaNA, Wetgevende Colleges, 2.01.01.01, inv.nr. 931, rapport 6 oktober 1806.
- 59 NL-HaNA, Couperus, 1.10.23, inv.nr. 33, Brieven aan de heer Johan Busch, van mr. Jan Couperus in zijn functie van griffier van het Wetgevend Lichaam betreffende het gebouw voor de vergaderingen. Van Duijfhuis aan Griffier, 8 september 1806; NL-HaNA, Wetgevende Colleges, 2.01.01.01, inv.nr. 931, rapport 6 oktober 1806 (citaat).
- 60 NL-HaNA, Couperus, 1.10.23, inv.nr. 35, Concepten van brieven, opgesteld door mr. Jan Couperus, betreffende zijn geldelijk beheer als griffier van het Wetgevend Lichaam.
- 61 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel II, 495. Pas in 1824 ontdekte Rijksarchivaris Van Wijn de overige archieven van de Staten-Generaal en de Staten van Holland die waren opgeborgen 'boven de kamer waar de [Staten-Generaal] plag te vergade[ren].' *Dagboek van Willem de Clercq*, deel XI (1824) p. 96.
- 258 62 HTK 1814-1815, 2 mei 1814, p. 1-2.
- 63 NL-HaNA, 4.WCA Ministerie van Waterstaat: Kaarten- en Tekeningenarchief, inv.nr. 11777 plattegrond, 23 oktober 1814. Zie ook H. Te Velde, 'Staten-Generaal en Parlement. De welsprekendheid van de Tweede Kamer', in: Aerts, *In dit Huis*, 167-192, aldaar 167-170.
- 64 Goudeau, *Van Kwartier*, 100; De vergaderzaal van de Staten van Holland werd in het najaar van 1814 toegewezen aan de Ridderschap van Zuid-Holland. In 1848 werd dit de vergaderzaal van de Eerste Kamer. Pas in de jaren tachtig van de twintigste eeuw is de Trêveszaal gerestaureerd naar het ontwerp van Marot.
- 65 NL-HaNA, 4.WCA Ministerie van Waterstaat, inv.nr. 11778, tekening van de zitplaatsen, Den Haag, Binnenhof, Staten-Generaal, Trêveszaal, verplaatsing gedurende de winter van de plaats van vergaderingen naar de aangrenzende kamer, 28 oktober 1814.
- 66 F. Judo en S. van de Perre, 'De droom van een vorst', in: idem (red.), *Belg en Bataaf. De wording van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden* (Antwerpen 2015) 7-25, aldaar 15-20.
- 67 W.F. Prins, 'De Restauratie (1814-1848)', in: Fockema Andreae (red.), *500 jaren*, 170-208, aldaar 172.
- 68 De jaarlijkse verhuizing was bedacht door de geallieerden. *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 323. Hendrik Fagel vanuit Londen aan Jacob Fagel, 9 augustus 1816 en 3 december 1816.
- 69 Smit, *Het belang van het Binnenhof*, 93-95; Tiethoff-Splithoff, 'Het kwartier van de Staten-Generaal', 116; Ebben, 'Twee eeuwen te gast', 57; Peters, *De landsgebouwen*, 64.
- 70 Peters, *De landsgebouwen*, 78-80; Lok, *Windvanen*, 117-131, 154-167.
- 71 NL-HaNA, 4.WCA Ministerie van Waterstaat: Kaarten- en Tekeningenarchief, inv.nr. 12920-12921, 12947-12951 Brussel (Bruxelles), Paleis van de Staten-Generaal, 1817; inv.nr. 12605, 12972-12973 Brussel (Bruxelles), Paleis van de Staten-Generaal, plattegrond, 1818; inv.nr. 12836 Brussel (Bruxelles), Paleis van de Staten-Generaal, situatie, 1819.
- 72 W. Van den Steene, *Iconografie van het parlamentsgebouw* (Brussel 1954) 4-5; idem, *Het Paleis der Natie* (Brussel 1982) 143.

- 73 *Jaarboeken-Stuart* (1818, deel 1) 182-183. Zie voor de achtergrond van deze jaarboeken: D. Haks, *Journalistiek in crisistijd: de (Nieuwe) Nederlandsche Jaarboeken 1747-1822* (Hilversum 2017) 16-36.
- 74 Ontworpen door de Franse architect Gilles-Barnabé Guimard (1734-1805). Gegevens over ex- en interieur paleis afkomstig uit: P.J. Goetghebuer, *Choix des monuments, édifices et maisons les plus remarquables du royaume des Pays-Bas* (Gent 1827) 15-20.
- 75 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel III, p. 205-206.
- 76 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 18 oktober 1820, p. 57-58.
- 77 *Gedenkstukken*, band 8, deel 3, p. 354. Van der Duyn aan Van der Capellen, 3 januari 1821.
- 78 NL-HaNA, Waterstaat / Kaarten en Tekeningen, 4.WCA, inv.nr. 12951. Brussel, 30 september 1817; Goetghebuer, *Choix des monuments*, 17-18; W. Bergé, 'Monumenten in België met betrekking tot Willem I', in: *Jaarboek Monumentenzorg 1993* (Zwolle 1993) 95-119, aldaar 113 en noot 81.
- 79 'La lumière, qui vient d'entrant, se repandé également partout.' HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 18 oktober 1820, p. 57-58.
- 80 'Oui monsieur, et il en faudra beaucoup pour éclairer ces Messieurs.' HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 17 december 1820, p. 103.
- 81 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel III, p. 205-206.
- 82 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel III, p. 223.
- 83 Tijdens de openingszitting vreesden de leden voor een slechte akoestiek in de zaal. Maar toen een dag later de voorzitter in de richting van de Kamerleden sprak, bleek deze vrees vooralsnog ongegrond. Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel III, p. 206-207; Prins, 'Tien jaren', 77.
- 84 J.H. von Santen, 'Sinds wanneer zit men links en rechts in de Tweede Kamer? Een raadselachtig probleem' *DNE* 26:2 (2002) 123-142, aldaar 126; *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 330. Van der Duyn van Maasdam aan Van der Capellen, 23 januari 1817; Leiden, UB BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 15 juni 1832.
- 85 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, p. 16, 29 maart 1820, p. 16. 'Je crois vous avoir dit plusieurs fois qu'il n'y a point de distinction déterminée de parti dans le choix de nos places, cependant il y a plus ou moins des rapprochements de ceux qui ordinairement votent de même.' Ibidem, 6 augustus 1822, p. 369-370.
- 86 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 4 juni 1820, p. 44. Zie voor aanwezigheid ministers in de vergaderzaal: De Geer, *Antecedenten*, p. 20.
- 87 HTK 1821-1822, 22 december 1821, p. 79. Rosier (Henegouwen), Pirson (Namen) en baron De Stassart (Namen), Crommelin (Holland), Van Meeuwen (Noord-Brabant), Tammo Sypkens (Groningen), Fabry de Longrée (Luik) zaten aan dezelfde zijde van de zaal. Zie ook: Smit, *Het belang van het Binnenhof*, 108.
- 88 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, p. 249-250, 25 december 1821.
- 89 Eerste Kamervoorzitter De Thiennes had zich in 1825 laten afschepen met een 'changement humiliant' van de tribune-indeling. In Den Haag kreeg de Eerste Kamer slechts een loge naast de journalisten. NL-HaNA, Waterstaat / Kaarten en Tekeningen, 4.WCA, inv.nr. 11177, vergaderzaal, tribune; ARA, toegang 438, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 13, 3 februari 1826; ibidem, inv.nr. 12, 17 december 1825, f. 7r-8v.

- 90 'Où pouvons-nous puiser mieux que dans les débats de cette Chambre notre conviction et former notre opinion?' ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 16, 21 december 1829.
- 91 C. Gerretson en A. Goslinga (ed.), *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap. Briefwisseling 1808-1876* (6 dln.; 's-Gravenhage 1925-1992) deel 1, nr. 197, Groen aan C.J. Assen, 15 mei 1829.
- 92 ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 17, 24 mei 1830; NL-HaNA, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2.02.13, inv.nr. 543. Stukken betreffende de regeling voor het wederzijds gebruik door de leden der Staten-Generaal van de tribune van de Eerste en Tweede Kamer, 1825-1927.
- 93 Aerts, 'Een staat in verbouwing', 88-91.
- 94 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 329. Van der Duyn aan Van der Capellen, 28 december 1816; Zie ook NL-HaNA, BiZa / Geheim Archief, 2.04.26.0,1 inv.nr. 5, 7 juli 1818, De Mey van Streefkerk aan min. BiZa.
- 260 95 NL-HaNA, 2.02.22, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1815-1945, inv.nr. 3312, Viveen aan De Geer, 21 december 1828.
- 96 ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, 6 november 1817, f. 8v; 7 november 1818, f. 7v; 31 oktober 1822, f.7r; 30 oktober 1824, f. 5t; 23 maart 1826, f. 5v; 17 april 1827, f. 17.
- 97 HTK 1817-1818, *Bijl.* VII, p. 30-31. 'Voorstel omtrent de benoeming eener Commissie van Toezigt over de Griffie.'
- 98 NL-HaNA, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2.02.22, inv.nr. 3312, KB 20 januari 1820; NL-HaNA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, 2.02.13, inv.nr. 711, Stukken betreffende de overplaatsing van griffieambtenaren naar Brussel wegens de aldaar te houden zittingen van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal. KB 23 maart 1820, N. 35 (2 dagen reis- en verblijfkosten vergoed); KB 19 juli 1820, Griffie Eerste Kamer kreeg Commies van Staat, commies translateur, twee commiezen, een klerk, Kamerbewaarder, adjunct en twee boden; NA 2.02.22, Tweede Kamer der Staten-Generaal, inv.nr. 3312, KB 30 juli 1826, Griffie Tweede Kamer kreeg Commies van Staat, commies translateur, drie klerken, een kamerbewaarder, vier boden, assistent toegewezen.
- 99 NL-HaNA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, 2.02.13, inv.nr. 663, stukken betreffende het afstaan van lokalen aan andere overheidsorganen: brief 15 september 1827; brief 12 oktober 1827.
- 100 NL-HaNA, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2.02.22, inv.nr. 3312, Griffiecorrespondentie, 1817-1878. Noordendorp aan De Geer, 26 november 1828; De Geer aan Noordendorp, 2 december 1828; De Geer aan Viveen, 2 december 1828; Viveen aan De Geer, 21 december 1828.
- 101 Dat bedrag zou anno 2018 een koopkracht hebben van € 97.839,27 (omrekeninstrument IISG); NL-HaNA, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2.02.22. inv.nr. 3310, 2 augustus 1828 (n. 57) (in griffie, 147); NL-HaNA, 4.wca Ministerie van Waterstaat: Kaarten- en Tekeningenarchief, inv.nr. 11177 Den Haag, Binnenhof, Tweede Kamer, 1826-1828. Plaatsing van een lantaarn in de vergaderzaal; inv.nr. 11178 vergaderzaal, tribune, inv.nr. 11176.
- 102 NL-HaNA, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2.02.22, inv.nr. 3312, Viveen aan De Geer, 21 december 1828.

- 103 Van Zanten, *Schielijk*, 237; L. Wils, '1830: van de Belgische protonatie naar de natiestaat. Deel II' *Wetenschappelijke Tijdingen* 66:4 (2007) 303-321, aldaar 307.
- 104 NL-HaNA Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2.02.22, inv.nr. 3410, stukken betreffende het Kamergebouw. Omslag 'vergaderzaal', KB 16 januari 1840 N. 103, rekening augustus 1841; Ibidem, inv.nr. 3422, Inventaris van de meubelen en andere roerende goederen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.
- 105 Ibidem, inv.nr. 3410, omslag 'buitengewone herstellingen', [ongedateerd] Begrooting van kosten behorende bij het 2^e ontwerp tot vergroting van de tribunes in de Zaal van de Staten-Generaal, 2^e Kamer.
- 106 Ibidem, inv.nr. 3243, notulen van de Commissie voor de huishoudelijke aangelegenheden, 1847-1876, 14 juli 1849, 3 december 1849, 18 oktober 1850, 12 november 1850, 27 november 1850, 23 december 1850; NA 2.02.22, inv.nr. 3410, omslag 'vergaderzaal', rapport 4 november 1850; HTK 13 december 1850, p. 241.
- 107 NL-HaNA, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2.02.22, inv.nr. 3410, omslag 'vergaderzaal', 4 november 1850.
- 108 Aerts (red.), *In dit Huis*, 43.
- 109 Aerts, *Thorbecke wil het*, 601-610; Smit, *Het belang van het Binnenhof*, 134-140; Turpijn, *Mannen van gezag*, 80-90.

3 Wetten van papier en persuasie: de werkwijze

- 1 NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 120, Mollerus aan Röell, 11 september 1821. Deze uitspraak van Mollerus ging over financiële wetten.
- 2 R. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* ('s-Gravenhage 1901) 177-193; S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Amsterdam 1961) 11-19; Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 19-25, 222. Zie voor een kritische beschouwing op dit beeld: I.J.A. Nijenhuis, "'Uytten buyck van 't landt.'" Holland en de Staten-Generaal (1626-1630)', in: idem (red.), *De leeuw*, 49-72, aldaar 53-54.
- 3 K. Palonen, 'A comparison between three ideal types of parliamentary politics: representation, legislation and deliberation' *PER* 38:1 (2018) 6-20.
- 4 Oddens, *Pioniers*, hoofdstuk 4; Turpijn, *Mannen van gezag*, 36-54 en 60-64; Tanja, *Goede politiek*, hoofdstuk 3; Hoetink, *Macht der gewoonte*, hoofdstuk 1 en 2.
- 5 Het huidige Reglement van Orde van de Tweede Kamer telt 155 artikelen. Op 30 oktober 2019 overhandigde de werkgroep Herziening Reglement van Orde zijn eindrapport aan Tweede Kamervoorzitter Khadija Arif. Het RvO van de Eerste Kamer blijft in dit hoofdstuk buiten beschouwing, omdat deze Kamer inhoudelijk niets meer aan de wetsvoorstellen mocht veranderen. De Prins de Gavre diende op 27 december 1826 een voorstel tot herziening van het RvO in. ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 13. De ingestelde commissie breidde het RvO uit van 16 naar 34 artikelen (inv.nr. 14).
- 6 J.G. Pippel, *Het Reglement van Orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zijn geschiedenis en toepassing* (3^e vermeerderde druk; 's-Gravenhage 1950) 3.
- 7 Socioloog Wilbert van Vree paste in zijn dissertatie *Nederland als Vergaderland. De opkomst en verbreiding van een vergaderregime* (herdruk, Amsterdam 2008)

het langetermijnperspectief toe op de ‘vergaderlijking’ van de Nederlandse samenleving. Geïnspireerd door het werk van Norbert Elias beweerde hij dat de regenten in onder meer de Staten-Generaal het nauwkeuriger reguleren en formaliseren van de aan- en afwezigheid, de opening, de rangorde, het spreken en beslissen in de vergaderingen inzetten tot bevordering van hun interne cohesie, die hun status als sociale bovenlaag versterkte. Zie: Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 167.

- 262
- 8 Tot de volledige herziening van 1842 hadden Tweede Kamerleden maar liefst dertien keer geprobeerd het Reglement aan te passen. Slechts vier keer vertaalde de Kamer een voorstel naar een aanpassing van het Reglement, zij het op ondergeschikte punten. De Geer, *Antecedenten*, p. 169; Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 198.
 - 9 In het Francofone model vinden de commissievergaderingen plaats voorafgaand aan de plenaire behandeling. G.H. Hagelstein, *De parlementaire commissies* (Groningen 1991) 31; K. Palonen, *Parliamentary thinking. Procedure, rhetoric and time* (Cham 2018) 62.
 - 10 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel v, p. 30.
 - 11 Vgl. Palonen, *Parliamentary thinking*, 45-74; idem, *The politics of parliamentary procedure: The formation of the Westminster procedure as a parliamentary ideal type* (Leverkusen 2014) 19-20; idem, ‘Thinking of politics in a parliamentary manner. Perspectives on the conceptual history of parliamentarism’, in: Ihalainen (red.), *Parliament and parliamentarism*, 228-242, aldaar 229-231.
 - 12 KHA A35, XVIII, inv.nr. 61. “Pro memorie”, aantekening van Falck, 29 september 1817.
 - 13 HUA 68 Familie De Geer van Jutphaas, inv.nr. 309, *Antecedenten Staten-Generaal (Tweede Kamer) 1815-1837* (’s-Gravenhage 1838) met toevoegsels uit 1840 en 1842 en met aantekeningen; *Antecedenten*, voorblad. Zie over het functioneren van antecedenten in de Tweede Kamer: НТК 1844-1845, 30 oktober 1844, p. 19-20 (De Kempenaer); 29 oktober 1844, p. 17 (Den Tex).
 - 14 I.J.A. Nijenhuis, ‘Representation by numbers. How attendance and experience helped Holland to control the Dutch States General (1626-1630)’, in: M. Daemen, e.a. (red.), *Political representation. Communities, ideas and institutions in Europe* (Leiden en Boston 2018) 182-204, aldaar 188-194; Verhey, *De constitutionele conventie*, 7; Hoetink, *Macht der gewoonte*, 95-104.
 - 15 Verhey, *De constitutionele conventie*, 7; J.Th.J. van de Berg, *Stelregels en spelregels in de Nederlandse politiek* (Oratie, Universiteit Leiden 1990).
 - 16 Palonen, *Parliamentary thinking*, 50-51.
 - 17 NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 569, ‘Vergadering der Staten-Generaal’, inhoudende stukken over de orde in de vergaderingen en over de werkzaamheden. Met aantekeningen van Hendrik Fagel de Oudste, François Fagel de Oude en Hendrik Fagel de Oude. 1580-1771, 1 omslag.
 - 18 Pippel, *Het Reglement van Orde*, 1 en 3; Oddens, ‘Zoeken naar eendracht’, 259; НТК 1819-1820, 18 februari 1820, p. 105-106 (Reyphins).
 - 19 Règlements des états généraux sur l’ordre à observer dans leurs assemblées, 27 maart 1577. Gachard, *Actes des États-Généraux des Pays-Bas 1576-1585. Notice chronologique et analytique* (Brussel 1861) deel I, 440-441; Thomassen, *Instru-*

- menten van de macht, deel 1, 181-210; Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 134.
- 20 J.H. Grever, 'The structure of decision-making in the States-General of the Dutch Republic, 1660-1668' *PER* 2:2 (1982) 125-153, aldaar 138-139; vgl. J. Feuchter, en J. Helmuth (red.), *Politische Redekultur in der Vormoderne. Die Oratorik europäischer Parlamente in Spätmittelalter und Früher Neuzeit* (Frankfurt am Main 2008) 10-12; R. Esser, 'Weil ein jeder nach seinem habenden Verstand... seine Meinung nach aller Völker Rechten ungehindert außzusprechen hat. Herrschaft und Sprache auf frühneuzeitlichen Landtagen', in: M. Meumann en R. Pröve (red.), *Herrschaft in der Frühen Neuzeit. Umriss eines dynamisch-kommunikativen Prozesses* (Münster 2004) 79-95, aldaar 80-82.
- 21 W. Blockmans, 'Breaking the rules. The emergence of the States General in the Low Countries in the fifteenth and sixteenth century', in: Neu (red.), *Zelebrieren und Verhandeln, 185-194*, aldaar 189; O. Mörke, 'Kohärenzstiftung durch Verfahren im partikularisierten Staat. Die Generalstände in der niederländischen Republik', in: B. Stollberg-Rilinger (red.), *Vormoderne politische Verfahren* (Berlin 2001) 521-557.
- 22 De overige provincies boden tegenwicht aan Holland. Nijenhuis, "'Uytten buyck van 't land'", 68; Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel 1, 140-143; Schöffer, 'Naar consolidatie en behoud', 80; Grever, 'The structure', 143-145; Gabriëls, *De heren als dienaren*, 253. Zie voor een voorbeeld van Hollands overwicht op de besluitvorming: W.A. van Rappard (red.), *Briefwisseling tussen Simon van Slingelandt en Sicco van Goslinga 1697-1731* ('s-Gravenhage 1978) brief 8, p. 7-8.
- 23 A.J. Veenendaal (red.), *De briefwisseling van Anthonie Heinsius, 1702-1720* ('s-Gravenhage 1980) deel III, n. 808, p. 285-287. A. van Wassenaer-Duivenoorde aan Heinsius, 18 augustus 1704.
- 24 Zie bijvoorbeeld: KHA A31, inv.nr. 931, Briefwisseling van de stadhouder met de griffiers van de Staten-Generaal, 1764 en 1771, Fagel aan Willem v, 5 augustus 1771; A. Waddington, 'Sommaire de la forme du régime des provinces unies des pays-bas' *BMHG* 15 (1894) 153-174, aldaar 172; Gabriëls, *De heren als dienaren*, 157, aldaar noot 212.
- 25 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel 1, 185; Gabriëls, *De heren als dienaren*, 307, 354, 357-358. Zie voor voorbeeld invloed voorzitter op conclusie: G. Groen van Prinsterer en F.J.L. Krämer (red.), *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau* (Leiden 1915), serie 5, deel 3, p. 478-479. Willem v aan Fagel, 25 mei 1787 en noot 2; Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel 1, p. 362; NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 569, resolutie SG 8 november 1771; NL-HaNA, Fagel suppl., 1.10.94, inv.nr. 44, Stukken betreffende afvaardiging, admmissie en rang van ordinaris en extra-ordinaris gedeputeerden ter Staten-Generaal., 1716-1786, resolutie SG 8 november 1716.
- 26 Een resolutie genomen op 2 juli 1734 illustreert hoe precair het proces was vlak voor en na dat een resolutie tot stand kwam in deze setting. De resolutie verbood wijzigingen na een correct verlopen controle, tenzij gedeputeerden dit unaniem begeerden. NL-HaNA, Staten-Generaal, 1.01.02, inv.nr. 3789, p. 339. De controle vond overigens niet altijd plaats. N. Japikse, 'De Staten-Generaal in de achttiende eeuw (1717-1795)', in: Fockema Andreae, (red.) *500 jaren*, 99-141, aldaar 114. Schöffer schrijft de aandacht voor stijl, zinswendingen en vocabulaire toe aan de

- calvinistische traditie van bijbeltekstkritiek. I. Schöffer, 'Naar consolidatie en behoud onder Hollands leiding (1593-1717)', in: Fockema Andreae (red.), *500 jaren*, 64-98, aldaar 86; Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 143.
- 27 Zie bijvoorbeeld: Veenendaal (red.), *De briefwisseling van Anthonie Heinsius, 1702-1720* ('s-Gravenhage 2001) deel XIX, n. 843, Van Rechteren-Almelo aan Heinsius, 20 juli 1718.
- 28 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 163-164 en 171; G. de Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* ('s-Gravenhage 1991) 56 en 144-145; J.H. Grever, 'Committees and deputations in the assemblies of the Dutch Republic, 1660-1668' *PER* 1:1 (1981) 13-33; Van Riemsdijk, *De griffie*, 26; S. Groenveld, 'De institutionele en politieke context', in: J.Th. de Smidt e.a. (red.), *Van Tesorier tot Thesaurier-Generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum 1996) 55-88, aldaar 64-66. Zie bijvoorbeeld: Veenendaal (red.), *De briefwisseling van Anthonie Heinsius* ('s-Gravenhage 1978) deel II, n. 1061, p. 415. Van Witsen, 20 augustus 1703.
- 29 Begin achttiende eeuw klonken er klachten over gedeputeerden die de commissievergaderingen vertraagden, omdat zij tussentijds overlegden in hun thuisprovincie. NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, Fagel, inv.nr. 570, 'Besognes' der Staten-Generaal, inhoudende stukken over de organisatie over de werkzaamheden. 1646-1746. Met aantekeningen van Hendrik Fagel de Oude over de jaren., 1640-1719. Zie ook Veenendaal (red.), *De briefwisseling van Anthonie Heinsius* ('s-Gravenhage 1995) deel XIII, p. 140. B. van der Dussen aan Heinsius, 11 maart 1712; *Archives*, serie 4, suppl., p. 35. W. Bentinck aan de latere Willem IV, 30 juni 1744; Gabriëls, *De heren als dienaren*, 364-371; Van Riemsdijk, *De griffie*, 20.
- 30 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 181; Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 123; Van Riemsdijk, *De griffie*, 18.
- 31 Zie bijvoorbeeld een passage over de Overijsselse gedeputeerde Rouse in: Veenendaal (red.), *Briefwisseling van Anthonie Heinsius* ('s-Gravenhage 1992) deel XII, n. 949, p. 567. Van Rechteren-Almelo aan Heinsius, 9 december 1711; idem, deel XVIII, n. 833, p. 494-495. Heinsius aan Van Rechteren-Almelo, 9 juli 1718.
- 32 A. van der Capellen, *Gedenkschriften van jonkheer van der Capellen, Heere van Aartsbergen, Boedelhoff, en Mervelt: beginnende met den jaare 1621, en gaande tot 1654*, deel II (Utrecht 1778) p. 173.
- 33 cf. Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 167; Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 160-161; Gabriëls, *De heren als dienaren*, 304-305 en 321-323; NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 580, 'Creditieven en Instructiën' voor de Gedeputeerden ter Staten-Generaal. 1644-1771. Met aantekeningen van Hendrik Fagel de Oude over de jaren., 1631-1669; NL-HaNA, Fagel suppl., 1.10.94, inv.nr. 320, Verzameling afschriften van instructies en reglementen, bijeengebracht door Hendrik Fagel de Oude, voor: 1588-1715, 1 pak. Zie voor een voorbeeld van de invloed van instructies: *Archives*, serie 5, deel 1, p. 277. E.T. van Berkel aan de raadpensionaris, 25 oktober 1771.
- 34 Van Slingelandt, 'Discours over de defecten in de tegenwoordige constitutie der Regeering van den staat der Vereenigde Nederlanden, en over de middelen van redres, in: *Staatkundige geschriften*, deel I, p. 171-314, aldaar 232-233; idem, 'Dis-

- cours over de constitutie der Vergadering van de Hoog Mogende Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden, en over de manier, en forme, van haare deliberatien' in: *Staatkundige geschriften*, deel II, p. 125-282, aldaar 255-282 (instructie).
- 35 Zie bijvoorbeeld: W. Bentinck, *Briefwisseling en aantekeningen*, deel 2, n. 743, p. 636-637. Charles aan Willem Bentinck, 16 oktober 1751. Delft probeerde in 1742 nog meerderheidsbesluiten als regel in de Staten-Generaal door te voeren. De Staten-Generaal weken in internationaal perspectief af door de beperkte mogelijkheid door overstemming tot resultaten te komen. Alleen in Zwitserland en Polen was dit ook het geval. Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 150.
- 36 Van Nimwegen, *De Nederlandse Burgeroorlog*, 60.
- 37 R.E. van Ditzhuizen, 'Portret van Simon van Slingelandt. Secretaris van de Raad van State 1690-1725', in: H. de Schepper (red.), *Raad van State 450 jaar* ('s-Gravenhage 1981) 93-102, aldaar 99-100. De plannen van Van Slingelandt kregen pas echt grote bekendheid toen ze op het hoogtepunt van de patriottentijd in druk verschenen. Geïnspireerd door Van Slingelandts strakkere reglementering en het opkomend onderscheid tussen de staatsmachten, probeerden de patriotten in hun hervormingsplannen de relatie tussen de Staten en stadhouder te verduidelijken. Klein, *Patriots republikenisme*, 279-283.
- 38 Driekwart van de bezendingen vond plaats in de zeventiende eeuw, een kwart in de eerste helft van de achttiende eeuw en slechts één in de tweede helft van de achttiende eeuw. Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 229-234.
- 39 *Archives*, serie 5, deel 2, p. 388-391. Rendorp aan Willem v, 12 februari 1781, antwoord 13 februari; zie ook: *Archives*, serie 5, deel 3, p. 246. Raadpensionaris Bleiswijk aan Willem v, 26 augustus 1783.
- 40 Charles Bentinck, in maart 1747 door kwartier Salland tot gewoon gedeputeerde ter generaliteit benoemd. *Archives*, serie 4, deel 1, p. 445. aantekening 2 mei 1750. Zie ook Bentinck, *Briefwisseling en aantekeningen*, deel II, nr. 681 en 694; *Archives* serie 4, deel 1, p. 515 e.v; F. Jagtenberg, *Willem IV. Stadhouder in roerige tijden, 1711-1751* (Nijmegen 2018) 776, 779-782.
- 41 Gabriëls, *De heren als dienaren*, 158. Zie bijvoorbeeld: Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel I, p. 461.
- 42 De vergadering begon vanaf 1646 om 10 uur 's ochtends en in 1713 gold elf uur als begintijd. In de tweede helft van de achttiende eeuw vergaderden de Staten-Generaal van maandag tot en met vrijdag vanaf elf uur en bij uitzondering kwamen ze bijeen op zaterdag, zondag of een gereformeerde feestdag. Gabriëls, *De heren als dienaren*, 306; Van Deursen, 'Staatsinstellingen', 354; *Tegenwoordige staat*, deel I, p. 256.
- 43 Gabriëls, *De heren als dienaren*, 339, 350-352, 356, 360, 385; Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 133 en 152; Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel I, p. 372 en 485.
- 44 Geciteerd in: Gabriëls, *De heren als dienaren*, 351 (citaat) en 339. Zie voor de particuliere notulen van griffier Fagel aan Willem v: KHA A 31, inv.nr. 931-949.
- 45 *Gedenkstukken*, deel 7, p. 560. Van Stralen aan Souverein Vorst, 3 mei 1814.
- 46 *Dagverhaal Nationale Vergadering*, n. 18, 24 maart 1796, p. 142.
- 47 Oddens, *Pioniers*, 150 en 156; Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 192-193.

- 48 Leden onttrokken zich soms aan deze openbare, hoofdelijke stemmingen. Odens, *Pioniers*, 186. Als hoogste ambtenaar van de Bataafse Republiek trad de voorzitter in zekere zin in de voetsporen van de stadhouder. Deze rol legde het eerste Reglement vast in de bepaling dat de voorzitter de Parade van het Haagse garnizoen afnam. Deze bepaling verdween in het Reglement van de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam. Pippel, *Het Reglement van Orde*, 122.
- 49 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 48, 19 juni 1798, p. 374.
- 50 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 111, 20 augustus 1798, p. 212-213.
- 51 Pippel, *Het Reglement van Orde*, 122-125; Hagelstein, *De parlementaire commissies*, 29 en noot 11 t/m 15.
- 52 Cf. Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 167.
- 53 *Gedenkstukken*, deel 7, p. 560. Van Stralen aan Souverein Vorst, 3 mei 1814.
- 54 Hooykaas, 'Oude tradities', 112; Van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, deel v, p. 110-111.
- 55 In hoofdstuk 6 behandel ik de vraag of er op een andere manier sprake bleef van een afhankelijkheidsrelatie tussen de provincies en de Kamerleden.
- 56 Art. 17 – Binnenlandse zaken, buitenlandse zaken, militaire zaken, zeezaken, commercie en koloniën, financiën en justitie; Pippel, *Het Reglement van Orde*, 126-127; Hagelstein, *De parlementaire commissies*, 29-30.
- 57 NA 2.02.13. Eerste Kamer der Staten-Generaal (1814-1945), inv.nr. 13; HTK 1814-1815, *Bijl.* 1, p. 3. 'Reglement van Orde voor de Tweede Kamer.' (zie noot 1) Art. 8. De omvraag zal geschieden naar de orde der aanstelling, waarnaar de Leden ook zitting zullen nemen; zullende een nieuw verkozen Lid, zijn post aanvaardende, door den Griffier binnengeleid, en aan denzelve voor hem bestemde plaats worden aangewezen.
- 58 Van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, deel v, p. 113. Zie ook Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 137; Prins, 'De Restauratie (1814-1848)', 171. Per zitting was gemiddeld een op de drie leden afwezig. Meerts, *Kamerleden 1814-1815*, 17.
- 59 *Ontstaan der grondwet*, deel II, vergadering 9 mei 1815, p. 113. Zie bijvoorbeeld: *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam* nr. 89, 3 augustus 1798, p. 39; nr. 100, 11 augustus 1798, p. 133; vgl. A. Castaldo, *Les méthodes de travail de la constituante. Les techniques délibératives de l'Assemblée Nationale, 1789-1791* (Parijs 1989) 90.
- 60 *Ontstaan der grondwet*, deel II, vergadering 23 mei 1815, p. 212. Volgens Hagelstein zouden de Afdelingen zijn overgenomen uit het Franse parlement en gold het als een instrument om de overmatige invloed van commissievergaderingen tegen te gaan. De departementale indeling van de commissies keerde terug in 1953. Hagelstein, *De parlementaire commissies*, 30.
- 61 De gescheiden behandeling van de wetsvoorstellen door de Tweede en Eerste Kamer wijkt af in internationaal opzicht. In het Engelse parlement en het Franse (tijdens de Derde Republiek) konden beide Kamers tegelijkertijd een wet in behandeling nemen en de tekst amenderen. Oud, *Het constitutioneel recht van het Koninkrijk der Nederlanden*, deel 2, 104-106. Zie voor een overzicht van wetsvoorstellen afgewezen door de Tweede Kamer en Eerste Kamer: De Geer, *Antecedenten*, p. 52-54. De Eerste Kamer verwierp vrijwel alle initiatiefvoorstellen van de Tweede Kamer. De Geer, *Antecedenten*, p. 39-44. Eenmaal bracht de

- Tweede Kamer een redactionele verandering teweeg in een wet betreffende de uitloting van uitgestelde schuld. De Geer, *Antecedenten*, p. 142.
- 62 Pippel, *Het Reglement van Orde*, 3-4. Art. iv. De Kamer verdeelt zich naar aanleiding van art. 107 der Grondwet, in zeven Afdelingen, welke bij loting iedere maand vernieuwd worden. Elke Afdeling verkiest een harer Leden tot Voorzitter, om het besluit der meerderheid op te maken, en het verslag daarvan over te brengen in de centrale Afdeling. Art. v. De Centrale Afdeling wordt zamengesteld uit alle de Rapporteurs van de bijzondere Afdelingen, voorgezeten door den President der Vergadering, en geadsisteerd door den Griffier. In dezelve worden de Adviezen der bijzondere Afdelingen overwogen en een algemeen verslag opgemaakt door den Griffier.
- 63 Pippel, *Het Reglement van Orde*, 7; De Geer, *Antecedenten*, p. 35; HTK 1815-1816, *Bijl.* II, p. 7. 'Instructie voor den Griffier der Tweede Kamer.' Art. 9. Hij is verplicht de Centrale Afdeling te adsisteren en het algemeen verslag in geschrift te stellen; De Geer, *Antecedenten*, p. 137. Zie ook L.A. Reyphins, *Les mémoires d'un orangiste: L.A. Reyphins, ex-président de la Seconde Chambre des Etats généraux*, 1835. L. François ed. (Brussel 1989) p. 108.
- 64 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief J.E.N. van Lynden van Hoevelaken aan J.C.E. van Lynden van Hoevelaken, ongedateerd (PDF 373) maar geschreven tussen 3 en 19 augustus 1817, aan boord van het jacht 'Arend' van de koning.
- 65 'un homme impatient, despotique, et qui n'aime pas déplaire au gouvernement.' HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 10 april 1820, p. 19-20. De koning had op 27 maart 1820 wetsvoorstellen op administratie justitie en organisatie bevoegdheden en jurisdictie Hoge Raad toegezonden aan de Tweede Kamer. Op 30 april 1820 besteedde Warin een hele dag van halftien 's ochtends tot zeven uur 's avonds aan het bestuderen van een wet in een Afdelingskamer (p. 28).
- 66 Pippel, *Het Reglement van Orde*, 4-5; De Geer, *Antecedenten*, p. 130-131 en 150-154. Over drukken processen-verbaal en memories van antwoord: De Geer, *Antecedenten*, p. 137-138.
- 67 'Qu'il est heureux que nos bons concitoyens ne se trouvent pas tous derniers les coulisses, ils n'ont déjà que trop de sujet de rire si ce n'est de pleurer de notre législation, quel ne serait point le désespoir de ceux qui souffrent réellement à la suite de mauvaises dispositions législatives s'ils savaient qu'ils souffrent un mal qui n'est point, inévitable.' HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 22 mei 1820, p. 31; Ibidem, 16 februari 1822, p. 267. Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 249.
- 68 De Geer, *Antecedenten*, p. 139-140 en voor nadere wijzigingen in reeds gewijzigde voorstellen p. 141. Zie ook: Van Zanten, *Schielijk*, 167.
- 69 KHA A35, XVIII, inv.nr. 61, "Pro memorie", aantekening van Falck.
- 70 NL-HaNA, Maanen, van, 2.21.114, Brieven over politieke aangelegenheden, meest van ambtenaren, gedeeltelijk met de minuut-antwoorden van Van Maanen. 15 November 1815-22 April 1842, 14 banden inv.nr. 81, 20 januari 1820, Philipse aan Van Maanen.
- 71 Tijdens het zittingsjaar 1815-1816 had de Tweede Kamer 106 maal plenair vergaderd, 7 maal in comité-generaal en bracht de Centrale Afdeling 29 verslagen uit. Het zittingsjaar 1816-1817 kende 49 plenaire zittingen, 3 comités-generaal en 16 verslagen van de Centrale Afdeling. Hagelstein, *De parlementaire commissies*, 31,

- noot 20. De koning kon door de 'valbijconstructie' een einde maken aan de parlementaire zitting en zo onwelgevallige initiatiefvoorstellen vroegtijdig van de agenda afvoeren, maar daarvan is geen gebruik gemaakt. Verhulst, 'Jaren van studie', 34, aldaar noot 129; Turpijn, *Mannen van gezag*, 165.
- 72 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel III, p. 223; NL-HaNA, Collot d'Escury, inv.nr. 136, p. 6; P.H.A.J Strick van Linschoten., *Herinneringen van den baron Strick van Linschoten*, deel II (Amsterdam 1856) p. 106-107.
- 73 Van Zanten, *Schielijk*, passim; S. Marteel, *The intellectual origins of the Belgian Revolution. Political thought and disunity in the Kingdom of the Netherlands, 1815-1830* (Cham 2018) passim. De uitzondering is Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 222.
- 74 HTK 1825-1826, 20 oktober 1825; *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, p. xcVIII en p. 924; Reyphins, *Les mémoires d'un orangiste*, p. 120; *Dagboek van Willem de Clercq*, deel XII (1825) p. 122, 24 november 1825.
- 268 75 HTK 1819-1820, 28 december 1819, p. 91; NL-HaNA, Lynden tot Hoewelaken, van, 2.21.113, inv.nr. 4. Stukken betreffende het lidmaatschap der Staten-Generaal. Zelf had hij meermaals opgetreden als afdelingsvoorzitter. NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief 25 december 1816.
- 76 Het voorstel verdween met 51 tegen 22 stemmen van tafel. HTK 1819-1820, 18 februari 1820, p. 108-110; Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel v, p. 40. Zie voor latere klacht over onbruikbaarheid Afdelingsverslagen: HTK 1829-1830, 17 december 1829, p. 203.
- 77 HTK 1816-1817, *Bijl.* III, p. 9. 'Herziening van het Reglement van orde'.
- 78 De Overijsselse Sandberg protesteerde bijvoorbeeld tegen het voorstel van de Gelderse voorzitter Markel Bouwer om het Afdelingsonderzoek over te slaan en direct over te gaan tot de beraadslagingen, na de presentatie van een rapport van de Centrale Afdeling. Zulke 'onverwachte en verhaaste deliberaties' leidden binnen de kortste keren tot structureel misbruik. De Kamer mocht 'nooit uit het oog verliezen, dat, hetgeen heden eene enkele daadzaak is, morgen reeds als een voorbeeld, en overmorgen als een vast aangenomen stelsel kan worden aangevoerd.' HTK 1819-1820, 9 december 1819, p. 35; De Geer, *Antecedenten*, p. 142. De Kamer sloeg meermaals het onderzoek in de Afdelingen over na de gewijzigde ontwerpen of bijzondere wijzigingen te hebben ontvangen, mits de inhoud genoegzaam bekend was. Staande vergadering: 24-28 april 1829; 19-22 mei 1830, in beraadslaging genomen (25 november 1817; 21 december 1824; 4 januari 1825; 19 november 1830; 28 december 1831).
- 79 Het RvO in gebruik bij het Wetgevend Lichaam uit 1808 bevatte wel een dergelijke orde. Pippel, *Het Reglement van Orde*, 123.
- 80 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel IV, p. 257.
- 81 Bij uitzondering sprak een minister bij aanvang van de zitting. 20 december 1826; 12 mei 1829; 19 maart 1827 (telkens begrotingswetten). De Geer, *Antecedenten*, p. 156.
- 82 NL-HaNA, Mollerus, 2.21.005,32, inv.nr. 38, Particuliere adviezen aan koning Willem I, met bijlagen., 1818 januari 20 – 1828 juni 16. Nota aan de koning, 16 februari 1819.
- 83 Kemper wilde allesbehalve een koninklijke pion zijn in de Kamer. KHA A35, XVI-

- ii, inv.nr. 61. “Pro memorie”, aantekening van Falck. ‘In een brief uit Leiden, niet aan mij geschreven, zag ik onlangs de woorden: “Kemper belooft *independent* en niet in alles met het gouv[ernement] te stemmen.” Zie ook: Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 238-244.
- 84 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel v, p. 31; HTK 1819-1820, p. 15 maart 1820, p. 125 aldaar noot 1 over geheim comité van 8 en 10 maart.
Voorstel ingediend: HTK 1819-1820, 9 december 1819, p. 36; verslag Centrale Afdeling: HTK 1819-1820, 28 februari 1820, p. 116; HTK 1819-1820, p. 193. De Kamer stelde na lang overleg een commissie in op 10 maart 1820. Pippel, *Het Reglement van Orde*, 6.
- 85 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel v, p. 32.
- 86 In het comité-generaal van 31 mei 1820 stelden Wickevoort Crommelin, de Jonge en de Melotte d’Envoz voor een commissie te belasten met het voorlopig onderzoek van de ontwerpen van wet, betrekkelijk het Burgerlijk Wetboek, genomen in overeenstemming met de denkbeelden van Van Hogendorp.
- 87 HTK 1819-1820, 8 juni 1820, p. 193 en 222; *Bijl.* xxx, p. 684. ‘Regeling der officiële en officieuze betrekkingen tusschen de Regering en de Kamers der Staten-Generaal.’; Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel v, p. 32; De Geer, *Antecedenten*, p. 143-144. Zie ook Van Zanten, *Schielijk*, 258; Marteel, *The intellectual origins*, 112-113; P. van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid. Theorie en praktijk 1813-1840* (Nijmegen 2005) 251-258.
- 88 Voor Willem I maakte dit KB onderdeel uit van een ‘institutionele onttrekking’, waarbij hij steeds meer beleidsterreinen aan het zicht van de Kamer onttrok. Hieronder vielen de Blanketwet (1818), het Conflictenbesluit (1822) en de oprichting van het Amortisatiesyndicaat (1822). Van Zanten, *Schielijk*, 167-168 en 178-179.
- 89 ‘Je sentais que le président, qui se trouve entre l’enclume et le marteau, ferait de son mieux pour empêcher un projet de loi et qu’il trouverait beaucoup d’appui.’ HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 10 januari 1824, p. 384.
- 90 J. Turpijn, *Mannen van gezag*, 154-157; idem, ‘Het gezag van ‘mijnheer de voorzitter’ in de parlementaire cultuur van de negentiende eeuw’ *BMGN-LCHR* 120:3 (2005) 417-434; Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 141; G. Seret, *Het voorzitterschap in de Staten-Generaal* (Amsterdam 1910); vgl. A. Torre, ‘The emergence of parliamentary presidency models in late eighteenth-century legislatures (reflections on a fragment by Jeremy Bentham)’ *PER* 22:1 (2010) 89-124, aldaar 117-122.
- 91 Ondersteunende commissies: ontvangst koning en ministers (art. grondwet: 100A, 106A; ontwerpen Adressen van Antwoord; aanbidding aan de koning van adressen (13; 57; 115A); nominatien (201; 202; 14B); onderzoek geloofsbriefjes (94A); verzoekschriften (161A; 19B, 95A); openen van stembriefjes (15B). Commissiebenoemingen: De Geer, *Antecedenten*, p. 167. Specialistische commissies: petitierect (HTK 1815-1816, p. 48) *Bijl.* xvii, p. 9. ‘Voorstel tot onderzoek naar het regt van petitie.’; jaarlijks wisselende commissie voor verzoekschriften (HTK 1815-1816, p. 83-84). Willem I overlegde in 1820 dagelijks met de voorzitter. NL-HaNA, KdK, 1816-1840, 2.02.03, inv.nr. 6912, stukken betreffende de waarneming van de directie van de Staatssecretarie tijdens de ziekte van J.G. de Mey van Streefkerk. Brief 15 augustus 1820.

- 92 De Geer, *Antecedenten*, p. 134. Dit gebeurde op: 31 mei 1820; 6 en 9 januari 1824; 19 november 1827; 5 november 1830; Seret, *Het voorzitterschap*, 54.
- 93 Prins, 'Tien jaren', 61-62.
- 94 NL-HaNA, Mollerus, 2.21.005.32, inv.nr. 38, 19 augustus 1820.
- 95 HUA 274 Familie Ort, inv.nr. 202, 6 februari 1821, p. 111; ibidem, 21 juni 1822, p. 342. Zie voor afloop behandeling Burgerlijk Wetboek: KHA A35, VIIIe. 53.1-10. Briefwisseling vanuit het Kabinet des Konings met onder meer ministers, gouverneurs, ambassadeurs en hoge militairen, 1822-1829. Van Maanen was bij de latere behandelingen aanwezig. 26 mei 1823 t/m 18 februari 1826.
- 96 J.E.N. van Lynden van Hoevelaken (Gelderland), A.C. Membrede (Limburg), J.P. Wickevoort Crommelin (Holland), L.P.J. burggraaf du Bus de Gisignies (West-Vlaanderen), A.H. van Markel Bouwer (Gelderland), A.C. Membrede (Limburg), R. Metelerkamp (Holland), P.Th. Nicolai (Luik), S.J. Sandberg van Essenburg (Overijssel), P.Th. Nicolai (Luik), S.J. Sandberg van Essenberg (Overijssel), L.A. Reyphins (West-Vlaanderen), H.M. van der Goes (Holland), L.A. Reyphins (West-Vlaanderen), J. Corver Hooft (Holland), L. van Toulon (Holland), H.M.A.J. van Asch van Wijck (Utrecht), H. baron Collot d'Escury (Holland), T. Sypkens (Groningen), H. Collot d'Escury (Holland), H.J. Dijkmeester (Gelderland), L.C. Luzac (Holland), M.P.D. baron van Sytzama (Friesland), M.W. de Jong van Campensnieuwland (Holland), O. van Swinderen van Rensuma (Groningen), H. Backer (Holland), E.W. van Dam van Isselt (Gelderland), D.Th. Gevers van Endegeest (Zuid-Holland), J.L.A. Luyben (Noord-Brabant), P. van Akerlaken (Holland), G.I. Bruce (Overijssel), W. Boreel van Hogelanden (Holland).
- 97 Tussen 1815 en 1848 vonden er 32 benoemingen plaats. De Zeeuw Bijleveld nam het voorzitterschap van de Tweede Kamer waar op 18 oktober 1831, uit kracht van art. 17 van het RvO, waarbij 'in het geval er geen der vorige Presidenten aanwezig ware, het oudste lid in jaren als voorzitter fungeerde.' De Geer, *Antecedenten*, p. 165; *Almanach de la cour*, p. 214-216.
- 98 NL-AhGldA 0479 Van Lynden van Hoevelaken, inv.nr. 57, brief 26 oktober 1816.
- 99 *Gedenkstukken*, deel 8, band 1, n. 398, p. 349. Salviati aan Frederik Willem III, 29 oktober 1816. Zie ook *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 327. Van der Duyn aan Van Der Capellen, 6 november 1816; Prins, 'Tien jaren', 57.
- 100 NL-AhGldA 0479 Van Lynden van Hoevelaken, inv.nr. 57, brief 25 oktober 1817.
- 101 KHA A35, XVIII, inv.nr. 61. "Pro memorie", aantekening van Falck. Tot twee keer toe steunden de zuidelijke leden een noordelijke kandidaat die zich kritisch had uitgelaten over het regeringsbeleid. In 1816 kreeg Van Hogendorp bijvoorbeeld zestien stemmen en in 1821 ontving de Bredase rechter Le Heu een nominatie, de enige noorderling die tegen het nieuwe belastingstelsel stemde. NL-HaNA, Collot d'Escury, inv.nr. 136, p. 12-13; De Geer, *Antecedenten*, p. 127; Prins, 'Tien jaren', 61, 87-88.
- 102 Gedurende de openbare beraadslaging (10 april 1827) over het ontwerp van de organisatie op de rechterlijke macht en op het beleid van justitie slaagde de Kamer erin de koning zover te krijgen drie artikelen bij KB in te trekken. De Geer, *Antecedenten*, p. 141. Bij de zuidelijken lag Reyphins bij zijn tweede verkiezing een stuk minder goed na een verspreking in de Tweede Kamer, die zij hadden

- opgevat als een belediging van een collega, de Gentse bisschop De Broglie. Dit weerhield Reyphins er niet van met zelfstandige onpartijdigheid tegen de regeringsvoorstellen te stemmen. Reyphins, *Les mémoires d'un orangiste*, p. 44; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, 658.
- 103 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan Van Assen, 18 april 1829.
- 104 Reyphins, *Les mémoires d'un orangiste*, p. 2-12; Van Zanten, *Schielijk*, 261; Koch, *Koning Willem I*, 438.
- 105 NL-HaNA, Jorissen, 2.21.008.77, inv.nr. 66, Gedenkschriften van W.F. Baron Röell, benevens de aanteekeningen bij de samenstelling daarvan gebruikt. Ongedateerd. n. 34. De koning had geprobeerd Beelaerts van Blokland als tweede op de nominatie te krijgen; *Gedenkstukken*, deel 9, band 1, p. 48-49. Bagot aan Lord Aberdeen, 23 oktober 1829; *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel 1, n. 230, p. 204. Groen aan A.G.A. van Rappard, 15 oktober 1829.
- 106 Van Dam van Isselt en Van Sytzama hadden samen een succesvolle wijziging van het RvO voorgesteld, waarbij in de Tweede Kamer de behandeling van verzoekschriften beter gereguleerd werd. De Geer, *Antecedenten*, p. 165 en 170. Citaat: *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel 1, n. 89. p. 829 Van Assen aan De Mey van Streefkerk, 22 september 1833; *ibidem*, p. 708, noot 3; *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel II, n.4. p. 939. C.J. van Assen aan Groen, 1 november 1833.
- 107 *Gedenkstukken*, deel 10, band 3, n. 441, p. 678. Selby aan Schimmelmans, 25 oktober 1834. Zie voor een uitgebreide behandeling van het politiek denken en optreden van Luzac: G. van Es, 'Lodewijk Caspar Luzac, 1828-1840. Den onkreukbaren verdediger der echt-constitutionele vrijheid' (Doctoraalscriptie Geschiedenis, Universiteit Utrecht 1985).
- 108 Leiden, UB, BPL 1561, Van Nes aan Luzac, 26 oktober 1836. Zie ook Van Zanten, *Schielijk*, 332; Turpijn, *Mannen van gezag*, 155, aldaar noot 8.
- 109 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 12 oktober 1836. (cursivering in origineel)
- 110 *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel II, n. 280. p. 208-209. C.J. van Assen aan Groen, 30 juli 1837; *ibidem*, n. 267. p. 197. C.J. van Assen aan Groen, 7 mei 1837.
- 111 Leiden, UB, BPL 2926, Brieven aan L.C. Luzac en varia, J.N. van Tets van Goudriaan aan Luzac, 29 november 1836; A. van Gennep aan Luzac, 8 februari 1837; P.A. Ossewaarde aan Luzac, 8 maart 1837.
- 112 Leiden, UB, BPL 2926, Van Sytzama aan Luzac, 27 februari 1837.
- 113 *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel II, n. 495, p. 373, noot 79. C.J. van Assen aan Groen, 7 februari [1841]; Van Es, 'Lodewijk Caspar Luzac', 16-17.
- 114 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 15 november 1840.
- 115 De Geer, *Antecedenten*, p. 133 en 154.
- 116 NL-HaNA, Maanen, van, 2.21.114, inv.nr. 81. P.H. de Lens aan Van Maanen, 4 januari 1822; NL-HaNA, Collot d'Escury, inv.nr. 136, p. 12-13; HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 28 november 1820, p. 83.
- 117 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 20 maart 1820, p. 16: 9 februari 1818 (45 miljoen); 31 december 1819 (24 miljoen); 24 december 1820 (8 miljoen) (beide creaties waarde 14 miljoen); mei 1822 (verzoek voor 50 miljoen).

- 118 '[L]e procès-verbal est le plus sanglant de tous. Il n'est pas possible de [lier] les mains à un président au point de rendre son procès-verbal à tous égards modérés. D'ailleurs le procès-verbal de la 6me section est le plus étendu et celui qui a acquis le plus de réputation. L'on n'ignore pas que je suis de cette section et l'on apprend vite qui ont le plus contribués à former des arguments.' HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 8 mei 1822, p. 319-320.
- 119 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 28 juni 1821, p. 185. De redevoering in het openbaar waren slechts 'parades'.
- 120 Van Hogendorp, *Bijdragen*, v, p. 30. Zie ook: Van Hogendorp, *Bijdragen*, IV, p. 258; HTK 1819-1820, 7 december 1819, p. 7.
- 121 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 5 februari 1838.
- 122 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 382, Frans Smeer aan Gogel, 10 september 1820. De benoeming van Gogel tot staatsraad en in de Orde van de Nederlandse Leeuw was een van de tactieken van Willem I. Ibidem, n. 226, p. 383. H.W. Tydeman aan Gogel, 4 januari 1821.
- 272 123 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel IX, p. 95-96; HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 21 augustus 1822, p. 372.
- 124 NL-HaNA, Mollerus, 2.21.005.32, inv.nr. 38, 31 januari 1821.
- 125 KHA A 35, VIIIe.53.1-10. Briefwisseling vanuit het Kabinet des Konings met onder meer ministers, gouverneurs, ambassadeurs en hoge militairen, 1822-1829. Omslag Appellius, 1822-1827. 16 mei 1822, 22 juni 1822 (2x), 13 juli 1822, 30 juli 1822, 2 augustus 1822, 5 augustus 1822.
- 126 *Gedenkstukken*, deel 8, band 2, p. 320-322. Appellius aan de koning, 19 juli 1822.
- 127 'Continuons, Messieurs, et respectons l'ordre et la régularité que nous avons établis.' HTK 1821-1822, 5 augustus 1822, p. 454; Strick van Linschoten., *Herinneringen*, deel II, p. 105. Reyphins trad op als parlementair politicus. Palonen, *Parliamentary thinking*, 53.
- 128 Reyphins, *Les mémoires d'un orangiste*, p. 119-121 en 156-157.
- 129 HTK 1828-1829, 23 oktober 1828, p. 10. "[...] doch ik ben overtuigd, dat de bij ons gevolgde wijze gebrekkig is, wanneer de Afdeelingen ledig zijn. Hare mededeelingen aan het Gouvernement moeten, om nuttig te werken, door de aanwezigheid der leden worden geruggesteund. Daardoor kan voorloopig het gevoelen der Kamer gekend worden, en deze voorzigtige en regelmatige loop van zaken doet geene inbreuk op de onafhankelijkheid der Vertegenwoordigers eener Natie, welke op hare vrijheid en instellingen trotsch is."
- 130 Over het algemeen schommelde het aanwezigheidspercentage gedurende de eerste vijftien jaar tussen de 65 en 80 procent. Reyphins, *Les mémoires d'un orangiste*, p. ix.
- 131 HTK 1822-2823, 19 februari 1823, p. 105 (citaat); De Geer, *Antecedenten*, p. 121. Dit gebeurde op 30 april, 1 en 2 mei 1816 en op 16, 22, 29 oktober 1818.
- 132 Voor de tweede tienjarige begroting zou bijvoorbeeld alles afhangen van de stem van de Gentse burgemeester Van Crombrugghe. NA 2.21.008.77 Jorissen, inv.nr. 66, korte aantekening van eenige gesprekken op 15, 16, 17 december 1829, f. 8.
- 133 Leden die aangaven de loop der beraadslagingen af te wachten voor het bepalen van hun stem. HTK 1819-1820, p. 55, 59, 69; HTK 1819-1820, p. 110; HTK 1820-1821,

- p. 104. In internationaal opzicht weken de Staten-Generaal af van Engeland en Frankrijk, waar leden afgedekt stemden. N. Roussellier, 'The political transfer of English parliamentary rules in the French assemblies (1789-1848)' *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 12:2 (2005) 239-248, aldaar 244-245.
- 134 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 6 augustus 1822, p. 369; De Geer, *Antecedenten*, p. 139.
- 135 HTK 1816-1817, *Bijl.* III, p. 8. 'Herziening van het Reglement van orde.' De commissie nam het wijzigingsvoorstel niet over, maar stelde voor het lot te laten bepalen bij welk nummer op de presentielijst de hoofdelijke oproeping begon. Alleen de notulen, conclusies van de rapporten over verzoekschriften, enz. mochten *zonder tegenspraak* besloten worden. De Eerste Kamer leed dusdanig onder leden die zich onttrokken aan de stemmingen dat op 20 december 1823 bepaald werd "dat een lid, welke de discussie heeft bijgewoond, de vrijheid niet heeft, om welke redenen het dan ook zijn moge, zich uit de vergadering te verwijderen, zonder zijne stem uit te brengen." De Geer, *Antecedenten*, p. 158. Het afwezigheidsprobleem had ook gespeeld in de Nationale Vergadering. Oddens, *Pioniers*, 186. Absente leden in het Britse en Ierse Lagerhuis konden zelfs gearresteerd worden en vastgehouden in het parlamentsgebouw. E.L. Wolfe, 'Into the custody of the Serjeant at Arms': inducing parliamentary attendance in Dublin and Westminster, 1690-1859' *PER* 38:2 (2018) 205-226.
- 136 NL-HaNA, Collectie 213 A.G.A. van Rappard, 2.21.135, inv.nr. 58, G. Groen van Prinsterer, 1834-1840 en z.j; B. Delbecke, *De lange schaduw van de grondwetgever. Perswetgeving en persmisdrijven in België (1831-1914)* (Gent 2012) 28-31.
- 137 HTK 1819-1820, 18 februari 1820, p. 106; cf. Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 167.
- 138 HTK 1822-1823, 19 februari 1823, p. 105-106, 134, 168; *Bijl.* XVIII, p. 817-819. 'Voorstel van den heer Metelerkamp tot verandering van het Reglement van Orde.' Intrekken in openbare zitting: HTK 1822-1823, 25 maart 1822, p. 168; Pippel, *Het Reglement van Orde*, 10; De Geer, *Antecedenten*, p. 121.
- 139 HTK 1822-1823, 19 februari 1823, p. 105.
- 140 HTK 1822-1823, *Bijl.* XVIII, p. 818. Afdeling 4 (voorzitter Reyphins) 'non pas en séance publique, mais en comité-général, car c'est de cette manière que les affaires, pour ainsi dire, de famille doivent se traiter.' In de literatuur is al gewezen op het feit dat de Staten-Generaal hun beraadslagingen met familiegeheimen vergeleken. Aerts, 'Een staat in verbouwing', 81 en noot 105.
- 141 HTK 1819-1820, 18 februari 1820, p. 109. (Dotrengé) Het gesprek over de regels had de Kamer zelfs nodig, want het zorgde voor cohesie tussen de leden. In de antichambre van de vergaderzaal lichtte Warin bijvoorbeeld zijn voormalig prefect De Celles in over hoe de Afdelingen hun voorzitter kozen. De mores van de Kamer waren het enige neutrale gespreksonderwerp waarvoor Warin hun problematische verhouding tijdens de Inlijving opzij wilde zetten. HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 30 november 1821, p. 243; *Gedenkstukken*, deel 6, band 1, p. 437.
- 142 HTK 1822-1823, 11 maart 1823, p. 134; *ibidem*, 25 maart 1823, p. 168.
- 143 HTK 1822-1823, 19 februari 1823, p. 105. Terwijl de Grondwet streefde naar slechts twintig dagen of minder per sessie van de Staten-Generaal hadden de afgelopen twee sessies, tien achtereenvolgende maanden in beslag genomen. HTK 1822-

- 1823, *Bijl.* XVIII, p. 818. Gendebien verklaarde tijdens het begrotingsdebat in december 1819 dat de (onervaren) ministers de Kamer frustrerden: 'Les Ministres sont encore a l'école de l'apprentissage. Nous sommes frustrés des informations authentiques qui nous sont dues.' HTK 1819-1820, 24 december 1819, p. 76.
- 144 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel IX, p. 96.
- 145 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 18 april 1829.
- 146 Leiden, UB, BPL 1561, G.W. Verwey Mejan aan Luzac, nr. 7, 29 (mei) 1840.
- 147 Zie bijvoorbeeld: HTK 1829-1830, 19 december 1829, p. 215. Liedel de Well: 'En ce qui touche les dépenses, je m'en réfère aux procès-verbaux des Sections, et refuserai mon suffrage aux lois des finances. Je ne suis pas de l'avis des orateurs qui ont montré comme une catastrophe le refus éventuel du budget; un tel refus n'est qu'un événement très-ordinaire.'
- 148 NL-HaNA, Mollerus, 2.21.005.32, inv.nr. 47, Gedrukte en geschreven stukken betreffende het verhandelde in de Staten-Generaal en de betrekkingen tussen de Staten-Generaal en de ministers. 1814-1830 74 stukken, De Mey van Streefkerk aan Mollerus, 21 mei 1829.
- 149 Marteel, *The intellectual origins*, 207-211; Van Velzen, *De ongekende*, 323-324; Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 220; Van Zanten, *Schielijk*, 251-252.
- 150 NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 120, Van Maanen aan Röell, 7 januari 1829.
- 151 Gezag Kamer onderschreven o.a. door Angillis: HTK 1826-1827, 21 december 1826, p. 75; De Geer, *Antecedenten*, p. 128. 21 oktober 1826; 27 januari 1827; 13 december 1827; 10 februari 1828; 26 oktober 1829; Van Zanten, *Schielijk*, 171, 175, 267 en 276.
- 152 Tresoar 324 Daam Fockema, inv.nr. 261, aantekeningen van D. Fockema houdende verslagen van gesprekken tijdens audiënties bij Willem I en de minister van Financiën, 1828-1831. 1 omslag. 22 april 1829.
- 153 KB 20 januari 1830; De Geer, *Antecedenten*, 194-195; Van Zanten, *Schielijk*, 268; Van Velzen, *De ongekende*, 327-328; Colenbrander, 'Gesprekken met Koning Willem I' *BMHG* 31 (1910) 258-313, aldaar 267-268.
- 154 Tresoar 324 Daam Fockema, inv.nr. 261, 19 oktober 1831; D. Fockema, *Herinneringen bij opkomende gedachten naar aanleiding van de tegenwoordige omstandigheden* (Leeuwarden 1831) p. 39-40.
- 155 Tresoar 324 Daam Fockema, inv.nr. 165, aantekeningen en bijdragen over de Rijksbegroting en verdere daartoe behorende stukken, 1823-1839. Daarin o.a. proces-verbaal 5e sectie, 22 oktober 1822; oktober - december 1825; 16 februari / 13 maart, 30 en 31 oktober 1827; 25 november en 4 en 18 december 1828; november 1829; ibidem, inv.nr. 251, diverse handschriften van Daam Fockema, omslag: processen-verbaal. Opgemaakt door Fockema als president der 3e afdeling, oktober 1831 en 2e afdeling, november 1831.
- 156 *Gedenkstukken*, deel 10, band 5, n. 87, p. 104-108. Van Maanen aan de koning, 11 augustus 1832.
- 157 Ibidem, 104.
- 158 Ibidem, 106.
- 159 Ibidem, 106.
- 160 Ibidem, 107.

- 161 De Geer, *Antecedenten*, p. 129 (24 oktober 1831). Na 1830 werd op voorstel van Warin het aantal Afdelingen teruggebracht tot vijf. Vier Afdelingen hadden elf leden en een Afdeling tien leden; De Geer, *Antecedenten*, p. 170 (7 april 1831).
- 162 HTK 1841-1842, *Bijl.* III, p. 66. 'Herziening van het Reglement van Orde (memorie van Luzac over de werking van het nieuwe reglement).'
- 163 HTK 1843-1844, 29 mei 1844, p. 398. Zie voor de omgang met het RvO vanaf 1848: Turpijn, *Mannen van gezag*, 36-44.

4 'Eerbiedige bescheidenheid, doch waardiglijk': de overlegcultuur

- 1 F. Hendrickx, 'Kamervoorzitter Arib clasht opnieuw met Denk' *Volkskrant.nl* (6 juni 2019). (geconsulteerd 6 juni 2019).
- 2 Omdat in dit hoofdstuk de Noord-Zuidtegenstelling centraal staat, is bij de overige Kamerleden en ministers in dit hoofdstuk aangegeven of zij uit het Noorden (N) of Zuiden (Z) afkomstig waren. Dit hoofdstuk is een uitgewerkte versie van L. Lauret, 'Respecting the order and liberty of deliberations. Continuity of meeting practices in the Dutch States General (c. 1750-1850)' *BMGN-LCHR* 133:3 (2018) 122-145. Zie voor een uitgebreidere behandeling van Van Alphen: Van Zanten, *Schielijk*, 64-69; Te Velde, *Van regentenmentaliteit*, 107-108. Zelf kon Van Alphen wel eens te lang en te zacht spreken. *Dagboek De Clercq*, deel XIII (1826), p. 41. Voor Le Hon: HTK 1828-1829, 14 mei 1829, p. 687. 'Défendre avec chaleur les droits et la dignité de la Chambre, est-ce pas respecter et vouloir qu'on respecte l'ordre et la liberté de ses délibérations?'
- 3 Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel II, p. 503. Zie ook *De briefwisseling van Anthonie Heinsius*, deel 3, p. 285-287. Van Wassenaer-Duivenoorde aan Heinsius, 18 augustus 1704; ibidem, deel 18, p. 495. Heinsius aan Van Rechteren-Alme-lo, 9 juli 1718.
- 4 Nijenhuis, 'Republikanische Repräsentation?', 152-159; Grever, 'The structure', 139; vgl. Feuchter, 'Redekultur als Verfassungskultur', 195-197; B. Stollberg-Ri-linger, 'Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Begriffe – Thesen – Forschungsperspektiven' *Zeitschrift für historische Forschung* 31:4 (2004) 489-528, aldaar 493-496; M. Füssel en Th. Weller (red.), *Ordnung und Distinktion. Praktiken der sozialen Repräsentation in der ständischen Gesellschaft* (Münster 2005) 9-22, aldaar 9-10; J. March en J. Olsen, 'The logic of appropriateness', in: R. Goodin, e.a. (red.), *The Oxford handbook of public policy* (Oxford 2008) 690-708, aldaar 692.
- 5 De Haan, *Politieke reconstructie*, 13-20; vgl. J. Freeman, *Affairs of honor. National politics in the New Republic* (New Haven 2001) 69.
- 6 Gabriëls, *De heren als dienaren*, 306-307; Te Velde, 'Staten-Generaal en parlement', 167-177; Van Zanten, *Schielijk*, 146; J. van Rijn, *De eeuw van het debat: de ontwikkeling van het publieke debat in Nederland en Engeland, 1800-1920* (Amsterdam 2010) 55-60.
- 7 Te Velde, *Van regentenmentaliteit*, 104-112; vgl. P. Friedland, *Political actors: representative bodies and theatricality in the age of the French Revolution* (Ithaca 2002); Ch. Reid, *Imprison'd wranglers, The rhetorical culture of the House of*

- 276
- Commons, 1760-1800* (Oxford 2012); J.A.W. Gunn, *When the French tried to be British. Party, opposition, and the quest for civil disagreement, 1814-1848* (Londen 2009).
- 8 *Gedenkschriften*, deel 8, band 3, p. 332. Van der Duyn aan Van der Capellen, 25 januari 1817.
 - 9 *Gedenkschriften*, deel 8, band 3, p. 342. Van der Duyn aan Van der Capellen, 24 november 1818.
 - 10 Vgl. S. Neckel, 'Political scandals. An analytical framework' *Comparative Sociology* 4:1-2 (2005) 101-111. Ook in het Engelse House of Commons gold tot in de late achttiende eeuw kalm overleg, buiten het zicht van het volk (tot 1770) als norm voor parlementaire politiek. Seaward, 'Key concepts for Parliament', 42-43.
 - 11 Zie voor andere voorbeelden van rumoer in vergaderzalen op het Binnenhof: N. Japikse (red.), *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck (1656-1702)* ('s-Gravenhage 1927), deel 1, p. 437. Anthonie Heinsius aan Willem III, 14 januari 1695; W.A. van Rappard (red.), *Briefwisseling tussen Simon van Slingelandt en Sicco van Goslinga 1697-1731* ('s-Gravenhage 1978) brief 150, p. 169; Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel II, 9 juli 1779, p. 504-505; NL-HaNA, Dumas, 1.10.26, inv.nr. 16, Klacht van de Ridderchap en Edelen van Holland en Westfriesland over de tegen hen door Mr. Cornelis de Gijzelaar, pensionaris van Dordrecht, in de vergadering van Hun Edel Groot Mogenden gebruikte "injurieuze expressiën", Afschriften. 1783 6 stukken.
 - 12 NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 582, 'Incident Bergsma' in de vergadering der Staten-Generaal. Met minuten van brieven van François Fagel de Oude en aantekeningen van Hendrik Fagel de Oude, 1744. Het betrof de resolutie van 19 mei 1744. Japikse, 'De Staten-Generaal in de achttiende eeuw', 111-115; *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau* serie 4, supplement, p. 16-32. De resoluties omstreeks 12 juni 1744, de dagtekening van het incident bij Fagel, bevatten geen verwijzingen naar het incident. NL-HaNA, Staten-Generaal, 1.01.02, inv.nr. 3799, p. 386-388.
 - 13 Jagtenberg, *Willem IV*, 498-499; W.J. Dral, *Tussen macht en onmacht. Een politieke biografie van Anthonie van der Heim (1693-1746)* (Hilversum 2016) 172-173, 186-187.
 - 14 NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 582, 'Incident Bergsma'. Zie ook: *Archives*, serie 4, supp., p. 21-23. W. Bentinck aan de latere Willem IV, 18 juni 1744; reactie Willem IV (ongedateerd), p. 26; W. Bentinck aan Willem IV (ongedateerd), p. 30-31.
 - 15 Bergsma: 'Ik ben voor eenige dagen *sanglant* door Roon geattaqueert, wanneer hij tot mijn confraters seide: Houd u meede gedeputeerde in ordre.'
 - 16 (citaat) Fagel aan Bergsma, 23 juni 1744; Bergsma aan Fagel, 20 juni 1744. NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv. nr. 582, 'Incident Bergsma.'
 - 17 NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 583, 'voorval met van Aylva' in de vergadering der Staten-Generaal, 1751, 1 omslag. Missive Staten van Overijssel, 26 november 1751.
 - 18 Gabriëls, *De heren als dienaren*, 59; Van Nimwegen, *De Nederlandse Burgeroorlog*, 29-35.

- 19 H. Roodenburg, 'Eer en oneer ten tijde van de Republiek: een tussenbalans' *Volkskundig Bulletin* 22:2 (1996) 129-148, aldaar 131 en 145; vgl. Freeman, *Affairs of honor*, 67.
- 20 Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel 1, p. 111; vgl. Bentinck, *Briefwisseling en aantekeningen*, deel 2, n. 615, p. 394. memorie van C.F. Schrijver, 21 mei 1750. "Ja", antwoordden den repraesentant Hasselaar met een *bordeelterm*, die onder het grootste uijtvaagsel van volk choqueeren zouden, een term, alsof hij van de grootste slet spraak.'
- 21 NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 583, 'voorval met van Aylva', missive Friese gedeputeerden 26 en 27 november 1751, waarin zij verwezen naar secrete resolutie 23 juni 1744 die gedrag Friese gedeputeerden vastlegde na incident met Bergsma.
- 22 De Staten-Generaal maakten officieel geen gebruik van notulen, maar in de persoonlijke papieren van de griffier werd tijdens beide incidenten expliciet verwezen naar 'notulen', oftewel naar de officiële vergaderstukken. Met het verwijderen van deze sporen van ruzie voegden de Staten-Generaal zich naar de vroegmoderne norm. Roelevink, 'Dit moet maar niet in de notulen', 48-55. Het Engelse House of Commons vormde de uitzondering op deze institutionele gewoonte. Peacey, 'Disorderly debates', aldaar 62-65.
- 23 Janiçon, *De Republiek der Vereenigde Nederlanden*, deel 1, p. 153.
- 24 Geciteerd in Van Sas, 'De vaderlandse imperatief. Begripsverandering en politieke conjunctuur, 1763-1813', in: idem, *De metamorfose*, 96-128, aldaar 108, noot 38: J.H. Swildens, *Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd* (Amsterdam 1781) p. 57; vgl. P. Ihalainen, *Agents of the people: democracy and popular sovereignty in British and Swedish parliamentary and public debates, 1734-1800* (Leiden 2010) 62.
- 25 Blockmans, 'Breaking the rules', 189; Mörke, 'Kohärenzstiftung', 544-545 en 551-555; Gabriëls, *De heren als dienaren*, 299-310.
- 26 (citaat) *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 14, 24 maart 1796, p. 139; J. Oddens, "'Een lam republikeintje als ik.'" Jacob Hahn, het achttiende-eeuwse gevoelsdenken en de ordeverstoringen in de Nationale Vergadering', in: P. van Dam e.a. (red.), *Onbehagen in de polder: Nederland in conflict sinds 1795* (Amsterdam 2014) 139-162, aldaar 145-153; idem, *Pioniers*, 111-112.
- 27 Oddens, *Pioniers*, 114-115.
- 28 *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 7, 9 maart 1796, p. 49. Dirk Alkemade bereidt aan de Universiteit Leiden een proefschrift voor over het achttiende-eeuws radicalisme en de rol van Pieter Vreede daarin.
- 29 De Gou, *Dagboek van een patriot*, p. 185.
- 30 Van Hall, *Herinneringen*, p. 67.
- 31 Reglement van Orde voor de Nationale Vergadering, art. 19 (aangenomen op 25 maart 1796).
- 32 De Gou, *Dagboek van een patriot*, p. 200; Oddens, "'Een lam republikeintje als ik'", 140-141.
- 33 *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 803, 4 januari 1798, p. 302.
- 34 Van Sas, 'Eenvoud. Heimwee naar een vaderlandse deugd', in: idem, *De metamorfose*, 593-607, aldaar 600; *De Democraten*, 15 december 1796.

- 35 De Gou, *Dagboek van een patriot*, p. 144.
- 36 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 85, 31 juli 1798, p. 4.
- 37 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 115, 21 augustus 1798, p. 245.
- 38 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 75, 24 juli 1798, p. 595. Zie ook: J. Oddens, 'De burger bedankt: lastposten in de Nationale Vergadering (1796-1797)' *DAE* 44:1 (2012) 56-72.
- 39 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 560, 30 juli 1799, p. 3. Zie voor de bredere betekenis van de verzoeningspogingen vanaf 1799: Van Sas, 'De betekenis van 1799', in: idem, *De metamorfose*, 329-336, aldaar 334-335.
- 40 NL-AhGldA, 0439 Huizen Waardenburg en Neerijen, inv.nr. 373, Stukken betreffende het bedanken, Van Aylva aan Wetgevend Lichaam, 8 november 1807. Lodewijk Napoleon 'scheen het niet vreemd te vinden' en benoemde Van Spaen van Biljoen. J.H. Mollerus aan H.W. van Aylva, 12 november 1807.
- 41 Zie voor een bredere herwaardering van de welsprekendheid van na 1813: Te Velde, "'De eeuw van Van der Palm!'"
- 42 *Brieven van A.R. Falck, 1795-1843*, nr. 115, p. 221. Falck aan Elout, 17 mei 1815.
- 43 Witte, 'De Grondwet', 18-24.
- 44 De Geer, *Antecedenten*, p. 205-206; HSG 1814-1815, 14 augustus 1815, p. 6-8.
- 45 HSG 1814-1815, 14 augustus 1815, p. 6-8.
- 46 NL-HaNA, Couperus, 1.10.23, inv.nr. 30, 'Brieven ontvangen door mr. Jan Couperus', Queysen aan Couperus, 2 augustus 1815.
- 47 M. Beyen en H. te Velde, 'Passion and reason. Modern parliaments in the Low Countries', in: Ihalainen (red.), *Parliament and parliamentarism*, 81-96, aldaar 90; vgl. A. Wirsching, *Parlament und Volkes Stimme: Unterhaus und Öffentlichkeit im England des frühen 19. Jahrhunderts* (1990).
- 48 Dit was volgens Jeroen van Zanten een reden waarom de noordelijke oppositie ineffectief was. Van Zanten, *Schielijk*, 336.
- 49 HTK 1818-1819, 20 november 1818, p. 48. (Six van Oterleek); HTK 1828-1829, 5 maart 1829, p. 432 (Van de Kastele); Van Zanten, *Schielijk*, 135-136 en 163; Secker, 'Onder koninklijke voogdij', 289-291.
- 50 Zie bijvoorbeeld: HTK 1827-1828, 29 november 1828, p. 75-76. (Tammo Sypkens)
- 51 C.J. van Heusden, *Proeve over de keuze van volksvertegenwoordigers in het Koninkrijk der Nederlanden* (Gorichem 1821) p. 12; *Brief aan den redacteur van het Algemeen Nieuws- en Advertentie-blad door eenen ouden patriot van voor 1787* (Deventer 1820) p. 4-5. Het antwoord op deze brief verscheen in *Algemeen Nederlandsch Nieuws- en Advertentieblad*, 15 maart 1820 onder het pseudoniem 'eenen patriot van 1813'; Van Zanten, *Schielijk*, 141-147.
- 52 Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 162-166, 177-180; G. Boot, *Eene burgerlijke onderrechingte ofte anders genaemt: Eene beleefde raedtgevinge, innehoudende vele ende verscheiden nootsakelijke schoone ende heerlijke leerlingen, gewichtige vermaningen ende seer loffelijke onderwijnsingen* (Amsterdam 1623); vgl. K. Palonen, *From oratory to debate: parliamentarisation of deliberative rhetoric in Westminster* (Baden-Baden 2016) 41-46.
- 53 M. Beyen en R. Röttger, 'Het streven naar waardigheid. Zelfbeelden en gedragscodes van de volksvertegenwoordigers', in: E. Gerard, e.a. (red.), *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers* (Brussel 2003) 336-383, al-

- daar 354-356; H. de Smaele, 'Eclectisch en toch nieuw. De uitvinding van het Belgisch parlement in 1830-1831' *BMGN-LCHR* 120:3 (2005) 408-416, aldaar 410 en 413; Van Zanten, *Schielijk*, 263.
- 54 Marteel, *The intellectual origins*, 111; HTK 1828-1829, 2 december 1828, p. 115; HTK 1828-1829, 3 december 1828, p. 123 (Le Hon); HTK 1828-1829, 3 maart 1829, p. 408. (Dumont)
- 55 *Algemeen Nederlandsch Nieuws- en Advertentieblad*, 15 maart 1820; Prins, 'De Restauratie (1814-1848)', 172 en 176; vgl. H. te Velde, *Sprekende politiek: redenaars en hun publiek in de parlementaire gouden eeuw* (Amsterdam 2015) 48-50.
- 56 *Gedenkstukken*, deel 7, n. 897, p. 873. D'Auxy de Neufville aan Delius, 27 februari 1814; J. Judge, *The United States of Belgium. The story of the first Belgian Revolution* (Leuven 2018) 192-195; J. Polasky, *Revolution in Brussels (1787-1793)* (Brussel 1982) 253-254, 267-269; Meerts, *Kamerleden 1815-1830*, 72-77.
- 57 'Ils auraient pu captiver mon opinion comme simple citoyen; mais comme représentant de la nation j'ai cru ne pouvoir me borner à m'y reposer.' HTK 1820-1821, 16 december 1820, p. 82.
- 58 Zie discussie over deuren openen na comité-generaal, HTK 1820-1821, 14 februari 1821, p. 192, noot 1.
- 59 HTK 1821-1822, 15 mei 1822, p. 195, noot 1; HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 16 mei 1822, p. 324-325.
- 60 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 13 mei 1821, p. 160-161. Le Cocq citeerde uit Sandbergs toespraak van 29 juni 1821. Zie voor invloed citeren en oogcontact: Reid, *Imprison'd wranglers*, 227-228 en 234-236. Voor gebruik Latijn in de Kamer: Van Zanten, *Schielijk*, 145-146.
- 61 '[M]ais ai-je manqué aux procédés, aux usages parlementaires? [...] Quant au ton que j'ai pris hier, quant aux procédés de convenance.' HTK 1821-1822, 15 mei 1822, p. 195, noot 1.
- 62 HTK 1826-1827, 2 februari 1827, p. 155.
- 63 HTK 1819-1819, 5 april 1819, p. 235.
- 64 Van Zanten, *Schielijk*, 133; Meerts, *Kamerleden 1815-1830*, 34-35; Prins, 'De Restauratie (1814-1848)', 175; *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 338. Van der Duyn van Maasdam aan Van der Capellen, 6 november 1817.
- 65 *Gedenkstukken*, deel 8, band 1, n. 573, p. 505. Binder aan Metternich, 31 december 1816.
- 66 HTK 1820-1821, 13 februari 1821, p. 169.
- 67 HTK 1821-1822, 27 juni 1822, p. 307; HTK 1820-1821, 4 juli 1821, p. 523, noot 1.
- 68 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 13 mei 1821, p. 163; NL-HaNA, Collot d'Escury, 1.10.21, inv.nr. 136, p. 13; Strick van Linschoten, deel II, *Herinneringen*, p. 102-106.
- 69 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, n. 182, p. 278. R. Metelerkamp aan Van Hogendorp 24 januari 1817; ibidem, Van der Duyn van Maasdam aan Van der Capellen, 25 januari 1817, p. 331-332; ibidem, p. 503. Binder aan Metternich, 17 december 1816.
- 70 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, n. 182, p. 278.
- 71 HTK 1821-1822, 22 december 1821, p. 48. (Liefmans)
- 72 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel v, p. 58.

- 73 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 15 februari 1821, p. 125-126.
- 74 '[C]ar c'est entre les bornes d'une sage modération que se fixe le véritable bien.' HTK 1820-1821, 30 juni 1821, p. 505; *Gedenkstukken*, deel 8, band 1, n. 746, p. 659. Meyendorff aan Nesselrode, 12 juli 1821.
- 75 Een jaar later weergalmde de beschuldiging van De Thiennes nog na in de Tweede Kamer: HTK 1821-1822, 14 mei 1822, p. 156-159.
- 76 KHA A 35, XVIII.64. Memorie van F.B. 's Jacob, secretaris van de Raad van State, aan Willem Frederik ter weerlegging van het door hem gewekte ongenoegen van de koning vanwege zijn tegenstand tegen de Algemene Wet, 1819. 1 stuk.
- 77 Ibidem.
- 78 *Gedenkstukken*, deel 8, band 1, n. 427, p. 372-373. Hatzfeldt aan Frederik Willem III, 17 februari 1818; ibidem, n. 442, p. 384, Salviati aan Frederik Willem III, 10 augustus 1818; ibidem, n. 740, p. 649. Freygang aan Czernicheff, 3 maart 1818.
- 79 Centraal Bureau Genealogie, Familiearchief Van Nes van Meerkerk, FA/Nes/00256, J.G. van Nes aan G.A. Visscher, 31 juli 1818. Van Zanten vermeldt een bijna gelijkkluidend citaat uit een brief die Van Nes schreef aan Kemper. Van Zanten, *Schielijk*, 134-135, en 137-141.
- 80 Van Zanten, *Schielijk*, 138 en noot 26.
- 81 N. Mout, 'Ideale Muster oder erfundene Eigenart. Republikanische Theorien während des niederländischen Aufstands', in: H.G. Koenigsberger (red.), *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit* (Berlin 1988) 169-194, aldaar 171.
- 82 Van Zanten, *Schielijk*, 196; Marteel, *The intellectual origins*, 70-76.
- 83 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, n. 217, p. 325. Van der Duyn aan Van der Capellen, 4 november 1815; (citaat) ibidem, 15 november 1815, p. 326. Zie voor algemene problematiek tweetaligheid Tweede Kamer: *Gedenkstukken*, deel 8, band 1, p. 3. James aan Lord Castlereagh, 27 oktober 1815; ibidem, p. 4. James aan Lord Castlereagh, 7 november 1815; ibidem, n. 376, p. 327. Brockhausen aan Frederik Willem III, 3 november 1815.
- 84 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 9 februari 1821, p. 115; HTK 1820-1821, 9 februari 1821, p. 151 (voetnoot); HTK 1820-1821, 8 februari 1821, p. 130-146. Zie ook HTK 1826-1827, 6 november 1826, p. 21.
- 85 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 8 februari 1821, p. 113; 28 juni 1821, p. 186; 21 mei 1822, p. 327-328; Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel VIII, p. 258-259.
- 86 HTK 1821-1822, 5 augustus 1822, p. 454 (voetnoot 2); HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 6 augustus 1822, p. 370; vgl. Te Velde, *Sprekende politiek*, 60; Gunn, *When the French*, 329; Freeman, *The field of blood*, 128.
- 87 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, p. 113, p. 160-162, p. 383-384; NL-HaNA, Col-lot d'Escury, 1.10.21, inv.nr. 136, p. 7; Van Zanten, *Schielijk*, 182.
- 88 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 207, losse aantekening 'raadplegen', [PDF 71].
- 89 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 22 december 1823, p. 380.
- 90 Ibidem, 21 juni 1822, p. 342.
- 91 HTK 1824-1825, 3 december 1824, p. 48; Van Zanten, *Schielijk*, 147-149 en 190.
- 92 HTK 1824-1825, *Bijl.* xx, p. 416. 'Voorstel van den heer Warin tot wijziging van het RvO.'
- 93 Zie bijvoorbeeld: HTK 1828-1829, 27 februari 1829, p. 361; HTK 1828-1829, 2 december 1828, p. 105. (Le Hon)

- 94 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 362. Van der Duyn aan Van der Capellen, 10 januari 1824.
- 95 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 25 mei 1821, p. 170; HTK 1826-1827, 26 april 1827, p. 416-422; Van Zanten, *Schielijk*, hoofdstuk 9 en meer in het bijzonder 218.
- 96 HTK 1829-1830, 17 december 1829, p. 169-172; *Dagboek van Willem de Clercq*, deel XII (1825) p. 107; deel XIII (1826) p. 36; deel XV (1828) p. 67; KHA A35, VIII.53.1-10. Briefwisseling vanuit het Kabinet des Konings met onder meer ministers, gouverneurs, ambassadeurs en hoge militairen, 1822-1829. 9 omslagen. Van Maanen aan de koning, 2 maart 1825.
- 97 NL-HaNA, Maanen, van, 2.21.114, inv.nr. 364, Eigenhandige aantekeningen van Van Maanen over de deliberatiën der Staten-Generaal over de Transitioire wet., 1829, 24 februari 1829.
- 98 HTK 1827-1828, 19 december 1827, p. 108.
- 99 NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 120, Van Maanen aan Röell, vermoedelijk tussen 8 februari en 18 mei 1829; *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, p. 585. Van Maanen aan Röell, 18 mei 1829.
- 100 NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 120, Van Maanen aan Röell, 2 november 1828; 27 november 1828; 7 januari 1829; 8 februari 1829.
- 101 NL-HaNA, Jorissen, 2.21.008.77, inv.nr. 66, 'Iets over de gesteldheid der gemoe- deren in de Zuidelijke Provincien, en onder de Zuidelijke Leden der Tweede Kamer, in 't bijzonder tijdens de zitting der S-G in 1828-1829', f. 1; *Dagboek van Willem de Clercq*, deel XV (1828) p. 342.
- 102 *Dagboek van Willem de Clercq*, deel XV (1828) 6 november 1828, p. 279.
- 103 NL-HaNA, Jorissen, 2.21.008.77, inv.nr. 66, 'Iets over de gesteldheid der gemoe- deren', f. 4-5.
- 104 *Groen van Prinsterer. Schriftelijke Nalatenschap. Bescheiden*. J. Zwaan ed. ('s-Gravenhage 1990) deel I, 'Over de Kamerzittingen van 1828-1831', p. 160-161; HTK 1828-1829, *Bijl.* XII, p. 650. 'Intrekking der wetten van 1815 en 1818 betreffende de beteugeling van onrust en kwaadwilligheid.'; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, 649, 661; HTK 1828-1829, 2 december 1828, p. 112. (Van Alphen)
- 105 Van Zanten, *Schielijk*, 200, 209-215.
- 106 *Brieven van Falck*, n. 163, p. 279. Falck aan D.J. van Lennep, 12 januari 1829; *Gedenkstukken* deel 9, band 2, n. 220, p. 430. Van Maanen aan Röell, 27 november 1828; *ibidem*, n. 221, p. 431-432. De Knyff de Gontroeuil aan Van Maanen, 27 november 1828; *ibidem*, n. 222, p. 432. De Knyff de Gontroeuil aan Van Maanen, 1 december 1828; HTK 1829-1830, 18 december 1829, p. 201-202. (Pescatore)
- 107 Dat was ook de conclusie van Groen na het bijwonen en notuleren van deze Kamerdebatten. G. Groen van Prinsterer, *Over volksgeest en burgerzin* (Leiden 1829) p. 28.
- 108 'Si l'on a vu naître de temps en temps, et dans cette occasion en particulier, comme une ligne de démarcation entre les opinions des membres des deux parties du royaume, je ne l'attribue pas à un attachement plus vif à l'ordre existant, d'un côté que l'autre. Je n'en conclus pas même qu'il y a opposition d'intérêt; je suis persuadé que nous tendons tous vers le même but, mais qu'il suffit d'une certaine différence dans les mœurs et dans les habitudes politiques pour expliquer la divergence d'opinions sur le résultat.' HTK 1828-1829, 18 december 1828,

- p. 190-191. De verschillende mores tussen Noord en Zuid werden in bredere zin al eerder opgemerkt door Van der Duyn van Maasdam. *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 360, 15 juli 1822.
- 109 HTK 1828-1829, 20 december 1828, p. 216; Tresoar 324 Daam Fockema, inv.nr. 165, aantekeningen en bijdragen over de Rijksbegroting, A.VI. 1828.
- 110 HTK 1828-1829, 18 december 1828, p. 195. (Van de Kastele) Voor Sasse van Ysselt zie de aantekeningen over 19 december 1828 in: Tresoar 324 Daam Fockema, inv.nr. 165, A.VI. 1828; HTK 1828-1829, 19 december 1828, p. 208.
- 111 '[U]ne grande modération était de l'essence du caractère d'un député, tout autant qu'une grande fermeté.' HTK 1828-1829, 19 december 1828, p. 206.
- 112 L. Wils, '1830: van de Belgische protonatie naar de natiestaat. Deel I' 66:3 *Wetenschappelijke Tijdingen* (2007) 199-227, aldaar 221; idem, '1830: van de Belgische protonatie naar de natiestaat. Deel II', 311; Van Zanten, *Schielijk*, 250; HTK 1828-1829, 3 december 1828, p. 122-123. (Luzac)
- 282 113 Leiden, UB, BPL 1562, C.J. van Assen aan Luzac, 12-15 maart 1829.
- 114 NL-HaNA, Maanen, van, 2.21.114, inv.nr. 364, 23 februari 1829; HTK 1828-1829, 23 februari 1829, p. 304-305.
- 115 '[T]el député qui défend aujourd'hui les intérêts du peuple avec chaleur, deviendrait au besoin le défenseur non moins intrépide des intérêts du trône.' HTK 1829-1830, 17 december 1829, p. 169; Van Zanten, *Schielijk*, 237; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, 668-669.
- 116 NL-HaNA, Jorissen, 2.21.008.77, inv.nr. 66, 'Iets over de gesteldheid der gemoeederen', f. 10; vgl. Freeman, *The field of blood*, 233-234.
- 117 Wils, '1830: van de Belgische protonatie naar de natiestaat. Deel II', 315-317. De Potter onderhield ook een briefwisseling met Van Gobbelschroy, die tussen 1825 en 1829 optrad als minister van Binnenlandse Zaken. ARA toegang 441 Pierre-Joseph Van Gobbelschroy, inv.nr. 23, Briefwisseling met Louis de Potter, 1811-1830.
- 118 Reyphins, *Les mémoires d'un orangiste*, p. 156-157; NL-HaNA, Repelaer, 1.10.70, inv.nr. 86, De Gavre aan Repelaer, 17 maart 1830.
- 119 *Dagboek van Willem de Clercq*, deel XVII (1830) 29 april 1830, p. 109.
- 120 NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 120, Van Maanen aan Röell, 21 maart 1830.
- 121 HTK 1830-1831, 18 oktober 1830, p. 1-3; *Bijl.* XVI, p. 308-311. 'Verpligte en vrijwillige geldleeningen.'
- 122 Van Sas, 'Eenvoud. Heimwee naar een vaderlandse deugd', 602-603; Te Velde, "'Zij leefden in de eeuw van Van der Palm!'" (in druk).
- 123 HTK 1831-1832, 4 januari 1832, p. 200 en 204.
- 124 HTK 1835-1836, 24 december 1835, p. 261.
- 125 HTK 1835-1836, 24 december 1835, p. 262.
- 126 HTK 1831-1832, 3 januari 1832, p. 192, 198-199.
- 127 Van Zanten, *Schielijk*, 327-328; *Dagboek van Willem de Clercq*, XVII (1830) p. 463, 4 december 1830.
- 128 *Gedenkstukken*, deel 10, band 2, n. 392, p. 372-373. Drouyn de Lhuys aan De Rigny, 17 oktober 1834.
- 129 *Gedenkstukken*, deel 10, band 2, n. 394, p. 375. Drouyn de Lhuys aan De Rigny, 7 november 1834.

- 130 HTK 1831-1832, 3 januari 1832, p. 183. (De Bordes)
- 131 HTK 1831-1832, 3 januari 1832, p. 183; vgl. Te Velde, *Van regentenmentaliteit*, 303, aldaar noot 2.
- 132 HTK 1832-1833, *Bijl.* xvii, p. 564-575. 'Aanspraak van den Minister van Buitenlandse Zaken.'
- 133 *Gedenkstukken*, deel 10, band 5, p. xxiv; ibidem, n. 170. Van Zuylen aan Van der Hoop, 8 maart 1833.
- 134 HTK 1832-1833, 4 maart 1833, p. 164; ibidem, 5 maart 1833, p. 165.
- 135 A. Doedens, 'Collectief verzet in de Nederlanden, 1813-1838: een terreinverkenning (met bronnenbijlagen)', in: idem (red.), *Autoriteit en strijd. Elf bijdragen tot de geschiedenis van collectief verzet in de Nederlanden, met name in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1981) 181-200.
- 136 HTK 1832-1833, 4 maart 1833, p. 164; ibidem, 5 maart 1833, p. 165.
- 137 HTK 1832-1833, 5 maart 1833, p. 165.
- 138 Van Zanten, *Schielijk*, 55-57; NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, Van Maanen aan Röell, 7 januari 1829. In de latere negentiende eeuw was dat juist omgekeerd. Parlementaire vormen waren ook buiten het parlement de maatstaf voor goed debat. In plaats van aanpassing van het parlementaire debat aan gewoonten en gebruiken in de samenleving was er sprake van de parlementarisering van het publieke debat. Van Rijn, *De eeuw van het debat*, 13.
- 139 R. Andreweg, 'Normalisering van de Tweede Kamer? Een internationale vergelijking', in: Aerts (red.), *In dit Huis*, 139-166, aldaar 141-157; J.Th.J. van den Berg, 'Een parlement in vier gedaanten', in W. van Noort, e.a. (red.), *Organiseren op en breukvlak. Zes opstellen over organisaties in verleden, heden en toekomst* (Amsterdam 1993) 65-79, aldaar 75-76.
- 140 L. Wils, 'Het Verenigd Koninkrijk van koning Willem I (1815-1830)' *BMGN-LCHR* 112:1 (1997) 502-516, aldaar 510-513; M. Beyen, 'Terug naar het oude Vaderland. De desintegratie van het Verenigd Koninkrijk', in: R.A.M. Aerts, e.a. (red.), *Het (on)Verenigd Koninkrijk. Een politiek experiment in de Lage Landen. 1815-1830-2015* (Rekkem 2015) 140-150, aldaar 148-149.
- 141 De Smaele, 'Eclectisch en toch nieuw', 408-416; Beyen, 'Passion and reason.'
- 142 De Poolse *Sjem* bijvoorbeeld, erfde een traditie van parlementaire oppositie. A. Nieuwazny, 'The Polish Kingdom (1815-1830): continuity or change?', in: D. Laven en L. Riall (red.), *Napoleon's legacy. Problems of government in Restoration Europe* (Oxford 2000) 115-128, aldaar 118 en 125; zie verder: B.Y. Waresquiel, *Histoire de la Restauration, 1814-1830: naissance de la France moderne* (Paris 1996) 367-394; V. Sellin, *Die geraubte Revolution: der Sturz Napoleons und die Restauration in Europa* (Göttingen 2001) 275-325; M. Kutter, *Die Schweiz von Vorgestern: vom Wiener Kongress bis zu den kantonalen Revolutionen (1814-1830); Der modernen Schweiz entgegen* (Basel 1997) 69-71; U. Jakobsen en J. Kurunmäki, 'The formation of parliamentarism in the Nordic Countries', in: Ihalainen (red.), *Parliament and parliamentarism*, 97-114; S. Carlsson, 'From four Estates to two Chambers: The Riksdag in a period of transition, 1809-1921', in: M.F. Metcalf (red.), *The Riksdag: A history of the Swedish parliament* (New York 1986) 165-222.

5 Oude Oranje, nieuwe franje: ceremonies en rituelen

- 284
- 1 NL-HaNA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, 2.02.13, inv.nr. 590, Stukken betreffende adressen van gelukwensing en van rouwbeklag aan de koning(in) wegens heugelijke en droevige gebeurtenissen in het Koninklijk Huis., 1815-1939.
 - 2 Van Sas, 'De representatieve fictie', 398; idem, "'Onder waarborging'", 462; idem, 'De Republiek voorbij. Over de transitie van republicanisme naar liberalisme', in: Grijzenhout, *Het Bataafse experiment*, 65-102, aldaar 95-100.
 - 3 *Ontstaan der Grondwet*, deel I, vergadering 6 januari 1814, p. 160-161; Van Sas, "'Onder waarborging'", 463; Aerts, 'Een staat in verbouwing', 75.
 - 4 C. van Baalen en J. Ramakers, 'Prinsjesdag: 'De eenige politieke feestdag die ons volk kent'' in: idem, e.a. (red.), *Het feest van de democratie. JPG* (Amsterdam 2008) 27-46, aldaar 27; V.A. Six, *De troonrede* (Leiden 1914) 16 en 39.
 - 5 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6088, Openingsreden van de vergaderingen der Staten-Generaal door de koning gehouden, met adressen van antwoord. 1817, 1821 - 1839 1 pak.
 - 6 Koch, *Koning Willem I*, 245; vgl. Sellin, *Die geraubte Revolution*, met name hoofdstuk 8, aldaar 285-295.
 - 7 De erfelijkheidsverklaring uit 1747 diende als leidraad voor de grondwetsartikelen over de Soeverein Vorst in 1814. Resolutie uit 1747 nagezien m.b.t. erfenis prinses Marianne. *Ontstaan der Grondwet*, deel I, vergadering 28 december 1813, p. 88.
 - 8 *Archives*, serie 5, deel 3, p. 606-608. Fagel aan Willem V, 24 juni 1788; Willem V aan Fagel, 29 juni 1788. Zie ook: *NJB*, 1788, p. 1088, e.v.
 - 9 NL-HaNA, Staten-Generaal, 1.01.02, inv.nr. 3850, resolutie 27 juni 1788; KHA A31, B1, inv.nr. 882, Akte van garantie van het erfstadhouderschap. [ten dele oude code I A 90]; Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, deel II (1846) 990.
 - 10 H.-U. Thamer, 'Die Wiederkehr des Gleichen oder das Verblassen der Tradition? Funktionswandel politischer Rituale im Übergang zur Moderne', in: G. Althoff (red.), *Zeichen - Rituale - Werte* (Münster 2004) 573-587, aldaar 574-575; D.J. Sturdy, "'Continuity" versus "change": Historians and English coronations of the medieval and early modern periods', in: J.M. Bak (red.), *Coronations. Medieval and early modern monarchic ritual* (Berkeley 1990) 228-244, aldaar 238-244.
 - 11 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel VI, p. 12; Van Sas, 'De representatieve fictie', 404.
 - 12 Politicologen onderscheiden twee soorten hervorming binnen het parlement: 1. 'effectiveness'-hervormingen versterken de macht van het parlement en verminderen de invloed van de uitvoerende macht op het parlement. 2. 'efficiency'-hervormingen vereenvoudigen de manier waarop de uitvoerende macht zaken door het parlement kan loodsen, en vergroten dus de uitvoerende macht. Vrij naar: F. Armitage, 'The Speaker, parliamentary ceremonies and power' *The Journal of Legislative Studies* 16:3 (2010) 325-337, aldaar 333.
 - 13 Te Velde, 'Politieke cultuur', 395-396; G. Waylen, 'Researching ritual and the symbolic in parliaments: An institutional perspective' *The Journal of Legislative*

- Studies* 16:3 (2010) 352-365, aldaar 353. Eigentijdse commentaren op de rijstoet en de bijzondere vergadering: *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, n. 284, p. 444-445. Dirk aan Willem van Hogendorp, 20 oktober 1824; *Dagboek Willem de Clercq*, deel XII (1825) 17 oktober 1825, p. 106; idem, deel XIV (1827) 12 oktober 1827, p. 167.
- 14 H. te Velde, *Het theater van de politiek* (Amsterdam 2003) 7-8; D.I. Kertzer, *Ritual, politics and power* (New Haven 1998) 9; vgl. B. Stollberg-Rilinger, *Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches* (München 2008) 172-176.
- 15 Vgl. Ihalainen, *Agents of the people*, 45-50.
- 16 НТК *buitengewone zitting 1830*, 21 september 1830, p. 22.
- 17 Aerts, *Thorbecke wil het*, 397; A. van Cruyningen, *Prinsjesdag: een geschiedenis van de plechtige ontmoeting tussen Koning en Staten-Generaal* (Kampen 1999) 25; Six, *De troonrede*, 53.
- 18 Six, *De troonrede*, 49-50, 66 (noot 3), 138; Pippel, *Het Reglement van Orde*, 28. 285
- 19 Geciteerd in Six, *De troonrede*, 36.
- 20 Heringa, *De eer en hoogheid*, 91.
- 21 In de praktijk delegerde de Thesaurier deze verplichting waarschijnlijk aan de secretaris van de Raad van State. W.A. van Rappard, 'Welke generale petitiën schreef Simon van Slingelandt', *Nederlands Archievenblad. Tijdschrift van de vereniging van archivariissen in Nederland* 73 (1969) 30-47; P.W. van Wissing, 'De Staten van Oorlog te Lande en Generale Petities, 1576-1795' *Broncommentaren*, XII ('s-Gravenhage 1990) 45-64, aldaar 53.
- 22 H.L. Zwitzer, 'Het quotenstelsel onder de Republiek der Verenigde Nederlanden alsmede enkele beschouwingen over de generale petitie, de staat van oorlog en de repartitie' *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmacht-staf* 5 (1982) 5-58, aldaar 21. Het quotenstelsel werd in 1792 aangepast. Niet-militaire uitgaven kwamen voortaan op een 'civiele lijst' te staan. Zie ook: M.A. de Jong, *Staat van oorlog: wapenbedrijven militaire hervorming in de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1585-1621* (Hilversum 2005) 29.
- 23 H. Landheer, 'Afrekenen met het verleden. De vereffening van de achterstallige schulden van het Koninkrijk der Nederlanden in het begin van de negentiende eeuw', in: H. Boels (red.), *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012) 189-230, aldaar 194-197.
- 24 Aitzema, deel II (1633-1644), p. 652. 'Mijne heeren,' klonk het in de eerste jaren in de aanhef van de geschreven toespraak, gevolgd door 'edele, vermogende heeren' (1605-1609) en 'Hooge Mogende Heeren' (- tot 1795).
- 25 Maurits en zijn zoons Willem Lodewijk en Frederik Hendrik waren de Raad van State bijvoorbeeld tot steun toen het einde van het Twaalfjarig Bestand naderde. Japikse, *Resolutiën der Staten-Generaal*, deel 3 nieuwe reeks, 6 december 1618, p. 581.
- 26 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 233-234.
- 27 Van Nimwegen, *De Nederlandse Burgeroorlog*, 40-53; H.L. Zwitzer, 'De militie van den staat': *het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1991) 32-33. Zie ook: Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel I, p. 362, 395 en 437-438.

- 28 NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 817, 'Sijne Hoogheid in de Vergaderinge van Haar Hoog Mogende en den Raad van State geadmitteerd', bevattende extract uit het register der resolutiën van de Staten-Generaal., 1763, 9 maart 1763; Wageenaar, deel XIII, p. 13; NL-HaNA, Staten-Generaal, 1.01.02, inv.nr. 3818, Resolutie 21 januari 1763; *NJB* 1763, deel 1, p. 202. Dit was bepaald bij de resolutie van 13 januari 1759. Friesland nam in 1765 een voorschot op de meerderjarigheid van de prins en verleende hem zitting in de Provinciale Staten NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 819, Stukken rakende het gepasseerde in Vriesland weegens het vervroegen van de meerderjarigheid van Sijn Hoogheijd, 1765, 1 omslag.
- 29 Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel 1, p. 310.
- 30 NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 816, Stukken betreffende de installatie van Prins Willem v als lid van de Raad van State, als lid van de ridderschap van Holland en als gedeputeerde ter Staten-Generaal. 1763. Retroacta., 1600-1638; vgl. Jagtenberg, *Willem IV*, 811.
- 286 31 Ibidem, inv.nr. 816, 16 februari, 18 februari en 17 en 18 maart 1600; Heringa, *Eer en hoogheid van staat*, 384-396.
- 32 Jagtenberg, *Willem IV*, 548, 556-558, 612, 738; resolutie 4 mei 1747 (Staten-Generaal dragen Willem IV kapitein-generaalschap van de Unie op); 15 mei 1747 (Willem IV zitting verleend in Staten-Generaal). Deze ceremonie duurde bij elkaar van iets na twee uur tot halfvijf. *NJ*, 1747, deel 1, p. 337-341.
- 33 De formele gezagsverhouding tussen de Staten-Generaal, Raad van State en stadhouder was ingewikkeld. De hier volgende beknopte omschrijving is gebaseerd op H.L. Zwitzer, 'De Militie van den staat.' *Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1991) 25-31. Na stadhouder Frederik Hendrik hebben de Staten-Generaal aan alle Oranje-prinsen de commissie verleend als kapitein-generaal van de Unie, inclusief de Friese stadhouders van na 1747. Tijdens de Grote Vergadering van 1651 kregen de Staten-Generaal en de Raad van State gezamenlijk het bestuur over het leger opgedragen. Voortaan namen de Staten-Generaal resoluties over militaire zaken na overleg met de Raad. De stadhouders waren als kapitein-generaal van de verschillende provincies verplicht de bevelen van de Raad van State uit te voeren, maar de stadhouders waren tegelijkertijd lid van de Raad van State.
- 34 Vgl. M. Schwengelbeck, *Die Politik des Zeremoniells. Huldigungsfeiern im langen 19. Jahrhundert* (Frankfurt en New York 2007) 39.
- 35 Alleen de rol van een Hollandse gedeputeerde was niet gespecificeerd. NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 817, resolutie 25 januari 1763; *Archives*, serie 4, deel 4, p. 473, e.v. In Holland en Amsterdam klonk in 1747 bezwaar tegen de terugkeer van Oranje. *De klagende maegt van Holland, verzeld van keer-dicht* (1747). Zie ook: KHA A 31, BI 2, inv.nr. 892 en inv.nr. 898, Installatie Willem v als stadhouder, 1766.
- 36 Johan Willem Friso, stadhouder van Friesland en Groningen, werd in 1705 en 1707 niet toegelaten in de Raad van State. NL-HaNA, Stadhoudelijke Secretarie, 1.01.50, inv.nr. 1359, Stukken afkomstig van de Staten-Generaal betreffende het niet toelaten van Johan Willem Friso als stadhouder van Friesland en Groningen in de Raad van State, van de jaren 1705, 1707, 1 stuk. Zie ook: Knuttel 09686, *Korte aenmerkinge* (z.p. 1668) 13.

- 37 KHA A31, inv.nr. 932, Briefwisseling van de stadhouder met de griffiers, Fagel aan Willem v, 22 juni 1774.
- 38 Zie bijvoorbeeld: KHA A 31, inv.nr. 931, Fagel aan Willem v, 27 augustus 1771. Van Hardenbroek noteerde hoe deze patstelling uitmondde in een treurige praktijk waarin 'provincien tegen provincien opkomen, omme des doende de regenten in verdenking bij 't gemeen te brengen en door de daer uitspruitende confusien nog meerder gesag te verkrijgen.' Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel I, p. 362; *Archives*, serie 5, deel I, p. 265-266, 29 en 30 augustus 1771.
- 39 KHA A 31, inv.nr. 932, Fagel aan Willem v, 22 juni 1774.
- 40 Ibidem, Fagel aan Willem v, 23 augustus 1773.
- 41 Van Nimwegen, *De Nederlandse Burgeroorlog*, 142-145; J.A.F. de Jongste, 'The Restoration of the Orangist Regime in 1747', in: M.C. Jacob en W.W. Mijnhardt (red.), *The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment, and Revolution* (Ithaca and Londen 1992) 32-59, aldaar 38-39; *Archives*, serie 5, deel 3, p. 132. 14 augustus 1782, Willem v toespraak in Secretet Besogne.
- 42 *NNJ*, februari 1782, p. 141; Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel III, p. 251. Iddekinge sloot hiermee aan bij de orangistische visie op de constitutie van de Republiek. Zie voor het gebruik van het constitutionele argument ter verdediging van de stadhouder uitgebreider: L. Hansma, *Oranje drijven. Orangisme in de Nederlandse politieke cultuur 1780-1813* (Hilversum 2019) 45-49; Klein, *Patriots republikenisme*, 199-202. In de Zuidelijke Nederlanden bestond een vergelijkbaar discours: A. de Dijn, "'In overeenstemming met onze zeden en gewoonten". De intellectuele context van de eerst Belgische constitutie' *BMGN-LCHR* 117:1 (2002) 25-45.
- 43 *Archives*, serie 5, deel 3, p. 329-330, Fagel aan Willem v, 29 september 1785; Van Sas, 'Politiek als leerproces. Het patriotisme in Utrecht, 1783-1787', in: idem, *De metamorfose*, 230-253.
- 44 Zwitzer, 'Het quotenstelsel onder de Republiek', 18-19 en 33-34; Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel v, p. 659-660; idem, *Gedenkschriften*, deel VI, p. 221; *NNJ* 1786, p. 185-190; Van Sas, 'Politiek als leerproces', 250.
- 45 Willem v weigerde te begrijpen dat zijn weinig scrupuleuze gebruik van het constitutionele kader van de Republiek juist datgene was wat de gematigde patriotten tegen de borst stuitte en de haat van de radicalen tegen zijn persoon voedde. Van Nimwegen, *De Nederlandse Burgeroorlog*, 195; Aerts, 'Een staat in verbouwing', 38-39; *NNJ* 1787, deel 5, p. 4577-4579.
- 46 Wraakzucht: Knuttel 21911 *Derde naamlijst. Van alle personen, door de geheele Republiek. Dewelke na de gezeegende omwenteling van 1787 [...] zijn gestraft* (Kampen 1790); *NNJ*, 3 juli 1788, p. 1095-1096; J. Rosendaal, *Bataven!: Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk, 1787-1795* (Nijmegen 2003) 44-54; Van Nimwegen, *De Nederlandse burgeroorlog*, 292-301. Rapport financiewezen: Zwitzer, 'Het quotenstelsel onder de Republiek', 18-19 en 33-34; *NNJ*, 1790, deel II, vanaf p. 486 en p. 493-494. Resoluties 19 en 21 mei 1790 (rapport), gebreken geëlimineerd resolutie 7 september 1792.
- 47 Volgens de tool van het IISG staat een bedrag van fl. 10.000,- in 1790 gelijk aan een bedrag van € 95.578,73 in 2018.
- 48 NL-HaNA, Fagel suppl., 1.10.94, inv.nr. 73, Afschriften van akten en resoluties

- van de Staten-Generaal betreffende de sessie van prinsen van Oranje in de Raad van State. 1600, 1638, 1747 en 1790 (resolutie 20 augustus 1790). 1 omslag. Zie ook: *NNJ*, 1790, deel III, p. 1900.
- 49 NL-HaNA, Fagel suppl., 1.10.94, inv.nr. 73, resolutie 20 augustus 1790.
- 50 NL-HaNA, Fagel suppl., 1.10.94, inv.nr. 73, resolutie 24 augustus 1790; *NNJ*, 1790, deel III, p. 1907. De *Rotterdamse courant* van 26-8-1790 meldde dat de ‘Armstoel geplaatst [was] tegenover de Stoel van den Heer President.’
- 51 NL-HaNA, Fagel suppl., 1.10.94, inv.nr. 73, resolutie 25 augustus 1790; *NNJ*, 1790, deel III, p. 1910. Op 26 augustus stelde Willem v zijn zoon plechtig voor als *Generaal van de infanterie* op de Parade en beide heren woonden deliberaties van de Raad van State bij, aldus de *Ommelander courant*, 31-8-1790; *Amsterdamsche courant*, 26-8-1790. Zie ook *Rotterdamse courant*, 26-8-1790; *Oprechte Haerlemsche courant*, 26-8-1790.
- 52 J. Koch, *Oranje in revolutie & oorlog: een Europese geschiedenis, 1772-1890* (Amsterdam 2018) 26-27; idem, *Koning Willem I*, 70-72.
- 288 53 Heringa, *De eer en hoogheid*, 375-376.
- 54 KHA A 31, inv.nr. 1001, Anoniem voorstel tot een nationale verzoening in te dienen door de stadhouder bij de Staten-Generaal ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum, ca.1790-1791, 1 omslag. Resolutie 15 februari 1788 specificeerde uitzonderingen op de amnestie. Zie ook: Van Sas, ‘Scenario’s voor een onvoltooide revolutie, 1795-1798’, in: idem, *De metamorfose*, 277-291, aldaar 278-279.
- 55 De expliciete verwijzingen die Van Hogendorp maakte naar de ‘rechten van de stadhouderlijke waardigheid’ in de Grondwet verdwenen op aandringen van Van Aylva, Van Humalda en Röell. *Ontstaan der Grondwet*, deel I, vergadering 6 januari 1814, p. 160-161; D. Slijkerman, *Wonderjaren: Gijsbert Karel van Hogendorp, wegbereider van Nederland* (Amsterdam 2013) 136-137. Zie ook: *Ontstaan der Grondwet*, deel I, de Souvereine Vorst aan G.K. van Hogendorp, 19 december 1813, p. 35; vergadering 7 januari 1814, p. 179; vergadering 10 januari 1814, p. 182-185 en vergadering 28 februari 1814, p. 437; vgl. Jakobsen, ‘The formation of parliamentarism’, 100-101.
- 56 Slijkerman, *Wonderjaren*, 137.
- 57 De zuidelijke leden van de constitutiecommissie wilden uitbreiding van het begrotingsrecht, maar kregen niet meer voor elkaar dan een begroting die voor tien jaar vaststond. Witte, ‘De Grondwet’, 35.
- 58 Alle overige uitgaven waren de verantwoordelijkheid van de Provinciale Staten, reflecteerde Elout. *Ontstaan der Grondwet*, deel I, vergadering 4 januari 1814, p. 135.
- 59 Koch, *Koning Willem I*, 248-249; Prins, ‘De Raad van State, 1814-1862’, 158; *Ontstaan der Grondwet*, deel I, grondwet 1814, p. 43, 45 en 451; *Ontstaan der Grondwet*, deel II, 1815, vergadering 20 mei 1815, p. 182; NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6081A, Stukken betreffende het lidmaatschap van de prins van Oranje van de Raad van State. 1829-1840 1 pak. De grondwet van 1848 maakte – tot onvrede van Willem III – een einde aan de gewoonte alle meerderjarige prinsen bij belangrijke beleidszaken te betrekken. Aerts, *Thorbecke wil het*, 410.
- 60 Slijkerman, *Wonderjaren*, 143.
- 61 KHA A 35, XVIII, inv.nr. 42, XVIII. Stukken betreffende het aannemen van het

- ontwerp van de grondwet en de inhuldiging van Willem Frederik als soeverein vorst, 1814. Deels afschriften. 1 omslag; NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6539, Ontwerp-proclamatie, programma van het ceremonieel en openingsrede der vergadering van zeshonderd aanzienlijken, opgemaakt ter gelegenheid van de stemming over de Grondwet. 1814 mrt. 1 omslag. Koch, *Koning Willem I*, 254-257; NL-HaNA Familiearchief Van Hoogstraten, 2.21.333.01, inv. nr. 31, Stukken betreffende diverse overheidsfuncties, nrs. 349-361. Omslag "Formatie van de Lijsten der Notabelen, februari 1814".
- 62 *Ontstaan der Grondwet*, deel I, n. 167, p. 493. G.K. van Hogendorp aan Willem Frederik, 11 maart 1814; Van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, deel v, p. 331 en 337.
- 63 *Ontstaan der Grondwet*, deel I, p. 572, 'verontschuldigen van notabelen.'
- 64 *Ontstaan der Grondwet*, deel I, n. 169, p. 494. De Gijsselaar aan Van Maanen, 22 maart 1814.
- 65 *Ontstaan der Grondwet*, deel I, vergadering 5 februari 1814, p. 384.
- 66 *Ontstaan der Grondwet*, deel I, n. 170, p. 495. Van Maanen aan Cornelis de Gijsselaar, 23 maart 1814. De Gijsselaar klopte niet veel later aan bij Willem Frederik voor een ambt. Van Hogendorp adviseerde dat 'Van den ouden Gijsselaar geloof ik dat UkH de beste partij kan trekken in de Rekenkamer, alzo hij dat soort van werk nog al verstaat.' NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6090, Onderhandse en vertrouwelijke brieven en rapporten aan Z.K.H. van de hierna genoemde hoofden van departement en hoge ambtenaren. 1813-1821, 2 pakken, (G.K. van Hogendorp) 21 april 1814, n. 153.
- 67 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6054, Verbaal van de vergadering van aanzienlijken door Z.K.H. bij besluit d.d. 2 maart 1814, nr. 14 bijeengeroepen in de Nieuwe Kerk te Amsterdam op 29 maart daaraanvolgend, met bijlagen nrs. 1-3, 6-8, benevens lijsten der stemmingen over de Grondwet gehouden in de afdelingen. 1814 1 pak.
- 68 Hiermee sloot de inhuldiging aan bij de oude constitutionele traditie: Blockmans, 'Breaking the rules', 193; Schwengelbeck, *Die Politik des Zeremoniells*, 88-97.
- 69 *Ontstaan der Grondwet*, deel I, vergadering 11 februari 1814, p. 426 (zie aangepast formulier p. 450). Elout legde uit waarom dit woord was gekozen. De Staten-Generaal waren volgens hem gelijk aan de Provinciale Staten onder Karel v. Hier tastte Elout mis volgens zijn commissiegenoten. De gerestaureerde Staten-Generaal waren met een hoger gezag bekleed dan de Provinciale Staten onder de Habsburgers. De grondwet voorzag zelfs in provinciale huldigen, maar Willem Frederik ontving in Den Haag schriftelijk de verklaring van inhuldiging van alle provincies. NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6057, Akten van hulde opgemaakt ingevolge art. 31 der Grondwet van 1814, 1 doos; E. Elzinga, *Theater van staat: oude tradities rond een jong koningschap* (Apeldoorn 1990) 10.
- 70 E. van Raalte, *De geschiedenis van de opening der Staten-Generaal van 1814 tot 1952: een staatsrechtelijk-geschiedkundige verhandeling* ('s-Gravenhage 1952) 22; NL-HaNA, Verhuell, 2.21.004.04, inv.nr. 235, stukken betreffende de plechtige ontvangst van koning Lodewijk Napoleon en zijn gemalin te 's-Gravenhage en te Amsterdam 1806, 1 omslag.

- 71 Van Raalte, *De geschiedenis van de opening*, 22-23.
- 72 Prins, 'De Raad van State, 1814-1862', 155-169.
- 73 Koch, *Koning Willem I*, 276-277; Van Sas, 'Nationaliteit in de schaduw van de Gouden Eeuw. Nationale cultuur en vaderlands verleden, 1780-1914', in: idem, *De metamorfose*, 551-566, aldaar 556-557; idem, 'Het Grote Nederland van Willem I. Een schone slaapster die niet wakker wilde worden', in: idem, *De metamorfose*, 399-411, aldaar 404-406; NL-HaNA, Eerste Kamer 1814-1945, 2.02.13, inv.nr. 592, Stukken betreffende de inhuldiging van de koning(in). 1815-1898, inv.nr. 592, 1815, 1840 en 1849 1 omslag.
- 74 Een dag voor de inhuldiging schreef Spaen Lalecq aan de koning dat hij geïnformeerd was, 'dat volgens een constant en aloud gebruik, de Souveraine vorsten bij hunnen inhuldiging een of meer' wapenherauten tot ridder geslagen hadden. KHA A 35, XVIII, inv.nr. 47, Stukken betreffende de inhuldiging van Willem Frederik te Brussel, 1815. 1 omslag. Brief 20 september 1815, Spaen Lalecq aan de koning.
- 75 Koch, *Koning Willem I*, 289-291; Van Raalte, *De geschiedenis van de opening*, 30; vgl. Scholz, *Die imaginierte Restauration*, 58-72.
- 76 *Ontstaan der Grondwet*, deel II, vergadering 8 mei 1815, p. 104; Koch, *Koning Willem I*, 277 en 287; (over Van Maanen) Van Sas, "'Onder waarborging'", 463.
- 77 Van Raalte, *De geschiedenis van de opening*, 25-27; Koch, *Koning Willem I*, 294; vgl. Ihalainen, *Agents of the people*, 45-50.
- 78 NL-HaNA, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2.02.22, inv.nr. 3406, Stukken betreffende de opening van vergaderingen van de Staten-Generaal: programma's van opening der zitting, troonredes en ontwerpen van adressen van antwoord. 1 omslag; NL-HaNA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, 2.02.13, inv.nr. 11, Opening, reces, hervatting der werkzaamheden en sluiting; Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel III, p. 218-219; *Gedenkstukken*, deel 8, band 1, n.1, p. 3. James aan Lord Castlereagh, 27 oktober 1815; Six, *De troonrede*, 16 en 39. Merkt hierover op dat de Zweedse Riksdagsordning in art. 34 wel een wettelijk *vóórschrift* meegeeft.
- 79 ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 3, 21 augustus 1816, 1v.
- 80 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel III, p. 218.
- 81 ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 5, 7 november 1818.
- 82 Ibidem, 11 november 1818, f.9r (plan); 26 november 1818 (rapporten Afdelingen); 31 december 1818 (rapport Centrale Afdeling); ibidem, inv.nr. 8, 26 november 1819 (besluit). De Eerste Kamer ging akkoord met het benoemen van de commissie van redactie uit het midden van de Verenigde Vergadering en met de evenredige samenstelling. Maar in plaats van eerst nog in de Kamers afzonderlijk besproken te worden, mocht het ontwerp direct naar de Tweede Kamer. Zie voor plan Tweede Kamer: NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, 'Confidentieel verbaal' vertrouwelijke en onderhandse correspondentie van de secretaris van Staat baron G.J. de Mey van Streefkerk. 1818-1835, inv.nr. 6025, De Mey van Streefkerk aan Dubus de Gisignies, 16 februari 1819 en 15 Maart 1819; HTK 1818-1819 *Bijl.* xxv, p. 582. 'Voorstel van den heer Dubus de Gisignies omtrent het ceremonieel.'; De Geer, *Antecedenten*, p. 48.
- 83 ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 14, 21 december 1827.

- 84 Onnauwkeurigheden in de Franse versie vatte de Eerste Kamer niet op als 'halszaak'. Het Adres werd in het Nederlands voorgelezen aan de koning, omdat hij zijn Aanspraak altijd in het Nederlands hield. ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 9, 31 oktober 1822, f. 6v.-7v; inv.nr. 10, 30 oktober 1823, f.7r.
- 85 *Dagboek Willem de Clercq*, deel XII (1825), p. 113; De Bosch Kemper, *Staatskundige geschiedenis*, 619-620 (collegium) en 629 (concordaat); NL-HaNA, BiZa / Geheim Archief, 2.04.26.01, inv.nr. 11, 7 september 1826; 13 september 1826. Missive gestuurd 10 september 1825, Binnenlandse Zaken antwoordde op 27 september 1825. Zie ook missive 7 september 1826; missive 2 september 1827 – rapport 14 oktober 1827; missive 12 september 1828 – rapport 19 oktober 1828; missive 29 augustus 1829 – rapport 22 september 1829.
- 86 Six, *De troonrede*, 102-106; HTK 1826-1827, 6 november 1826, p. 23-24. Archief-technisch blijkt bovendien dat voor de Staatssecretarie de opening en sluiting van de Staten-Generaal vanaf 1826 direct verband hield met de behandeling van de begroting. NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6813, Stukken betreffende de opening en sluiting der Staten-Generaal en de behandeling der begroting tijdens de zittingsjaren 1826-1827, 1828-1829, 1829-1830, 1830-1831, 1836-1837, 1838-1839 en 1839-1840. 1 omslag.
- 87 HTK 1827-1828, verslagen van het verhandelde in de geheime zittingen van 20 en 23 oktober 1827, p. 18-19. Aanpassingen betroffen reacties op uitspraken koning over publicatie pauselijke Bul. Van Alphen, Tammo Sypkens, Collot d'Escury van Heinenoord, Repelaer, Duvelaer van de Spiegel keerden zich tegen wijziging doorgevoerd in het Adres van Antwoord.
- 88 ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 14, 21 december 1827. (voorstel Röell) De voorzitter van de Verenigde Vergadering zou voor elke Kamer afzonderlijk een commissie instellen. De Tweede Kamercommissie stelde het ontwerp op, maar alvorens dit voor te leggen aan de eigen Kamer, stuurde de commissie een afschrift naar de Eerste Kamervoorzitter. Deze legde het voor aan de commissie van onderzoek. Via de Eerste Kamervoorzitter vernam de Tweede Kamercommissie welke kanttekeningen de Eerste Kamercommissie had geplaatst.
- 89 Ibidem.
- 90 'attaquent précisément dans ses intérêts les plus chers.' *Gedenkstukken*, deel 9, band 1, p. 299. Frank aan Metternich, 23 oktober 1828 (citaat); *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, n. 518, p. 943. Dirk aan Willem van Hogendorp, 7 november 1828; *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, n. 217, p. 427. Van Maanen en Van Gobbelschroy aan den koning, 23 november 1828.
- 91 'Quand on réfléchit en quelle occasion solennelle, par quel acte et devant quel corps politiques le reproche est adressé à quelques assemblées provinciales, on ne peut se dissimuler l'importance de la réponse.' HTK 1828-1829, 28 oktober 1828, p. 32. (Le Hon)
- 92 HTK 1828-1829, 23 oktober 1828, p. 12; HTK 1828-1829, 27 oktober 1828, p. 14-17; 28 oktober, p. 32-34.
- 93 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, 661; HTK 1828-1829, 28 oktober 1828, p. 32.

- 94 NL-HaNA, Jorissen, 2.21.008.77, inv.nr. 66, Gedenkschriften van W. F. Baron Röell, 'over 1828-1829', p. 3.
- 95 *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, n. 351. Van Gobbelschroy aan den koning, 10 september 1829; *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, n. 362, p. 662. Box aan van Maanen, 15 oktober 1829; *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, n.368, p. 667. Box aan Van Maanen, 23 oktober 1829.
- 96 HTK 1829-1830, *Bijl.* p. 1-3, aldaar 3. 'Troonrede en Adres van Antwoord.'
- 97 Ibidem.
- 98 *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, n. 561, p. 905-907. Röell aan J.W. Dedel, 27 januari 1830.
- 99 ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 16, 30 oktober 1829; Witte, *Het verloren koninkrijk*, 124. De koning antwoordde De Gavre bij de aanbieding: 'J'avais droit de compter sur le concours des deux Chambres pour accomplir tout le bien que je méditais; mon cœur s'afflige de voir des députés des départements déclarer que, de leur part, ce concours n'existe pas. J'ai annoncé mes résolutions –; elles sont immuables; mes ministres vous feront connaître mes intentions.' *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel I, n. 285, p. 279. Van Assen aan Groen, ca. 20 maart 1830.
- 292 100 ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 16, 19 december 1829.
- 101 Zuidelijke Kamerleden vonden dat zij als volksvertegenwoordigers de koning de ernst van de grieven moesten doen inzien. Zij wensten de inhoud van de petitities in een Adres aan de koning aan te bieden. Het Zuiden deed een beroep op het verleden om de grieven van het volk te legitimeren. In 1829 zijn twee van de oorspronkelijke lijsten met handtekeningen van het Verbond der Edelen uit 1566 gestolen, de eerste grootschalige petitie in de geschiedenis van de Lage Landen. NL-HaNA, Maanen, van, 2.21.114, inv.nr. 393, Perkamenten omslag, waarin zijn ingenaaid geweest belangrijke stukken tot de troubles betrekkelijk en twee der oorspronkelijke lijsten der Verbonden Edelen door hen ondertekend, met aantekening over de diefstal van deze stukken in 1829. 16 eeuw en 1829, 2 stukken.
- 102 Van Sas, 'Nationaliteit in de schaduw', 556-557; Van Zanten, *Schielijk*, 261; Beyen, 'Terug naar het oude Vaderland', 138-173.
- 103 'Dans le nord, fier d'avoir conquis son indépendance, dont il a recueilli des fruits si abondants, le peuple avait contracté l'habitude de s'abandonner avec une aveugle confiance aux soins de son gouvernement tout paternel, mais aristocratique par son essence, puisque la nation n'y coopérait que par l'entremise des magistrats des villes principales et par les députés de la noblesse. L'autorité dont a joui, à plusieurs reprises, la maison d'Orange avait accoutumé le peuple à voir dans les princes de cette maison d'Orange le contre-poids naturel des prétentions aristocratiques, et chaque évolution dans les Provinces-Unies a eu pour but de protéger le peuple contre l'empiétement de l'aristocratie, en s'appuyant sur cette autorité, chérie surtout des classes inférieures.' HTK 1828-1829, 27 februari 1829, p. 360; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, p. 677; vgl. Pollmann, *Memory in early modern Europe*, 79, 105-117; Jensen, *Vieren van vrede*, 167.
- 104 'Si l'on considère ensuite la liberté solide et vraiment pratique dont nos provinces ont joui, et qu'on la compare à la liberté de théorie, cruellement démentie

- par les faits, qui nous a été importée en 1795 et qui a dégénéré dans le plus cruel despotisme militaire, certes alors il n'est pas étonnant que nous nous méfiions des déclarations exaltées de quelques journaux, que nous repoussions des institutions qui nous rappellent le joug honteux que nous avons secoué, et que nous nous serrions autour de l'étendard de la maison d'Orange, qui a été quatre fois l'ancre de notre salut.' HTK 1828-1829, 27 februari 1829, p. 360.
- 105 'Enfin ce qu'il y a de fixe, que l'affection pour le gouvernement et pour la personne du roi, dont les bonnes intentions et les soins infatigables méritent tant de reconnaissance, diminue journellement non seulement, mais que dans les provinces du nord, dans celle de Hollande particulièrement, il y a un mécontentement et une humeur très sérieuse, que rappellent les années 1785, '86 et '87 à ceux qui vivaient alors.' *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 344-345. Van der Duyn aan Van der Capellen. Zie ook: ibidem, p. 367, 12 mei 1825.
- 106 NL-HaNA, Jorissen, 2.21.008.77, inv.nr. 66, 'over 1828-1829', De Potter (p. 20) en 1787 (p. 24); Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 250.
- 107 *Gedenkstukken*, deel 10, band 3, n.13, p. 14-16. Walburg-Truchess aan Frederik Willem III, 13 september 1830; *Gedenkstukken*, deel 10, band 4, n. 138. p. 155. De Knyff aan Van Maanen, 17 september 1830; ibidem, p. 74. Van Tets aan den koning, 2 september 1830; ibidem, n. 237, p. 252. Van der Duyn aan Van der Capellen, 28 oktober 1830; HTK 1830-1831, 25 oktober 1830, p. 10. 'Troonrede en Adres van Antwoord.'
- 108 *Gedenkstukken*, deel 10, band 4, n. 131, p. 151. Van Zuylen aan Van der Hoop, 14 september 1830.
- 109 *Gedenkstukken*, deel 10, band 4, n. 148, p. 162-163. Van der Duyn aan Van der Capellen, 22 september 1830.
- 110 HTK 1830, 21 september 1830, p. 23.
- 111 Ibidem, comité-generaal 20 september 1830, p. 20.
- 112 HEK 1830, 22 september 1830, p. 91.
- 113 HTK 1830-1831, 28 oktober 1830, p. 11.
- 114 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 10 januari 1832.
- 115 Tresoar 324 Daam Fockema, inv.nr. 251, diverse handschriften van Daam Fockema. dinsdag 3 januari 1832 – buitengewone staatsbehoeften.
- 116 HTK 1831-1832, 4 januari 1832, p. 199.
- 117 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 10 januari 1832.
- 118 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 15 april 1831.
- 119 Van Nimwegen, *De Nederlandse Burgeroorlog*, 142-145; *Archives*, serie 5, deel 3, Willem v aan Fagel, 30 augustus 1786; ibidem, Fagel aan Willem v, 31 augustus 1786, p. 404-405.
- 120 Koch, *Koning Willem I*, 319-324.
- 121 *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel I, n. 457, p. 467. Groen aan C.J. van Assen, 6 augustus 1831; ibidem, p. 470 en noot 2. C.J. van Assen aan Groen, 12 augustus 1831.
- 122 Leiden, UB, BPL 1562, C.J. van Assen aan Luzac, 10 en 15 april 1831; Van Zanten, *Schielijk*, 328.
- 123 T. Pfeil, 'Schuldencrisis, kredietfinanciering en belastinghervorming onder Willem I', in: I. De Haan, e.a. (red.), *Een nieuwe staat: het begin van het Koninkrijk*

- der Nederlanden* (Amsterdam 2013) 211-220, aldaar 213-214.
- 124 HTK 1831-1832, 21 oktober 1831, p. 9; NL-HaNA, Thorbecke, 2.21.161, inv.nr. 44, Luzac aan Thorbecke, 15 oktober 1836; *Gedenkstukken*, deel 10, band 5, n. 329, p. 628. Van Zuylen aan Van der Hoop, 20 oktober 1836; Aerts, *Thorbecke wil het*, 272.
- 125 NL-HaNA, Maanen, van, 2.21.114, inv.nr. 215, Aanteekening van de in de dubbele Tweede en in de Eerste Kamer gehouden beraadslagingen over de 13 ontwerpen, 27 Augustus 1840-5 September 1840, 31 augustus 1840, 3v.
- 126 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 13 juni 1840. De beperkte bevoegdheid van de ceremoniële zitting verklaart waarom de politieke ontevredenheid aanhield. Aerts, *Thorbecke wil het*, 281-282.
- 127 *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel II, n. 454, p. 323. Groen aan C.J. van Assen, 17 augustus 1840; Aerts, *Thorbecke wil het*, 279.
- 128 Geciteerd in Six, *De troonrede*, 36.
- 294 129 Thorbecke bepleitte in zijn *Aantekening* dat de samenstelling van de redactie-commissie minder afhankelijk moest zijn van de Kamervoorzitter. Six, *De troonrede*, 53; Aerts, *Thorbecke wil het*, 277-279.
- 130 Van Sas, “‘Onder waarborging’”, 471.
- 131 Koch, *Koning Willem I*, 534-536.
- 132 HTK Buitengewone zitting 1840, 1 september 1840, p. 131.
- 133 Van Zanten, *Koning Willem II*, 371; J.J.F. Wap, *Gedenboek der Inhuldiging en Feesttogten Zijne Majesteit Willem II* (’s-Hertogenbosch 1842) p. 17. Nummer acht van de in totaal 19 tribunes viel toe aan journalisten wier aanwezigheid de boodschap van openheid en grootsheid van de ceremonie versterkten. Tribune nr. 4 was bestemd voor de vrouwen van de Kamerleden. Dit was de enige tribune die met witte stof was omkleed, waaraan franjes van de nationale kleur hingen.
- 134 Leiden, UB, BPL 1561, G.W. Verwey Mejan aan Luzac, nr. 9, 19 oktober 1840. Op 19 oktober opende Willem II Staten-Generaal en zijn inhuldiging vond plaats op 28 november.
- 135 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 15 oktober 1840.
- 136 Leiden, UB, BPL 1561, Verwey Mejan aan Luzac, nr. 10, 20 november 1840. Willem I had sinds 1822 het Amortisatiesyndicaat gebruikt om de begroting op het oog sluitend te maken. Na de ontmanteling bleek dat er daardoor bijna 4,5 miljoen gulden boven op het begrotingstekort van ruim 17 miljoen gulden moest worden opgeteld.
- 137 HTK 1841-1842, 7 oktober 1841, p. 370. Wetsontwerp tot vaststelling hoofdstuk 1, Huis des Konings met 38 tegen 14 stemmen aangenomen; HTK 1845-1846; Landheer, ‘Afrekenen met het verleden’, 226-227.
- 138 HTK 1841-1842, 7 oktober 1841, p. 359. Zie ook noot 1: Van Rechteren hield volgens de *Delftsche Courant* van woensdag 13 oktober 1841 ‘eene der merkwaardigste redevoeringen, die in deze gedenkwaardige beraadslagingen zijn gehouden.’
- 139 Jakobsen, ‘The formation of parliamentarism’, 103; vgl. Pollmann, *Memory in early modern Europe*, 71 en 195; P. Ihalainen, ‘The 18th-century traditions of representation in a new age of revolution. History politics in the Swedish and Finnish parliaments, 1917-1919’ *Scandinavian Journal of History* 40:1 (2015) 70-96.

- 140 Vgl. Sh.M. Rai, 'Analysing ceremony and ritual in parliament' *The Journal of Legislative Studies* 16:3 (2010) 284-297, aldaar 292; E. Muir, *Ritual in early modern Europe* (Cambridge 1997) 230-231.
- 141 M. Več, "Technische" tegen "symbolische" Verfahrensformen? Die Normierungen und Ausdifferenzierung der Gesandtenränge nach der juristischen und politischen Literatur des 18. und 19. Jahrhunderts', in: Stollberg-Rilinger (red.), *Vormoderne politische Verfahren*, 559-587, aldaar 578-580; Thamer, 'Die Wiederkehr des Gleichen oder das Verblissen der Tradition?', 573-587; Schwengelbeck, *Die Politik des Zeremoniells*, 17-19; Schulz, 'Parlamentarische Kulturen in Europa', 15; Muir, *Ritual*, 269-275.
- 142 HTK 1844-1845, 29 oktober 1844, p. 16-18; Van Raalte, *De geschiedenis van de opening*, 91, noot 2. Thorbecke plaatste kanttekeningen bij iets wat *niet* in de Troonrede voorkwam: de noodzaak tot grondwetsherziening. Aerts, *Thorbecke wil het*, 307.
- 143 HTK 1844-1845, 31 oktober 1844, p. 40.
- 144 HTK 1844-1845, 29 oktober 1844, p. 17 (Schooneveld); 30 oktober 1844, p. 20 (Goltstein), 32 (Bruce); HEK 1844-1845, 2 november 1844, p. 687-688; HTK 1844-1845, 11 november 1844, p. 63; NL-HaNA, Rappard, van, 2.21.135, inv.nr. 105, W.L.F.Ch. van Rappard aan A.G.A., november 1844. Tien Tweede Kamerleden lieten in de notulen aantekenen het hier niet mee eens te zijn. Aerts, *Thorbecke wil het*, 307 en 320; Pippel, *Het Reglement van Orde*, 28.
- 145 Six, *De troonrede*, 50. "Mijne innige overtuiging zegt Mij, dat het beter ware de beantwoording der Troonrede achterwege te laten." (noot 1); HTK 1845-1846, 6 november 1845, p. 30.
- 146 Pippel, *Het Reglement van Orde*, 28.

6 Verboden macht: de provincies en de Kamerverkiezingen

- 1 'Moins pédant que Repelaer, mais plus dédaigneux, [Van der Hoop] voulut aussi me faire sentir qu'un dévouement absolu aux volontés du gouvernement était le seul parti que j'avais à prendre.' HUA, 274 Familie Ortt, 27 maart 1820, p. 10.
- 2 R. de Jong en M. Rutjes, 'Slecht gekozen. Politieke vertegenwoordiging en electorale wanpraktijken in Nederland, 1795-1917' *TvG* 128:4 (2015) 579-598, aldaar 586-587; Blok, *Stemmen en kiezen*, 24-26 en 28; C.B. Wels, 'Stemmen en kiezen, 1795-1922' *TvG* 92:3 (1979) 313-332, aldaar 323-326; Van Zanten, *Schielijk*, 137; Prins, 'De Restauratie (1814-1848)', 180; Kossmann, *De Lage Landen*, deel 1, 103. Zie voor de langere termijn: De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, met name hoofdstuk 3; J. van Zanten, 'De electorale negentiende eeuw in vogelvlucht, 1814-1917' *De Moderne Tijd* 1:3-4 (2017) 236-246, alsook de overige bijdragen aan dit themanummer over het kiesrecht.
- 3 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, 705.
- 4 Aerts, 'Een staat in verbouwing', 76-77, 83, 105.
- 5 Blok, *Stemmen en kiezen*, 23-24 en 30. Uitzonderingen waren de verkiezingen van Luzac (1828), Van Dam van Isselt (1829), Van Nes (1830) en Bruce (1839). Zij versloegen bij hun verkiezing een herkiesbaar lid.

- 6 Meerts, *Kamerleden 1815-1830*, 33. Zie ook: *Gedenkstukken*, deel 8, band 2, p. 194, 219 en 516-517; NL-HaNA, Van Maanen, 2.21.114, inv.nr. 81, 16 september 1821. De Jongh aan Van Maanen; ARA toegang 441 Pierre-Joseph Van Gobbelschroy, inv.nr. 18, o.a. stukken 27 mei 1826 t/m 7 juni 1826, 15 en 29 juni 1826, 1 en 10 juli.
- 7 *Ontstaan der grondwet*, deel II, grondwet 1815, p. 632; ibidem, deel I, grondwet 1814, p. 455.
- 8 Aerts, *Thorbecke wil het*, 629.
- 9 Deze laatste vraag is geagendeerd door Roelevink, 'Opklauteren naar het Binnenhof', 139.
- 10 Zie voor een nuttig schematisch overzicht. Gabriëls, *De heren als dienaren*, 461, bijlage 1.
- 11 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 152 en literatuurverwijzingen in noot 137.
- 12 Gabriëls, *De heren als dienaren*, hoofdstuk 6; T. Kerkhoff, *Hidden morals, explicit scandals: public values and political corruption in the Netherlands (1748-1813)* (Proefschrift Universiteit Leiden 2013) 149-151 e.v.; Van Sas, 'Politiek als leerproces', 230-231.
- 13 Gabriëls, *De heren als dienaren*, 81.
- 14 Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel I, p. 340.
- 15 KHA A31, inv.nr. 938, Briefwisseling van de stadhouder met de griffiers van de Staten-Generaal, 29 augustus 1782.
- 16 Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel II, p. 165 (citaat) en p. 174; Gabriëls, *De heren als dienaren*, 426-427 en 435.
- 17 Van Sas, 'Politiek als leerproces', 232-241.
- 18 D. Smit, 'Provincie en parlement. Regionale vertegenwoordiging in de Tweede Kamer, 1815-heden' *Regio versus randstad. JPG* (2018) 9-19; vgl. Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 157-161; Ihalainen, 'Parliament as a conceptual nexus', 8; Palonen, *Parliamentary thinking*, 38-39.
- 19 Zetelverdeling 1815-1830: Noord-Brabant 7, Zuid-Brabant 8, Limburg 4, Gelderland 6, Luik 6, Oost-Vlaanderen 10, West-Vlaanderen 8, Henegouwen 8, Holland 22, Zeeland 3, Namen 2, Antwerpen 5, Utrecht 3, Friesland 5, Overijssel 4, Groningen 4, Drenthe 1, Luxemburg 4. Na 1830 waren de zuidelijke provincies, inclusief Limburg, niet vertegenwoordigd. In oktober 1840 kwamen er 3 Limburgse afgevaardigden in de Tweede Kamer. Loting eerste derde deel aftredende leden: HTK 1816-1817, 24 januari 1817, p. 164-165.
- 20 Het gelijke zetelaantal van de noordelijke en zuidelijke provincies bleek een cruciale weeffout in de grondwet, die zuidelijke gevoelens van discriminatie voedde. Witte, 'De Grondwet', 36; Marteel, *The intellectual origins*, 43.
- 21 B. de Vries, 'Een weldadig verschil? Standsbesef en het onbehagen van de burgerij' *DNE* 22:1 (1998) 25-38, aldaar 29; Blok, *Stemmen en kiezen*, 125.
- 22 HTK 1820-1821, 23 oktober 1820, p. 13 en 17; Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel VI, p. 211-213; *Jaarboeken-Stuart* (1821, deel I) p. 213; *Ontstaan der grondwet*, deel II, 1815, p. 164. Art. 59 (werd 81) zo aangepast dat er een verbod kwam op benoeming van leden binnen de derde graad van bloedverwantschap of zwagerschap uitsluitend waar het leden betrof die vanwege dezelfde provincie werden benoemd. Vgl. Gabriëls, *De heren als dienaren*, 329.

- 23 *Ontstaan der grondwet*, deel I, grondwet 1814, p. 348-349, 353 en 456. 'Ik zweer, (verklaar) dat ik, om tot lid van de vergadering der Staten-Generaal te worden benoemd, directelijk of indirectelijk aan geene personen, 't zij in of buiten het bestuur, onder wat naam of voorwendsel ook eenige giften of gaven heb beloofd of gegeven, noch te beloven of geven zal. Ik zweer, (beloove) dat ik mij exactelijk zal gedragen naar den inhoud van het plakkaat bij de Staten-Generaal op den 10 December 1715 tegen het geven en nemen van verboden giften, gaven en geschenken, gearresteerd. Zoo waarlijk helpe mij God Almachtig.' NL-HaNA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, 2.02.13, inv.nr. 12, Benoeming van de leden en voorzitter, met ledenlijsten.
- 24 *Ibidem*, deel II, grondwet 1815, p. 172-74 en 264. 'Ik zweer (verklare) dat ik, om tot lid van de tweede kamer der Staten-Generaal te worden benoemd, directelijk of indirectelijk aan geene personen, het zij in of buiten het bestuur, onder wat naam of voorwendsel ook, eenige giften of gaven beloofd of gegeven heb, nocht te beloven of geven zal. Ik zweer (belove) dat ik om iets hoegenaamd in deze betrekking te doen of te laten, van niemand hoegenaamd eenige beloften of geschenken aannemen zal, directelijk of indirectelijk. Zoo waarlijk helpe mij God Almagtig.' Huidige tekst eed: 'Ik zweer (verklaar) dat ik, om tot lid van de Staten-Generaal te worden benoemd, rechtstreeks noch middellijk, onder welke naam of welk voorwendsel ook, enige gift of gunst heb gegeven of beloofd. Ik zweer (verklaar en belooft), dat ik, om iets in dit ambt te doen of te laten, rechtstreeks noch middellijk enige belofte heb aangenomen of zal aannemen. Ik zweer (beloof) trouw aan de Koning, aan het Statuut voor het Koninkrijk en aan de Grondwet. Ik zweer (beloof) dat ik de plichten die mijn ambt oplegt getrouw zal vervullen.'
- 25 *Ontstaan der grondwet*, deel II, vergadering 19 mei 1815, p. 172-173.
- 26 B. Deseure en D. Smit, 'Pre-revolutionary provinces in a post-Napoleonic state. Piecing together the United Kingdom of the Netherlands, 1813-1815' 133:3 *BMGN-LCHR* (2018) 98-121, aldaar 101-109; Van der Pot, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1815-1819', 258-261. Zie voor de continuïteit van de provinciale instellingen in de Bataafs-Franse tijd: Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 46-57.
- 27 Sluijter, 'Erfelijk pluche', 155, stelde kwantitatief continuïteit vast voor Holland, Zeeland, Friesland en Overijssel. Zie voor Utrecht: R.E. de Bruin, 'Stilte na de storm: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw' 101:4 *BMGN-LCHR* (1986) 510-528, aldaar 518-522. Algemeen: Blok, *Stemmen en kiezen*, 28 en 83-84; Secker, 'Onder koninklijke voogdij', 290.
- 28 Deseure en Smit, 'Pre-revolutionary provinces', 105-107; Blok, *Stemmen en kiezen*, 52.
- 29 A.F.J. Kempen, *Gouvernement tussen kroon en Statenfacties: de positie van vier gouverneurs in het politieke krachtenveld van Noord-Brabant 1813-1830* (Tilburg 1988) 36-42; Kuiper, 'Politiek en bestuur, 1795-1848', 130.
- 30 NL-HaNA, Mollerus, 2.21.005.32, inv.nr. 38, 11 juli 1821. De uitgebreide gouverneursrapporten kwamen in het geheim binnen bij Binnenlandse Zaken. NL-HaNA, BiZa / Geheim Archief, 2.04.26.01, inv.nr. 1-64.
- 31 Deseure, 'Pre-revolutionary provinces', 105; Lok, *Windvanen*, 81-82; N. Randerad, 'Het geplooid land: De pacificerende rol van commissarissen des Konings

- en burgemeesters', in: H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij: Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 134-153, aldaar 139-140.
- 32 KHA A 35, inv.nr. 61, XVIII. "Pro memorie", aantekening van Falck, 29 september 1817.
- 33 Ruim tweederde van de noordelijke leden in de Staten-Generaal van september 1815 is gewoon of buitengewoon lid van de eerste restauratie Staten-Generaal geweest. Meerts, *Kamerleden 1814-1815*, 16. Zie ook bijlage 3 achterin dit boek.
- 34 *Gedenkschriften Anton Reinhardt Falck*, p. 258. Zie over de functie van secretaris van staat: J. Steur, 'Staatssecretarie en kabinet des Konings onder Willem I' *BMHG* 84 (1969) 88-138; Van Sas, 'Het politiek bestel onder koning Willem I', 428; Lok, *Windvanen*, 97-99.
- 35 *Gedenkschriften van Anton Reinhardt Falck*, p. 174.
- 36 *Brieven van A.R. Falck*, n. 90, p. 221. Falck, aan D.J. van Lennep, 11 augustus 1815; NL-HaNA, Bus de Gisignies, du, 2.21.035, inv.nr. 16, Brieven ingekomen bij Du Bus de Gisignies van zijn schoonvader De Deurwaerder en van de directeur der "Wateringue van den Capitalendam" te Gent betreffende de polders in West-Vlaanderen, het onderhoud der dijken enz., n.a.v. beraadslagingen in de Tweede Kamer. 1819 3 stukken.
- 37 Van de 1604 uitgenodigde notabelen verschenen er 1325 in de vergadering. 527 heren stemden voor en 798 tegen het grondwetsontwerp. Een lijstje bevindt zich in: NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6146; *Gedenkschriften van Anton Reinhardt Falck*, p. 383 (citaat). Zie ook: KHA A 35, inv.nr. 59, Staat der voormalige afgevaardigde(n) naar het Wetgevend Lichaam.
- 38 *Gedenkschriften van Anton Reinhardt Falck*, p. 383.
- 39 *Gedenkschriften van Anton Reinhardt Falck*, p. 172.
- 40 Ibidem.
- 41 Van de noordelijke Eerste Kamerleden die Willem I in 1815 benoemde, zat 28 procent nog in deze Kamer in 1830 en dat gold voor 32 procent van de zuidelijke. Acht noordelijke en evenveel zuidelijke Tweede Kamerleden benoemde hij in die periode tot Eerste Kamerlid. Meerts, *Kamerleden 1815-1830*, 14, 30 en 35; Blok, *Stemmen en kiezen*, 23.
- 42 *Brieven van A.R. Falck*, n. 125, p. 233. Falck aan D.J. van Lennep, 26 februari 1817; KHA A 35, XVIII, inv.nr. 62, Leden der Tweede Kamer, aftredend oktober 1817; inv.nr. 63, Tweede Kamer 1817-1818.
- 43 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 338, Van der Duyn van Maasdam aan Van der Capellen, 6 november 1817; KHA A35, XVIII, inv.nr. 66. Brief van Ch. graaf van Lens over de ontevredenheid van Willem Frederik vanwege de verkiezing van graaf de Vilain XIII tot lid van de Staten-Generaal, 1823. 1 stuk, 12 augustus 1823.
- 44 Van de tussen 1816 en 1825 toegetreden noordelijke leden hadden er zeven ervaring opgedaan in 1814. De gewone leden die van de Staten-Generaal (1814) overgingen bleven gemiddeld elf jaar in de Eerste Kamer en tien jaar in de Tweede Kamer zitten. Meerts, *Kamerleden 1814-1815*, 16.
- 45 Zuid-Holland was officieel geen aparte provincie, maar Holland was vanwege de omvang administratief opgedeeld en had daarom twee gouverneurs.
- 46 C.F. Sirtema van Grovestins (red.), *Gedenkschriften van den graaf Van der Duyn*

- van Maasdam en van den Baron van der Cappellen (2e druk, Amsterdam 1859) p. 80-81.
- 47 Van Zanten, *Schielijk*, 152; *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, n. 233, p. 389. H. Croockewit aan Kemper, 12 januari 1819; *ibidem*, n. 234. W. Willink jr. aan Kemper, 22 februari 1819.
- 48 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6025, n. 228. Six van Oterleek aan De Mey van Streefkerk, 15 juli 1819.
- 49 Van Zanten, *Schielijk*, 133-141; Secker, 'Onder koninklijke voogdij', 295; *Gedenkstukken*, deel 8, band 1, p. 373, 384 en 649; NL-HaNA, Jorissen, 2.21.008.77, inv. nr. 66, *Gedenkschriften van W. F. Baron Röell*, n. 34 onderhoud met den koning te Amsterdam, gedurende deszelfs verblijf aldaar, juli 1829, f. 22-23.
- 50 J.H. von Santen, 'Aristocratie en liberalisme', in: C. Dekker en J. Aalbers (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht vanaf 1780* (Utrecht 1997) 111-142, aldaar 115-117; P.A. Blok, e.a. (red.), *Veel tact en de noodige geschiktheid. Gouverneurs en Commissarissen in de provincie Utrecht, 1814-1997* (Utrecht 1997) 23-52; J. Dekker, 'Politieke verhoudingen' in: P. Brusse en J. Dekker (red.), *Geschiedenis van Zeeland*, deel 3 (Zwolle 2013) 169-220, aldaar 209; C.N. Fehrmann, 'Bestuurlijke ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw', in: B. Slicher van Bath, e.a. (red.), *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer 1970) 181-191, aldaar 189-191; L. Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis, 1794-1867', in: P. Tummers, e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis vanaf 1800* (Maastricht 2015) 23-66, aldaar 43-50; A.F.J. van Kempen, 'Een emanciperend gewest: achterstand en ambities in bestuur en politiek', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant. Traditie en modernisering 1796-1890*, deel 1 (Amsterdam 1996) 80-100, aldaar 90-92.
- 51 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 341, en 344-345. Van der Duyn van Maasdam aan Van der Capellen, 4 juni 1818 en 15 mei 1819; NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 120, Van Maanen aan Röell, 15 augustus 1828.
- 52 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, n. 40, p. 50. Röell aan d'Omalius, 12 juli 1816; *ibidem*, n. 41. W.G. van de Poll aan Röell, 13 juli 1816; *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 372. Van Maanen aan Röell, 24 juli 1821.
- 53 NL-HaNA, Mollerus, 2.21.005.32, inv.nr. 38, 16 februari 1819.
- 54 NL-HaNA, KdK, 1816-1840, 2.02.03, inv.nr. 6810, ingekomen brieven van de directeur van de Staatssecretarie, J.G. de Mey van Streefkerk, houdende voornamelijk adviezen aan de Koning, 4 juli 1821.
- 55 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6025, De Brouckère aan De Mey van Streefkerk, 10 juni 1822.
- 56 *ibidem*, n. 1424. De Brouckère aan De Mey van Streefkerk, 17 juli 1822.
- 57 Regeringsgetrouwe graaf uit Belgisch Limburg. Zat acht jaar namens die provincie in de Nederlandse Tweede Kamer. Kamerheer van de koning in Brussel en jagermeester van Limburg.
- 58 Blok, *Stemmen en kiezen*, 30; *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, p. 586. Bergmann aan Van Maanen, 20 mei 1829.
- 59 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6025, n. 1424. De Brouckère aan De Mey van Streefkerk, 17 juli 1822.
- 60 НТК 1825-1826, 22 maart 1826, p. 344-346. Zie bijvoorbeeld het begrotingsdebat

- in december 1826. HTK 1826-1827, 20 t/m 22 december 1826. (Dijckmeester, p. 63-64), (Utenhove, p. 83), (Sandberg, p. 90).
- 61 HTK 1826-1827, 26 april 1827, p. 416-422. (Sandberg).
- 62 HTK 1821-1822, 22 december 1821, p. 79-80. De Kamer nam de wet op de uitgaven aan met 65 tegen 38 stemmen en de wet op de middelen met 69 tegen 34 stemmen. Zie ook Van Zanten, *Schielijk*, 176.
- 63 'Ne disait-on pas que nous sommes encore dans le temps des anciens états généraux ou chacun plaiderait pour sa province!' HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 25 december 1821, p. 251-252.
- 64 Zo bepleitte de Overijsselaar Van Suchtelen de belangen van de Overijsselse branders bij de behandeling van de belastingwet op binnenlandse sterkedrank. De branders hadden hem verzekerd dat de belasting hun bedrijven met sluiting bedreigde. Hij stemde uiteindelijk tegen. HTK 1821-1822, 7 augustus 1822, p. 471.
- 65 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6030, n. 3048. 1827, 'Cette pensée vous accompagnera dans vos foyers et vos commettants sans y enterront.'
- 300 66 'Trahir ma conscience et les vœux de mes commettants.' HTK 1827-1828, 18 december 1827, p. 73; ibidem, 19 december 1827, p. 111.
- 67 Zie ook: Van Zanten, *Schielijk*, 184-185.
- 68 HTK 1821-1822, 15 mei 1822, p. 202-203; HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 15 mei 1822, p. 321-322; 16 mei 1822, p. 323-324.
- 69 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 21 maart 1822, p. 301-302; april 1822, p. 316-317; 22 mei 1822, p. 329.
- 70 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 6 juni 1822, p. 334-335; 5 juli 1822, p. 359. Warins zus Agnes waarschuwde hem al dat zijn tegenstem slecht was gevallen in Amsterdam. Brief 15 juni 1822, p. 339.
- 71 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 5 juli 1822, p. 360; ibidem, 27 augustus 1822, p. 375.
- 72 'Ce petit intrigant, auquel il ne coute rien de dire des mensonges, a pris à Amsterdam le tour patelin, tandis qu'à Haarlem et à La Haye il a dit effrontément que les Amsterdammers ne voulaient point de moi. En effet je ne me fie pas à tous les Amsterdammers. Il y en a dans les états de Hollande qui n'appartiennent pas aux premières familles, et ce ne serait pas la première fois que la jalousie de ces sortes de gens leur eut fait faire des efforts pour écarter un homme de nos familles. C'est ainsi que plus d'une intrigue se sont donné la main.' HUA 274 Familie Ortt, 24 juli 1822, p. 363.
- 73 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 2 augustus, 1822, p. 365; ibidem, 27 augustus 1822, p. 376-377.
- 74 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 7 januari 1824, p. 378.
- 75 Leiden, UB, BPL 1561, Op den Hooff aan L.C. Luzac. 3 oktober 1836. Over de niet-herverkiezing van Van Nes vgl. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, 422 en 427.
- 76 Leiden, UB, BPL 1561, J.G. van Nes aan Luzac, 10 juli 1836.
- 77 Ibidem.
- 78 Leiden, UB, BPL 1562, L.C. Luzac aan C.J. van Assen, 15 juni 1839; Leiden, UB, BPL 1561, G.W. Verwey Mejjan aan L.C. Luzac, 1 juli 1843.
- 79 Leiden, UB, BPL 1561, J.G. van Nes aan Luzac, 2 maart 1843.

- 80 NL-HaNA, Collot d'Escury, 1.10.21, inv.nr. 136, p. 3 en 12; *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 346-347. Van der Duyn aan Van der Capellen, 23 oktober 1819.
- 81 NL-HaNA, Jorissen, 2.21.008.77, inv.nr. 66, *Gedenkschriften van W.F. Baron Röell*, n. 34, f. 18.
- 82 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6146, Lijsten van en beschrijvingen over personen die in aanmerking komen voor de orde van de Nederlandse Leeuw. 1815-1840 1 pak; inv.nr. 6147, Chronologische lijsten van de besluiten houdende benoemingen van grootkruisen, kommandeurs, ridders en broeders in de orde van de Nederlandse Leeuw, 1815-1839.
- 83 NL-HaNA, KdK, 1816-1840, 2.02.03, inv.nr. 6810, De Mey van Streefkerk aan Willem I, 25 augustus 1822; zie ook NL-HaNA, Van Maanen, 2.21.114, inv.nr. 81, Philipse aan Van Maanen, 12 juni 1821.
- 84 NL-HaNA, KdK, 1816-1840, 2.02.03, inv.nr. 6810, De Mey van Streefkerk aan Willem I, 28 augustus 1822.
- 85 Van Zanten, *Schielijk*, 175. Warin wist zijn decoratie buitengewoon lang uit te stellen. Op 2 augustus 1837, na bijna zestien jaar Kamerlidmaatschap, ontving hij een benoeming in de Orde van de Nederlandse Leeuw.
- 86 Kuiper, 'Politiek en bestuur, 1795-1848', 130; J. van Zuthem, 'Een nieuwe provincie 1814-1848', in: M.G.J. Duijvendak (red.), *Geschiedenis van Groningen*, deel III (Zwolle 2009) 55-122, aldaar 74.
- 87 De weigering van de Maastrichtse raad om uitvoering te geven aan de wet op de schutterijen tussen 1819 en 1821 was de directe aanleiding om de stedelijke reglementen te herzien. Van der Pot, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1822-1825', 261-262 en 267; Berkvens, 'Staatkundige', 45.
- 88 De Zeeuwse gouverneur Van Doorn vertrok naar Oost-Vlaanderen, nadat zijn schoonzoon Van Hinlopen in 1826 een zetel had bemachtigd in de Tweede Kamer. In datzelfde jaar viel de Noord-Brabantse gouverneur Van Vredenburg in ongenade, nadat hij de Brabantse Staten niet had weerhouden protest aan te tekenen tegen het *collegium philosophicum*. Willem I degradeerde Van Vredenburg tot gouverneur van Zeeland. De Antwerpse burgemeester Florent ridder van Ertborn nam het Utrechtse gouverneurschap over. Van Tuyll van Serooskerken werd overgeplaatst naar Noord-Holland. Diens voorganger Tets van Goudriaan ontving de ministersportefeuille van Financiën. De Limburgse gouverneur De Brouckère vertrok in 1828 naar de Eerste Kamer, nadat hij de herverkiezing van nota bene zijn eigen liberale zoon niet had kunnen verhinderen en de Staten ook Surlet de Chokier verkozen.
- 89 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6030, nr. 2954. Van Zuylen van Nijevelt aan De Mey van Streefkerk, 5 maart 1827; Y. Kuiper, 'Politiek en bestuur, 1795-1848', 130-132.
- 90 Ibidem, De Mey van Streefkerk aan Van Zuylen van Nijevelt, 8 maart 1827.
- 91 Ibidem.
- 92 Ibidem, Van Zuylen van Nijevelt aan De Mey van Streefkerk, 16 maart 1827; Kuiper, 'Politiek en bestuur, 1795-1848', 131.
- 93 Ibidem, De Mey van Streefkerk aan Van Zuylen van Nijevelt, 17 maart 1827.
- 94 Zoon van gedeputeerde ter Staten-Generaal Pieter Ulbo Rengers. Orangistische edelman, die in Friesland belastingambtenaar was en zes jaar de leiding had van

- het kabinet van de koning. In 1821 Statenlid in Friesland. Voor Rengers' herverkiezing in de Tweede Kamer zou Van Zuylen twee jaar later een 'cabale' in de Friese Staten uit de weg ruimen. De Friese Statenleden hadden geprobeerd Rengers te 'doen vallen' en hem te vervangen door Roorda van Eysinga. NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6032B, n. 4640. Van Zuylen van Nyevelt aan De Mey van Streefkerk, 12 september 1829.
- 95 Van Sas, "Onder waarborging", 468; Van Zanten, *Schielijk*, 228 en 246-247; Marteel, *The intellectual origins*, 211-217; NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6030, n. 2924c. Röell aan De Mey van Streefkerk, 15 februari 1827. De discussie over de wet op de schutterij liet voor het eerst (weer) de scheiding tussen noordelijke en zuidelijke Kamerleden zien (na de tegenstand zeven jaar eerder). De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, 638.
- 96 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6032B, 19 oktober 1829.
- 97 Groen van Prinsterer, 'De Noordnederlandse Kamerleden in 1828-1829', in: *Schriftelijke nalatenschap, Bescheiden*, deel 1: 1821-1842, J. Zwaan (ed.) ('s-Gravenhage 1991) p. 219-231, aldaar p. 221 en noot 10; *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, n. 320, p. 2 en 608-609. Van Gobbelschroy aan den koning, 24 juni 1829.
- 98 *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, n. 270, p. 547. De Mey van Streefkerk aan Van Gobbelschroy, 17 maart 1829; *ibidem*, n. 271. Van Gobbelschroy aan de gouverneurs, 21 maart 1829; *ibidem*, n. 279, p. 556 en noot 3. Brieven van gouverneurs, 5-15 april, 1829 aan Van Gobbelschroy.
- 99 Van Sas, 'Het politiek klimaat in Noord-Nederland tijdens de crisis van het Verenigd Koninkrijk, 1828-1830', in: *idem*, *De metamorfose*, 437-455, aldaar 441-442; Van Zanten, *Schielijk*, 270-271; Van de Waardt, *De man van 1848*, 107-113.
- 100 R. Kuiper, 'Tot een voorbeeld zult gij blijven': mr. G. Groen van Prinsterer, 1808-1876 (Amsterdam 2001) 44-51; Van Sas, "Onder waarborging", 469; Van Zanten, *Schielijk*, 227-229.
- 101 Kuiper, 'Tot een voorbeeld', 48.
- 102 Groen van Prinsterer. *Briefwisseling*, deel 1, n. 199, p. 166. Groen aan C.J. van Assen, 25 mei 1829.
- 103 Groen van Prinsterer, 'De Noordnederlandse Kamerleden in 1828-1829', 224-225.
- 104 Groen van Prinsterer. *Briefwisseling*, deel 1, n. 208, p. 175-178. C.J. van Assen aan Groen, 24 juni 1829.
- 105 *Ibidem*, n. 2938, p. 210. C.J. van Assen aan Groen, 16 november 1829.
- 106 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen. 18 april 1829; Van Es, 'Lodewijk Caspar Luzac', 33-34.
- 107 Groen van Prinsterer. *Briefwisseling*, deel 1, n. 208, p. 175-178. C.J. van Assen aan Groen, 24 juni 1829.
- 108 *Ibidem*, n. 210, p. 180. Groens vader aan Groen, 4 juli 1829. Repelaer en Clifford kwamen in de Kamer.
- 109 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 30 mei 1829.
- 110 De Kamerverkiezingen vielen over het algemeen uit in het voordeel van de oppositie. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, 689; Van Sas, 'Het politiek klimaat', 452-453; Wils, '1830: van de Belgische protonatie naar de natiestaat. Deel II', 303.
- 111 Van Zanten, *Schielijk*, 270-274; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*,

- 692; idem, *Letterkundige aantekeningen*, 610-611; *Nederlandsche Gedachten* nr. 10 (1829) p. 37-39; HTK 1829-1830, 20 oktober 1829, p. 4, noot 1. Besloten om beslissing over toelating uit te stellen. Zie ook HTK 1829-1830, 29 oktober 1829 en 12 november 1829. Met 45 tegen 41 stemmen Brugmans uitgesloten. Ontslag verleend door Willem I in KB van 27 november 1829, waarin hij het optreden van de Staten-Generaal afkeurde.
- 112 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6032B, n. 4802. De Mey van Streefkerk aan Van Weede van Dijkveld, 2 december 1829; Van Zanten, *Schielijk*, 277-278; Koch, *Koning Willem I*, 435-437; Blok, *Stemmen en kiezen*, 26; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, 685; *Gedenkstukken*, deel 9, band 1, n. 45, p. 46. Cartwright aan Lord Aberdeen, 15 september 1829.
- 113 NL-HaNA, Van Maanen, 2.21.114, inv.nr. 85, Wiselius aan Van Maanen, 1 december 1829.
- 114 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6032B, n. 4766. Copes van Hasselt aan de Mey van Streefkerk, 11 november 1829.
- 115 Ibidem, n. 4766, 11 november 1829; NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 120, De Mey aan Röell, 1 december 1829.
- 116 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6032B, n. 4806. Copes van Hasselt aan De Mey van Streefkerk, 29 november 1829; ibidem, G. Fontein Verschuier aan De Mey van Streefkerk, 1 december 1829. Fontein Verschuier besloot zijn bestuurlijke loopbaan met het Eerste Kamerlidmaatschap dat hij zou vervullen tussen 18 oktober 1831 en 2 januari 1838.
- 117 NL-HaNA, Maanen, van, 2.21.114, inv.nr. 85, Frets aan Van Maanen, 4 november 1829; *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, n. 559, p. 904-905. Jansens aan Röell, 13 november 1829.
- 118 Van Sas, 'Het politiek klimaat', 447-448.
- 119 *Nederlandsche Gedachten* nr. 12 (1829) p. 48; Groen van Prinsterer, 'Aanteekeningen over de Kamerzittingen 1828-1831', p. 163 en noot 21.
- 120 *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel I, n. 238, p. 210-211. C.J. van Assen aan Groen, 16 november 1829; Van Zanten, *Schielijk*, 249.
- 121 *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel II, n. 166, p. 143. C.J. van Assen aan Groen, 5/7 januari 1836.
- 122 Leiden, UB, BPL 2692, G.W. Verwey Mejan aan Luzac, 4 juli 1835.
- 123 Van Sas, 'Het politiek klimaat', 443 noot 29.
- 124 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6032B, n. 4766, Copes van Hasselt aan De Mey van Streefkerk, 11 november 1829.
- 125 Ibidem, n. 4801. De Mey van Streefkerk aan Röell, 29 november 1829. Zie voor Frets ook: Van Zanten, *Schielijk*, 242.
- 126 Ibidem, n. 4807. Röell aan De Mey van Streefkerk, 2 december 1829.
- 127 B. Woelderink, 'De teboekstelling van een markant burger', in: R.A.M. Aerts (red.), *Het persoonlijke is politiek: egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002) 61-73, aldaar 67.
- 128 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6032B, n. 4816, M.C. van Hall aan De Mey van Streefkerk, 4 december 1829.
- 129 Ibidem, n. 4766. Copes van Hasselt aan De Mey van Streefkerk, 16 november 1829.

- 130 Ibidem, n. 4806. Copes van Hasselt aan De Mey van Streefkerk, 29 november 1829.
- 131 Ibidem, n. 4801. De Mey van Streefkerk aan Röell, 29 november 1829. Fabius stelde Van Maanen gerust over de verkiezing van Op den Hooff. Hij kende Op den Hooff en vond het een redelijk man, die in dit tijdsgewricht zeker de regering zou steunen. NL-HaNA, Van Maanen, 2.21.114, inv.nr. 85, Fabius aan Van Maanen, 6 december 1829; *Dagboek van Willem de Clercq* deel xvi (1829), 10 december 1829, p. 418.
- 132 Strick van Linschoten, *Herinneringen*, deel II, p. 102.
- 133 Van Sas, 'Het politiek klimaat', 452; NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 120, Van Maanen aan Röell, 25 juni 1830.
- 134 *Bijenkorf*, 1 oktober 1829; Van Sas, 'Het politiek klimaat', 440-441 en 452-453; Aerts, *Thorbecke wil het*, 275-276; Van de Waardt, *De man van 1848*, 125-141.
- 135 Van Sas, 'Het politiek klimaat', 455. Zie ook: Van de Waardt, *De man van 1848*, 113-118.
- 304 136 Knuttel 26625A. *Brieven over het regt van verkiezing. Door de redactie van de Standaard. 2^e brief* ('s-Gravenhage) p. 28.
- 137 *Ontstaan der grondwet*, deel II, grondwet 1815, p. 632; ibidem, deel I, grondwet 1814, p. 455.
- 138 E.W. van Dam van Isselt, *Physiologie van Den Haag bekeken door een buitenman* (Amsterdam 1844) p. 59.
- 139 Leiden, UB, BPL 1561, G.W. Verwey Mejan aan Luzac, 9 oktober 1831; NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 120, Van Maanen aan Röell, 20 juni 1830.
- 140 Leiden, UB, BPL 2692, G.W. Verwey Mejan aan Luzac, 4 juli 1835; *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel I, n. 314. C.J. van Assen aan Groen, 27 juni 1830; Van Es, 'Lodewijs Caspar Luzac', 109-110.
- 141 Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 282-283.
- 142 HTK Buitengewone zitting 1840, 27 augustus 1840, p. 51.
- 143 Ibidem, p. 39.
- 144 Ibidem, 31 augustus 1840, p. 111.
- 145 NL-HaNA, Staatssecretarie, 20.02.01, inv.nr. 6146. Zie omslag 'Consideratien en nota van Z Exc gediend hebbende laatstelijk bij de benoemingen gedaan bij besluit 6 oktober 1840, n. 34.' Van de Mortel, Backer, Akerlaken, Druyvesteyn, de Bruyn Kops, Wijandt; 'meer twijfelachtig de heeren': Van Rappard, Van Welderen Rengers, Kniphorst.
- 146 Van Sas, 'De Republiek voorbij', 102.
- 147 De Jong, *Van standpolitiek naar partijloyaliteit*, 26-27 en 50; Smit, 'Provincie en parlement', 13-15; Randerad, 'Het geplooid land', 140; Aerts, *Thorbecke wil het*, 342-343 en 434-438.

Conclusie

- 1 P. Geyl, '1813 herdacht in 1863' *De Gids* 117:2 (1954) 14-51; Aerts, *Thorbecke wil het*, 610-611; H. te Velde, 'De herdenkingen en betekenis van 1813', in: De Haan, *Een nieuwe staat*, 363-383, aldaar 367-368.

- 2 De prent was onderdeel van mijn posterpresentatie tijdens een congres voor politieke geschiedenis in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag (30 november – 1 december 2017). Voor de reactie van Stollberg-Rilinger op deze nieuwerwetse presentatievorm voor historici zult u op mijn herinnering aan ons gesprek over de poster moeten vertrouwen. Voor haar referentiekader verwijs ik naar: P. Arnade, *Realms of ritual. Burgundian Ceremony and civic life in late medieval Ghent* (Ithaca en Londen 1996) 128; Muir, *Ritual*, 239-246.
- 3 Stollberg-Rilinger, *Des Kaisers*, 17-22.
- 4 Bijvoorbeeld: Blanning, *The culture of power*, 426-427. Zie voor een recente oproep aan vroegmodernisten en modernisten om deze grens te laten vervagen: Pollmann, *Memory in early modern Europe*, 8-10.
- 5 Eliot 'Tradition and the Individual Talent', 55.
- 6 Price, 'Regents', 15-18.
- 7 *Dagverhaal Nationale vergadering*, 7 maart 1796, p. 1.
- 8 Toen na het aannemen van de eerste moderne grondwet de overgang naar het nieuwe parlement ongrondwettelijk verliep, streek zelfs het oude concept van 'the King's two bodies' deze plooi glad. Zoals het lichaam van de vorst stierf, maar het heilige en tijdloze ambt voortleefde in zijn opvolger, was in 1798 de grondwetgevende vergadering gestorven en het nieuwe parlement onmiddellijk uit haar as verzeen, aldus voorzitter H.L. van Altena. *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, 4 mei 1798, p. 4.
- 9 Van Sas, 'De Republiek voorbij', 98-100; idem, 'De representatieve fictie', 398-399.
- 10 Vgl. De Haan, *Politieke reconstructie*, 5-6.
- 11 Aerts, 'Een staat in verbouwing', 108.
- 12 Van Zanten, *Schielijk*, 264 en 341; Van Sas, 'Nederland. Een historisch fenomeen', 37-38.
- 13 Turpijn, *Mannen van gezag*, 20; Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 222.
- 14 Knuttel 28611, P.Th. H. van den Bergh (pseud.), *De vaderlandslievende ex-edelmogende aan de kiezers van zijn district* (Wijk bij Duurstede 1848).
- 15 Aerts, 'Tweehonderd jaar Tweede Kamer', in: idem, *In dit Huis*, aldaar 19.
- 16 Zie bijvoorbeeld: Gunn, *When the French*, 221-232; Te Velde, *Sprekende politiek*, 15-20.
- 17 Zie voor een pleidooi om wel een voorbeeld te nemen aan het Britse Lagerhuis: НТК 1844-1845, 29 oktober 1844, p. 17. (Den Tex).
- 18 Onder leiding van Ida Nijenhuis wordt aan het Huygens ING, in samenwerking met het Nationaal Archief, gewerkt aan de digitalisering van de resoluties van de Staten-Generaal, waardoor op grote schaal systematisch een analyse van de besluitvorming op lange termijn kan worden gemaakt. Het nwo-project 'Monarchy in Turmoil' aan de Universiteit Leiden onderzoekt hoe de hofcultuur van de stadhouders en Duitse vorsten de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw heeft doorstaan.
- 19 C. Hoetink, 'Tussen traditie en modernisering. De Tweede Kamer op het breukvlak van de eenentwintigste eeuw' in: Aerts, *In dit Huis*, 409-438, aldaar 415.
- 20 Vanaf 1887 heeft de Kamer zeer geleidelijk een commissiestelsel ingevoerd. In 1932 voorzag het RvO in de mogelijkheid vaste commissies in te stellen. Zie hier-

voor de verschillende bijdragen aan *In dit Huis*: P. Bovend'eert, 'De centrale positie van de Tweede Kamer. De parlementaire kerntaken sinds 1814', 103; A. van Kessel, 'Bekritiseerd instituut in een verzuilde context. De Tweede Kamer tussen pacificatie en wereldoorlog', 376-377; A. Bos en J. Merriënboer, 'Van het dorp van Romme naar het grote bedrijf van Vondeling. Professionalisering van het democratisch proces', 384-385; P. Bootsma en C. Hoetink, *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2006).

- 21 Van Baalen, 'Prinsjesdag', 39; Th. van Leeuwen e.a., *Pracht en praal op Prinsjesdag* (Zaltbommel 1998) 142.

Woord van dank

Met dit boek komt er een einde aan mijn promotieonderzoek dat ik de afgelopen jaren uitvoerde aan de Universiteit Leiden. Dat vind ik jammer, want ik heb ervan genoten. Daarvoor ben ik op de eerste plaats mijn begeleiders Henk te Velde en Ida Nijenhuis dank verschuldigd. Hun deskundigheid heeft ervoor gezorgd dat ik niet verdwaalde in de archieven en hun inspirerende commentaren hebben mij steeds aangemoedigd mijn ideeën aan te scherpen, hoewel hun correcties me soms ook grijze haren bezorgden. Waar de ene pen een streep zette door vroegmodern vergaderjargon, streepte de andere pen al te modern woordgebruik door, met de opmerking: ‘anachronisme’. De regenten die in hun brieven en vergaderstukken met hetzelfde probleem worstelden, fleurden mijn zoektocht naar de juiste woorden op. Voor het overbruggen van de periodegrens moest ik daarentegen ook verder kijken dan mijn directe begeleiders en de archiefdozen.

307

De steun van de gemeenschap van historici is belangrijk voor elk promotieonderzoek in de geschiedenis. Dat ik als geadopteerd lid mee mocht draaien met het nwo-project *The persistence of civic identities, 1747-1848* heb ik als een voorrecht beschouwd. Naast de projectleiders Henk te Velde en Judith Pollmann wil ik Diederik Smit, Joris Oddens, Carolien Boender en Simone Nieuwenbroek hiervoor bedanken. Ik ben Niek van Sas, Els Witte, Jeroen van Zanten, Carla Hoetink en Jouke Turpijn dankbaar voor hun aanwijzingen en commentaren die mijn archiefreizen verrijkten en het onderzoek op belangrijke punten bijstuurden. De leden van de promovendiclub en de

Onderzoeksschool Politieke Geschiedenis leverden confronterend, maar daardoor des te waardevoller commentaar op het boek in wording. Remieg Aerts, Jeroen Duindam, Pasi Ihalainen, Judith Pollmann en Jeroen van Zanten dank ik voor hun bereidheid het eindresultaat aan hun kritische oordeel te onderwerpen.

De publicatie van dit boek is mogelijk gemaakt door de inzet van de medewerkers van Uitgeverij Prometheus, waarbij met name de prettige begeleiding door Marieke van Oostrom vermelding verdient. Ook de diverse fondsen ben ik erkentelijk voor hun financiële steun.

308 Op het Instituut voor Geschiedenis in Leiden kwam ik in een warm bad terecht. Kamer 015 in het Huizingagebouw voelde de afgelopen jaren als een tweede huiskamer met kantoorgenoten Thérèse Peeters, Beatriz Santiago Belmonte, Leonor Alvarez Francés, David de Boer, Theo de Jong en Alie Lassche. Om halfeen verliet ik de kamer voor de lunch waar Maartje Janse, Jasper van der Steen, Anne Petterson, Anne Heyer, Elisabeth Dieterman, Quinten Somsen, Bart van der Steen, Dirk Alkemade, Wouter Linmans, Dennis Bos en Bart van der Boom het laatste nieuws doornamen, historische nieuwtjes deelden, of het nieuwste culinaire dieptepunt van de Lipsius-keuken aankaartten. Toch kon ik ook genieten van vijf minuten verstild natabelen in de zomerzon, tot een meeuw ons tot de orde van de dag schreeuwde.

Promoveren in Leiden betekende dat ik vertrok uit Nijmegen. De warmte van die stad is echter de afgelopen jaren nooit ver weg geweest. Dat ik in Nijmegen altijd een luisterend oor vond en vind bij Wim van Meurs en Heleen Loof van respectievelijk de Afdeling Politieke Geschiedenis en de Radboud Honours Academy was en is een groot goed. Daarnaast wil ik mijn vrienden Mats, Kim, Ricardo, Tim, Christoph, Anouk, Fabrizio en Thomas bedanken voor hun belangstelling, maar zeker ook voor de momenten waarop de academische wereld er even helemaal niet toe deed. Jeroen en Lisan verdienen een ereplaats, als vrienden met wie ik het leven in het westen kan delen en die de moeite namen het hele boek mee te lezen. Jullie nabijheid maakte de totstandkoming van het boek mede mogelijk. Ook het meelesen van mijn broer Robbert mag hier niet onvermeld blijven, al

loop ik daarmee vooruit op het slot van mijn woord van dank.

Vaste grond onder mijn voeten vind ik prettig, maar soms is dat niet mogelijk. Gelukkig heb ik mijn wortels in de Zeeuwse klei en die blijft altijd aan je kleven, waar je ook bent en wat er ook gebeurt. Dit boek is daarom in de eerste plaats geschreven voor de vier Zeeuwen, wier liefdevolle zorg en steun onmisbaar zijn voor het bepalen van mijn koers.

Leiden, 12 maart 2020

Bijlagen

Tabel 1. Gedeputeerden ter Staten-Generaal die hun vergaderloopbaan voortzetten na 1795

311

	Aantal	Wie?	Commissie na maart 1795
Nationale Vergadering	3	W.A. Lestevenon G.W. van Marle A.J.C. de Bère	
Vertegenwoordigend Lichaam	2	J. Hora Siccama A.J.C. de Bère	
Wetgevend Lichaam (1801-1804)	1	R.L. van Adringa de Kempnaer	
Wetgevend Lichaam (1805)	2	E.Sj.G.J. van Burmania Rengers R.L. van Adringa de Kempnaer	
Wetgevend Lichaam (1806-1810)	8	H.W. van Aylva H.A. van Bleyswijck N. Calkoen R.L. van Adringa de Kempnaer F.P.G. van Schuylenburch A.P. Twent van Raephorst L. van Heeckeren tot de Cloese J.F.W. van Spaen tot Biljoen	

REGENTENWERK

<p>Grondwets- commissie 1814</p>	<p>6</p>	<p>H.W. van Aylva Th.C. van Heerdt tot Eversberg W.C.H. van Lynden van Blitterswijk W.A. Schimmelpenninck van der Oye W.R. van Tuyll van Seroos- kerken van Zuylen G.W. van Imhoff</p>	
<p>Notabelen- vergadering</p>	<p>9</p>	<p>O.T. Alberda van Rensuma H.A. van Bleyswijk N. Calkoen H.H. van Haersma W.F. van Hemert tot Dings- hof W.N. de Pesters van Catten- broek W.A. van Spaen la Lecq F.P.G. van Schuylenburch F.W. Sloet tot Warmelo</p>	
<p>Staten- Generaal 1814</p>	<p>17</p>	<p>O.R. Alberda van Ekenstein O.T. Alberda van Rensuma H.W. van Aylva H.A. van Bleyswijk N. Calkoen H.H. van Haersma W.F. van Hemert tot Dings- hof Th.C. van Heerdt tot Evers- berg C.Ph. Lidth de Jeude W.C.H. van Lynden van Blitterswijk J.E.N. van Lynden van Hoeve- laken W.N. de Pesters van Catten- broek J. Slicher F.P.G. van Schuylenburch F.W. Sloet tot Warmelo W.R. van Tuyll van Seroos- kerken van Zuylen</p>	<p>J.P. van Wic- kevoort Cromme- lin</p>

BIJLAGEN

Tweede Kamer	10	<p>O.T. Alberda van Rensuma Th. C. Heerdt tot Eversberg C. Ph. Lidth de Jeude J.E.N. van Lynden W.N. de Pesters van Cattenbroek F.P.G. Schuylenburg J. Slicher (benoemd in 1815, maar overleed voor beëdiging) G. Fontein Verschuur (vanaf 1816)</p>	<p>H.J. Dijkmeester J.P. Wickevoort Crommelin</p>
Eerste Kamer	11	<p>O.R. Alberda van Ekenstein O.T. Alberda van Rensuma (vanaf 1829) H.W. van Aylva H.A. van Bleyswijck Th.C. Heerdt tot Eversberg (vanaf 1824) G. Fontein Verschuur (vanaf 1829) W.C.H. van Lynden van Blitterswijk F.W. Sloet W.R. van Tuyll van Serooskerken W.A. van Spaen la Lecq W.L. van Wassenaer van Starrenburg (1816)</p>	

Tabel 2. Kamerfamilies

Familie	
Repelaer	<p>Hollands Tweede Kamerlid J. Repelaer van Molenaarsgraaf was de zoon van een luitenant-stadhouder van Willem v. In 1819 was zijn broer O. Repelaer van Driel een halfjaar interim-minister. J. Repelaer was een aangetrouwde neef van Tweede Kamerlid Paulus van der Heim en oud-gedeputeerde ter Staten-Generaal H.W. van Aylva. Hij stemde als een van de weinige noordelijke leden tegen de beperking van de drukpersvrijheid, tegen de tienjarige begroting in 1819 en tegen de oprichting van het Amortisatie Syndicaat. In 1829 ging zijn Kamerzetel over op zijn zoon O. Repelaer, die in 1830 voor de scheiding van het Verenigd Koninkrijk stemde en in 1833 en 1837 tegen de ontwerp-Wet op de middelen.</p>
Sandberg	<p>Het Overijsselse Kamerlid Samuel Sandberg van Essenburg was de zoon van Rudolf Sandberg die in 1789 korte tijd gedeputeerde was ter Staten-Generaal en tussen 1806 en 1808 lid was van het Wetgevend Lichaam. Als Kamerlid opereerde Samuel Sandberg onafhankelijk en vooruitstrevend. In 1818 was hij een van de vier Noord-Nederlanders die ervoor zorgden dat de wet tot de beperking van de drukpersvrijheid er niet kwam. In 1822 stemde hij tegen de oprichting van het Amortisatie Syndicaat. In 1823 en 1825 was hij voorzitter van de Tweede Kamer.</p>
Gockinga	<p>De Groninger Campegius H. Gockinga was de zoon van een gedeputeerde ter Staten-Generaal. Zelf was hij tot 1795 stadssecretaris. Zijn bestuurlijke carrière kwam tot bloei na de Bataafse Omwenteling met als hoogtepunt het lidmaatschap van het Staatsbewind in 1802. Willem I benoemde hem in 1815 tot Tweede Kamerlid, waarmee hij eigenhandig een van de onafhankelijkste Leden aanstelde. Aan Gockinga's Kamerlidmaatschap kwam een einde door zijn overlijden in 1823. Zijn zoon Joseph volgde hem op en liet in zijn stemgedrag zien even vooruitstrevend te zijn als zijn vader.</p>
Collot d'Escury	<p>De Rotterdamse regent Johan M. Collot d'Escury zat tussen oktober en december 1817 kortstondig samen met zijn zoon Carel in de Tweede Kamer. Vader Johan was tot december 1817 Lid namens Holland, terwijl zoon Carel door zijn huwelijk tot de Friese elite gerekend kon worden. Namens Friesland had Carel zitting in de Tweede Kamer. Daar kreeg hij in oktober 1818 weer gezelschap van zijn broer Hendrik die namens Holland toetrad. In tegenstelling tot Johan en Carel stelde Hendrik zich onafhankelijk op als Kamerlid in zijn stemgedrag. Tussen 1835 en 1842 combineerde hij zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer met een zetel in de Raad van State.</p>

Sasse van Ysselt	Leopold van Sasse van Ysselt was een vooraanstaand liberaal Kamerlid voor Noord-Brabant. Hij was lid van het Wetgevend Lichaam onder Lodewijk Napoleon. In 1844 werd hij opgevolgd door zijn zoon. Een kleinzoon van hem trad toe in 1901 tot de Tweede Kamer.
De Brouckère	Charles de Brouckère trad op als Gouverneur van Limburg tussen 1815 en 1828 en boekte doorgaans succes bij het weren van oppositionele Tweede Kamerleden. Maar bij de verkiezingen in 1826 kon hij de verkiezing van zijn liberale zoon Charles jr. tot Tweede Kamerlid niet tegenhouden. Charles De Brouckère sr. verloor zijn Gouverneurspost en kreeg er het lidmaatschap van de Eerste Kamer voor in de plaats.
Van Heiden Reinestein	De Drentse landeigenaar Sigismund Jacques graaf van Heiden Reinestein was de zoon van S.P.A. van Heiden Reinestein, de invloedrijke kamerheer van Willem v. Zijn vergaderloopbaan op nationaal niveau begon in 1806 met een lidmaatschap van het Wetgevend Lichaam. Met zijn overlijden in 1830 kwam er een einde aan zijn Tweede Kamerlidmaatschap. Zijn zoon Louis trad in 1849 toe tot de Tweede Kamer.
Sminia	De Fries Hector Sminia bekleedde zowel tijdens de Republiek als in de Bataafs-Franse tijd bestuursfuncties. Hij overleed in 1816 als lid van de Tweede Kamer. Zijn zoon Hobbe Baerdt van Sminia was in 1840 buitengewoon lid van de Tweede Kamer. Hobbe Baerdt was de schoonvader van het latere Tweede Kamerlid W.H. de Beaufort.
Van Heeckeren van Kell	Willem Hendrik Alexander Carel van Heeckeren van Kell was de zoon van een gedeputeerde ter Staten-Generaal en kamerheer van Willem v. Zelf was hij Tweede Kamerlid, gouverneur van Gelderland en stamvader van een geslacht Kamerleden uit deze aanzienlijke Gelderse adellijke familie. Zijn zoon Willem was als directeur van het Kabinet des Konings een belangrijk adviseur van koning Willem III. Hij trad toe tot de Tweede Kamer in 1868. In 1905 trad zijn zoon Jacob Derk Carel toe tot de Eerste Kamer.
Groeninx van Zoelen	Otto Paulus Groeninx van Zoelen was voor 1795 orangist en stadssecretaris van Rotterdam. Tot 1823 zat hij in de Tweede Kamer. Zijn zoon René Frédéric trad in 1848 toe tot de Eerste Kamer.
Vegelin van Claerbergen	De Friese landjonker Valerius Lodewijk Vegelin van Claerbergen was in 1815 buitengewoon lid van de Staten-Generaal. Zijn zoon Pieter Benjamin Johan was tussen 1842 en 1858 verschillende keren lid van de Tweede Kamer. Tijdens de eerste kabinetsformatie van de jonge koningin Wilhelmina speelde zijn zoon Petrus Johannes een belangrijke rol als directeur van het Kabinet des Konings.

Engelen	De Nijmeegse bestuurder Willem Engelen was in 1815 buitengewoon lid van de Staten-Generaal. Twee kleinzoons volgden in zijn voetsporen. Willem Engelbart Engelen zat tussen 1853 en 1855 in de Tweede Kamer. Jacobus Pieter Pompejus baron van Zuylen van Nijvelt was tussen 1849 en 1867 afwisselend Tweede Kamerlid of minister van Buitenlandse Zaken.
Bijleveld	Cornelis Gerrit Bijleveld was grootburger uit het Zeeuwse Veere en begon zijn loopbaan op nationaal niveau in de Bataafse tijd. Hij zat vanaf 1815 twintig jaar in de Tweede Kamer en daarna tot 1849 in de Eerste. Twee zoons betraden na hem de Staten-Generaal. Zijn zoon Jean François volgde de zeer conservatieve lijn van zijn vader in de Tweede Kamer tussen 1845 en 1849. Zijn broer François Pierre was burgemeester van Nijmegen en discussieerde over de grondwetsherziening als buitengewoon lid van de Tweede Kamer in 1848. Hij stemde onder andere tegen de hoofdstukken I (Rijk en zijn inwoners), III (over de Staten-Generaal), IV (Provinciale Staten en Gemeentebesturen) en VI (Godsdienst).

Bron: Meerts, *Kamerleden 1814-1815*; idem, *Kamerleden 1815-1830*; Parlementair Documentatie Centrum.

Tabel 3. Bestuurlijke ervaring Tweede Kamerleden 1815-1848 op nationaal niveau

	Staten-Generaal voor 1795	Provisionele representanten	1 NV	2 NV	VL	WL GB
Aantal leden (totaal 234)	8	7	2	2	3	3

1 NV: Eerste Nationale Vergadering, representerende het volk van Nederland

2 NV: Tweede Nationale Vergadering

VL: Vertegenwoordigend Lichaam (1 mei 1798 – oktober 1801)

WL GB: Wetgevend Lichaam van het Bataafse Gemenebest (1801-1805)

WL RP: Wetgevend Lichaam, Vergadering van Hun Hoog Mogenden vertegenwoordigende het Bataafs Gemenebest (Raadpensionaris)

WL KH: Wetgevend Lichaam, Vergadering van Hun Hoog Mogenden (Koninkrijk)

Notabelen 1814: Vergadering van Notabelen (1814)

TK: Tweede Kamer der Staten-Generaal

Staten-Generaal 1814 (totaal 57 leden)

Adel: 45

Overig: 12

Tweede Kamer 1815-1848 (totaal 234 leden – voor de periode 1815-1830 zijn alleen de noordelijke leden opgenomen + Limburg)

Adel: 109

Overig: 125

Eerste Kamer 1815-1848 (totaal 134 leden)

Adel: 107

Overig: 27

317

Gegevens verkregen via het Repertorium van Ambtenaren en Ambtsdragers van het Huygens ING.

	WL RP	WL KH	Notabelen 1814	Staten-Generaal 1814	Provinciale Staten	Eerste Kamer (na TK)
	3	10	42	36	133	42

Verantwoording

Illustraties

319

Rijksmuseum, Amsterdam

- p. 8 'Een vergadering van de Staten-Generaal in de Trêveszaal, omstreeks 1730', objectnummer RP-P-AO-12-18.
- p. 23 'Eerste Kamervoorzitter W.F. Röell', objectnummer RP-P-OB-27.802.
- p. 23 'Minister van Justitie C.F. van Maanen', objectnummer RP-P-1899-A-21729.
- p. 23 'Secretaris van staat A.R. Falck', objectnummer NG-316.
- p. 68 'De Tweede Kamer op het Binnenhof', objectnummer RP-P-1904-2393.
- p. 69 'Het Paleis van de Staten-Generaal in Brussel', objectnummer RP-P-1890-A-16191.
- p. 142 'Spotprent op de opening van de Staten-Generaal door Willem I, 1830', objectnummer RP-P-OB-88.263.
- p. 142 'Spotprent op het voortdurend door de Staten-Generaal aannemen van de begroting, 1829', objectnummer RP-P-OB-87.488.
- p. 162 'Presentatie van de Acte van Garantie aan Willem V, 1788', objectnummer RP-P-OB-86.103.
- p. 162 'Willem V met zijn zonen in het legerkamp, 1794', objectnummer BI-B-FM-102C-1.
- p. 163 'De Acte van Garantie verdwijnt in de open haard van de Trêveszaal in 1795', objectnummer RP-P-OB-86.439.
- p. 178 'De reeks stadhouders waartoe het koningschap van Willem I zich moest verhouden', objectnummer RP-P-OB-106.047.
- p. 223 'De opening van de Staten-Generaal in 1864', objectnummer RP-P-1911-610.

Nationaal Archief, Den Haag

- p. 65 'Het ontwerp voor de Staten-Generaal in 1814 in de Trêveszaal (boven) en de Statenzaal (onder)', 4.WCA inventarisnummer 117777.
- p. 65 'De tijdelijke rangschikking van de Staten-Generaal in de Statenzaal in het najaar van 1814', 4.WCA inventarisnummer 117778.
- p. 72 'Ontwerptekening voor de troon in de Brusselse vergaderzaal van de Tweede Kamer', 4.WCA inventarisnummer 12951.

- p. 76 'Spotprent op de petitiecrisis van 1828-1829, bewaard door minister van Justitie Van Maanen', 221114 inventarisnummer 85.
- p. 207 'De stemuitslag van de tienjarige begroting die Röell en De Mey gebruikten voor een benoeming in de Orde van de Nederlandse Leeuw', 20201 inventarisnummer 6146.
- p. 214 'Kandidaat en Tweede Kamerlid G.W. Verwey Mejan', 32015 inventarisnummer 143.
- p. 216 'De stemuitslag van de verkiezingen die plaatsvonden in Holland in december 1829', 221114 inventarisnummer 85.

Koninklijke Verzamelingen, Den Haag

- p. 192 'Willem v dirigerde met dit overzicht zijn vertrouwelingen in de provincies', A31 inventarisnummer 929.

320 **Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel**

- p. 22 'G.K. van Hogendorp', signatuur S.I 31849.
- p. 117 Ch.M.J.Gh. De Brouckère', signatuur S.II 31144.
- p. 117 'Ch.A.J. Le Hon', signatuur S.II 37890.
- p. 117 'Ch.I.Ph. De Thiennes de Lombise', signatuur S.II 57338.
- p. 117 'L.A. Reyphins', signatuur S.II 120536.

RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag

- p. 22 'J.E.N. van Lynden van Hoevelaken', objectnummer 39354.
- p. 22 'L.C. Luzac', objectnummer 1006280.
- p. 22 'J.G. van Nes van Meerkerk', objectnummer 86250.
- p. 23 'Vicevoorzitter van de Raad van State J.H. Mollerus', objectnummer 67359.

Universiteit Leiden, Leiden

- p. 8 'Gezicht op het Binnenhof te Den Haag, omstreeks 1825', J.J. De Cloet, *Voyage pittoresque dans le Royaume des Pays Bas*, plaatsingscode CollBN 1190 B16.

Afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief, Brussel
BMGN-LCHR	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden-Low Countries Historical Review
BMHG	Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap
BVGO	Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde
DAE	De achttiende eeuw: documentatieblad van de werkgroep 18e eeuw
DNE	De negentiende eeuw: documentatieblad werkgroep 19 ^e eeuw
HTK	Handelingen der Tweede Kamer
HEK	Handelingen der Eerste Kamer
Jaarboeken-Stuart	Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden 1814-1822
JPG	Jaarboek Parlementaire Geschiedenis

NJ	Nederlandsche Jaarboeken 1747-1764
NNJ	Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken 1773-1798
PER	Parliaments, Estates and Representation
TvG	Tijdschrift voor Geschiedenis

Archiefmateriaal

Nationaal Archief, Den Haag

Archief Fagel

Archief Hoop

Archief Staten-Generaal

Oorlog: Plans van Gebouwen

Stadhouderlijke secretarie

Archief Couperus

Archief Dassevael

Archief Gogel

Archief Verhuell

Familiearchief Van Hoogstraten: Hoogstratiana

Uitvoerend Bewind

Wetgevende Colleges

Algemene Staatssecretarie

Archief A.G.A. van Rappard

Archief Collot d'Escury

Archief Du Bus de Gisignies

Archief Van Dam van Isselt

Archief G.K. van Hogendorp

Archief J.E.N. van Lynden tot Hoevelaken

Archief J.M. Kemper (Cras)

Archief J.R. Thorbecke

Archief Jorissen

Archief Luzac

Archief Van Maanen

Archief Mollerus

Archief Repelaer

Archief Röell

Archief Van Zuylen van Nijvelt

Eerste Kamer der Staten-Generaal

Staatssecretarie; Kabinet des Konings

Tweede Kamer der Staten-Generaal

Kabinet des Konings, 1816-1840

Ministerie van Waterstaat: Kaarten- en Tekeningenarchief

Binnenlandse Zaken / Geheim Archief

Centraal Bureau Genealogie, Den Haag
 Familiearchief Van Nes van Meerkerk

Koninklijk Huisarchief
 Archief Willem v
 Archief Willem I

Universiteitsbibliotheek, Leiden
 Collectie Van Assen
 Collectie Luzac

Gelders Archief
 Familie van Lynden van Hoevelaken
 Huizen van Waardenburg en Neerijnen

322

Utrechts Archief
 Familie De Geer van Jutphaas
 Familie Ort

Tresoar, Leeuwarden
 Daam Fockema

Stadsarchief, Rotterdam
 Archieven van de families Molewater en Rose

Algemeen Rijksarchief, Brussel
 Eerste Kamer der Staten-Generaal
 Pierre-Joseph Van Gobbelschroy

Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel
 Diverse portretseries en bijzondere uitgaven

Archives de l'Etat à Mons
 Famille de La Boëssière-Thiennes

Gedrukte en/of gedigitaliseerde bronnen

Actes des États-Généraux des Pays-Bas 1576-1585. Notice chronologique et analytique.
 L.P. Gachard, ed. (2 dln.; Brussel 1861-1866).

Aitzema, L. van, *Saken van staet en oorlogh, in, ende omtrent de Vereenigde Nederlanden*, deel II 1633-1644 ('s-Gravenhage 1669).

Almanach de la cour de Bruxelles sous les dominations autrichienne et française, la monarchie des Pays-Bas et le gouvernement belge, de 1725 à 1840, formant l'introduction à l'almanach royal officiel de Belgique (Bruxelles 1864).

Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau, Vierde serie

- [1747-1766]. Th. Bussemaker ed. (4 dln.; Leiden 1908-1914); Vijfde serie [1766-1789]. F.J.L. Krämer ed. (3dln.; Leiden 1910-1915).
- Bentincq van Rhoon, W., *Briefwisseling en aantekeningen van Willem Bentinck, heer van Rhoon*. C. Gerretson en P. Geyl. ed. (2dln.; 's-Gravenhage 1976, tweede druk). *Brieven van A.R. Falck. 1795-1843*. O.W.H. Siccama ed. ('s-Gravenhage 1857).
- Boot, G. *Eene burgerlijcke onderrechtinge ofte anders genaemt: Eene beleefde raedgevinge, innehoudende vele ende verscheiden nootsakelijcke schoone ende heerlijcke leerlingen, gewichtige vermaningen ende seer loffelijcke onderwijsingen* (Amsterdam 1623).
- Capellen, A. van der, *Gedenkschriften van jonkheer van der Capellen, Heere van Aartsbergen, Boedelhoff, en Mervelt: beginnende met den jaare 1621, en gaande tot 1654*. R.J. van der Capellen ed. (Utrecht 1778) deel II.
- Colenbrander, H.T., 'Gesprekken met Koning Willem I' *BMGH* 31 (1910) 258-313.
- Dagboek van Willem de Clercq*, deel XI (1824) t/m XVII (1830) (webapplicatie Huygens ING).
- Dagverhaal der handelingen van de Nationaale Vergadering representeerende het Volk van Nederland; van de tweede Nationale Vergadering; van de nationaale en Constitueerende Vergadering representeerende het Bataafsche volk* (9 dln.; 's-Gravenhage 1796-1798).
- Dagverhaal der handelingen van het Vertegenwoordigend en Intermediair Wetgevend Lichaam des Bataafschen Volks; van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen volks; des Wetgevenden Lichaams van het Bataafsche Gemeenebest* (14 dln.; 's-Gravenhage 1798-1801).
- Fockema, D., *Herinneringen bij opkomende gedachten naar aanleiding van de tegenwoordige omstandigheden* (Leeuwarden 1831).
- Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*. H.T. Colenbrander. (10 dln.; 's-Gravenhage 1905-1922).
- Gedenkschriften van Anton Reinhardt Falck*. H.T. Coldenbrander, ed. ('s-Gravenhage 1913).
- Gerretson, C., 'Gesprekken met den Koning 1826-1839' *BMGH* 57 (1936) 110-226.
- Goetghebuuer, P.J., *Choix des monuments, édifices et maisons les plus remarquables du royaume des Pays-Bas* (Gent 1827).
- Groen van Prinsterer, G., *Schriftelijke nalatenschap, Bescheiden*, deel I: 1821-1842, J. Zwaan ed. ('s-Gravenhage 1991).
- Groen van Prinsterer, G., *Schriftelijke nalatenschap. Briefwisseling*, deel II: 1833-1848, C. Gerretson en J.L. van Essen ed. ('s-Gravenhage 1964).
- Groen van Prinsterer, G., *Schriftelijke nalatenschap. Briefwisseling*, deel I: 1808-1833, C. Gerretson ed. ('s-Gravenhage 1925).
- Groen van Prinsterer, G., *Over volksgeest en burgerzin* (Leiden 1829).
- Japikse, N. (red.), *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck (1656-1702)* ('s-Gravenhage 1927).
- Hall, M.C. van, *Herinneringen van Mr. Maurits Cornelis van Hall (1787-1815)*. Th. Jorissen (ed.) (Amsterdam 1867) 84.
- Hardenbroek, G.J. van, *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek, heer van Bergestein, 1747-1788*. F.J.L. Krämer en A.J. van der Meulen ed. (6 dln.; Amsterdam 1901-1918).

- 324 Heusden, C.J. van, *Proeve over de keuze van volksvertegenwoordigers in het Koninkrijk der Nederlanden* (Gorichem 1821).
- Hogendorp, G.K. van, *Bijdragen tot de huishouding van staat in het Koninkrijk der Nederlanden: verzameld ten dienste der Staten-Generaal*. J.R. Thorbecke ed. (10 dln.; Zaltbommel 1854-1855).
- Hogendorp, G.K. van, *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*. F. van Hogendorp en H. van Hogendorp ed., (7 dln.; Den Haag 1901).
- Janiçon, F.M., *De Republiek der Vereenigde Nederlanden*, deel 1 (2^e druk; 's-Gravenhage 1736).
- Meer, J.K.H., e.a. (red.), *De dagboeken van S.P.A. van Heiden Reinestein: kamerheer en drost, 1777-1785* (Assen 2007).
- Metelerkamp, R., *De regeringsvorm der Vereenigde Nederlanden* (Den Haag 1814).
- Nieuwe Nederlandsche jaerboeken, of vervolg der merkwaardigste geschiedenissen die voorgevallen zyn in de Vereenigde Provinciën, de Generaliteits Landen en de volksplantingen van den staet* (30 dln.; Leiden 1766-1795).
- O'Brien, R. Barry, (red.), *The autobiography of Theobald Wolfe Tone* (Londen 1893)
- Ontstaan der grondwet*. H.T. Colenbrander ed. (2dln.; Den Haag 1908-1909).
- Rappard, W.A., van (red.), *Briefwisseling tussen Simon van Slingelandt en Sicco van Goslinga 1697-1731* ('s-Gravenhage 1978).
- Resolutiën der Staten-Generaal 1576-1609*. N. Japikse en H.H.P. Rijperman ed. (14 dln.; 's-Gravenhage 1915-1970).
- Resolutiën der Staten-Generaal*. Nieuwe reeks, 1610-1625. A.Th. van Deursen, J.G. Smit en J. Roelevink ed. (7 dln.; 's-Gravenhage 1971-1994).
- Resolutiën Staten-Generaal 1626-1630*. I.J.A. Nijenhuis, P.L.R. De Cauwer, W.M. Gijsbers, M.Hell, C.O. van der Meij en J.E. Schooneveld-Oosterling (ed.): <http://resources.huygens.knaw.nl/bsluitenstatengeneraal1576-1630>.
- Reyphins, L.A., *Les mémoires d'un orangiste: L.A. Reyphins, ex-président de la Seconde Chambre des Etats généraux, 1835*. L. François ed. (Brussel 1989).
- Slingelandt, S., van, 'Discours over de defecten in de jeegenwoordige constitutie der regering van den staat der Vereenigde Nederlanden, en over de middelen van redres' (1716), in: idem, *Staatkundige geschriften*, deel 1 (Amsterdam 1784) 171-314.
- Slingelandt, S., van, 'Discours over de constitutie der vergadering van de Hoog Mogende heeren Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden, en over de materie en forme van haare deliberatiën'(1719), in: idem, *Staatkundige geschriften*, deel II (Amsterdam 1784) 125-282.
- Sirtema van Grovestins, C.F. (red.), *Gedenkschriften van den graaf Van der Duyn van Maasdam en van den Baron van der Cappellen [...]* (Amsterdam, 2e druk 1859).
- Strick van Linschoten, P.H.A.J., *Herinneringen van den baron Strick van Linschoten* (2 dln.; Amsterdam 1855-1856).
- Swildens, J.H., *Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd* (Amsterdam 1781).
- Teding van Berkhout, W.H., *Dagboek van een patriot: journal van Willem Hendrik Teding van Berkhout*. L. de Gou ed. ('s-Gravenhage 1982).
- Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, Hedendaagsche historie of*, deel 1 (Amsterdam 1738).

- Veenendaal, A.J. (red.), *De briefwisseling van Anthonie Heinsius, 1702-1720* ('s-Gravenhage 1980).
- Wap, J.J.F., *Gedenkboek der Inhuldiging en Feesttogten Zijne Majesteit Willem II* ('s-Hertogenbosch 1842).
- Warin, A., *Gedachten en schetsen* (Amsterdam 1840).

Pamfletten en periodieken

- Dam van Isselt, E.W., *Physiologie van Den Haag bekeken door een buitenman* (Amsterdam 1844).
- De klagende maegt van Holland, verzeld van keer-dicht* (1747).
- Knuttel 09686. *Korte aenmerkinge, dienende tot een naecte wederlegginghe van twee [...] missiven, van d'heeren Staten van Vrieslant ende Groeningen, raeckende de admissie van alle provinciale stadhouders in den Raedt van Staten* (1668).
- Knuttel 19462. *Politieke Brieven [...] in hoeverre de cumulatie of ophoping van veele ampten op een persoon nuttig of schadelijk zij* (Utrecht 1780).
- Knuttel 19811. *L'ex-Régent Zélandois démasqué*. Dialogue (1781).
- Knuttel 20302. *Het verkorte gezag of de weg tot ampten, zijnde een Hollandsche Droom, gedroomt onder een Orangeboom, hoog van Takken en digt van Bladeren. Maar ziet! Hij verdorde* (1782).
- Knuttel 21911. *Derde naamlijst. Van alle personen, door de geheele Republiek. Dewelke na de gezeegende omwenteling van 1787 [...] zijn gestraft* (Kampen 1790).
- Knuttel 24142. H.W. Tydeman, *Aanmerkingen op de Grondwet voor de Vereenigde Nederlanden* (Dordrecht 1815).
- Knuttel 26625A. *Brieven over het regt van verkiezing. Door de redactie van de Standaard, deel I en II* ('s-Gravenhage 1831)
- Knuttel 28534. *Fragment uit een blijspel, getiteld De Vergaderzaal van godsdienstige en staatkundige partijen, of de ondervinding van een koffijhuis-knecht. In vijf bedrijven* (Amsterdam 1848).
- Knuttel 28611. P.Th.H. van den Bergh (pseud.), *De vaderlandslievende ex-edelmogende aan de kiezers van zijn district* (Wijk bij Duurstede 1848).
- Nederlandsche Jaarboeken* (35 dln.; Amsterdam 1747-1764).
- Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* (64 dln.; Amsterdam 1773-1798).
- Stuart, M., *Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden* (18 dln.; Amsterdam 1814-1822).

Het Advertentieblad
De Bijenkorf
Nederlandsche Gedachten
De Noordstar
De Standaard

Secundaire literatuur

- Adams, J., *The familial state. Ruling families and merchant capitalism in early modern Europe* (Ithaca en Londen 2005).
- Aerts, R.A.M., *Thorbecke wil het: biografie van een staatsman* (Amsterdam 2018).
- Aerts, R.A.M., e.a. (red.), *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam 2015).
- Aerts, R.A.M., 'Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk, 1780-1848', in: idem, e.a., (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam 2013) 15-108.
- Aerts, R.A.M., *Het aanzien van de politiek. Geschiedenis van een functionele fictie* (Amsterdam 2009).
- Aerts, R.A.M., 'Op gepaste afstand. De plaats van het parlement in de natievorming van de negentiende eeuw', *De moeizame worsteling met de nationale identiteit. JPG* (2007) 25-41.
- 326 Andreae, S.J. Fockema, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Amsterdam 1961).
- Andreae, S.J. Fockema (red.), *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden. Van statenvergadering tot volksvertegenwoordiging* (Assen 1964).
- Armitage, F., 'The Speaker, parliamentary ceremonies and power' *The Journal of Legislative Studies* 16:3 (2010) 325-337.
- Arnade, P., *Realms of ritual. Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent* (Ithaca en Londen 1996).
- Baalen, C. van, en J. Ramakers, 'Prinsjesdag: "De eenige politieke feestdag die ons volk kent"' in: idem, e.a. (red.), *Het feest van de democratie. JPG* (Amsterdam 2008) 27-46.
- Barker, R., *Legitimizing identities. The self-presentations of rulers and subjects* (Cambridge 2001).
- Barty, Ph, *Tapestry* (Londen 1994).
- Beliën, e.a. (red.), *Nederlanders van het eerste uur. Het ontstaan van het moderne Nederland, 1780-1830* (Amsterdam 1996).
- Berg, J.Th.J. van den, en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796-1946* (Amsterdam 2013).
- Berg, J.Th.J. van den, 'Een parlement in vier gedaanten', in W. van Noort, J. Laurier en M. Dozy (red.), *Organiseren op en breukvlak. Zes opstellen over organisaties in verleden, heden en toekomst* (Amsterdam 1993) 65-79.
- Berg, J.Th.J. van den, *Stelregels en spelregels in de Nederlandse politiek*. (Oratie, Universiteit Leiden 1990).
- Bergé, W., 'Monumenten in België met betrekking tot Willem I', in: Rijksdienst voor Monumentenzorg, *Jaarboek Monumentenzorg 1993* (Zwolle 1993) 95-119.
- Berkvens, L., 'Staatkundige en institutionele geschiedenis, 1794-1867', in: P. Tummers, e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis vanaf 1800* (Maastricht 2015) 23-66.
- Beyen, M., en H. te Velde, 'Passion and reason. Modern parliaments in the Low Countries', in: P. Ihalainen, C. Ilie, K. Palonen (red.), *Parliament and parliamentarism. A comparative history of a European concept* (New York en Oxford 2016) 81-96.
- Beyen, M., 'Terug naar het oude Vaderland. De desintegratie van het Verenigd Ko-

- ninkrijk', in: R.A.M. Aerts e.a. (red.), *Het (on)Verenigd Koninkrijk. Een politiek experiment in de Lage Landen. 1815-1830-2015* (Rekkem 2015) 140-150.
- Beyen, M., en R. Röttger, 'Het streven naar waardigheid. Zelfbeelden en gedragscodes van de volksvertegenwoordigers', in: E. Gerard, e.a. (red.), *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers* (Brussel 2003) 336-383.
- Blaas, P.B.M., *Continuity and anachronism. Parliamentary and constitutional development in Whig historiography and in the anti-Whig reaction between 1890-1930* (Den Haag 1978).
- Blanning, T.C.W., *The culture of power and the power of culture. Old regime Europe 1660-1789* (Oxford 2002).
- Blockmans, W., 'Breaking the Rules. The emergence of the States General in the Low Countries in the fifteenth and sixteenth century', in: Neu (red), *Zelebrieren und Verhandeln, 185-194*.
- Blok, L., *Stemmen en kiezen: het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen 1987).
- Blok, P.A., e.a. (red.), 'Veel tact en de noodige geschiktheid'. *Gouverneurs en Commissarissen in de provincie Utrecht, 1814-1997* (Utrecht 1997).
- Boels, H., 'Homines Novi?', in: P. Brood, e.a. (red.), *Homines novi: de eerste volksvertegenwoordigers van 1795* (Amsterdam 1993) 3-28.
- Bolten, M., 'Interieur van betekenis, betekenis van interieur. De decoratieprogramma's aan de noordzijde van het Binnenhof', in: Te Velde, *Van Torentje tot Trêveszaal, 95-154*.
- Bootsma P. en C. Hoetink, *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2006).
- Bos, E., *Soevereiniteit en religie: Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten* (Hilversum 2009).
- Bosch Kemper, J. de, *Letterkundige aantekeningen betreffende de geschiedenis van het Nederlandsche staatsleven en staatsregt* (Amsterdam 1871).
- Bosch Kemper, J. de, *Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830* (Amsterdam 1868).
- Braak, B. van den, *De Eerste Kamer: geschiedenis, samenstelling en betekenis 1815-1995* (Den Haag 1998).
- Brinkel, Th., 'Het verband tussen bouw en boodschap. Over architectuur en de inrichting van parlamentsgebouwen', in: H. Righart (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag 1990) 151-165.
- Bruin, G. de, 'Het politiek bestel van de Republiek: een anomalie in het vroegmoderne Europa?' *BMGN-LCHR* 114:1 (1999) 16-38.
- Bruin, R.E., 'Stilte na de storm: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw' *101:4 BMGN-LCHR* (1986) 510-528.
- Burckhardt, J., 'Procedure, rules and meaning of political assemblies in late medieval Central Europe' *PER* 35:2 (2015) 153-170.
- Burg, M. van der, *Nederland onder Franse invloed: culturele overdracht en staatsvorming in de napoleontische tijd, 1799-1813* (Amsterdam 2009).
- Calkoen, G.G., 'Het Binnenhof van 1247-1747' *Bijdragen en mededelingen Die Haghe* (1902) 35-182.
- Castaldo, A., *Les méthodes de travail de la constituante. Les techniques délibératives*

- de *l'Assemblée Nationale, 1789-1791* (Parijs 1989).
- Carvalho-Roos, T.R. de, 'Hoe houdt de stadhouder hof? Een speurtocht naar het decor waartegen het dagelijks leven van de stadhouders Willem IV en Willem V zich afspeelde in de Stadhoudelijke Kwartieren van het Haagse Binnenhof' *Oud Holland* 116:1 (2003) 121-223.
- Cruyningen, A. van, *Prinsjesdag: een geschiedenis van de plechtige ontmoeting tussen Koning en Staten-Generaal* (Kampen 1999).
- Daalder, H., 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek', in: idem, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995).
- Davis, K., *Periodization and sovereignty. How ideas of feudalism and secularization govern the politics of time* (Philadelphia 2008).
- Dekker, J., 'Politieke verhoudingen' in: P. Brusse en J. Dekker (red.), *Geschiedenis van Zeeland*, deel 3 (Zwolle 2013) 169-220.
- Delbecke, B., *De lange schaduw van de grondwetgever. Perswetgeving en persmisdrijven in België (1831-1914)* (Gent 2012).
- 328 Deseure B., en D. Smit, 'Pre-revolutionary provinces in a post-Napoleonic state. Piecing together the United Kingdom of the Netherlands, 1813-1815' *BMGN-LCHR* 133:3 (2018) 98-121.
- Dijk, H. van, en D.J. Roorda, *Het patriciaat in Zierikzee tijdens de Republiek* (Zierikzee 1979).
- Dijn, A. de, "'In overeenstemming met onze zeden en gewoonten". De intellectuele context van de eerste Belgische constitutie' *BMGN-LCHR* 117:1 (2002) 25-45.
- Ditzhuyzen, R.E. van, 'Portret van Simon van Slingelandt. Secretaris van de Raad van State 1690-1725', in: H. de Schepper (red.), *Raad van State 450 jaar* (Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1981) 93-102.
- Doedens, A., 'Collectief verzet in de Nederlanden, 1813-1838: een terreinverkenning (met bronnenbijlagen)', in: idem (red.), *Autoriteit en strijd. Elf bijdragen tot de geschiedenis van collectief verzet in de Nederlanden, met name in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1981) 181-200.
- Dral, W.J., *Tussen macht en onmacht. Een politieke biografie van Anthonie van der Heim (1693-1746)* (Hilversum 2016).
- Drentje, J., *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004).
- Ebben, M., 'De Staten-Generaal. Twee eeuwen te gast bij de Staten van Holland (1593-1795)', in: H. te Velde en D. Smit (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011) 45-72.
- Elias, A.M., en P.C.M. Schölvinc, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd, 1796-1810* (Amsterdam 1991).
- Eliot, T.S., 'Tradition and the Individual Talent' *The Egoist* 6 (Londen 1919).
- Elzinga, E., *Theater van staat: oude tradities rond een jong koningschap* (Apeldoorn 1990).
- Es, G. van, 'Lodewijk Caspar Luzac, 1828-1840. Den onkreukbaren verdediger der echt-constitutionele vrijheid' (Doctoraalscriptie Geschiedenis, Universiteit Utrecht 1985).
- Esser, R., 'Weil ein jeder nach seinem habenden Verstand...seine Meinung nach aller Völker Rechten ungehindert außzusprechen hat. Herrschaft und Sprache auf frühneuzeitlichen Landtagen', in: M. Meumann en R. Pröve (red.), *Herrschaft in*

- der Frühen Neuzeit. *Umriss eines dynamisch-kommunikativen Prozesses* (Münster 2004) 79-95.
- Fehrmann, C.N., 'Bestuurlijke ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw', in: B. Slicher van Bath, e.a. (red.), *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer 1970) 181-191.
- Feuchter, J., en J. Helmuth (red.), *Politische Redekultur in der Vormoderne. Die Oratorik europäischer Parlamente in Spätmittelalter und Früher Neuzeit* (Frankfurt am Main 2008).
- François, L., 'De verlichte ambtenaren onder Willem I: kritische pijlers van een bebind' *DAE* 49-50:1 (1981) 135-146.
- Freeman, J., *Affairs of honor. National politics in the New Republic* (New Haven 2001).
- Freeman, J., *The field of blood. Violence in Congress and the road to civil war* (New York 2018).
- Friedland, P., *Political actors: representative bodies and theatricality in the age of the French Revolution* (Ithaca 2002).
- Fruin, R., *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* ('s-Gravenhage 1901).
- Füssel, M., en Th. Weller (red.), *Ordnung und Distinktion. Praktiken der sozialen Repräsentation in der ständischen Gesellschaft* (Münster 2005) Einleitung: 9-22.
- Gabriëls, A.J.C.M., 'Betrouwbaar of bekwaam. Ideologie en professionalisme bij de keuze van generaals voor het nieuwe Nederlandse leger, 1814-1815' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 126:1 (2013) 34-55.
- Gabriëls, A.J.C.M., *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* ('s-Gravenhage 1990).
- Gardey, D., *Le linge du Palais Bourbon. Corps, matérialité et genre du politique à l'ère démocratique* (Lormont, Le Bord de l'Eau 2015).
- Geyl, P., '1813 herdacht in 1863' *De Gids* 117:2 (1954) p. 14-51.
- Godsey, W., *Nobles and nation in Central Europe. Free imperial knights in the Age of Revolution, 1750-1850* (Cambridge 2004).
- Goodsell, Ch.T., 'The architecture of parliaments: Legislative houses and political culture', *British Journal of Political Science* 18:3 (1988) 287-302.
- Goudeau, J.P.M., *Van kwartier van Hun Hoogmogenden tot ministerie van Algemene Zaken, kabinet van de minister-president* ('s-Gravenhage 1980).
- Grever, J.H., 'The structure of decision-making in the States-General of the Dutch Republic, 1660-1668' *PER* 2:2 (1982) 125-153.
- Grever, J.H., 'Committees and deputations in the assemblies of the Dutch Republic, 1660-1668' *PER* 1:1 (1981) 13-33.
- Grijzenhout, F., N.C.F. van Sas en W. Velema (red.), *Het Bataafse experiment: politiek en bestuur rond 1800* (Nijmegen 2013).
- Groenveld, S., P. Wagenaar en F. van der Meer, 'Pre-Napoleonic centralization in a decentralized polity: the case of the Dutch Republic' *International Review of Administrative Sciences* 76:1 (2010) 47-64.
- Groenveld, S., 'De institutionele en politieke context', in: J.Th. de Smidt e.a. (red.), *Van Tesorier tot Thesaurier-Generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum 1996) 55-88.

- Gunn, J.A.W., *When the French tried to be British. Party, opposition, and the quest for civil disagreement, 1814-1848* (Londen 2009).
- Haan, I. de, e.a. (red.), *Een nieuwe staat: het begin van het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 2013).
- Haan, I. de, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Oratie, Universiteit Utrecht 2004).
- Hagelstein, G.H., *De parlementaire commissies* (Groningen 1991).
- Hagen, E., *President van Nederland. Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825)* (Amsterdam 2012).
- Hagesteijn, H., en E.Ch.L. van der Vliet, *Legitimiteit of leugen: achtergronden van macht en gezag in de vroege staat* (Leiden 1981).
- Haks, D., *Journalistiek in crisistijd: de (Nieuwe) Nederlandsche Jaarboeken 1747-1822* (Hilversum 2017).
- Hansma, L., *Oranje driften. Orangisme in de Nederlandse politieke cultuur 1780-1813* (Hilversum 2019).
- Heringa, J., *De eer en hoogheid van de staat. Over de plaats der Verenigde Nederlanden in het diplomatieke leven van de zeventiende eeuw* (Groningen 1961).
- Hoeres, P., A. Wozar, Ch. Schröder (red.), *Herrschaftsverlust und Machtverfall* (Berlijn en Boston 2013).
- Hoetink, C., *Macht der gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (Nijmegen 2018).
- Hoetink, C., 'Tussen traditie en modernisering. De Tweede Kamer op het breukvlak van de eenentwintigste eeuw' in: Aerts, *In dit Huis*, 409-438.
- Hollander, J. den, 'Nog steeds regenten. Maatschappijkritiek veertig jaar later', in: D.J. Wolffram (red.), *De wil van de burger. Essays over de constitutie van de Nederlandse politiek* (Kossmann Instituut, Rijksuniversiteit Groningen, z.j.) 85-96.
- Hughenoltz, W.R., en H. Boels, 'De griffie van de Staten-Generaal en de Nationale Vergadering, 1780-1798' *TvG* 90 (1977) 391-422.
- Ihalainen, P., 'The 18th-century traditions of representation in a new age of revolution. History politics in the Swedish and Finnish parliaments, 1917-1919' *Scandinavian Journal of History* 40:1 (2015) 70-96.
- Ihalainen, P. en K. Sennefelt, 'General introduction', in: M. Bregnsbo, e.a. (red.), *Scandinavia in the Age of Revolution: Nordic Political Cultures, 1740-1820* (Frankham 2011) 18-27.
- Ihalainen, P. *Agents of the people: democracy and popular sovereignty in British and Swedish parliamentary and public debates, 1734-1800* (Leiden 2010).
- Jagtenberg, F., *Willem IV. Stadhouder in roerige tijden, 1711-1751* (Nijmegen 2018).
- Jakobsen, U. en J. Kurunmäki, 'The formation of parliamentarism in the Nordic Countries', in: Ihalainen (red.), *Parliament and parliamentarism*, 97-114.
- Japikse, N., 'De Staten-Generaal in 1576' *BVGO* 5:3 (1916) 1-39.
- Janse, M.J., 'Omstreden petities. Het petitionnement en het probleem van politieke legitimiteit, 1828-1871', in: A. Bos, e.a. (red.), *Het volk spreekt. JPG* (2017) 31-41.
- Jansen, D.J., 'Het Stadhouderlijk Hof in de achttiende eeuw', in: R.J. van Pelt en M.E. Tiethoff-Splithoff (red.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren 1984) 119-136.
- Janssens, P., 'De restauratie van de adelstand in het Koninkrijk der Nederlanden'

- 12:3 *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (1981) 389-421.
- Jardin, A. en A. Tudesq, *La France des notables: 1815-1848*, deel 1 (Parijs 1972).
- Jensen, L., *Vieren van vrede: het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815* (Nijmegen 2016).
- Jongste, J.A.F., 'The Restoration of the Orangist Regime in 1747', in: M.C. Jacob en W.W. Mijnhardt (red.), *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, Enlightenment, and revolution* (Ithaca en Londen 1992) 32-59.
- Joor, J., *De Adelaar en het Lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de Inlijving bij het Franse Keizerrijk (1806-1813)* (Amsterdam 2000).
- Jones, C. (red.), *A short history of Parliament* (Woodbridge 2009).
- Jones, P.M., *Reform and revolution in France. The politics of transition, 1774-1791* (Cambridge 1995).
- Jong, J. de, *Democratie in de kinderschoenen. Twee referenda over de eerste Nederlandse grondwet, 1797-1798* (Nijmegen 2018).
- Jong, J. de, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht en Antwerpen 1987).
- Jong, M.A. de, *Staat van oorlog: wapenbedrijf en militaire hervorming in de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1585-1621* (Hilversum 2005).
- Jong, R. de, en M. Rutjes, 'Slecht gekozen. Politieke vertegenwoordiging en electorale wanpraktijken in Nederland, 1795-1917' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128:4 (2015) 579-598.
- Jong, R. de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit: verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999).
- Jourdan, A., 'The Netherlands in the constellation of the eighteenth-century western revolutions' *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 18:2 (2011) 199-225.
- Judge, J., *The United States of Belgium. The story of the first Belgian Revolution* (Leuven 2018).
- Judo, F., en S. van de Perre, 'De droom van een vorst', in: idem (red.), *Belg en Bataaf. De wording van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden* (Antwerpen 2015) 7-25.
- Kempens, A.F.J., 'Een emanciperend gewest: achterstand en ambities in bestuur en politiek', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant. Traditie en modernisering 1796-1890* deel 1 (Amsterdam 1996) 80-100.
- Kempens, A.F.J., *Gouvernement tussen kroon en Statenfacities: de positie van vier gouverneurs in het politieke krachtenveld van Noord-Brabant 1813-1830* (Tilburg 1988).
- Kerkhoff, T., *Hidden morals, explicit scandals: public values and political corruption in the Netherlands (1748-1813)* (Proefschrift Universiteit Leiden 2013).
- Kertzer, D.I., *Ritual, politics and power* (New Haven 1998).
- Klein, S., *Patriots republikenisme: politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995).
- Kloek J., en W. Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
- Knevel, P., *Het Haagse bureau. 17e-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang* (Amsterdam 2001).

- Knippenberg H., en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).
- Koch, J., *Oranje in revolutie & oorlog: een Europese geschiedenis, 1772-1890* (Amsterdam 2018).
- Koch, J., *Koning Willem I: 1772-1843* (Amsterdam 2013).
- Koenigsberger, H.G., *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the fifteenth and sixteenth centuries* (Cambridge 2001).
- Kooijmans, L., *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2004).
- Kooijmans, L., 'Patriciaat en aristocratisering in Holland tijdens de zeventiende en achttiende eeuw', in: J. Aalbers en M. Prak (red.), *De bloem der natie: adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel 1987) 93-103.
- Koselleck, R., *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main 1979).
- 332 Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* (Amsterdam 1986).
- Kroen, Sh., *Politics and theater: The crisis of legitimacy in Restoration France* (Berkeley 2000).
- Kuiper, R., 'Tot een voorbeeld zult gij blijven': mr. G. Groen van Prinsterer, 1808-1876 (Amsterdam 2001).
- Kuiper, Y., 'Aristocratische distinctie en aan de top blijven. Dertig jaar onderzoek naar de Nederlandse adel in de lange negentiende eeuw' *Virtus. Journal of Nobility Studies* 19 (2012) 63-82.
- Kuiper, Y., 'Politiek en bestuur, 1795-1848', in: J. Frieswijk, e.a. (red.), *Geschiedenis van Friesland 1750-1995* (Amsterdam 1998) 105-141.
- Laarse, R. van de, en Y. Kuiper (red.), *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum 2005).
- Laarse, R. van de, *A nation of notables: class politics and religion in the Netherlands in the nineteenth century* (Salford 1999).
- Landheer, H., 'Afrekenen met het verleden. De vereffening van de achterstallige schulden van het Koninkrijk der Nederlanden in het begin van de negentiende eeuw', in: H. Boels (red.), *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012) 189-230.
- Lauret, L., 'Respecting the order and liberty of deliberations. Continuity of meeting practices in the Dutch States General (c. 1750-1850)' *BMGN-LCHR* 133:3 (2018) 122-145.
- Laven, D., en L. Riall (red.), *Napoleon's legacy: Problems of government in Restoration Europe* (Londen 2000).
- Leeuwen Th., van, e.a., *Pracht en praal op Prinsjesdag* (Zaltbommel 1998).
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968).
- Linde, Ch., *Working the past. Narrative and institutional memory* (Londen 2009).
- Lindeijer, M.J.F., 'Koning Willem I en de Gelderse adel: een vergissing?' *Virtus. Journal of Nobility Studies* 4:2 (1997) 60-62.
- Lok, M., "Een geheel nieuw tijdvak van ons bestaan." De herinnering aan de Nederlandse Opstand en de temporaliteit van "1813" *DNE* 38:2 (2014) 67-82.

- Lok, M., ‘“Un oubli total du passé”? The political and social construction of silence in Restoration Europe (1813-1830)’ *History & Memory* 26:2 (2014) 40-75.
- Lok, M., *Windvanden: Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie (1813-1820)* (Amsterdam 2009).
- Mahoney J., en K. Thelen, ‘A theory of gradual institutional change’, in: idem (red.), *Explaining institutional change: ambiguity, agency, and power* (New York 2009) 1-37.
- Manow, Ph., *In the king’s shadow. The political anatomy of democratic representation* (Cambridge 2010).
- Mansel, Ph., *Dressed to rule: royal and court costume from Louis XIV to Elizabeth II* (New Haven 2005).
- March, J., en J. Olsen, ‘The logic of appropriateness’, in: R. Goodin, M. Moran en M. Rein (red.), *The Oxford handbook of public policy* (Oxford 2008) 690-708.
- Marteel, S., *The intellectual origins of the Belgian Revolution. Political thought and disunity in the Kingdom of the Netherlands, 1815-1830* (Cham 2018).
- Meerts, P.W., *Kamerleden 1814-1815. Een onderzoek naar de sociale en politieke achtergrond van de personen die zitting hadden in de Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden (2-5-1814/19-8-1815)* (ongepubliceerd onderzoeksverslag Leiden 1978).
- Meerts, *Kamerleden 1815-1830. Een onderzoek naar de sociale en politieke achtergrond van de personen die zitting hadden in de Staten-Generaal van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830)* (ongepubliceerd onderzoeksrapport Leiden 1977).
- Mergel, Th., ‘Überlegungen zu einer Kulturgeschichte der Politik’ *Geschichte und Gesellschaft* 28:4 (2002) 574-606.
- Metcalf, M., (red.), *The Riksdag: a history of the Swedish Parliament* (Palgrave Macmillan 1988).
- Meyer, J.P., (red.), *Œuvres, papiers et correspondences d’Alexis de Tocqueville. Tome II, l’Ancien Régime et la Révolution* (Parijs 1952).
- Moes, J., *Onder aristocraten: over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patrici-aan en andere notabelen in Nederland, 1848-1914* (Hilversum 2012).
- Morin, O., *How traditions live and die* (Oxford 2016).
- Mörke, O., ‘De politieke cultuur van Duitsland en de Republiek: dezelfde wortels, een andere uitkomst’, in: K. Davids en J. Lucassen (red.), *Een wonder weerspiegeld. De Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 125-155.
- Mörke, O., ‘Kohärenzstiftung durch Verfahren im partikularisierten Staat. Die Generalstände in der niederländischen Republik’, in: B. Stollberg-Rilinger (red.), *Vormoderne politische Verfahren* (Berlin 2001) 521-557.
- Mout, N., ‘Ideales Muster oder erfundene Eigenart. Republikanische Theorien während des niederländischen Aufstands’, in: H.G. Koenigsberger (red.), *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit* (Berlin 1988) 169-194.
- Muir, E., *Ritual in early modern Europe* (Cambridge 1997).
- Munck, B. De., ‘Mutations to the polder model. Critical reflections on ‘exceptionalism’ and continuity in the Low Countries’ *BMGN-LCHR* 129:1 (2014) 112-124.
- Neckel, S., ‘Political scandals. An analytical framework’ *Comparative Sociology* 4:1-2 (2005) 101-111.

- 334 Nijenhuis, I.J.A., 'Representation by numbers. How attendance and experience helped Holland to control the Dutch States General (1626-1630)', in: M. Daemen, e.a. (red.), *Political representation. Communities, ideas and institutions in Europe* (Leiden en Boston 2018) 182-204.
- Nijenhuis, I.J.A., J. Roelevink en R. Sluijter (red.), *De leeuw met de zeven pijlen. Het gewest in het landelijk bestuur* (Den Haag 2010).
- Nijenhuis, I.J.A., 'Republikanische Repräsentation. Ansehen und Rang in der zereemoniellen und diplomatischen Praxis der Generalstaaten im 17. Jahrhundert', in: T. Neu, M. Sikora en Th. Weller (red.), *Zelebrieren und Verhandeln. Zur Praxis ständischer Institutionen im frühneuzeitlichen Europa* (Münster 2009) 145-160.
- Nimwegen, O. van, *De Nederlandse Burgeroorlog (1748-1815)* (Amsterdam 2017).
- Oddens, J., 'De Nederlandse revolutie in dorp en stad. Lokale geschiedschrijving over de patriots-Bataafse tijd, 1875 tot heden' *TVG* 130:4 (2017) 565-591.
- Oddens, J., "'The greatest right of them all": The debate on the right of petition in the Netherlands from the Dutch Republic to the Kingdom (c. 1750-1830)' *European History Quarterly* 47:4 (2017) 634-656.
- Oddens, J., M. Rutjes en E. Jacobs (red.), *The political culture of the Sister Republics, 1794-1806: France, the Netherlands, Switzerland, and Italy* (Amsterdam 2015).
- Oddens, J., "'Een lam republiekintje als ik." Jacob Hahn, het achttiende-eeuwse gevoelsdenken en de ordeverstoringen in de Nationale Vergadering', in: P. van Dam, e.a. (red.), *Onbehagen in de polder: Nederland in conflict sinds 1795* (Amsterdam 2014) 139-162.
- Oddens, J. 'De burger bedankt: lastposten in de Nationale Vergadering (1796-1797)' *DAE* 44:1 (2012) 56-72.
- Oddens, J., *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland, 1796-1798* (Nijmegen 2012).
- Otto, T., 'Towards a theory of tradition and agency', in: Laura Picht, e.a., (red.), *The limits of change. Was ist der Wert der beständigen Dinge* (Neofelis Verlag 2014) 31-47.
- Otto T., en P. Pedersen, 'Disentangling traditions. Culture, agency and power', in: idem (red.), *Tradition and agency* (Aarhus 2005) 11-55.
- Oud, P.J., *Het constitutioneel recht van het Koninkrijk der Nederlanden*, deel 2 (2e druk, Zwolle 1970).
- Palonen, K., *Parliamentary thinking: procedure, rhetoric and time* (Cham 2018).
- Palonen, K., 'A comparison between three ideal types of parliamentary politics: representation, legislation and deliberation' *PER* 38:1 (2018) 6-20.
- Palonen, K., *From oratory to debate: parliamentarisation of deliberative rhetoric in Westminster* (Baden-Baden 2016).
- Palonen, K., *The politics of parliamentary procedure: The Westminster procedure as a parliamentary ideal type* (Leverkusen 2014).
- Peacey, J., 'Disorderly debates: Noise and gesture in the 17th-century House of Commons' *Parliamentary History* 32:1 (2013) 61-78.
- Pelt, R.J., van, 'Het Binnenhof als speelplaats voor architecten', in: idem (red.), *Het Binnenhof*, 137-152.
- Peters, C.H., *De landsgebouwen te 's Gravenhage. Rapport aan zijne excellentie den minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid* (Den Haag 1891).

- Pfeil, T., 'Schulden crisis, kredietfinanciering en belastinghervorming onder Willem I', in: De Haan, *Een nieuwe staat*, 211-220.
- Pippel, J.G., *Het Reglement van Orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zijn geschiedenis en toepassing* (3^e vermeerdeerde druk; 's-Gravenhage 1950).
- Polasky, J., *Revolution in Brussels (1787-1793)* (Brussel 1982).
- Pollmann, J., *Memory in early modern Europe, 1500-1800* (Oxford 2017).
- Pollmann, J., en H. te Velde, 'Introduction. New State, New Citizens? Political Change and Civic Continuities in the Low Countries, 1780-1830' *BMGN-LCHR* 133:3 (2018) 4-23.
- Postma A., en B.J. Bonenkamp (red.), *Aan deze zijde van het Binnenhof: een gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer der Staten-Generaal* ('s-Gravenhage 1990).
- Postma, J., *Alexander Gogel (1765-1821). Grondlegger van de Nederlandse staat* (Hilversum 2017).
- Pot, C.W. van der, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1822-1825' *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 13:3 (1934) 261-305.
- Pot, C.W. van der, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1815-1819' *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 12:2 (1933) 241-309.
- Prak, M., en J. Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel: een duizendjarige geschiedenis* (Amsterdam 2013).
- Prak, M., *Republikeinse veelheid, democratische enkelvoud: sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen 1999).
- Prak, M., 'Burgers in beweging. Ideaal en werkelijkheid van de onlusten te Leiden in 1748' *BMGN-LCHR* 107:3 (1991) 365-393.
- Prins, W.F., 'Tien jaren uit onze parlementaire geschiedenis, 1815-1825' *De Gids* 101 (1937) 41-102.
- Prins, W.F., 'De Raad van State, 1814-1862', in: H. de Schepper (red.), *Raad van State 450 jaar* ('s-Gravenhage 1981) 153-184.
- Raalte, E. van, *De geschiedenis van de opening der Staten-Generaal van 1814 tot 1952: een staatsrechtelijk-geschiedkundige verhandeling* ('s-Gravenhage 1952).
- Rai, Sh.M., 'Analysing ceremony and ritual in parliament' *The Journal of Legislative Studies* 16:3 (2010) 284-297.
- Randeraad, N., en D.J. Wolfram, 'Constraints on clientelism: The Dutch path to modern politics, 1848-1917', in: S. Paittoni (red.), *Clientelism, interests, and democratic representation: The European experience in historical and comparative perspective* (Cambridge 2001) 101-121.
- Randeraad, N., 'Het geplooide land: De pacificerende rol van commissarissen des Konings en burgemeesters', in: H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij: Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 134-153.
- Randeraad, N., 'Ambtenaren in Nederland 1815-1915' *BMGN-LCHR* 109:2 (1994) 209-236.
- Randeraad, N., 'Thorbecke en de inrichting van het lokale bestuur' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 107:4 (1994) 537-558.
- Rappard, W.A. van, 'Welke generale petitiën schreef Simon van Slingelandt', *Nederlands Archievenblad. Tijdschrift van de vereniging van archivariissen in Nederland* 73 (1969) 30-47.

- Reid, Ch., *Imprison'd wranglers, The rhetorical culture of the House of Commons, 1760-1800* (Oxford 2012).
- Reynaert, A., *Histoire de la discipline parlementaire. Règles et usages des assemblées politiques des deux mondes*, deel 1 (Parijs 1884).
- Riemsdijk, M.Th. van, *De griffie van Hare Hoog Mogenden. Bijdrage tot de kennis van het archief van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden* ('s-Gravenhage 1885).
- Righart, H., 'Politieke geschiedenis en politieke cultuur', in: H. Righart (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag 1990) 11-26.
- Rijn J. van, *De eeuw van het debat: de ontwikkeling van het publieke debat in Nederland en Engeland, 1800-1920* (Amsterdam 2010).
- Roelevink, J., 'Dit moet maar niet in de notulen... De invloed van onderwerpen, voorzichtigheid en conflicten op de classicale verslaglegging tot 1620' *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 19:2 (2016) 48-55.
- 336 Roelevink, J., 'Opklauteren naar het Binnenhof of rondbuitelen in de provincie. Loopbanen van bestuurders 1750-1850', in: Nijenhuis (red.), *De leeuw*, 123-146.
- Roelevink, J., 'Hete adem en koude kermis. De werkomstandigheden van de ambtenaren van de secretarie van staat van Lodewijk Napoleon' 117:1 *BMGN-LCHR* (2002) 1-24.
- Rogister, J., 'La résonance des parlements de l'Ancien Régime au XIXe siècle' *Parlement(s), Revue d'histoire politique* 15:1 (2011) 105-113.
- Roodenburg, H., 'Eer en oneer ten tijde van de Republiek: een tussenbalans' *Volkskundig Bulletin* 22:2 (1996) 129-148.
- Rosendaal, J., *Bataven!: Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk, 1787-1795* (Nijmegen 2003).
- Roussellier, N., 'The political transfer of English parliamentary rules in the French assemblies (1789-1848)' *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 12:2 (2005) 239-248.
- Rutjes, M., *Door gelijkheid gegrepen. Democratie, burgerschap en staat in Nederland, 1795-1801* (Amsterdam 2012).
- Salber Philips, M., 'Introduction: What is tradition when it is not "invented"? A historiographical introduction', in: idem en G. Schochet (red.), *Questions of tradition* (University of Toronto Press 2004) 3-30.
- Santen, J.H. von, 'Sinds wanneer zit men links en rechts in de Tweede Kamer? Een raadselachtig probleem' *DNE* 26:2 (2002) 123-142.
- Santen, J.H. von, 'Aristocratie en liberalisme', in: C. Dekker en J. Aalbers (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht vanaf 1780* (Utrecht 1997) 111-142.
- Sas, N.C.F. van, 'De Republiek voorbij. Over de transitie van republicanisme naar liberalisme', in: Grijsenhout (red.), *Het Bataafse experiment*, 65-102.
- Sas, N.C.F. van, 'De representatieve fictie. Politieke vertegenwoordiging tussen oude orde en moderniteit' *BMGN-LCHR* 120:3 (2005) 397-407.
- Sas, N.C.F. van, 'Nederland. Een historisch fenomeen', in: idem, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 17-39.
- Sas, N.C.F. van, 'De vaderlandse imperatief. Begripsverandering en politieke conjunctuur, 1763-1813', in: idem, *De metamorfose*, 96-128.

- Sas, N.C.F. van, 'Talen van het vaderland. Over patriottisme en nationalisme', in: idem, *De metamorfose*, 145-163.
- Sas, N.C.F. van, 'Politiek als leerproces. Het patriottisme in Utrecht, 1783-1787', in: idem, *De metamorfose*, 230-253.
- Sas, N.C.F. van, 'De betekenis van 1799', in: idem, *De metamorfose*, 329-336.
- Sas, N.C.F. van, 'Het Grote Nederland van Willem I. Een schone slaapster die niet wakker wilde worden', in: idem, *De metamorfose*, 399-411.
- Sas, N.C.F. van, 'Het politieke bestel onder koning Willem I', in: idem, *De metamorfose*, 413-435.
- Sas, N.C.F. van, 'Het politiek klimaat in Noord-Nederland tijdens de crisis van het Verenigd Koninkrijk, 1828-1830', in: idem, *De metamorfose*, 437-455.
- Sas, N.C.F. van, "'Onder waarborging eener wijze constitutie.'" Grondwet en politiek, 1813-1848', in: idem, *De metamorfose*, 459-480.
- Sas, N.C.F. van, 'Nationaliteit in de schaduw van de Gouden Eeuw. Nationale cultuur en vaderlands verleden, 1780-1914', in: idem, *De metamorfose*, 551-566.
- Sas, N.C.F. van, 'Eenvoud. Heimwee naar een vaderlandse deugd', in: idem, *De metamorfose*, 593-607.
- Schmidt, C., *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout, 1500-1950 een sociologische benadering* (Amsterdam 1986).
- Scholz, N., *Imaginerie Restaurierung. Repräsentationen der Monarchie im Frankreich Ludwigs XVIII* (Darmstadt 2006).
- Schulz A., en A. Wirsching (red.), 'Parlamentarische Kulturen in Europa – das Parlament als Kommunikationsraum', in: idem (red.), *Parlamentarische Kulturen in Europa. Das Parlament als Kommunikationsraum* (Droste Verlag 2012) 11-28.
- Seaward, P., en P. Ihalainen, 'Key concepts for Parliament in Britain (1640-1800)', in: Ihalainen, (red.), *Parliament and parliamentarism*, 32-48.
- Sellin, V., *Die geraubte Revolution. Der Sturz Napoleons und die Restauration in Europa* (Göttingen 2001).
- Seret, G., *Het voorzitterschap in de Staten-Generaal* (Amsterdam 1910).
- Six, V.A., *De troonrede* (Leiden 1914).
- Schochet, G., 'Tradition as politics and the politics of tradition', in: Salber Philips (red.), *Questions of tradition*, 296-322.
- Schwengelbeck, M., *Die Politik des Zeremoniells. Huldigungsfeiern im langen 19. Jahrhundert* (Frankfurt, New York 2007).
- Slijkerman, D., *Wonderjaren: Gijsbert Karel van Hogendorp, wegbereider van Nederland* (Amsterdam 2013).
- Sluijter, R., 'Erfelijk pluche. Continuïteit van de politiek-bestuurlijke elite van de Republiek in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: Nijenhuis (red.), *De eeuw*, 147-164.
- Smaele, H. De, 'Eclectisch en toch nieuw. De uitvinding van het Belgisch parlement in 1830-1831' *BMGN-LCHR* 120:3 (2005) 408-416.
- Smit, 'Provincie en parlement. Regionale vertegenwoordiging in de Tweede Kamer, 1815-heden' *Regio versus randstad. JPG* (2018) 9-19.
- Smit, D., *Het belang van het Binnenhof: twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering* (Amsterdam 2015).
- Steele, W. Van den, *Het Paleis der Natie* (Brussel 1982).

- Steur, J., 'Staatssecretarie en kabinet des Konings onder Willem I' *BMHG* 84 (1969) p. 88-138.
- Stollberg-Rilinger, B., *Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie* (München 2017).
- Stollberg-Rilinger, B., 'Parlamentarische Kultur und Symbolische Kommunikation. Grundsätzliche kommentierende Überlegungen', in: Schulz, *Parlamentarische Kulturen*, 91-102.
- Stollberg-Rilinger, B., *Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches* (München 2008).
- Stollberg-Rilinger, B., 'Was heißt Kulturgeschichte des Politischen? Einleitung', in: idem (red.), *Was heißt Kulturgeschichte des Politischen?* (Berlijn 2005) 9-24.
- Stollberg-Rilinger, B., 'Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Begriffe – Thesen – Forschungsperspektiven' *Zeitschrift für historische Forschung* 31:4 (2004) 489-528.
- 338 Stollberg-Rilinger, B., *Vormünder des Volkes? Konzepte landständischer Repräsentation in der Spätphase des Alten Reiches* (Berlijn 1999).
- Sturdy, D.J., "'Continuity" versus "change": Historians and English coronations of the medieval and early modern periods', in: J.M. Bak (red.), *Coronations. Medieval and early modern monarchic ritual* (Berkeley 1990) 228-244.
- Talsma, J., 'Accommodation and conflict: Traditional politics, religion and social relationships in the Dutch electoral process', in: R. Romaelli (red.), *How did they become Voters? The History of franchise in modern representation* (The Hague 1998) 373-386.
- Talsma, J., *Vijf historische en rechtshistorische studies over het recht van petitie, verzoekschriften aan de Tweede Kamer en het ombudsmanvraagstuk. Nederland, 1795-1983* (Arnhem 1989).
- Tamse, C. en E. Witte (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's Koninkrijk 1815-1830* (Brussel 1992).
- Tanja, E., *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940* (Amsterdam 2011).
- Thamer, H.-U., 'Die Wiederkehr des Gleichen oder das Verblässen der Tradition? Funktionswandel politischer Rituale im Übergang zur Moderne', in: G. Althoff (red.), *Zeichen – Rituale – Werte* (Münster 2004) 573-587.
- Thelen, K., 'How institutions evolve: insights from comparative historical analyses', in: J. Mahoney en D. Rueschemeyer (red.), *Comparative historical analyses in the social sciences* (Cambridge 2003) 208-240.
- Thomassen, Th., *Onderzoeksgids. Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576-1796* (2 dln.; Den Haag 2015).
- Tiethoff-Splithoff, M.E. 'Het kwartier van de Staten-Generaal: Trêveszaal en Statenzaal', in: Van Pelt (red.), *Het Binnenhof*, p. 101-118.
- Torre, A., 'The emergence of parliamentary presidency models in late eighteenth-century legislatures (reflections on a fragment by Jeremy Bentham)' *PER* 22:1 (2010) 89-124.
- Turpijn, J., *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (Amsterdam 2008).
- Turpijn, J., 'Het gezag van "mijnheer de voorzitter" in de parlementaire cultuur van

- de negentiende eeuw' *BMGN-LCHR* 120:3 (2005) 417-434.
- Več, M., "'Technische" tegen "symbolische" Verfahrensformen? Die Normierungen und Ausdifferenzierung der Gesandtenränge nach der juristischen und politischen Literatur des 18. und 19. Jahrhunderts', in: Stollberg-Rilinger (red.), *Vor-moderne politische Verfahren*, p. 559-587.
- Velde, H. te, "'De eeuw van Van der Palm!" Publieke welsprekendheid en de politieke cultuur van de Restauratie' *BMGN-LCHR* 135:1 (2020) 3-30.
- Velde, H. te, 'Culturele conventies in de parlementaire politiek', in: L. Verhey en G.J. Geertjes (red.), *De constitutionele conventie: kwal op het strand of baken in zee?* (Den Haag 2016) 29-40.
- Velde, H. te, *Sprekende politiek: redenaars en hun publiek in de parlementaire gouden eeuw* (Amsterdam 2015).
- Velde, H. te, 'De Staten-Generaal en parlement. De welsprekendheid van de Tweede Kamer', in: Aerts (red.), *In dit Huis*, 167-192.
- Velde, H. te, 'De herdenkingen en betekenis van 1813', in: De Haan (red.), *Een nieuwe staat*, 363-383.
- Velde, H. te, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010).
- Velde, H. te, 'Het poldermodel. Een introductie', in: D. Bos en M. Ebben en idem (red.), *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2007) 9-29.
- Velde, H. te, 'Spelers en spelbrekers. De beschaving van de Tweede Kamer' *DNE* 30:1 (2006) 35-47.
- Velde, H. te, *Het theater van de politiek* (Amsterdam 2003).
- Velde, H. te, 'Onderwijzers in parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme' *BMGN-LCHR* 113:3 (1998) 322-343.
- Velde, H. te, 'Politieke cultuur en politieke geschiedenis' *Groniek* 137 (1997) 391-402.
- Velzen, P. van, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid. Theorie en praktijk 1813-1840* (Nijmegen 2005).
- Verhey, L., *De constitutionele conventie: een blinde vlek in ons staatsrecht* (Oratie, Universiteit Leiden 2014).
- Verhulst, M., 'Jaren van studie. De parlementaire praktijk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1815-1820' (masterscriptie geschiedenis, Radboud Universiteit Nijmegen 2013).
- Vermeesch, G., 'Capability, patrimonialism and bureaucracy in the urban administration of the Low Countries (c. 1300-1780)', in: J. Hartman, M. Reinders, J. Nieuwstraten (red.), *Public offices, personal demands: Capability in governance in the seventeenth-century Dutch Republic* (Cambridge 2009) 53-79.
- Vree, W. van, *Nederland als vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime* (Amsterdam 1997).
- Vries, B. de, 'Een weldadig verschil? Standsbesef en het onbehagen van de burgerij' *De Negentiende Eeuw* 22:1 (1998) 25-38.
- Waardt, M. van de, *De man van 1848: Dirk Donker Curtius* (Nijmegen 2019).
- Waddington, A., 'Sommaire de la forme du régime des provinces unies des pays-bas' *BMHG* 15 (1894) 153-174.
- Walsh, J.P., en G.R. Ungson, 'Organizational memory' *The Academy of Management Review* 16:1 (1991) 57-91.

- Wassenaar, H., 'Katholieke adellijke families in Gelderland en Overijssel (1621-1814)' *Virtus* 1 (1993/1994) 4-11.
- Waylen, G., 'Researching ritual and the symbolic in parliaments: An institutional perspective' *The Journal of Legislative Studies* 16:3 (2010) 352-365.
- Weber, M., H. Driessen (vert.), *Wetenschap als beroep. Politiek als beroep* (Nijmegen 2017).
- Wels, C.B., 'Stemmen en kiezen, 1795-1922' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92:3 (1979) 313-332.
- Wils, L., '1830: van Belgische protonatie naar de natiestaat. Deel I' *Wetenschappelijke Tijdingen* 66:3 (2007) 199-227.
- Wils, L., '1830: van de Belgische protonatie naar de natiestaat. Deel II' *Wetenschappelijke Tijdingen* 66:4 (2007) 303-321.
- Wils, L., 'Het Verenigd Koninkrijk van koning Willem I (1815-1830)' *BMGN-LCHR* 112:1 (1997) 502-516.
- 340 Wirsching, A., *Parlament und Volkes Stimme: Unterhaus und Öffentlichkeit im England des frühen 19. Jahrhunderts* (1990).
- Wissing, P.W., 'De Staten van Oorlog te Lande en Generale Petities, 1576-1795' *Broncommentaren*, XII ('s-Gravenhage 1990).
- Witte, E., 'De Grondwet van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) en het ontstaan van de Belgische Constitutie (1831)', in: D. Heirbaut, e.a. (red.), *De Grondwet van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden van 1815. Staatkundige en historische beschouwingen uit België en Nederland* (Amsterdam 2015) 15-44.
- Witte, E., *Het verloren koninkrijk. Het harde verzet van de Belgische orangisten tegen de revolutie 1828-1850* (Antwerpen 2014).
- Woelderink, B., 'De teboekstelling van een markant burger', in: R.A.M. Aerts (red.), *Het persoonlijke is politiek: egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002) 61-73.
- Wolfe, E.L., 'Into the custody of the Serjeant at Arms': inducing parliamentary attendance in Dublin and Westminster, 1690-1859' *PER* 38:2 (2018) 205-226.
- Whyte, W., 'How do buildings mean? Some issues of interpretation in the history of architecture' *History and Theory* 45:2 (2006) 153-177.
- Zanten, J. van, 'De electorale negentiende eeuw in vogelvucht, 1814-1917' *De Moderne Tijd* 1:3-4 (2017) 236-246.
- Zanten, J. van, *Koning Willem II: 1792-1849* (Amsterdam 2013).
- Zanten, J. van, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam 2004).
- Zuthem, J. van, 'Een nieuwe provincie 1814-1848', in: M.G.J. Duijvendak (red.), *Geschiedenis van Groningen*, deel III (Zwolle 2009) 55-122.
- Zwitzer, H.L., 'De militia van den staat': het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden (Amsterdam 1991).
- Zwitzer, H.L., 'Het quotenstelsel onder de Republiek der Verenigde Nederlanden alsmede enkele beschouwingen over de generale petitie, de staat van oorlog en de repartitie' *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf* 5 (1982) 5-58.

Personenregister

- Anemaet, S.H. 220
Aerts, Remieg 156, 189
Aitzema, L. van 158
Akerlaken, P. van 220-221, 270, 304
Alphen, D.F. van 118, 275, 281, 291
Anduaga, J. de 63
Anéthan, F.F. de P.H.J. d' 134
Angillis, A.B.X. 145, 274
Appelius, J.H. 108-110, 113
Asch van Wijck, H.M.A.J. van 140-141, 270
Assen, C.J. van 105, 112, 145, 182, 210-211, 213
Aylva, H.W. van 29, 127, 168, 288, 314
Aylva, Tj. van 122, 136, 149
- Barthélémy, A.J. 174
Bentinck, Ch. 90, 115
Bergsma, A. 120-122, 128, 132, 149, 277
Berkhout, W.H. Teding van 59, 61
Bethune, M.A.B.A.J.E.M. de 74-75
Bijleveld, C.G. 34, 42, 270, 317
Blok, B. 61
Blok, L. 190
Boelens, A.A. van 156, 180
Borchgrave d'Altena, G.G.F. De 200
Bordes, T.C. de 148, 283
Bromet, H.L. 125
Brouckère, Ch. de 199-202, 301, 316
Brouckère, Ch.M.J.Gh. de 47-48, 117, 143, 249, 252, 316
Brugmans, P.A. 212, 303
- Brunswijk-Wolfenbüttel, L.E. van 158
Brunswijk-Wolfenbüttel, K.G.A. erfprins van 57
- Celles, A.Ph.F.Ch. de Visscher de 202, 273
Clancarty, graaf van, Richard Le Poer Trench 119, 132
Clercq, W. de 146
Clifford, G.G. 103, 302
Cocq, Ch.A.J. Le 131-132, 279
Collot d'Escury, Hendrik 9-10, 137, 201, 270, 291, 315
Coninck, P.C.Gh. ridder De 44
Copes van Hasselt, C.J.G. 212-215, 217, 220
Corver Hooft, J. 103-104, 143-144, 177-178, 181, 183, 270
Couperus, J. 64, 77, 126, 128
Crombrugge, J.J. van 99, 272
Crommelin, J.P. van Wickevoort 103, 248, 259, 269-270, 314
Crommelin, J.L.H. van Wickevoort 181
Cuypers, P.J. 108
- Daalder, Hans 15
Dam van Isselt, E.W. van 104, 147, 149, 270-271, 295
Davis, Kathleen 12
Dedel, J.W. 176
Dijk, Ph. van 57
Donker Curtius van Tienhoven, W.B. 145, 174, 181

- Doorn, H.J. van 198, 252, 301
 Dotrengé, Th. 45, 102, 106-107, 138, 273
 Drouyn de Lhuys, E. 148
 Du Bus de Gisignies, L.P.J. 196, 249, 270
 Duval de Beaulieu, D.H.J. 202
 Duvelaer van de Spiegel, C. 212, 291
 Duyn van Maasdam, A.F.J.A. van der 179, 197-198, 215, 282
- Eliot, T.S. 224
 Elout, C.Th. 166-167, 194, 250, 288-289
 Eysinga, S.H. Roorda van 108, 302
- 342 Faber, J.J. 96
 Fabry de Longrée, A.H.J. 96, 138-139, 259
 Fagel, F. 120-123, 150
 Fagel, H. 78, 91, 160, 164, 191
 Falck, A.R. 23, 30, 35-37, 85, 97, 103, 127, 143, 196-197, 232, 247
 Filips II, koning van Spanje 48, 168
 Filips de Goede, hertog van Bourgondië 15
 Fockema, D. 112-113, 144, 149-150
 Fontein Verschuur, G. 42, 45, 96-97, 213, 252, 314
 Foreest, D. van 217
 Frederik, prins van Oranje-Nassau 210
 Frederik Hendrik, stadhouder 159, 164
 Frets, F. 147, 149-150, 213, 215, 217
- Gabriëls, Jos 191, 255
 Gavre, Ch.A.F.R. prins De 137, 176, 181, 261, 292
 Geelhand della Faille, K.J. 108
 Geer van Jutphaas, J.L.W. de 37, 77-78, 85-86
 Gerlache, E.C. De 144
 Gijselaar, C. de 161, 168
 Gobbelschroy, P.L.J.S. van 77-78, 190, 282
 Goltstein, J.K. van 188, 295
 Govaerts, O. 161
 Groen van Prinsterer, G. 74-75, 110, 156-157, 183, 210-211, 213, 219
- Groen van Prinsterer, P.J. 212
 Groenveld, Simon 15
- Hahn, J.G.H. 91, 124-125, 256
 Hall, F.A. van 37, 250
 Hall, M.C. van 63, 215
 Hamelsveld, IJ. van 61
 Hannover, A. van 158
 Hardenbroek, G.J. van 91, 118, 191, 287
 Heemstra, W.H. van 208
 Heeckeren van Enghuizen, E.F. van 48
 Heim, A. van der 120, 128
 Heim, P. van der 128
 Hemricourt, J.E.Ph.A. De 71
 Heringa, J. 157
 Hinlopen, J.G. 44, 252, 301
 Hoetink, Carla 238, 241
 Hogendorp, G.K. van 10, 22, 30, 32, 52, 70-72, 74, 79, 84, 93, 100-101, 107, 112, 133, 153-155, 166-167, 170, 172, 198, 202-203, 248, 270, 288
 Hogendorp, H. van 203
 Hon, Ch.A.J. Le 103, 117-118, 143
 Hoop, J.C. van der 189
 Hope, A. 137
 Hulthem, Ch.J.E. van 35-36, 77, 249
- Iddekinge, A.A. 161
- Jacob, F.B. 's 134-136, 234
 Jonge van Campensnieuwland, M.W. de 149, 212, 270
 Jonge, F.C. de 132
- Karel V van Habsburg, keizer 48, 168, 170, 186, 289
 Kasteel, J.C. van de 144, 278, 282
 Kasteel, P.L. van de 126
 Kemp, J.C. van der 140
 Kempnaer, A.A. van Andringa de 137-138, 262
 Kemper, J.M. 42, 100, 137-138, 268-269, 280
 Kerremans, J.J. Huytens 108
 Koselleck, Reinhart 11-12

- Leeuw, D.C. de 61
 Lelyveld, P. van 211-212
 Lennep, D.J. van 211
 Liefmans, H.A.J. 130, 134, 138, 279
 Louise van Oranje-Nassau, prinses 57
 Lublink de Jonge, J. 57
 Luiten van Zanden, Jan 16
 Luzac, L.C. 22, 45, 75, 104-105, 107, 112,
 116, 145, 180-181, 184, 205, 211-212,
 214, 220, 270
 Luzac, S. 105
 Lynden van Blitterswijk, W.C.H.
 van 30, 164, 166-167, 169,
 Lynden van Hemmen, F.G. van 176
 Lynden van Hoevelaken, J.C.E. 27-28,
 30, 32, 35-36, 38-41, 247
 Lynden van Hoevelaken, J.E.N. 22,
 25-50, 94, 96, 99, 102-103, 110, 232,
 234, 248, 250, 252
- Maanen, C.F. van 23, 37, 43, 73, 76, 95,
 105, 112-115, 140-141, 143, 145-146, 168,
 170, 190, 213, 217, 219, 236, 248, 250,
 270, 304
 Markel Bouwer, A.H. van 34, 36, 103,
 268, 270
 Marot, D. 56, 67, 258
 Membrède, A.Ch. 102-103, 199-201,
 270
 Metelerkamp, R. 45, 110-111, 133, 270
 Mey van Streefkerk, J.G. de 206-209,
 213, 215, 217, 232, 251
 Meyer, J.D. 36
 Mollerus, J.H. 23, 36, 48, 83, 100, 108,
 195, 199, 248, 249
 Moor, A.Ph.J. de 108, 174
 Munck, Bert De 16-17
- Nagell van Ampsen, A.W.C. van 137, 167
 Napoleon Bonaparte 10, 48, 63-64, 170
 Napoleon, Lodewijk 12, 29, 72, 81, 126,
 169, 248, 278
 Nes van Meerkerk, J.G. van 22, 104,
 135-136, 147, 198, 203-206, 218-219, 234
 Nicolai, P.Th. 108, 137-138, 270
 Noot van Assche, M.L. Van der 137
- Omalius Thierry, J.B.J.F. d' 43
 Op den Hooff, J. 213, 215, 217, 304
- Pabst tot Bingerden, R.W.J. van 35-36,
 249
 Pestere van Cattenbroek, W.N. de 193,
 252, 313-314
 Pestere, W.N. 193
 Pippel, J.G. 84
 Pirson, F.G. 74, 259
 Pollmann, Judith 12
 Potter, L. de 146, 179, 282
 Prak, Maarten 16
 Price, Leslie 15
 Pycke, L. 174
- Queysen, W. 128
- Rechtere van Appeltern, J.H. van 185-
 186, 294
 Rendorp, J. 90
 Rengers, W.F.L. 209, 302
 Repelaer van Molenaarsgraaf, J. 211,
 291, 315
 Repelaer van Molenaarsgraaf, O. 212,
 315
 Reyphins, L.A. 34-35, 44-45, 103, 109-
 110, 117, 133-134, 138, 151, 209, 252,
 270, 272
 Rhon, W. Bentinck van 121
 Righart, Hans 14
 Rochussen, J.J. 185-186
 Röell, W.F. 23, 143, 174-176, 179-180,
 206-207, 213, 215-216, 219
 Rosier, J.B.H. 74, 259
- Sandberg van Essenburg, S.J. 131, 137-
 138, 268, 270, 300, 315
 Sas, Niek van 10-11, 155, 183, 217, 221
 Sasse van Ysselt, L.F.J.J.J. van 26, 143-
 144, 282, 316
 Schepper, H.A. IJssel de 211
 Schimmelpenninck van der Oye,
 W.A. 147
 Schimmelpenninck, R.J. 29, 64
 Schooneveld, P.J. 213, 215-216, 220, 295

- 344
- Siderius, M. 29
- Six van Oterleek, C.Ch. 129, 278
- Slingelandt, S. van 89, 114-115
- Stassart, G.J.A. De 110, 202, 259
- Sterling, J.J. Uytwerf 213
- Stollberg-Rilinger, Barbara 223-224,
240, 305
- Straeten, Ch. van der 69, 72
- Stralen, H. van 93
- Strick van Linschoten, P.H.A.J. 217
- Styrum, F.W. van 183
- Surlet de Chokier, E.L. 35, 199, 301
- Swart, P. de 57
- Swildens, J.H. 123
- Sytzama, M.P.D. van 104-105, 270-271
- Tets van Goudriaan, A.W.N. van 204,
301
- Thiennes de Lombise, Ch.I.Ph. De 117,
134, 259, 280
- Thorbecke, J.R. 12-13, 50, 156, 183, 189,
219, 235, 295
- Tielemans, F. 146
- Tocqueville, A. de 16
- Toulon, L. van 174, 270
- Trentesaux, P.J. 138, 140
- Trevisano, G. 56
- Turpijn, Jouke 13
- Tuyll van Serooskerken, J.M. van 198,
301
- Tydemans, H.W. 218
- Verstolk van Soelen, J.G. 149, 195
- Verwey Mejan, G.W. 184, 213-214,
216-217, 219-220
- Visscher, G.A. 135
- Viveen, juffrouw 76, 78
- Vree, Wilbert van 84, 261
- Vreede, P. 124, 277
- Warin, A. 32, 43-44, 70-71, 73, 96-98,
101-102, 106-108, 110, 116, 138-139,
149-150, 189, 202-206, 218-219, 234,
246, 267, 275, 301
- Weber, M. 49
- Weede van Dijkveld, E. van 36
- Willem van Oranje 159
- Willem I, koning
abdicaatie 183-184
erfprins 163-166
inhuldiging 168-170
soeverein vorst 29-30, 66, 93, 166
koning 10, 21, 32, 38-40, 47, 68-69,
71-73, 75-77, 79, 81, 84, 98, 100-
105, 112-113, 116, 133-136, 142, 148,
156, 163, 170-171, 173-178, 180-183,
189, 195-198, 209, 219, 230-233,
237
- Willem II, koning
Prins van Oranje 45, 70, 75
koning 184-185, 187-188
- Willem II, stadhouder 160
- Willem III, stadhouder 56, 60, 66, 160
- Willem IV, stadhouder 57, 90, 115,
122-123, 158-159
- Willem V, stadhouder 9-10, 27-28,
57-58, 60, 67, 90-91, 112, 154, 158-165,
167, 176, 179, 191-193, 214, 226, 232,
255, 288
- Zanten, Jeroen van 13, 234, 278, 280
- Zuylen van Nijveelt, H. van 180
- Zuylen van Nijveelt, J.A. van 208-209,
301-302

Zakenregister

- Acte van Garantie 60, 154, 162-163
adel 27, 29-31, 42, 177, 191, 215, 232
Adres van Antwoord 156-157, 171-177,
180-188, 209, 231, 291
Afdelingsvergaderingen 33, 43, 71, 84,
95-101, 106-116, 132, 146, 172, 174, 231,
238, 252, 266-268, 275
Centrale Afdeling 96-99, 101, 114,
267
 memories van antwoord 97, 112, 267
Alkmaar 216-217
amendement, recht van 95, 100, 109
Amsterdam 29, 40, 64, 90, 103, 137, 168,
184, 198, 203-204, 214-215
Antwerpen 54, 296, 301
Antecedenten 85
Arnhem 41
Assemblée Nationale (Frankrijk) 130
Bataafse Revolutie 9-10, 12, 25, 45, 50,
58-65, 67, 75, 80-81, 91, 113, 130,
179-180, 226
begrotingswetten 40-41, 71, 73, 97, 105,
130, 135, 137-138, 140, 142, 144-145,
181-182, 185-186, 198, 201-202, 238,
272-273, 288
tienjarige 43, 46, 112-113, 118, 134,
166-167, 175-176, 206-207, 212,
214, 217
belastingwetten 35, 40-41, 107-110, 133,
135, 166, 194-195, 198, 203, 270, 300
Belgische Revolutie 46-47, 79, 103-104, 345
146-147, 177-181, 231, 234
Beltrum 39
Bijenkorf, de 210, 213-214, 218
Binnenhof 8-9, 11, 52-70, 72-73, 78-80,
120, 151, 153, 161-162, 164, 168, 223,
229
 Generaliteitskwartier 53-56, 65, 78,
81
Brabantse Revoluties 130
Brugge 15, 54
Brussel 32, 40-41, 43, 52, 54, 67-78,
81, 119, 133, 136, 170, 172, 180, 229,
248
Burgerlijk Wetboek 44, 100, 102, 137,
269-270
Chambre des Députés 70, 72-73, 83, 92,
119, 135, 236
comité-generaal
 Nationale Vergadering 125
 Tweede Kamer der Staten-Generaal 111, 149-150, 180, 183, 267,
279
commissiestelsel 84
 Bataafs-Franse parlementen 91-92,
124
 Staten-Generaal (Republiek) 88-90,
118
 Staten-Generaal (1814) 93-95, 227-
228

- Tweede Kamer der Staten-Generaal 101, 107, 269
 contracten van correspondentie 28
- Dagverhaal* 124
 Delft 54, 185, 265
Democraten, de 125
 Den Haag 8, 20-21, 32, 39-41, 54, 58, 67, 76-79, 86, 88-89, 136, 140, 162, 172, 180, 204, 209-211, 213, 225, 235
 Denemarken 186
 Doornik 131
 Dordrecht 54, 161, 211
 Drukperswet 75, 110, 143, 315
- 346 Dubbele Kamer (1840) 182-183, 220-221
- eed
 koning 170-171
 stadhouder 159, 164
 Staten-Generaal (1814) 168-170
 Tweede Kamerleden (1815-) 194
- eer 9, 44, 52, 75, 92, 109-111, 118-127, 131-132, 135-136, 143, 148, 168, 181, 214, 219, 232
- Eerste Kamer der Staten-Generaal 23, 35-36, 48, 67, 74-75, 78, 95, 117, 127, 134, 153, 172-176, 181-182, 188, 196-197, 213, 261, 273, 291
- Engeland 31, 58, 148-149, 161, 181, 236, 254, 272; *zie ook* House of Commons
- familiebanden 9, 25-26, 36-38, 194, 203-206, 314-316
- Frankrijk 12, 63-64, 140, 148-149, 181, 236; *zie ook* Chambre des Députés
- Franse Revolutie 11, 16
- Friesland 29, 86, 104, 112, 120-123, 159-160, 170, 180, 191-193, 203, 208-210, 296
- Gelderland 25, 27-28, 30, 37-41, 46, 50, 86-89, 94, 102, 104, 159-160, 164, 167, 203, 232, 296
- gemeenten 38, 40-41, 208, 251
- godsdienst 29, 31-32, 47-48, 75, 141, 148, 174, 177, 194, 209, 253; *zie ook* katholieken
- gouverneurs 30, 39, 179, 193-202, 204, 206-209, 215, 219, 221, 298, 301; *zie ook* kiesstelsel
- Graanwet 147
- Groningen 86, 104, 121, 159-161, 246, 286, 296
- Grote Vergadering (1651) 66, 286
- griffie 34-36, 53-57, 60, 62-64, 75-81, 209, 226, 249, 257
- griffier 19, 36-37, 55, 64, 85-88, 91, 96, 120-123, 160, 164, 191; *zie ook* Couperus, Fagel, De Geer, Van Hulthem, Weede van Dijkveld
- grondwet
 (1798) 59-63, 81, 125, 151, 225
 (1801) 45, 63-64
 (*Schets*) 10, 155
 (1814) 10, 30, 93, 166-167, 183, 193-194
 (1815) 30-34, 45, 47-48, 67, 84-85, 113, 170-171, 183-184, 194-195, 198, 202-203, 205-206
 (1840) 79, 183-185, 220-221
 (1848) 12-13, 50-51, 188, 221
- grondwetscommissie
 (1814) 153-154, 166-167, 226-227, 312
 (1815) 30-32, 36, 47, 67, 127-128, 170, 194, 226-227
- Handelingen der Tweede Kamer 19
- Henegouwen 106, 134, 202, 296
- Hoewelaken 32, 40-41, 50, 232, 251
- Holland 57, 62, 86-89, 91, 104, 110, 120-121, 137-138, 148, 158, 160-161, 163, 179, 203-205, 210-217, 263, 286, 296
- overzicht 86, 102, 135, 158, 191, 198, 203-204, 261
- splitsing 220-221, 298
- House of Commons 15, 18, 31, 85, 92, 95, 119, 135, 139, 236, 244, 254, 276-277
- Huis van Oranje 28-29, 59, 66, 69, 81, 122-123, 154-155, 165, 167, 176, 179-180, 182-183, 185-186, 195, 233

- Inlijving 12, 64, 127, 130, 195-196, 273
- Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden* 69
- jachtwet 42-43, 199, 251
- Kamer van Volksvertegenwoordigers (België) 152
- katholieken 29, 32, 75, 141, 143, 148, 174, 177, 194, 209
- kiesstelsel 21, 189, 195, 217-221; *zie ook* gouverneurs
- Koninkrijk Holland 12, 29, 64, 81, 126-127, 154, 169, 248
- kostuum 59
- landsheerlijk bestuur 11, 15, 30-31, 54-55, 58, 72, 86, 91, 95, 171, 224
- last en ruggespraak 31, 86-88, 93, 111-114, 190, 194, 201, 212, 218-220, 226
- Leeuwarden 208
- Leiden 42, 91, 100, 104, 112, 124, 138, 210-211
- liberalen 13, 75, 141, 174, 186, 200, 209-210, 216-217, 234-235
- Limburg 199-201, 253, 296
- Luik 34, 43-44, 103, 296
- luitenant-stadhouders 191-193
- Maastricht 103
- Metamorfose van Nederland, De* 11
- Middelburg 54
- monarchie 11-12, 31, 43, 68, 153-154, 170-171, 178
- Namen 202, 296
- natie 41, 60, 71, 85, 111, 130, 141, 156, 165, 177, 210
- Nationale Vergadering (1796-1798) 14, 58-62, 67, 80-81, 91-92, 114, 124-125, 130, 135, 226
- Nederlandse Gedachten* 210
- Nijmegen 162
- Noord-Brabant 148, 296
- Noordstar, de* 210, 213-217
- notabelen 25, 29, 37, 50, 219, 226
- Notabelenvergadering (1814) 167-169, 196 (1815) 196-197
- notulen 18-19, 45, 88, 91-92, 149-150, 176, 244
- onafhankelijkheid (Tweede Kamerleden) 17, 27, 40, 44, 73-75, 81, 92, 138, 143, 146, 148, 189, 193, 203-212, 217, 219, 230
- openbaarheid 31, 41-45, 47, 50, 62, 67, 85, 91, 98, 100, 107, 116, 124-128, 130, 133, 135, 146, 151, 183-184, 187-188, 226, 229, 232
- oppositie 13, 35, 43-44, 75-76, 98, 102-108, 127, 141, 143, 146-149, 177, 179, 210-217
- opstand Nederlandse 54, 177-178, 186, 240, 292 recht van 136
- Oranienstein 28
- Orde van de Nederlandse Leeuw 30, 206-209, 221, 272, 301
- Overijssel 86, 88-90, 115, 122, 131-132, 160, 203, 211, 296
- patriotten 11-12, 27-29, 34, 57, 60, 62, 123, 154, 161-162, 167-168, 193, 265
- persuasie 35, 86-91, 108, 111-115, 230-231
- petities 33-35, 37, 39, 44-46, 50, 75-79, 103-105, 141, 174, 177, 209-210, 232, 269, 292
- poldermodel 15-16
- prefecten 41, 195-196, 273
- presentie 48, 86, 89, 109-113, 213, 253, 264, 266, 273
- Prinsjesdag 20, 153, 238, 264
- privileges 42, 60, 162, 168, 227
- Provinciale Staten (Republiek) 88-89, 114, 157, 174, 191, 218, 225 (Restauratie) 20, 31, 33, 39, 93, 174, 190, 193-205, 208-210, 212, 218-219, 230, 232, 235

- 348 Raad van Brabant 68
 Raad van State
 (Republiek) 89, 108, 155, 157-161, 164-167, 169
 (Restauratie) 27, 32-33, 36-41, 44-45, 47-50, 74-75, 83, 95-96, 101, 105, 108, 115, 135, 169, 195, 232
 rangorde 170, 172-173, 184
 spreek- en stemvolgorde 30, 86-87, 92-94, 108-110, 138, 273
 zitplaatsverdeling 30, 73-75, 86, 93, 224, 227
 regentenmentaliteit 14-17, 37
 Reglement van Orde 30, 33, 83-86, 91-96, 99, 104, 110-113, 116, 125, 139, 231, 238
 Republiek van de (Zeven) Verenigde Provincies *passim*
 erkenning onafhankelijkheid 56
 generaliteit 27
 publieke kerk 31-32
 terugverwijzen naar 31, 42-48, 73, 108, 167, 181, 185-187, 202, 218
 resoluties 55, 60-62, 81, 87-91, 114-116, 120-121, 129, 227-228
 ridderschap 29, 57, 195, 215
 ruggespraak *zie* last en ruggespraak

 Sattelzeit 11-12, 234
 spreek- en stemvolgorde *zie* rangorde
 stadhouderschap 11, 56-60, 154, 157-167, 171, 179
Standaard, de 218
 Staten-Generaal (Republiek) *passim*
 bevoegdheden 89, 118-119, 157-158, 224-225, 286
 reglement 86-87, 93-94
 samenstelling 55, 191
 Statenzaal 54-56, 58, 60, 65-66, 80, 123, 164, 225

 Tiel 41
 Tongeren 200
 traditie *passim*
 definitie 14-18, 166, 224-225
 generaties 9, 26, 52; *zie ook* familiebanden

 invention of 10, 153, 233
 Tradition and the Individual Talent 224
 Trèveszaal 8, 56-57, 60, 65-68, 94, 127, 154, 163, 169, 228-229
 Trond, St. 200
 Troonrede (Aanspraak) 156, 171-176, 181-183, 187-188, 231
 Tweede Kamer der Staten-Generaal *passim*
 bevoegdheden 10, 84-85, 95-96, 228-229
 reglement 83-86, 94-96, 109-111, 113; *zie ook* Reglement van Orde
 samenstelling 48, 193-198, 296; *zie ook* kiesstelsel
 tweetaligheid 42-43, 77, 97, 127, 136-144, 171-172

 Utrecht 29, 37, 64, 86, 88-89, 91, 104, 135-136, 140, 161-162, 191, 193, 197-198, 203-204, 208, 217
 Unie van (1576) 54, 56, 60, 85, 118, 154, 157,
 Vrede van (1713) 28

 Verenigd Koninkrijk der Nederlanden
 constitutionele crises 44-46, 75-76, 143-146, 179-181
 ontbinding 47-48, 79, 146, 180-181
 totstandkoming 67, 69, 170, 228
 Verenigde Staten van Amerika 31, 236
 Vertegenwoordigend Lichaam (1798-1801) 62-64, 92, 226
 volhardingspolitiek 46-47, 104, 148-149, 182
 volksvertegenwoordiging 18, 34, 46-47, 59, 71, 76, 91, 95, 123-124, 126, 128-129, 135-136, 150, 152, 156, 168, 178, 189, 212, 218-219
 voorzitter
 Bataafs-Franse parlementen 58, 61, 92, 126
 Eerste Kamer 23, 117, 174, 259
 Staten-Generaal (1795) 86-88, 161
 Staten-Generaal (1814) 30, 93-94,

ZAKENREGISTER

- Tweede Kamer 32-36, 68, 101-108,
231
- vrijheid
 onderwijs 75-76, 174, 176
 pers- 75-76, 110, 143, 146, 176, 179
- welsprekendheid 125, 128, 130, 133-136,
138-152
- Wetgevend Lichaam (1806-1810) 26,
29, 62-64, 77, 169, 226, 268
- Wetgevend Lichaam (Keizerrijk) 29
- Zeeland 30, 34, 44, 86, 89, 132, 160, 191,
198, 252, 296, 301
- zitplaatsverdeling *zie* rangorde
- Zutphen 41
- Zweden 18, 290
- Zwolle 208

Summary

Dutch revisionist historians of the Revolutionary Era have emphasized the sense of rupture surrounding the year 1800. The Batavian revolutionaries, together with French Revolutionary and Napoleonic armies, caused a clear break between the ancien régime of the Dutch Republic, which had lasted from 1576 until 1795, and the 19th-century Kingdom of the Netherlands. Modern constitutions replaced the decentralized government system of the Dutch Republic with a unitary state from 1798 onwards. When the Dutch regained their independence after the fall of Napoleon in 1813, the new state did not turn the clock back to 1795. In that respect, the Netherlands has been studied as a fine example of Reinhart Koselleck's concept of *Sattelzeit*. Continuities, such as the name States General for the bicameral parliament, were merely invented traditions to hide the new institutions of the Restoration state. Notwithstanding obvious evidence of discontinuity, in political practice there was more continuity in the Netherlands during the transitional period from the 18th to the 19th century than historians have assumed.

351

Despite the constitutional and the supposedly era-defining cultural shifts, the practice of meeting of the supreme national political body continued. This PhD thesis has studied the meeting practice of the Dutch States General to address the role of tradition and culture in times of political and institutional transition in the first half of the 19th century. The restoration of the States General raises questions that concern the core values of the new unitary state. What had happened to the provincial mandate of deputies, the foundation of the

meeting practice before 1795? How did the States General translate their relationship with the House of Orange from the stadtholderate to the constitutional monarchy? What did the presence of Members of Parliament from the Southern Netherlands mean for the old practices? Could former deputies to the States General function as MPs? Did they encounter continuity in procedures, or did they establish it whenever they thought it was lacking?

352 The formative years of the Second Chamber have long had a dubious reputation among historians. Its parliamentary politics have been studied in light of the liberal revision of the constitution in 1848. From that perspective, the early Second Chamber fell short in terms of parliamentary power and was seen as a delaying element or precursor to the later liberal reforms. At the same time, historians have already nuanced the idea of clean political ruptures following the regime changes since the abolition of the Dutch Republic in 1795. The Restoration States General was neither an entirely new institution, nor was it an exact copy of its historical namesake. Instead, since 1815, the Restoration States General combined old elements – such as its name – with undeniably new elements, such as bicameralism, public debates of the Second Chamber and elected members who represented both the northern and southern provinces of the Low Countries. Now is the time to judge the Second Chamber on its own terms. In order to grasp the composite political culture of the Restoration States General, it is necessary to understand which early modern elements of the States General survived the regime changes, why those elements survived, and what the consequences were of this continuity of practices for the way political power was wielded in the Second Chamber.

Tradition played a central role in the Second Chamber. Since the Restoration States General combined old and new elements, it was less self-evident what the institutional tradition entailed. MPs, ministers and the king had to actively negotiate and decide what they believed was the appropriate course of action in the States General. Therefore, both the use of tradition and the appeal to tradition involved an active and conscious decision, rather than a passive adherence to past practices. As the poet T.S. Eliot wrote in his influential

essay 'Tradition and the Individual Talent', tradition 'cannot be inherited, and if you want it you must obtain it by great labour.' This *activity* of decision-making based on tradition has shown the importance of continuity of early modern political practices in the Second Chamber.

In the ancien régime, political legitimacy rested in the past. The further back in time a claim to power could be verified, the more prestige it granted the people who derived their power from that claim. Hence, continuity was a prerequisite for political legitimacy in the ancien régime, whereas change was regarded with suspicion. If something changed in the political sphere, great effort was taken to cover this up by hiding the change under the cloak of restoration of the old order. When the early modern States General took control of the government of the Dutch Republic, replacing the Habsburg overlord, they did so by arranging their meeting according to practices dating back to Burgundian rule. Based on the old footing, the States General could take a new turn.

353

This PhD thesis has identified three conditions that contributed to the continuity of early modern meeting practices in the Second Chamber. Firstly, the Batavian French parliaments played the role of catalyst in the transmission of meeting practices from the early modern to the Restoration States General. Symbolically, the Batavians *appealed* to the enclosed, hierarchical and opaque meeting practice as the point of departure for their public, egalitarian and transparent procedure. Yet, at the same time, pragmatism urged Batavians to *use* the archives, secretary office, committee system and diplomatic ceremonies to speed up their constitutional work. After 1801, even the old regents could return to public offices because stadtholder William v had released them from his service. That is why the Restoration regime could incorporate both the composite elite of notables and a combination of early modern and modern meeting practices.

The constitutions of 1814 and 1815 were a second condition. Even though the text proclaimed continuity by restoring the 'States General' and the 'Provincial States', the institutional reforms of the Batavians and the French were also kept in place. No committee member wished to return to the institutional structure of the Dutch Republic.

The results were constitutions that left much room for either modern or early modern interpretation. The States General was given very few directions on how to fulfill its task as legislator: everyday practice would determine its power limits and course of action. The vague constitution articles gave MPs the opportunity to smuggle old meeting practices into the new parliament. That is why the meeting practice of the Second Chamber could still rely on the personal connections so characteristic for the government of the Dutch Republic.

354 A third and final condition was the ability to adapt, of both members and practices. A meeting practice that could not be adapted to the new circumstances changed into a relic from the past, while an adaptable practice became a tradition that could be transmitted to the next generation. The States General, as restored in 1814, was the best example of this condition. Designed by the constitution committee, this unicameral meeting represented the essence of the idea behind the Restoration. The most important reforms of the Batavian Revolution were kept in place: the States General represented the entire Dutch people, rather than the assembly of delegates on behalf of seven sovereign Provincial States. In 1814, the States General would share its legislative power with the sovereign, William Frederik (later known as William I), the son of the last Orange stadtholder. National laws and equality before the law replaced the resolutions of the old States General that had supported local privileges and customs for centuries. Rules of procedure based on the hierarchy of the sovereign Provincial States also belonged to the past. At the same time, however, important elements of the old meeting practice were present. The meeting convened behind closed doors in one of its old rooms at the Binnenhof. And although the provinces were no longer sovereign, members and committees were still appointed on provincial basis. Initially, members sat around the meeting table according to the old provincial hierarchy. The rules of procedure allowed the president to adopt a bill without a plenary discussion or a round of votes. In short, the restored States General turned onto a new path based on the old footing.

Nevertheless, this reincarnation of the old States General did not survive its first constitutional change in 1815. This was good news for

the meeting tradition, since adaption and transmission of a tradition requires challengers. These challengers ensured that the relevance of a tradition was discussed and that adaptation occurred if deemed necessary for transmission, and so these challengers have prevented tradition from becoming a passive adherence to past practices. Understanding tradition as an activity – both debatable and adaptable –, as this study has done, has brought the continuity of various elements in the Second Chamber to the fore.

Since the early modern States General was the highest government body of the Dutch Republic, it made sense for its 19th-century parliamentary namesake to also double-act as legislative as well as governing body. The old States General had dominated the legislative procedure in the Dutch Republic, and hence the Second Chamber focused its procedure on its legislative task in a way that supported the government. In both meetings various parties fought for control over the content of laws. Prior to 1795, the Provincial States and the stadtholder tried to dictate resolutions, whereas after 1815, the king and his ministers wished that the Second Chamber would simply approve all their bills rather than thoroughly amend them. The rules of procedure of both meetings served this power play: members derived prestige from a limited and stable set of rules, while at the same time members could claim authority vis-à-vis the stadtholder and the king by enforcing them to play the power game in their meeting according to their rules.

355

The legislative attitude of the States General had consequences for what function the plenary session could have. Plenary sessions had a different purpose than modern observers would expect. In the old States General a culture of negotiation had been developed, rather than a debating culture, because the search for consensus among the provinces had been the prime goal of the legislative process. Members had to treat each other with respect, and they did this by adopting a sober and timid conversational tone, preferably expressed in small-scale and enclosed sessions. The arrival of public meetings in the Second Chamber and members from the former Austrian Netherlands meant that the relevance of this negotiation culture was thor-

oughly tried. Plenary sessions of the Second Chamber were public and took place either in the former ballroom of the stadtholder at the Binnenhof or in a magnificent palace in Brussels. According to king William I, the arrangement and lavish decoration of the meeting hall in Brussels should have made clear to the members that parliament assembled under royal custody. Yet, the housing tradition of the States General proved resilient because a meeting room had to be fit for purpose in the first place, and representative only in the second. Although the royal throne took symbolic precedence over the members, they did not want their physically subdued place in parliament to translate into a diminished share in legislative power. The MPs from the Southern Netherlands entered the meeting hall with a different view of their representative task than that held by their Northern colleagues. Southern members preferred public meetings where they could thoroughly question the ministers. Rhetorically gifted speakers voiced the people's wishes. Northern MPs, on the other hand, experienced difficulties with noisy dissent vented in public meetings. They still strove to find common ground because they were convinced that the government would take their remarks seriously only if these had been discussed calmly and preferably behind closed doors.

Bilingualism and the governing principles of the king sharpened the opposing mores in the Second Chamber. William I hated criticism, no matter how politely it had been formulated. Most MPs spoke or could read French, but this could not be said for the Dutch language. Yet, the government chose Dutch as the official language of communication. Bilingualism hampered the conversation between members and further enhanced style differences in the Second Chamber. Nevertheless, the Southern MPs contributed to the transmission of the negotiation culture. They encouraged their Northern colleagues to stick to the Northern mores when they could have adopted a different practice. That is how the confidential relationship that Northern members wished to establish between the Chamber and the government could take over the function of provincial consensus so central in the old States General.

The Provincial States were another player that inventively vied for

power in the Second Chamber. This is striking because their influence at the national level was supposed to have ended. Compared to their sovereign status in the Dutch Republic, the constitution had drastically reduced the provincial sphere of influence. According to William I, the Provincial States were meant to act as colleges that elected government-minded members for the Second Chamber. The priority of the Provincial States, however, was to use elections to serve their provincial interest. William I found out that he could not single-handedly dictate the composition of the Second Chamber, without granting the provinces favors in return. This is how the provinces succeeded in translating their new function into the old situation. Both before and after 1795, the provincial delegation to the States General served to bring the provincial interest to the attention of the highest government institution.

357

Provincial power affected the position of MPs. Their position resembled that of a deputy to the States General because members depended on their home province for their election. For that reason, MPs had to take the wishes of their province into account. Although the constitution determined that members of the Second Chamber were representatives of the entire Dutch people, if they wished to retain their seat, they had to vie either for royal or provincial favor.

As various parties wished to influence the content of laws, each party was interested in assuring the majority before a decision was taken. Both before and after 1795, the legislative process focused on discreetly preparing the decisive plenary session. William I challenged this tradition by prohibiting direct contact between the Second Chamber and his ministers. The Second Chamber responded with its own instruments: the president, the *Kamerafdelingen*, the plenary session's form and the rules of procedure all grew into power instruments in the legislative process. As a result, the old legislative practice appeared on the surface even more prominently. Behind the scenes the ministers and the king worked hard to persuade MPs and to make sure that the president started the voting procedure when a bill's majority was assured. Each bill had to be newly negotiated, which made legislating in the States General a matter of hard labor. Persuasion in the backrooms thus remained an indispensable instru-

ment for whoever wanted to influence decisions of the States General after 1815.

358 The separation of the United Kingdom of the Netherlands resulted in forceful appeals to the confidential relationship between the States General and the Oranges. Public meetings prior to and shortly after 1830 saw Northern MPs appeal to the tradition to legitimize their votes during this regime change. Notwithstanding these appeals, William I also tainted the traditional bond his family had built with the States General, which predominantly figured during ceremonies and rituals. Strictly speaking, the stadtholders had been servants of the Provincial States, and William I did everything he could to subvert this power balance. MPs had to be inventive to oppose government policy because the king had prohibited the States General from contacting his ministers directly. Besides the procedural instruments they used the Addresses of Thanks for this purpose. In this Address, MPs replied to the King's Speech at the annual opening of the States General. Lacking direct contact with the ministers, the ritual of the Address of Thanks offered MPs an annual stage where they could point William I to the right power balance between the Second Chamber, the king and the ministers.

Of course, there were outspoken carriers of tradition among all these challengers of tradition. The career of the regent Van Lynden van Hoevelaken demonstrates how a former deputy could find his way between all these various interests in Restoration politics. The former deputies were outnumbered in the States General, although Van Lynden was certainly not the only member of the old elite to continue his career in office after the Restoration. Van Lynden served the new state as member of the constitution committee, president of the Second Chamber, MP and member of the Council of State, but also as member of a noble family and lord of Hoevelaken. Through his eyes we have seen which elements of the regents' tradition were transmitted and which were not. Traditional sense of class determined his political sense of duty, even though birthright could no longer legitimate his public actions as it had done before 1795. In fulfilling his public offices, Van Lynden continued to feel responsible for his family, his province and his country. As member of the con-

stitution committee he actively tried to weave the principles of government in the Dutch Republic into the articles of the new constitution. On crucial matters, however – such as public meetings for the Second Chamber, equality before the law, and the right to petition – Van Lynden could not convince his colleagues to support his cause. A public parliament and civil equality were accomplishments of the Batavian Republic that the regent tradition had to adapt to.

Yet, the authority of personal relations and status were some of the most important elements of the regents' tradition that was transmitted from the governing culture in the old States General. The Batavian officials had successfully adopted from the regents the use of family connections for distributing offices. As a result, both the old and new elite vied for offices in the Restoration government system. Just as his father, stadtholder William v, had done, king William I profited from the competition among the internally divided notables by creating liaisons of trust with old and new elite families alike. William I tried to discipline his network of favorites together with his secretaries of state Falck and De Mey van Streefkerk. Members of the Second Chamber who lost the favor of their family, the Provincial States or the king risked losing their seat. For MPs, an involuntary departure from the Second Chamber was a matter of honor since they derived prestige from this position. As had been the case before 1795, a commission in the States General was prestigious, since favor, family and fortune alone determined membership of the Second Chamber.

359

What does the continuity of these early modern meeting practices mean for our view on the politics of the Restoration in the Netherlands? On paper the Restoration States General might have started out as inventing tradition, but in parliamentary practices there was actually remarkable continuity as this study has shown. Both in the Dutch Republic and in the United Kingdom of the Netherlands the States General had to vie for power. Wielding power was never self-evident; it was rather an exchange between national, provincial and personal interests. As a meeting, the States General had the government of the country as its first and foremost priority. In the early

decades of the 19th century this resulted in a second blossoming of early modern practices that small groups of regents had used to govern the Dutch Republic until 1795. You could also call it the modern appearance of early modern practices. This governmental meeting practice of the States General was characterized by sobriety, consensus-driven legislation, and calm negotiations, and these characteristics had to go hand in hand with the utmost respect for personal relations, the provinces and the House of Orange.

360 To the States General, the act of meeting was about the distribution of power, and that is why authority was never self-evident. On the contrary, a long line of early modern and modern faction and regime changes dictated this power struggle. Viewed from this lineage of ruptures, the Sattelzeit appears to have been much more of a regular century in Dutch political history, rather than a century that posed a clear break between ancien régime and modern politics. The frequent power rotations also shaped the meeting practice of the States General. In a sense, they gave rhythm to the developments in this institution as these changes led the States General to develop a tenacious institutional culture that could withstand changes of personnel. On the one hand, the States General was stronger than its members, but at the same time the perseverance of its institutional culture depended on past, present and future users. For that reason, the meeting practice had to allow the States General to take a new turn based on the old footing. In short, regime changes led to continuity in the way the States General competed for power with other parties in the Dutch Republic and in the United Kingdom of the Netherlands.

Historians have characterized the politics of the Restoration as lacking in color and principles because there was little enthusiasm for ideological innovation among the government elite. The moment has come to assign principles to Restoration politics based on the meeting practice of the States General. Judgments that have focused on missing elements presupposed that serious political principles have to be based on abstract and future-oriented ideology, which then directs political decision-making. The lack of principles supposedly led to MPs being indecisive in their choice between tradition

and innovation. This research, however, has demonstrated that regents' principles from the Dutch Republic also determined how power was wielded and brought politics to life. Furthermore, the choice to use a tradition or appeal to it did not automatically exclude political innovation, as this could be done only if the tradition was relevant in the context of the new state. Thus, the continuity of meeting practices from the old States General reveals Restoration politics as principled traditional politics.

Meeting in the States General and in the newly established Second Chamber was the work of regents. The story of regents actively shaping the meeting tradition has to be added to the historiography of the Dutch Restoration. By focusing on the continuity of meeting practices, this study demonstrates that the Second Chamber wielded power in a way liberal politicians would come to dismiss as arrogant and authoritarian in the second half of the 19th century. Up until the 1840s, however, this political practice was regarded as legitimate in the Second Chamber. Therefore, liberals did not have to invent the Second Chamber in 1848, they merely had to adapt its meeting practice to the power balance between parliament, crown and people that met liberal standards of good politics.

361

The result of this study is a more nuanced view on the dichotomy between the 18th and 19th centuries in Dutch political history. Regarding 1800 as a seismic shift in politics and society at large has masked the continuities that accompanied the political innovations of the Batavian revolution. It could very well be the case that the classical periodization masks other continuities and changes. The division between the early modern and Restoration States General could be maintained thanks to a sharp division between the Dutch Republic and the United Kingdom of the Netherlands. This division was supported by a homogeneous image of the Dutch Republic. Perhaps the absence of ruptures such as the Batavian and French regime changes prior to 1795 masks the fact that the States General changed significantly between 1576 and 1795. Therefore, future research could show that the 16th- and 17th-century States General had actually less in common with each other than its 18th- and 19th-century namesake.

Last but not least, this study of the continuity of early modern meeting practices in the Restoration States General calls for future research into how other European Restoration parliaments dealt with their early modern heritage. In order to avoid anachronistic and teleological explanations, this study had to pay sufficient attention to the changed Dutch political context. As a result, it could pay less attention to comparable international developments, which can be found in Nordic parliaments, for example. It was striking to notice that the Restoration States General explicitly distanced itself from English and French parliamentary practices, two parliaments that are generally known to have functioned as models. Rules of procedure inspired by either French or English examples had no place in the Second Chamber and the same was true for the different oratory cultures in these respective countries. International observers noted that behavior of Dutch MPs could not be dissected according to foreign norms. What they witnessed was a parliament that in its behavior prioritized its legislative task, which resulted in a governmental parliamentary practice rather than a representative or deliberative practice. By no means was the Second Chamber unique in that its early modern heritage determined its Restoration meeting practice, but the continuity of practices from the States General did give the Second Chamber a distinct parliamentary practice compared to its European neighbors.